

غوستوراتاسپاغبگسپدتشیه مرجواسی

توشقرگه قاپتاسپار

یارماق عمسرلری تویلمی

ئابتوری : گونتار ئالفرید یارماق (شوبتسیه)

توزگوجی : یاق لین

شنجاق خلق نه شریاتی

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى

قەشقەرگە قايتاسەپەر

يارارلىق ئەسەرلىرى توپلىمى

ئاپتورى : گۈننار ئالفرېد يارارلىق (شۋېتسىيە)

تۈزگۈچى : يانگ ليەن

تەرجىمە قىلغۇچى : ئابدۇغۇپۇر سەئدىن

www.alma.cn

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1994 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى ، 1994 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى

本书根据新疆人民出版社1994年10月第1版1994年10月第1次印刷本翻译出版。

يارىلىق ئىسرلىرى توپلىمى
قەشقەرگە قايتا سەپەر
ئاپتورى : گۇننار ئالفرىد ياررىلىق (شۋېتسىيە)
تۈزگۈچى : ياڭ لىيەن
تەرجىمە قىلغۇچى : ئابدۇغۇپۇر سەئىدىن
تەرجىمە تەھرىرى : غوجا ئەخمەت يۇنۇس
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 7226 ـ زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 11.875 قىستۇرما ۋاراقى : 5
1998 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1998 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 5,000 —1
ISBN7—228—04739—7/K • 604
باھاسى : 22.50 يۈەن

www.alma.cn

گۈننار ئالفرېد يارىملىك

www.alma.cn

Many years have passed since I visited Kashgar the first time . When I came back some 50 years later it was a new Kashghar I met , a modern city with all the amenities of modern life . And yet , I encountered so much of its old charm and the Uighurs of Kashghar received me as an old friend .

مەن قەشقەرنى تۇنجى زىيارەت قىلغىنىمغا ناھايىتى ئۇزۇن يىللار بوپتۇ . 50 يىلدىن كېيىن بۇ يەرگە قايتا كەلگىنىمدە كۆرگىنىم يېپيېڭى قەشقەر بولدى . زامانغا لايىق بۇ شەھەردە زامانىۋى تۇرمۇشقا لايىقلاشقان جىمى نەرسە تېپىلىدىكەن . ئەمما بىزنىڭ سېغىنىدىغىنىمىز قەشقەر شەھرىنىڭ ئاۋۋالقى ئاشۇ سېھرىي كۆچى ۋە مېنى قەدىناس دەپ بىلىدىغان ئاشۇ ئۇيغۇرلاردۇر .

www.alma.cn

بۇ كىتابنىڭ خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى كىتاب ئاپتورى گۇننار ياررىڭ ئەپەندىنىڭ ئىجازىتى بىلەن نەشر قىلىندى .

本书(汉维文版)由作者贡纳尔·雅林先生授权出版

This edition of the Chinese language and the Uighur language is published with the permission of the author , Dr • Gunnar Jarring , Sweden .

www.alma.cn

مۇندەرىجە

گۈننار ئالفرېد يارراك ۋە ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى

(سۆز بېشى ئورنىدا) .....ياڭ لىەن 1

بىرىنچى قىسىم

قەشقەرگە قايتا سەپەر

ـــ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەقىدە ئەسلىمە ۋە مۇلاھىزە 20

ئۇنتۇپ كەتكەن يىللارغا نەزەر 20

بىرىنچى باب 1978

بېيجىڭ سەپىرى 22

كىتاب ۋە ئاز ساندىق مىللەتلەر 28

ئۇرۇمچىگە قارىپ يولغا چىقىش 42

تارىخ ھەققىدىكى يېڭى چۈشەندۈرۈش 50

سەھرالىغا ساياھەت 56

قەشقەرگە ئۇچۇش 66

ئىككىنچى باب 1929 - 1930

نېمىشقا قەشقەرنى تاللىدىم 73

قەشقەرگە ئائىلىق سەپەر 89

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى قەشقەر 108

قەشقەردىكى چەت ئەللىكلەر 121

كىتابپۇرۇش روزى ئاخۇن 145

دەشت ـ بايا‌ۋانغا بېرىپ تاۋاپ قىلىش 153

كېزىك 169

www.alma.cn

قايتا تاۋاپ قىلىش 178

ئۇچىنچى باب 1978
قەشقەرگە قايتىپ كېلىش 190
قەشقەردىكى ھۆكۈمەتنىڭ كۈتۈۋېلىشى 196
قەشقەرنىڭ مائارىپى 198
يېزا ئىگىلىك 203
سانائەت 213
قەشقەرنىڭ ھازىرقى داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش
ئىشلىرى 221
قەشقەردىكى ئىسلام دىنى 228
مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات 244
ئۇرۇمچىگە قايتىش 255
دېگىز يۇزىدىن پەس جايدا 260
ھازىرقى زامانىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۇستىدىكى
ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر 269
قايتىش سەپىرى 284
خاتىمە 290

[قوشۇمچە]
« ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى مەجمۇئەسى » گە كىرىش سۆز
..... 298

ئىككىنچى قىسىم

شىنجاڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا
ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات 301

بىرىنچى باب
كىرىش سۆز 301

www.alma.cn

ئىككىنچى باب
ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقات 305

ئۈچىنچى باب
ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرى ۋە ھەرپلىرى 310

قەشقەردىكى باسما ماتېرىياللار
— شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۈمكىنىگە شىنجاڭدىكى
باسمىخانىسى : تارىخ ۋە باسما بۇيۇملار ھەققىدە ئومۇمىي
بايان 313
كىرىش سۆز 313
شۇېتسىيىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۈمىكى
باسمىخانىسىنىڭ باش ـ ئايىغى 318
شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۈمكىنىگە ئېلىپ بارغان مەدەنىيەت
پائالىيەتلىرى 322
شىنجاڭ ۋەزىيىتى داۋالغۇپ تۇرغان مەزگىلدىكى شۇېتسىيە
دىن تارقىتىش ئۈمكىنىگە باسمىخانىسى 330
قەپقالغان ئىشلار 338
شۇېتسىيە دۆلەت ئارخىپ ساراىيىدا ساقلىنىۋاتقان جۇڭگو
شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار 341

« ئوغرى يوق شەھەر » قاتارلىق ئۇيغۇر رىۋايەتلىرى ھەققىدە
تەتقىقات
قوليازمىدىكى سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ئەھۋالى ھەققىدە 353
« ئوغرى يوق شەھەر » ھەققىدە تەھلىل 354

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت توقۇنۇشى
— شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى تەسىرىدىكى خەنزۇ تېياتىرى
..... 360

www.alma.cn

كىرىش سۆز 360
جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خەنزۇ
مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىشى 360

تۈزگۈچىدىن 368

www.alma.cn

گۇننار ياررىك ۋە ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى

(سۆز بېشى ئورنىدا)

ياڭ لىەن

يېقىندا شۆبتسىيلىك مەشھۇر خەنزۇشۇناس ، ستوكھولم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى رودوبى بىلەن كۆرۈشۈپ قالدىم . بىز شۆبتسىيلىك خەنزۇشۇناس ، مەرھۇم بېرن خارت كارلگرېن (Bern hard Karlgren) توغرۇلۇق سۆزلەشتۇق . شۇ چاغدىلا مەن بېرن خارتقا مۇناسىۋەتلىك تارىختا خاتىرىلەنمىگەن مۇنداق بىر ئىشنى ئۇقتۇم : بېرن خارت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەنگلىيىلىك خەنزۇشۇناس جوزېف لې بىلەن كۆرۈشۈپتۇ جوزېف لې ئۇنىڭدىن :

— يېقىنقى يىللاردا ، قايسى يىلى جۇڭگوغا بارىدىگىز ؟ — دەپ سوراپتۇ

— 1928 ـ يىلى ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ بېرن خارت

— يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بېرى نېمىشقا جۇڭگوغا قايتىپ بېرىپ كۆرۈپ كەلمىدىگىز ؟

بېرن خارت بىر پەس جىم بولۇۋېلىپ ، گويا ئۆزىگە دەۋاتقاندەك :

— مەن قەدىمكى جۇڭگونى تېخىمۇ ياخشى كۆرىمەن ، — دەپتۇ

پروفېسسور رودوبى ماڭا يەنە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ 1978 ـ يىلى بېرن خارتنى جۇڭگونى زىيارەت قىلىشقا رەسمىي تەكلىپ قىلغانلىقىنى ، بىراق ئەپسۇسكى ، تەكلىپنامە يوللانغان چاغدا بېرن خارتنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە بىر قانچە ئاي بولۇپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى .

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپلا دەرھال شۇ كىشىگە ئوخشاش نامى چىققان شۆبتسىيلىك شەرقشۇناس گۇننار ياررىك ئېسىمگە كەلدى ياررىكنىڭ

www.alma.cn

1929 ـ يىلى جۇڭگوغا بىرىنچى قېتىم كەلگەن ۋاقتى دەل بىرن خارتنىك جۇڭگوغا قىلغان ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق زىيارىتى ئەمدىلا ئاياغلاشقان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ ۋەھالەنكى ، 1978 ـ يىلى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ ، « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » نىڭ كۆلەڭگىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ، پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشۋاتقان جۇڭگو شۇنچىسىيىلىك ئىككى ئالىمنى جۇڭگوغا زىيارەتكە كېلىشكە تەكلىپ قىلىدۇ ، لېكىن بىرن خارتنىك تەكلىپنامىسىنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئامال بولمايدۇ ، يەنە بىر كىشى بولسا تەكلىپنامىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ، ئەمما ـ يادىدىن زادىلا كەتمەيۋاتقان جۇڭگوغا ئاردىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم كېلىدۇ بۇ كىشى دەل يارىنىڭ ئەپەندى ئىدى !

1

گۇننار ئالفرىد يارىنىڭ 1907 ـ يىلى شۇۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى سىكانىيە ئۆلكىسىنىڭ دېڭىزغا ئانچە يىراق بولمىغان ۋېكون دېگەن يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن ئۇنىڭ دادىسى دېھقان بولۇپ ، ئۇلار سەككىز ئوغۇل ئىدى يارىنىڭ بالىلارنىڭ چوڭى ئىدى

ئۇنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپ ھاياتى شۇۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالىي مەكتەپلەر ئورۇنلاشقان شەھەر ـــ لۇنددا ئۆتىدۇ ئۇ 1928 ـ يىلى لۇندا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرىدۇ ھەمدە گېرمان تىلى ۋە سكاندىنوۋىيە تىللىرى بويىچە باكالاۋىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ ئۇ دەرھال يەنە تۇركىي تىللارنى ئىخلاس قويۇپ ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ ھەمدە شۇۋېتسىيىدىكى تۇنجى ئەۋلاد تۇركىي تىللار ئالىمى گۇستاف راگۇيتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، يېرىم كۈن ئىشلەپ ، يېرىم كۈن ئوقۇپ ، دادىسىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىدىن ئىلھاملىنىپ ، ئاخىر ئاسپىرانتلار دەرسلىكلىرىنى ئوقۇپ تاماملاپ ، 1933 ـ يىلى پەلسەپە بويىچە دوكتۇرلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ .

ئۇ تۇركىي تىللارنى ئۆگەنگەن چېغىدا ، بەزى كىشىلەر خېلى تەس ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىستىقبالى يوق ، دەپ قارىغان مۇشۇ بىر كەسىپكە

چوڭقۇر مۇھەببەت باغلايدۇ ، ساۋاقداشلىرى ئۇنى « تۇرك » دەپ ئاتايدۇ ئۇنىڭ ئۇستازى راگۇيت جۇڭگو شنجاڭدا كۆپ يىل خىزمەت قىلغان دىن تارقاتقۇچى ھەم دوختۇر ئىدى ، ئۇ ئۇستازىنىڭ تەسىرى بىلەن « ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى تەتقىقاتى » دىن ئىبارەت ئىلگىرىكىلەر ناھايىتى ئاز ئىزدەنگەن ئىلمىي ماقالە تېمىسىنى تاللىۋالدۇ

ئۇ ئاسپىرانتلىق باسقۇچىدىكى ئوقۇشقا تۇتۇش قىلىش مەقسىتىدە 1928 ـ يىلى ئەتىياز ، يازدا گېرمانىيەنىڭ بېرلىن شەھىرىگە بېرىپ « شەرقشۇناسلىق كۇرسى » غا قاتنىشىپ مەشھۇر شەرقشۇناس ، پروفېسسور بانگدىن تەلىم ئالىدۇ كۇرسقا قاتناشقان ساۋاقداشلاردىن ئېمارى خانىم ، مېنگېس قاتارلىق كېيىنكى كۇنلەرگە كەلگەندە خەلقئارا- دىكى مەشھۇر شەرقشۇناسلىقلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىپ ، ئىلىم ساھەسىدە يېڭىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت جانلىق پائالىيەت ئېلىپ بار- ىدۇ ئۇ ئاسپىرانتلىقنى پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنى يېزىشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن ، 1929 ـ ، 1930 ـ يىللىرى ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي روسىيە تەۋەسىدىكى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىپ ئۆتۈپ ، كارۋانلارغا ئەگە- شىپ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ، جەنۇبىي شنجاڭنىڭ مەركىزى قەشقەرگە كېلىدۇ ئۇ يېڭىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە خەج - خىراجەتلىرىنى تېجەپ ، يۇرتلاردا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇقمايدىغان بۇلۇڭ - پۇچقاقلارغىچە بېرىپ ، ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بە- رىشتىن ئىبارەت ۋەزىپىنى نەتىجىلىك تاماملايدۇ ئۇ يەنە خوتەنگە بېرىپ ، شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شېۋىلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرمەكچى بولىدۇ ، ئەمما جانغا قادالغان كېزىك ئۇنى بۇ پىلانىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلىدۇ مەن 1992 ـ يىلى ئۇنى ۋېكوندىكى داچىسىغا يوقلاپ بار- غان چاغدىمۇ ، ئۇ ئۆتكەن ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەپ ، خوتەن شېۋىسىنى بىۋاسىتە توپلىيالمىغانلىقىدىن قاتتىق پۇشايمان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى

ياررىڭ ئاسپىرانتلىقنى تاماملىغاندىن كېيىن ، لوند ئۇنىۋېرسىتە- تىدە قېلىپ ، تۈركىي تىللار بويىچە ئاسىسىنت بولىدۇ ئۇ بارلىق ئىمكانىيەتتىن ئىلاجىنىڭ بارىچە پايدىلىنىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى ، ھىندىس-

www.alma.cn

تان ، ئافغانستان ، ئوتتۇرا شەرق ، تۈركىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ، كەڭ دائىرىلىك تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدۇ

1939 ـ يىلىدىكى بىر قېتىملىق تاسادىپىي پۇرسەت يارىڭنىڭ ھاياتلىق يولىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ ئۇ شۆبتسىينىڭ شىمالىدا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقاندا ، بىر ئوفتسېر بىلەن تونۇشۇپ قالغانىكەن ھەمىقى ئوفتسېر تۈرك تىلىدىن باشقا تىلنى ئۇقمايدىغان بىر مۇساپىرغا ۋاقىتلىق تەرجىمانلىق قىلىپ بېرىشكە گۇننار يارىڭنى تەكلىپ قىلىپ ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرەيلەننى ئەۋەتىدۇ دەل مۇشۇ مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن يارىڭنىڭ تىل جەھەتتىكى ئىقتىدارى شۆبتسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىدىكىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ 1940 ـ يىلى يارىلىق مائارىپ ساھەسىدىن دىپلوماتىيە ساھەسىگە ئالمىشىپ ، شۆبتسىينىڭ ئەنقەرەدە تۈرۈشلۇق ئەلچىخانىسىدا ئىشلەشكە ئەۋەتىلىدۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ئۇ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى يېڭى چولپانغا ئايلىنىدۇ

ئۇ 1941 ـ يىلىدىن 1945 ـ يىلىغىچە ، شۆبتسىينىڭ تېھران ۋە باغدادتا تۈرۈشلۇق دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بولىدۇ

1946 ـ يىلى ئافرىقىدىكى ئېفىئوپىيىدە شۆبتسىينىڭ تۇنجى باش ئەلچىخانىسىنى قۇرىدۇ

1948 ـ يىلى شۆبتسىينىڭ ھىندىستاندا تۈرۈشلۇق ئەلچىسى ، كېيىن يەنە سەيلۇن (يەنى ھازىرقى سىرى لانكا) دا تۈرۈشلۇق ئەلچىسى بولىدۇ

1951 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلىغىچە ، دۆلتىمىگە قايتۇرۇپ كېلىنىپ ، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكى سىياسىي مەھكىمىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۆتەيدۇ كېيىن يەنە شۆبتسىينىڭ ب د ت دە تۈرۈشلۇق باش ئەلچىسى بولىدۇ 1957 ـ يىلىدىن 1958 ـ يىلىغىچە ، ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ ئۇ خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ رەئىسى بولغان مەزگىلىدە ، يەنە ھىندىستان بىلەن پاكىستاننىڭ كەشمىر ئۇستىدىكى تالاش ـ تارتىشنى ھەل قىلىشقا كېلىشتۇرگۇچىسى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ

1958 ـ يىللىدىن 1964 ـ يىلىغىچە ، شۆبتسىينىك ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولىدۇ

1964 ـ يىلىدىن 1973 ـ يىلغىچە ، شۆبتسىينىك سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولىدۇ ، شۇنداقلا 1965 ـ يىلىدىن تارتىپ شۆبتسىينىك موسكۋلىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىكىنىمۇ قوشۇمچە ئۆتەيدۇ

1967 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ، ب د ت باش كاتىپىنىك ئوتتۇرا شەرق رايونى بويىچە پەۋقۇلئاددە ۋەكىلىگە تەيىنلىنىپ ، ئەرەبلەر بىلەن ئىسرائىلىيىلىكلەر ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسە قىلىش رولىنى ئويناىدىغان ئىنتايىن تەس ئىشقا ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالىدۇ 1971 ـ يىلى ب د ت نىڭ باش كاتىپى نامزاتلىقىغا كۆرسىتىلىدۇ ، بىلەت تاشلىغاندا ، ئۇچ بىلەت كەملەپ قالغاچقا ، ئاۋستىرىيىلىك دىپلومات كۇرت ۋالد خېيم باش كاتىپ بولۇپ سايلىنىدۇ

1973 ـ يىللىدىن ئېتىبارەن كەسپىي دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىقىدىن چېكىنىپ چىقىدۇ

1933 ـ يىلى دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىنى « ئۇيغۇر تىلى فۇنېتىكىسى تەتقىقاتى » نەشر قىلىنغان چاغدىن ھازىرغىچە بولغان 70 يىل ماباەينىدە ، مەيلى ئۇنىۋېرسىتېتتىكى چېغىدا بولسۇن ، ياكى جىددىيچىلىك ئىچىدە ئۆتكەن دىپلوماتىيە ساھەسىدە بولسۇن ، ئىزچىل تۇردە شەرقشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ كەلگەن ھەمدە ئۇيغۇر تىلىغا ، تارىخىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى باشتىن ـ ئاخىر بوشاشماستىن توپلاپ ، ئېلان قىلىپ ۋە تەتقىق قىلىپ كەلگەن . پېنسىيىگە چىقىقاندىن كېيىن يەنە ئۇستازى راگۇتتىن قېيقالغان ماقالە ئەسەرلەرنى رەتلەشكە كىرىشكەن . دەرۋەقە ، ئۇ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە مەدەنىيەت ئىشلىرىغا ئائىت نۇرغۇن ماقالىلەرنىمۇ يازغان

يارىلىق ئوتۇق قازانغان دىپلومات ، ئابرويلۇق ، كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن نۇرغۇن شان ـ شۆھرەتكە ۋە مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن ، 1976 ـ يىلغىچە ئېرىشكەن شان ـ شۆھرەت ۋە مۇكاپاتلىرى

www.alma.cn

ئاساسلىقى مۇنۇلار :

ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى (1959) ، ئاۋگېستانا ئىنستىتۇتى (1960) ، ئامېرىكا ئوھايئو شتاتى سىنسىنناتى ئۇنىۋېرسىتېتى (1963) قاتارلىق مەكتەپلەرنىڭ پەخرىي قانۇنشۇناسلىق دوكتۇرى دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن ؛

نيۇ ـ يورك مەشھۇر زات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن (1971) ؛

ستوكھولم كارل سىنوسكىنى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن (1973) ؛

لوندون سېر خاتىرلەش پېرسى سېكس مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن (1974) ؛

چارلىز II دەۋرىدىكى شۆھرەتسىيە ـــ تۈركىيە مۇناسىۋىتى تۇغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىسى ئارقىلىق شۆھرەتسىيە خان جەمەتى ئەدەبىيات ، تارىخ ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان (1968) .

ئۇ يەنە شۆھرەتسىيە خان جەمەتى ئەدەبىيات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى (1965) ، خان جەمەتى تەبىئىي جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى (1972) ، ھەربىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئەزاسى (1970) بولغان ئەنگلىيە خان جەمەتى ياۋروپا ئىلمىي جەمئىيىتى ئۇنى پەخرىي ئەزالىقىغا تەكلىپ قىلغان .

1994 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ، شۆھرەتسىيە پادىشاھى ئۇنىڭغا « ئانترو پولوگىيە ۋە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ئالتۇن ئوردىنى » نى ئۆز قولى بىلەن تەقدىم قىلغان . بۇ ماكاپاتقا تۇنجى بولۇپ ئېرىشكۈچى دەل سۆھرەتسىيە ئىدى

2

يارىنىڭ شەرقشۇناس سالاھىيتى بىلەن دىپلوماتىيە ساھەسىگە كىرگەن ، دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىق ئورنىدىن چېكىنگەندىن كېيىنمۇ شەرقشۇناسلىق سالاھىيتىنى يەنىلا ساقلاپ كەلگەن . ئۇ شۆھرەتسىيەدىكى تەسىرى زور بولغان دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن ،

يەنە تازا تونۇلغان شەرقشۇناسلاردىن بىرى ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى ، ئىلىم تەھسىل قىلىش پوزىتسىيىسى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە

1992 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ، جۇڭگو ، شۆبىتسىيە بىرلىشىپ ئاچقان « 20 ـ ئەسىر غەربىي يۇرتىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش » خەلقئارا يىغىنى ئۈرۈمچىدە رەسمىي ئېچىلدى بۇ يىغىننىڭ تەييارلىق ئىشلىرى يارىلىق ئەپەندىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە ئېرىشتى مەن يىغىننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى تۈگىشى بىلەنلا ، شۆبىتسىيىلىك دوستلار ۋە ئامېرىكا لىق پروفېسسور بوسىن بىلەن بىرلىكتە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا يارىلىق بىلەن سۆزلەشتۈق ، ئۇ يىغىننى چىن قەلبىدىن تەبرىكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى بىر يىغىندىن كېيىن ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇق خوتەن دەرياسىنى بويلاپ جاپالىق يول يۈرۈۋاتقان ۋاقىتلىرىمىز يارىڭنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە توغرا كېلىپ قالغانىدى خوتەن شەھرىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، شۆبىتسىيىلىك دوستلار ۋە مەن تېلېفون ئارقىلىق ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى قۇتلۇقلاپ سالىممىرنى ئېيتتۇق ھەمدە تەسىراتلىرىمىز ۋە سەپەر ئەھۋالىمىزنى قىسقىچە بايان قىلدۇق شۆبىتسىيىلىك پروفېسسور روسىن ماڭا يارىڭنىڭ شۆبىتسىيە شەرقشۇناسلىرى ئىچىدىكى ئالدىنقىلارنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، كېيىنكىلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئىلھام بېرىدىغان شەخس ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭمۇ ئاشۇ بىر ئەۋلاد كىشىلەر (مەسىلەن ، گېمارى قاتارلىقلار) ئىچىدە تا بۈگۈنگە قەدەر يەنىلا شەرقشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان شەرقشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتىغا مۆلچەرلىگۈسىز تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بىردىنبىر شەخس ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ جۇڭگو نىڭ شىنجاڭنىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى باشتىن ـ ئاخىر ئىنتايىن قىرغىن سۆيىدىغانلىقىنى ، شۇنداقلا ئۇنىڭ يەنە جۇڭگو بىلەن شۆبىتسىيىدىن ئىبارەت ئارىلىقىنى يىراق مۇساپە ئايرىپ تۇرىدىغان ئىككى دۆلەتنى چۆشىنىش ۋە ئۇلارغا كۆڭۈل بۆلۈشتىكى كۆۋرۈك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى

www.alma.cn

يارىڭنىڭ ئەسەرلىرى سان جەھەتتە ئۆزىنىڭ بويى بىلەن تەڭ تىزىلغۇدەك ئەسەرلىرى بار ئالىملارنى بېسىپ چۈشەلمەيدۇ لېكىن ، ئۇ-نىڭ شەرقشۇناسلىق ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ئىچىدە بىر قەدەر تەسىرى بارلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

« ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى تەتقىقاتى » (1933 ـ يىلى ، لوند) ؛

« ئافغانىستاندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۇلارنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرگە ئايرىش ھەققىدە تەتقىقات » (1939 ـ يىلى) ؛

« ئۇيغۇر تىلى ـ ئىنگلىز تىلى شېۋىلىرى لوغىتى » (1964 ـ يىلى ، لوند) ؛

« گۇستاف راگويت ۋە 〈 قاسىم ئاخۇننىڭ كامىل ئەپەندىگە يازغان خېتى 〉 ھەققىدە تەتقىقات » (1975 ـ يىلى ، لوند) ؛

« شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى شۆبەسىيلىك دىن تارتقاتقۇ-چىلارنىڭ دوكلاتىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مىللەتشۇناسلىققا دائىر ماتېرىياللار » (1979 ـ يىلى ، لوند) ؛

« قەشقەرگە قايتا سەپەر » (1979 ـ يىلى ، ستوكھولم : 1986 ـ يىلى ، ئامېرىكا دوك ئونۋېرسىتېتى) ؛

« قەشقەر ئەدەبىياتىغا دائىر ماتېرىياللار » (1980 ـ يىلى ، لوند) ؛

« ئۇيغۇر تىلىدىكى 〈 مۇنازىرە ئەدەبىياتى 〉 توغرىسىدا خاتىرىلەر » (1981 ـ يىلى ، لوند) ؛

« شىنجاڭدىكى يېپەك يولىدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى ئارخېئو-لوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىكى يېڭى بايقاشلار توغرىسىدىكى قاراشلىرىم » (1983 ـ يىلى) ؛

« قەشقەر قول يازمىلىرى » (1987 ـ يىلى ، لوند) ؛

« 〈 ئوغرى يوق شەھەر 〉 قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى ھەققىدە تەتقىقات » (1989 ـ يىلى ، لوند) ؛

« قەشقەردىكى باسما ماتېرىياللار شۆبەسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ شىنجاڭدىكى باسمىخانىسى : تارىخ ۋە باسما بۇيۇملار ھەققىدە ئومۇمىي بايان » (1991 ـ يىلى ، ستوكھولم) ؛

www.alma.cn

« ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت توقۇنۇشى ـــ شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى تەسۋىرىدىكى خەنزۇ تېياتىرى » (1991 ـ يىلى ، لۇند) ؛

« شۇبۇتسىيە دۆلەت ئارخىپ سارىيىدا ساقلىنىۋاتقان جۇڭگو شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار » (1991 ـ يىلى ، « ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى » نىڭ ئومۇمىي 35 ـ جىلدىغا بېسىلغان)

يۇقىرىقى تولۇق بولمىغان مۇندەرىجىدىن يارىڭنىڭ ئىلمىي ھايات ئىدىكى مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ : بىرىنچىسى ، ئۇنىڭغا شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى باشتىن ـ ئاخىرغىچە سىڭدۈرۈلگەن ئۇنىڭ « ئۇيغۇر تىلى ـ ئىنگلىز تىلى شېۋىلىرى لۇغىتى » دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە تۇنجى ئەسەر بولۇپ ، تا بۈگۈنكىچە ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىپ كەلمەكتە ، ئۇ لۇغەت تۈزۈلۈپ نەشىرگە بېرىلىدىغان چاغدا ، يارىڭ شۇبۇتسىيىنىڭ ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولۇشتەك دىپلوماتىيە جەھەتتىكى مۇھىم بىر ۋەزىپىنى ئۆتەۋاتاتتى ۋەھالەنكى ، يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن يېزىپ پۈتتۈرۈلگەن ۋە نەشر قىلدۇرۇلغان 2 ـ تۇرلۇك قېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ مەيلى يۇقىرى دەرىجىلىك دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بولغان چاغدا بولسۇن ، ياكى ئاخىرقى ئۆمىدىنى ئارامخۇدا ئۆتكۈزىدىغان پېنسىيە ھاياتىدا بولسۇن ، باشتىن ـ ئاياغ ئۆزىنى شەرقشۇناس دەپ بىلىپ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىغا بولغان قىزغىن سۆيگۈسىنى ۋە كۆڭۈل بۆلۈشىنى زادى ئاجىزلاشتۇرمايلا قالماستىن ، ئەكسىچە ، ئۇنى قېرىغانسېرى كۈچەيتكەن ئىككىنچىسى ، شىنجاڭ ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزى قەشقەر ئىزچىل تۇردە ئۇنىڭ تەتقىقاتىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەن ئۇ دەسلەپ شىنجاڭغا كەلگەندە ، 22 ياشلىق بىر يىگىت ئىدى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن خايلارغا باردى سان ـ ساناقسىز شان ـ شۆھرەت ۋە مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن قەشقەرنىڭ ئۆزىگە قالدۇرغان كۈچلۈك ، چوڭقۇر تەسىرىنى زادى سۇسلاشتۇرماي كەلدى مەن 1992 ـ يىلى يارىڭ ئەپەندىنى يوقلاپ بارغان چېغىمدا ، ئۇ ماڭا قەشقەرنى يادىغا كەل-

www.alma.cn

تۇرسلا ، قايتىدىن ياشىرىپ ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەن گۈزەل چاغلىرىمغا قايتقاندەكلا بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى مەن ئۇ چاغدا 85 ياشقا كىرىپ قالغان بۇ تەقۋادار مويسىپىتتىن تەسىرلىنىپ ، ئۇنى شۇنچە سەمىمىي ، شۇنچە خۇش پېئىل ھېس قىلدىم ، « غەربىي يۇرت مۇھەببىتى » مېنىڭ ۋە نۇرغۇن دوستلىرىمنىڭ ۋۇجۇدىدىن مەھكەم ئورۇن ئالدى ئۇ مەرتىۋە ، ماكان ، ياش ، مىللەت قاتارلىق نۇرغۇن ئوخشىماسلىقلار تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ !

راگۇيېتنىڭ ئوقۇغۇچىسى ، 2 ـ ئەۋلاد شەرقشۇناسلارنىڭ ۋەكىلى بولغان ياررىك دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىق ئورنىدىن پېنسىيگە چىققىنىغا 20 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ ، ۋېكوندىكى تىپتىنچ داچىسىدا ھېلىھەم تەتقىقات ، يېزىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولماقتا ، ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىقتىن ئىبارەت بۇ ئورۇندىن « پېنسىيە » گە چىقىش نىيىتى يوق ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇنداق قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس شىنجاڭغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ، شىنجاڭنى تەتقىق قىلىدىغان ھەر بىر شەخس مانا مۇشۇنداق پېشقەدەم ئالىمنىڭ بارلىقىدىن پەخىرلىنىشى كېرەك !

3

مەن 1989 ـ يىلى كۈزدە ، شۋېتسىيىلىك بىر نەچچە دوستۇم بىلەن بىللە قەشقەرگە باردىم بازاردا بىر بوۋاي تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىزگە گەپ قىلىپ :

ـــ سىلەر ئەنگلىيىلىكمۇ ياكى گېرمانىيىلىكمۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى

ـــ بىز شۋېتسىيىلىك ، ـــ دېدى خەنزۇ تىلىغا پىششىق چىنبىدال خانىم بوۋاينىڭ چۈشىنىلمىگەنلىكىنى بىلگەن چىنبىدال خانىم :

ـــ شۋېتسىيىدىن (Sweden) ! ـــ دەپ قوشۇمچە قىلىپ قويدى

ـــ ھە ، Sweden ، بىلدىم ، چۈشەندىم ! ـــ بوۋاي بىردىنلا روھلىنىپ كەتتى ، ـــ 40 ـ 50 يىلنىڭ ئالدىدا ، قەشقەردە شۋېتسىيىلىكلەر

www.alma.cn

كۆپ ئىدى ، ئۇلار تېخى مېنىڭ كېسىلىمنىمۇ داۋالاپ قويغانىدى ، ــ كەچكى شەپەق نۇرىنىڭ تەسىرىدىن بوۋاي كۆزىنى پۇرۇشتۇرگەن پېتى ئۆتمۈشنى ئەسلەشكە باشلىغانىدى

ــ شۇبېتسىيە ئۇ بەك يىراقتىكى بىر دۆلەت ، تۆگىگە مىنىپ ، پويىزغا ئولتۇرۇپ بىر نەچچە ئاي مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ

قەشقەر تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىدىن بىزنى كۈتۈۋالغان بىر ئۇيغۇر كادىر قىزغىنلىق بىلەن :

ــ 1978 ـ يىلى مەن شۇبېتسىيىلىك يارىڭنى كۈتۈۋالغانىدىم ، ئۇنى تونۇمسىلەر ؟ ئۇ كىشى سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ ؟ ــ دەپ سورىدى

ــ يارىلىق ! ئەلۋەتتە ، شۇبېتسىيىلىك بىر قانچە دوستۇم ئۇ كىشىنى تونۇيتتى ئۇلار جۇگگوغا كېلىش ئالدىدا ، ئالايىتەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى بارغانىدى هالبۇكى مەن ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇۋاتقان چېغىمدا ، ئوتتۇرا شەرقتە پەۋقۇلئاددە ئەلچى بولغان دىپلومات يارىلىق دېگەن ئىسمنى گېزىتتىن كۆرگەنىدىم ، كېيىنكى چاغلاردا چىنبىدالنىڭ هاۋالىسىگە بىنائەن ، ئۇنىڭغا بىر قىسىم ئۇيغۇرچە كىتابلارنى تېپىپ بەرگەنىدىم

ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، ماڭا يارىلىق ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈش نېسىپ بولدى

بىز شۇبېتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز بويىدا مەشھۇر خەنرۇشۇناس پروفېسسور ماك جوخاننى زىيارەت قىلدۇق بىر ئاپتومبىلغا ئولتۇرۇپ دېڭىز بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ ، بىر كىچىك بازارغا كەلدۇق شۇبېتسىيىلىك دوستۇم ماڭا :

ــ مۇشۇ يەردە كونا كىتابلارنى ساتىدىغان ئوبدان بىر دۇكان بار ، كۆرۈپ بېقىشقا تېگىشلىك ، ــ دېدى راست دېگەندەك ، مەن ئۇ يەردىن سۆبەن ھېدىننىڭ ئىككى خىل كىتابىنى سېتىۋالدىم شۇبېتسىيىلىك دوستۇم ستېگ قولىغا قاتتىق مۇقاۋىلىق بىر كىتابنى ئېلىپ :

ــ يالۇ لىيەن ، ساڭا بىر كىتاب ھەدىيە قىلاي ، مانا بۇ يارىلىق يازغان « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتاب ! ــ دېدى

www.alma.cn

مەن بىر سائەتتىن كېيىن ، « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابنى كۆتۈرۈپ يارىڭنىڭ ۆيىگە داچىسىغا كەلدىم قارىسام ئىلگىرىكى بۇ بېلىقچىلار مەھەللىسى ئەمدىلىكتە تەرەققىي قىلىپ « ئۇچ چوڭ پەرق » تۇغىتىلگەن گۈزەل تىنچ بازارغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ ئىككى سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلغان ئازادە پارىڭمىزدا ، شىنجاڭ ، قەشقەر ئۇسۇل تىمىدىلا سۆزلەشتۇق بازار ، ھېيتگاھ ، روسىيە كونسۇلخانىسى تىلغا ئېلىنغان ھامان ياررىڭ گويا خېلىلا ياشىرىپ قالغاندەك بولۇپ كېتەتتى

— يېقىندا شۇبىتسىيە ئارخىپ سارىيىغا بېرىپ شىنجاڭدا دىن تارتقاتقۇچىلار ئارخىپىنى كۆردۈم ، — دېدىم مەن ، — ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلار ئىنتايىن مول ئىكەن ، سىز مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شۇبىتسىينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ تارىخى ئۇستىدىمۇ كۆپلىگەن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپتىكەنسىز

— شۇنداق ، — دېدى ياررىڭ ، — مېنىڭ ئۇستازىم ئاشۇ دىن تارقاتقۇچىلاردىن بىرى ئىدى 1929 ـ يىلى مەن دىن تارقاتقۇچىلار بىلەن بىللە قەشقەرگە بارغانىدىم ، كېزىك بولۇپ قالغان چېغىمدا ، يەنە شۇ دىن تارقاتقۇچىلار مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىدى بۇ ھەققىدىكى مەزمۇنلار بۇنىڭغا (ئۇ « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابنى بوش ئۇرۇپ قويدى) يېزىلدى

چىنىبىدال خانىم ۆيىگىدىن ستوكھولمغا قايتىش سەپىرىدە ، « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابنىڭ مۇھىم مەزمۇنىنى ماڭا تەرجىمە قىلىپ سۆزلەپ بەردى مەن كېيىن بۇ كىتابنىڭ ئىنگلىزچە نۇسخىسىنىمۇ تاپتىم ئىشىنىمەنكى ، بۇ كۆپ ئۇچرىمايدىغان ياخشى كىتاب بۇ كىتاب جۇڭگولۇق كەسىپداشلار بىلەن خەلقئارا شەرقشۇناسلارنىڭ ئىلمىي ئىدىيىسىنى بىر ـ بىرىگە « تۇتاشتۇرۇش » تا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى

قىسقىسى ، « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابتا يارىڭنىڭ شىنجاڭغا ئىككى قېتىم — 1929 ـ ، 1930 ـ يىلى كەلگەن چاغدىكى تەسىراتلىرى خاتىرىلەنگەن ئىككى قېتىملىق سەپەر ئارىلىقىدا ئۆتۈپ

www.alma.cn

كەتكەن يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت شەرقىۋناسلار ئۇچۇن ، جۇڭگو ئۇچۇن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ ، 30 ـ يىللىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاكامۇللاشقان مەزگىلى بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى فونېتىكا دىئا-لېكتولوگىيە خېلى تېپىك ئىدى شۇڭا ، يارىڭنىڭ ئەينى چاغدىكى تەكشۈرۈشى ، تەتقىقاتى شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈ-چۇن تولىمۇ ئاچقۇچلۇق ھېسابلىنىدۇ 1978 ـ يىلى كۇز پەسلى « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ ئاغدۇرۇلغىنىغا دەل ئىككى يىل بولغان ، ماۋ زې-دۇڭدىن كېيىنكى جۇڭگو « ئىسلاھات » ، « ئىچىۋېتىش » نىڭ باش پەللىسىدە تۇرۇۋاتقان ، شۇنىڭدىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمىگەن ۋاقىتتا ئېچىلىدىغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ بۇيرۇق ئوقىنى ئېتىشىنى كۈتۈۋاتقان چاغ ئىدى بىرى « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دا ئۆمۈرلۈك ئۈيقۇدا ياتقان جۇڭگو بولسا ؛ يەنە بىرى ئىسلاھات ئىچىۋېتىشنى يولغا قويۇپ ، دۇنياۋى ئېقىمغا يۈزلىنىپ ، دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرغان جۇڭگو ئىدى « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابتا دەل تارىخىي خاراكتېرلىك ئاشۇ ئۆزگىرىش بىر شەرقىۋناسنىڭ نەزىرى ئارقىلىق توغرا ، ئوبيېكتىپ ھەم جايىدا تەسۋىرلەنگەن

ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن ، جۇڭگوغا قايتا كېلىپ قەلەم تەۋرەتكەن يارىڭ كىتابىنىڭ بېشىدىلا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسە-تىدۇ :

بۇ قەدىناس جايغا قايتا سايا‌ھەتكە كەلگەنلىكىم توغرىسىدىكى بۇ كىتابنى يېزىشىمدا ھېچقانداق مەخپىي مەقسىتىم يوق مەن تالاش ـ تارتىش بولۇپ كېلىۋاتقان ھېچقانداق بىر تېمىنى ئەتەي تاللىغان ئەمەسمەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىمنى تەلەپ قىلغان ئادەمۇ يوق تۆۋەندە خاتىرىلەنگەنلىرى بىر جەھەتتىن كونا شىنجاڭنى ئەسلىشىم بولسا ، يەنە بىر جەھەتتىن جۇڭگونىڭ ئادەتتىكى چەت ئەللىك سايا‌ھەتچىلەرگە تېخىچە ئېچىۋېتىلمىگەن قىسمى بولغان ھازىرقى شىنجاڭ

www.alma.cn

هەققىدىكى زېمىنغا بولغان تەسىراتلىرىمدىن ئىبارەت

« قەشقەرگە قايتا سەپەر » نى ئوقۇسا ، يارىڭنىڭ دەۋر تۇرمۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى توغرا تونۇنالىقى كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ يارىنىڭ قەلبىدىكى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن 1978 ـ يىلدىكى بېيجىڭ ، ئۇرۇمچى ۋە قەشقەر بىزنىڭ خاتىرىمىزدىكى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ شۇ كەمىلەردە ، كىتاب بازارلىرىدىكى ئوقۇشلۇقلار ئاساسلىقى ماۋ زېدوڭ ئەسەرلىرىنى ئاساس قىلغان سىياسىي ئوقۇشلۇقلاردىن ئىبارەت ئىدى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » نىڭ خانە ۋەيرانچىلىقىدىن تېخى ئېسىگە كېلەلمىگەنىدى ، كىشىلەر ھېلىھەم بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاددىي ھالدا « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ كاشىلىسى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئارتىپ قويۇشقا كۆنۈپ قالغانىدى . مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى خەنزۇلارنىڭ بولسۇن ، ھەقىقىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تېخى ھېچىيەردە ئۇچراتقىلى بولمايتتى يارىنىڭ جۇڭگونى قىزغىن سۆيىدىغان بىر چەت ئەللىك بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قوتۇلدۇرۇش ، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدىكى جەۋھەرلەرنى كونا نەرسە دەپ تاشلىۋەتمەسلىك كېرەك ، دېگەن ئىجابىي تەكلىپلىرىنى يوشۇرماي ئوتتۇرىغا قويىدۇ

كىتابتا 20 ـ ، 30 ـ يىللاردا ئارىلىقىدىكى قەشقەرگە ۋە شىنجاڭغا بولغان ھەقىقىي سېغىنىش ھېسسىياتى چىقىپ تۇرىدۇ ئۇنىڭ قەلبىدىكى ئاستىدا ، يېرىم ئەسىر ۋاقىت گويا كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقۇچىلا ئۆتۈپ كەتكەندەك تەسۋىرلىنىدۇ ، قەشقەرنىڭ تۈسى ، قەشقەرنىڭ پۇرىقى ، قەشقەرنىڭ كىشىنى مەھلىيا قىلىدىغان سىرى ، قەشقەر خەلقىنىڭ ساددا ـ تۇزلۇكى بەئەينى لىرىكىلىق شېئىر ، خەلق قوشاقلىرىدەك كىتاب بەتلىرىدىن كىتابخانلارنىڭ قەلبىگە بىۋاستە ئېقىپ كىرىدۇ

يارىنىڭ بۇ قەدىناس جايغا قىلغان قايتا سەپىرىنى ئايلاشتۇرۇش ئالدىدا ، بىر ئاز ھەسرەتلەنگەن ھالدا مۇنداق دەپ يازىدۇ :

بىز بىر قانچە ئۇيغۇر مەھەللىلىرىنى بېسىپ ئۆتتۇق بۇ يەردىكى

www.alma.cn

ئۆيلەرنىڭ خام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان ئۆزگىچە ئۇيغۇر ئۆيلىرى ئىدى مەن مانا شۇنداق مۇھىتتا بىر قانچە ئاي تۇرۇۋۇپلىش ئۈچۈن ، ياشلىق باھارىمغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولۇشنى راستىنلا ئارزۇ قىلدىم ئاشۇنداق بولغاندا ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمغا جەزمەن پايدىسى بولاتتى ، شۇنداقلا جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىنى چۈشىنىشىمگىمۇ ياردىمى بولاتتى

بۇ يەردە ئىزھار قىلىنغىنى بىر شەرقشۇناسنىڭ جۇڭگوغا بولغان مۇھەببىتى ، پېنسىيىگە چىققان بىر مويىسپىتنىڭ ئۆتۈپ كەتكەن ياشلىق باھارىنى ئەسلىشى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭغا ئويغۇرلارنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە بولغان كۆيۈنۈش ، جۇڭگودىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ بولۇشقا تېگىشلىك گۈزەل كەلگۈسىگە بولغان قەتئىي ئىشەنچ چوڭقۇر سىڭگەن

« قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە جۇڭگوغا بولغان قىزغىن مۇھەببەت سىڭدۈرۈلگەن ؛ يارىنىڭ تارىختا شىنجاڭدا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن ۋە ئېلىپ كەتكەن قىلمىشلارغا نىسبەتەن ھەقىقىي ئالىمدا بولۇشقا تېگىشلىك غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن بىر توپ كىشىلەر ھەيرانلىق ئىلكىدىكى قىزىقىش بىلەن ئۇنى ئوربۇالغاندا ، ئۇ ئىلگىرىكى مۇنداق بىر ئىشنى دەرھال ئېسىگە ئالىدۇ : 30 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئۇ لۇند كوچىسىدا ئايلىنىپ يۈرگەن جۇڭگولۇق بىرەيلەننى ئۇچرىتىدۇ بۇ جۇڭگولۇقمۇ شۇبھىسىيە ياشلىرىنىڭ قورشۇۋلىشىغا ، « توكيو پاچاق » دەپ ھاقارەتلىشىگە دۇچ كېلىدۇ ، ئۇ بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي ، ئەتراپىغا ئولىشۇۋلىپ تاماشا كۆرۈۋاتقانلارنى قاتتىق تىللايدۇ ئۇ ئاشۇ تەسۋىرىدە ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى باشقىلارنىڭ كەچۈرمىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراشتىن ئىبارەت كۆكسى ـ قارنى ئارقىلىق تارىخ دېگىزىدىكى سۈرەن ـ شاۋقۇنلارنى پاك ـ پاكىز تۇيۇشتۇرىدۇ

« قەشقەرگە قايتا سەپەر » نىڭ ئادەتتىكى ساياھەت خاتىرىسىدىن ئېشىپ چۈشكەنلىكى يەنە ئاپتورنىڭ شىنجاڭ تۇپرىقى ۋە خەلقىنى

www.alma.cn

چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكىدىن بولغان دەل مانا مۇشۇ ۋەجىدىن كىتابتىكى نۇرغۇن تەپسىلاتلار ، قىستۇرمىلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە

مەسىلەن ، لى يىنبىڭ ئەپەندى « بۇددا ئېلى ئۇدۇن » دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىتابى ـــ « تەزكىرە » نى تىلغا ئالىدۇ مەزكۇر كىتاب ستەين قاتارلىقلارنىڭ بىرىدىم ئۇنداق ، بىرىدىم بۇنداق دەپ ئاتاپ يۈرۈشى نەتىجىسىدە ، زادى نېمە كىتاب ئىكەنلىكىنى چۈشەنگىلى بولمايدىغان بىر نېمىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇلغانىدى بىراق « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دە بولسا ، « تەزكىرە » نىڭ تەرجىمھال دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ، قىسقارتىلغان كىتاب ئىسمى بولۇپ ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىسمى « سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى » ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ 1930 ـ يىلى ياررىڭ بۇ كىتابنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى دوستى كەتابپۇرۇش روزى ئاخۇندىن سېتىۋالغان

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى قەشقەرنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى بىلىش ئۈچۈن ، « قەشقەرگە قايتا سەپەر » نى ئوقۇماي بولمايدۇ ، بۇنداق مەسىلىلارنى كەلتۈرۈپ تۇغدۇرغان سەۋەبلەرنى ئوقۇغانلىكى كەشىلەرنىڭ ماڭا ئوخشاش ھېسسىياتقا كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن

ئومۇمىي بايان شەكلىدىن قارىغاندا ، « قەشقەرگە قايتا سەپەر » شېئىرى مەنە بىلەن تولغان ئەسلىمىدىن ئىبارەت كىتابتا باشقىلاردا كۆرۈلۈشى تەسكە چۈشىدىغان ئۆزىگە خاس كۆرگەن ـ ئاڭلىغان ئىشلار ئەسىر ھالقىغان نۇقتىنەزەر بولۇپلا قالماستىن ، يەنە نۇرغۇنلىغان جانلىق ئوبرازلىق ئوخشتىشلارمۇ بار ، بۇلارنىڭ ئىچىدە چىراغلىرى ئەمدىلا يورۇتۇلغان چاغئەن كوچىسىنى ئايرودرومنىڭ ئىنتايىن كەڭ ھەم ئاخىرىغا كۆز يەتمەيدىغان غايەت يوغان ئۇچۇش ۋە چۈشۈش يولىغا ئوخشاتقانلىقى چوڭقۇر ۋەزىنلىك بىر مىسال بولىدۇ شۇ چاغدا ، ئۇ ئۇزۇندىن بېرى تەشنا بولۇپ كەلگەن جۇڭگونىڭ پايتەختىگە ئەمدىلا يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ، ئۇنىڭ قەلبى ئاللىقاچان شىنجاڭغا ، قەشقەرگە ئۇچۇپ كەتكەنىدى . بۇنىڭدىن سىرت ، شۇ چاغدىكى جوڭگو ئۇچۇش ئالدىدا

www.alma.cn

تۇرۇۋاتقان قەدىمكى دۆلەت ئىدى. بۇ ئوخشىتىش ئاپتونۇمىيە رايونى ياسى تەسىراتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شەخسىي نۇقتىسىنەزەردىن ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ كېچىك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆمىدى ئۈزۈلگەن ئەھۋالدا، ئەزرائىلنىڭ چاقىرىلىدىن قۇتۇلۇش جەريانىنى تەسۋىرلەپ يازغان پارچىلار مەندە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇ بىر قەشقەر قارا قارغىسىنىڭ دائىم دەل ئەتىگەن سائەت سەككىزدە ئۆچۈپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانلىقىنى، سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگەندە بولسا ھېلىقى قارا قارغىنىڭ ئىككىنچىلەپ كەلمىگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇ تەپسىلاتتا ماكانىدىن ئايرىلىپ يىراق جەت جايغا كېلىپ، جاپاغا چىداپ ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان ياۋروپالىق بىر ياشنىڭ ئۆز يۇرتىنى سېغىنىشى، شۇنداقلا ئېغىر كېسەلدىن ساقايغان چاغدىكى كۆڭۈل ئازادىلىكى بايان قىلىنىدۇ.

پۈتۈن كىتاب ئومۇمەن 20 ـ، 30 ـ يىللار بىلەن 1978 ـ يىلىنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا يېزىلغان. بۇ خىلى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئۇسلۇب. دەرۋەقە، ئەپسۇسلىنارلىق يېرىمۇ بار دېيىلسە، ئۇ ھالدا، ئۇ ھازىر ـــ جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ ياخشى مەزگىلدە ـــ ياشىنىپ قالغان يازغۇچ ئەپەندىنىڭ قەشقەرگە يەنە بىر نۆۋەت كېلەلمەسلىكىدىن ھەمدە 1929 ـ، 1978 ـ، 1994 ـ يىلىدىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچنى تېخىمۇ ئەتراپلىق سېلىشتۇرالماسلىقىدىن ئىبارەت.

سەھىپە چەكلىك بولغاچقا، يازغۇچ ئەپەندىنىڭ شەرقشۇناسلىق ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىلىرىنى تولۇق تونۇشتۇرغىلى ۋە باھالىغىلى بولمىدى، ئەمما ئۇنىڭ ھەربىر ئەسىرىدە يېڭى بىر تەتقىقات سەھىپىسى ئېچىشقا ئىنتىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى ھەممە بىردەك ئىپادىلەپ قىلىدۇ. بۇ يەردە «قەشقەردىكى باسما ماتېرىياللار ـــ شۇېتسىيلىك دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ شىنجاڭدىكى باسمىخانىسى: تارىخ ۋە باسما بويۇملار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» نى مىسال كەلتۈرۈپ، قىسقىچە تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى.

بۇ ماقالە شۇېتسىيلىك دىن تارقىتىش ئۆمىكى قەشقەردە قۇرغان

www.alma.cn

باسمىخانا باسقان ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجىسى ھەققىدە يېزىلغان« كىرىش سۆز » دىن ئىبارەت ھالبۇكى ، باسمىخانىنى كىشىلەر ئۇقمايتتى شۇنداقتىمۇ ، ئۇ تارىخنىڭ بىر قىسمى بولغاچقا ، 30 يىل داۋامىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىردىنبىر باسمىخانا ، ئەسەر ـ ماقالىلارنى كۆچۈرۈپ كۆپەيتىشكە ئادەتلەنگەن ، ئەڭ بۇرۇن قەشقەردە بارلىققا كەلگەن باسمىخانا بولۇپ ، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى نەشرىياتچىلىق تارىخىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر سەھىپىدىن ئىبارەت بۇ باسمىخانا 30 ـ يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا سىياسىي خاراكتېرلىك نۇرغۇن لىغان تەشۋىقات بۇيۇملىرى بېسىشقا مەجبۇر بولغان بۇ تەشۋىقات بۇيۇملىرىنىڭ مەزمۇنلىرىنىڭ توغرا بولۇش ـ بولماسلىقى ياشقا بىر كاتېگورىيىگە تەئەللۇق مەسىلە لېكىن ، بۇ تەشۋىقات بۇيۇملىرى شۇ باسقۇچتىكى تارىخنى تەتقىق قىلىشتا بىۋاستە ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ يەنە مەسىلەن ، « شىنجاڭ پۇللىرى » غا كىرگۈزۈلگەن 30 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا بېسىلغان بىر نەچچە خىل قەغەز پۇل ، يەنە قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ پۇلى ، ھەتتا بىردىنبىر رەختتىن ئىشلەنگەن پۇل بۇلار يىغىپ ساقلىغۇچىلارنىڭ قىممەتلىك بۇيۇملىرى بولۇپ ، ئىككى يۇلتۇز ، ھەتتا ئۈچ يۇلتۇز دەرىجىلىك ئاز ئۇچرايدىغان نەرسىلەردىن ئىبارەت بۇ پۇللارنى قاچان ، قەيەردە ، كىم باسقانلىقى ھەققىدە تارىختا ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان ، ھېچقانداق بىر كىتابتا بۇ ھەقتە توختالمىغان ئەمما يارىڭنىڭ ماقالىسىدىن ۋە مۇندەرىجىسىدىن بۇ پۇللارنى شۇبھىسىيە باسمىخانىسىنىڭ شۇ چاغدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ بۇيرۇق قىلىشى ئارقىسىدا باستۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ بۇلار بىزدىكى بەزى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇپ ، تەتقىقاتچىلار ئالدىدىكى بەزى مۇجمەللىكلەرنى چىقىرىپ تاشلىدى

شۇڭا ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، شەرقشۇناس يارىڭ ئۆزىنىڭ بويىچە بىلەن تەڭ كەلگۈدەك جىق ئەسەرلىرى بىلەن ئەمەس ، بەلكى ئۆزگىچە تۈيغۇ ئارقىلىق شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۈچۈن يېڭى سەھىپە ئېچىپ بەرگەنلىكى بىلەن داڭ چىقارغان

www.alma.cn

يارىلىق ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى جەھەتتىكى نەتىجىلىرىنى جۇڭگونىڭ ئىلىم ساھەسىگە ۋە ئوقۇرمەنلەر ساھەسىگە تونۇشتۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر ھەم ئەھمىيەتلىك ئىش 19 ـ ئەسىر بىلەن 20 ـ ئەسىر ئالمىشىدىغان چاغ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ ھالبۇكى، جۇڭگونىڭ ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەسىر ئالمىشىدىغان بۇ ئاچقۇلۇق پەيتتە، خەلقئارا ئىلىم ساھەسى بىلەن «رېلىس تۇتاشتۇرۇش» نى ئورۇندىپ، ھەرقايسى پەنلەر بويىچە دۇنيا مىقياسىدىكى مۇكەممەل ئىلىم پائالىيەتلىرىگە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قاتنىشىش ھەمدە ئۇلار ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇننى قولدىن بەرمەسلىك داۋامىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر قەدەم ـــ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش روھىنى ھەربىر پەن باغچىسىغا ھەقىقىي يوسۇندا ئېلىپ كىرىشتىن ئىبارەت شۇڭا، چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدىكى بارلىق مۇنەۋۋەر نەتىجىلەرنى ئۆگىنىش ناھايىتى زۆرۈر.

شۇبېتسىيە ـــ شەرقشۇناسلىق، خەنزۇشۇناسلىق خېلى تەرەققىي قىلغان دۆلەت بېرن خارت ئاندېرسون، سۇبن ھېدىنلار بۇ جەھەتتىكى يولنى ئاچقۇ بۇرۇن ئاچتى. دۇنيادىكى كەسىپداشلار ئۇلارنىڭ نەتىجىلىرىنى قەدىرلەپ ۋە نەقىل كەلتۈرۈپ كەلمەكتە بېرن خارت، سۇبن ھېدىننىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان يارىلىق ئىزچىل تۇردە شۇبېتسىيە شەرقشۇناس، خەنزۇشۇناسلىرى تەرىپىدىن ئۇلگە قىلىنىدىغان ۋەكىل دەپ تونۇلماقتا. يارىلىق ئەپەندى ئەسەرلىرىنىڭ جۇڭگودا رەسمىي نەشر قىلىنىشى شۇبېتسىيە شەرقشۇناسلىق، خەنزۇشۇناسلىقنى چۇشىنىشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە شەرقشۇناسلىق، خەنزۇشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇچۇن ئېيتقاندىمۇ، ئۇزۇندىن بۇيان تېخىمۇ تەقەززا بولۇپ كېلىۋاتقان ياخشى بىر ئىش، ئەلۋەتتە!

www.alma.cn

بىرىنچى قىسىم

قەشقەرگە قايتا سەپەر

ـــ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە ئەسلىمە ۋە مۇلاھىزە

ئۆتۈپ كەتكەن يىللارغا نەزەر

1978 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى كۈندۈز سائەت 12 دىن 55 مىنۇت ئۆتكەندە ، بىز ئولتۇرغان « ئىل ـــ 24 » تىيىلىش جۈگگو ئالۇمىنىيسىنىڭ بولۇچىلار ئايرۇيىلانى قەشقەر ئايرودرومىغا قوندى ئايرۇيىلان ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە جەمئىي تۆت سائەت ئۇچتى بېيجىڭدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا ، يۈتۈن مۇساپىگە توققۇز سائەت كەتتى

مەن 1929 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ، قەشقەر تۇپرىقىغا تۇنجى قېتىم قەدەم باسقانىدىم بىز سوۋېت ئىتتىپاقى تۇمىسىدىكى قىرغىزىستاننىڭ ئوش دېگەن يېرىدىن تۆگە بىلەن بولغا چىقىپ ، ئىككى ھەپتىدە بول بۇرۇپ ، يامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتكەنىدۇق

مەن بۇگۈن قەشقەرگە ـــ شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئەڭ چوڭ ، ئەڭ مۇھىم شەھرگە يېنە كەلدىم قەشقەرنى تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلغان ۋاقتىمدىن بۇ نۇقۇم بۇ قەدىمىي جايغا قايتا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا 49 يىل ـــ يېرىم ئەسىردەك ۋاقىت ئۆتتى تۇنجى قېتىمدا ئاتلىق كەلگەنىدىم بۇ قېتىم ئايروپىلاندا كەلدىم يۈتكۈل سەپەر ئوتتۇرا ئەسىردىن ھازىرقى زامانغا كېلىپ قالغاندەك بىلىنەتتى .

بۇ قەدىمىي جايغا قايتا ساياھەتكە كەلگىنىمگە توغرىسىدىكى بۇ كىتابنى يېزىشىمدا ھېچقانداق مەخپىي مەقسىتىم يوق ، شۇنداقلا جۈگگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى چېگرا ئۆلكىسىدە يۈز بەرگەن كونكرېت ئىشلارنى مۇھاكىمە ، تەھلىل قىلىش

www.alma.cn

ئوبۇمۇ بوۋ من تلاش - تارتىش بولۇپ كېلىۋاتقان ھېچقانداق بىر تېمنى ئۆتۈپ تاللىغان ئەسەمن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مېنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىمنى تەلەپ قىلغان ئادەمۇ بوۋ تۆۋەندە فاتىرلىنگنلىرى بىر جەنتتىن كونا شىنجاڭنى ئەلمىسىم بولسا ، يەنە بىر جەنتتىن جۇڭگونىڭ ئادەتتىكى چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرگە تېخىمۇ ئېچىۋېتىلمىگەن قىسمى بولغان ھازىرقى شىنجاڭ ھەققىدىكى تەسىراتلىرىمدىن ئىبارەت

www.alma.cn

بىرىنچى باب 1978

بېيجىڭ سەپىرى

5 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى ، جۇڭگونىڭ شۆبىتسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ مەدەنىيەت مەخسۇس خادىمى چېن يۆ ئالايىتەن مېنى يوقلاپ كەلدى ئۇ تولىمۇ دوستانە ، ئەدەبلىك ئەرباب ئىدى . بىر پەس سالام ـ سائەت قىلىشقاندىن كېيىن ، گېپىمىز مېنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىم تەرەپكە بۇرالدى مەن ئويلىرىمنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ قېشىمغا كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتتى ئەسلىدە چېن ئەپەندى ماڭا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مېنى جۇڭگودا ئىلىم ئىشلىرى بويىچە ئىككى ـ ئۈچ ھەپتە رىيارەتتە بولۇشقا تەكلىپ قىلغان تەكلىپنامىسىنى ئالايىتەن ئېلىپ كەلگەن ئىكەن ئۇلار ئەڭ ياخشىسى ، مېنىڭ 6 ـ ياكى 7 ـ ئاي ئىچىدە يولغا چىقىشىمنى تەكلىپ قىپتۇ مەن شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا چېن ئەپەندىگە :

ـــ بۇ قېتىمقى رىيارەتكە بېرىشىمدا گەپ يوق ، بىراق يولغا سەل كېيىنرەك چىقىشىم مۇمكىن ، ـــ دېدىم جۇڭگو تەرەپنىڭ تەكلىپىنى ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشكە ھەمدە ئۇلارغا ئىمكانقەدەر بۇرۇنراق ئېنىق جاۋاب بېرىشكە ماقۇل بولدۇم

ئالدىنقى نۆۋەت شىنجاڭغا سايا‌ھەتكە بارغىنىمغا ئازغىنا كەم 50 يىل بولۇپ قالغاندى بۇ ئاجايىپ زېمىنغا قايتا بېرىپ ، ئۇ يەردىكى خەلقلەر بىلەن دوستلۇق رىشتىنى قايتىدىن ئورنۇتۇش كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ئارزۇيۇم ئىدى ئىلگىرىكى بىر قانچە ئون يىلدا ، شىنجاڭ چەت ئەللىكلەرنىڭ كىرىشىگە روخسەت قىلىنمىغان چەكلەنگەن رايونغا ئايلىنىپ قالغاندى جۇڭگونىڭ بۇ چېگرا ئۆلكىسىگە ئەڭ ئاخىرقى قېتىمدا كەلگەن چەت ئەللىكلەر مەشھۇر شۆبىتسىيىلىك سۈبن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيە

www.alma.cn

ئەتراپتىنكى بىر نەچچە خادىمى ــ ئۇلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا شۇ يەردە ئېكسپېدىتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلار ئىدى ئۇيغۇر مالىمانچىلىقى تۇپەيلىدىن ، بۇ دىن تارقاتقۇچىلار قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەندىكى پائالىيەتلىرىنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولغانىدى شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭغا زىيارەتكە بېرىش رۇخسىتىگە ئېرىشكەن چەت ئەللىكتىن ھېچقايسىسى چىقمىدى ، ئۇ يەردە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش تەكلىپنامىسىگە ئېرىشىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى ، ئەلۋەتتە ئەمما ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى بۇنىڭ سىرتىدا ھالبۇكى ، 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ، بۇ زېمىن دەرۋازىسى ئۇلارغىمۇ تاقۇلىتىلگەنىدى يېقىنقى بىر نەچچە يىل ئىچىدە ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا زىيارەتكە كېلىشكە رۇخسەت قىلىنغان بىردىنبىر شۇلىتسىيىلىك ژان مىردالى ئىدى ئۇ 1976 ـ يىلى گ كېسلىر بىلەن بىللە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ ، سایاھەت ۋە زىيارەتتە بولغان ئۇلار يازغان سایاھەت خاتىرىسى « يىپەك يولى » (Siden vagen) دا ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان مەزكۇر كىتاب غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ھەمدە ئەينى چاغدىكى بازارلىق كىتابلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان

بىر ھەپتە ئەتراپىدا ئويلىنىش ئارقىلىق ، چىن يۆ ئەپەندىگە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىپىنى ئىنتايىن شەرەپ ھېس قىلغان ۋە خۇشال بولغان ھالدا قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردۇم شۇنىڭ بىلەن بىللە ، زىيارەت قىلىش ۋاقتى 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 21 ـ كۈنگىچە قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلسا تېخىمۇ مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە تەكلىپ بەردىم . مەن 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ، ستوكھولمدا جۇڭگونىڭ باش ئەلچىسى چىن لىچىڭ ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈپ ، جۇڭگودا زىيارەتتە بولۇش كۈن تەرتىپىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بېكىتتۇق مەن جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە يازغان خېتىمدە بۇ قېتىمقى زىيارىتىم توغرىسىدىكى ئارزۇيۇمنى

www.alma.cn

ئەستايىدىل ۋە ئىلتماسىمنى تەپسىلىي بايان قىلدىم. خەتتە ئىلگىرى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى، ئىرقشۇناسلىق ۋە خەلق ئېچىدىكى رىۋايەتلەر ھەققىدە ئەسەر يازغانلىقىم ھەمدە ئۇنى نەشر قىلدۇرغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇرۇمچى ۋە ۋە قەشقەردىكى ئۇنىۋېرسىتېت، ئىنستىتۇت، كۇتۇپخانىلار ھەم تۇرلۇك مەدەنىيەت ئۇيۇشمىلىرى ۋە تەشكىلاتلىرىنى زىيارەت قىلىشنى نەقەدەر ئارزۇ قىلىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم، شۇنداقلا يەنە بەزى قەدىمكى مەدەنىيەت خاراكتېرلىرىگە بېرىپ تەكشۈرۈش، زىيارەت قىلىشىمغا روخسەت قىلىنىشىنى ئىلتماس قىلدىم. مېنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تەلىپىم يوق ئىدى. مۇبادا ئىشلار ئۆز يولىدا بولسا، كۆرمەكچى بولغانلىرىمنىڭ ھەممىنى كۆرەلىشىم، تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشالىشىم، تېخىمۇ كۆپ يەرلەرگە بارالىشىم مۇمكىن ئىدى. ئۇ چاغدا بىر نەچچە ئون يىلدىن بېرىقى ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشقان بولاتتى.

9 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى، يەكشەنبە. شۆبىتسىيە خەلقئارا نۆۋەتچى ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ ئايروپىلانىغا چۈشۈپ سىيۇرىختىن بېيجىڭغا قاراپ ئۇچتۇم.

مەن چۈشكەن «8 — DC» تىپلىق ئايروپىلان بۆلمىسى شەرقىي شىمالىي دۆلەتكە تاۋاپ قىلغىلى بارىدىغان غەربىلىكلەر بىلەن لىق تولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپى غەربىي گېرمانىيىلىك ۋە شۆبىتسىيىلىك سىياھەتچىلەر ۋە سودىگەرلەر ئىدى. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بېرى، بېيجىڭغا ۋە جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سىياھەتكە بارىدىغان ياۋروپالىقلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، «جۇڭگوغا بېرىش» بىر خىل ئىجتىمائىي كەيپىياتقا، تۇرمۇشتىكى جەلپ قىلىش كۈچى كۈنسېرى ئارتىپ بېرىۋاتقان بىر تۇرلۇك زوق ـ ھەۋەسكە ئايلانغانىدى. يېرىم كېچە بولغاندا، ئايروپىلان ئافىناغا چۈشۈپ ماي قاچىلىدى. ئايروپىلان دىبائىتىنىڭ ئاسمان بوشلۇقىغا كەلگەندە كۈن كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. بىز چۈشتىن بۇرۇن قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقان بومبايدا بىر نەچچە سائەت توختىدۇق. ئايروپىلانىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىش بىلەن تەڭ ئوتتەك ئىسسىق ھاۋا ئايرۇپىلان بۆلمىسىگە ئۇرۇلدى ـ دە، ھەممە يەرنى بىر خىل ئىنتايىن

www.alma.cn

سىستىق پوراق قاپلاپ كەتتى ، شۇ چاغ دەل بومباينىڭ ھۆل ـ يېغىن مەزگىلى ئىدى بۇ ھىندىستاندا تۇرغان چاغلىرىمىنى ئېسىمگە سالدى « ھىندىستان سەھەرى » گېزىتىنى سېتىۋالغىنىمدا ، يامغۇر قۇلۇمدىكى گېزىتنى ھۆل قىلىۋەتكەنلىكتىن ، خەۋەرلەر ئىستونىدىكى خەتلەرنى تونۇغىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەنىدى ھەرىملى مۇشۇ مەزگىلدە توختىماستىن قۇيۇلۇپ تۇرىدىغان كۈز يامغۇرى بومباينىڭ ئالاھىدىكىگە ئايلىنىپ قالغانىدى ئايروپىلان يەنە ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ ، ھەش ـ پەش دېگۈچە بۇلۇتلار ئارىسىغا كىرىپ كەتتى پەستە بۇلۇتتىن باشقا ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايتتى كالكۇتتاغا كەلگەندە ، بۇلۇتلار تارقاپ ھاۋا ئېچىلغاندىلا ھىندىستانىڭ زېمىنىنى يەنە بىر قېتىم ئوچۇق كۆردۇق بىپايان زېمىندا رەڭگا ـ رەڭ ئۆي ـ ئىمارەتلەردىن ھاسىل بولغان مەنزىرىلەر بەئەينى ناھايىتى يوغان بىر پارچە شەرق گىلىمدەكلا كۆرۈنەتتى

ئايروپىلان بېنگال ۋە بىرمىنىڭ ئاسمان بوشلۇقىدىن ئۆتكەندە ، قېلىن بۇلۇت قاتلىمى كۆز ئالدىمىزنى يەنە بىر قېتىم توسۇۋالغاچقا ، ھېچ نېمىنى كۆرەلمەي قالدۇق بۇلۇتلار ئاخىر تارقىلىپ كەتتى بۇ چاغدا ، ئايروپىلان جۇڭگو تەۋەسىگە ئۆتۈپ ، كۈنمىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مەلۇم بىر جايغا كەلگەنىدى بۇ يەر كۆزۈمگە يات كۆرۈندى ئايروپىلانىنىڭ دېرىزىسىدىن پەسكە نەزەر سالغىنىمدا ، ھاك تاشلىق تاغ ئارىسىدا لەيلەپ يۇرگەن ئاپئاق ماموقتەك بۇلۇتلار خۇددى قارا بولكىغا سېپىلگەن ئاق شېكەردەك كۆرۈنەتتى ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ، ئايروپىلان چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ ـــ دۇنياغا مەشھۇر چوڭ دەريانىڭ ئاسمان بوشلۇقىغا كەلدى شۇ تاپتا بۇ دەريا خۇددى شايى بىلەن قور-شالغان كەڭ بەلۋاغقا ئوخشاپ قالغانىدى

چۈشتىن كېيىن سائەت يەتتىدىن ئون مىنوت ئۆتكەندە ، ئايروپىلان بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى ، ۋاقىت كىشىنى ھايران قالدۇرغۇدەك تۇغرا ھېسابلانغانىدى . يېنىمدا ئولتۇرغان غەربىي گېرمانىيىلىك سودا ـ سانائەتچى بىلەن ئۆز ئارا خوشلاشتۇق جۇڭگوغا كېلىش سەپىرى

www.alma.cn

ئۇستىدە ، ئۇ نۆۋەتتە جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدا بارلىققا كېلىۋاتقان غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ۋە جۇڭگونىڭ ئۆزىنى ئىمكانقەدەر تېزلىكتە سانائەتلەشتۈرگەن دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىغا ئائىت پاكىتلارنى لىرىكىلىق سۆزلەر بىلەن ماڭا تونۇشتۇرغاندى ئۇنىڭ توختىماي دەۋاتقان گەپلىرى ئەتراپتىكى يولۇچىلارنى ، جۈملىدىن مېنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغاندى

— جۇڭگونىڭ هازىر تېخى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتىمىگەنلىكى ناھايىتى مۇھىم بىر تەرەپ ، — دەپ قوشۇپ قويدى ئۇ ، — ياپونىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل غەرب دۇنياسى جۇڭگونىڭ غايەت زور بازار ئىكەنلىكىنى بايقىدى 950 مىليون جۇڭگولۇق 2000 - يىلى دۇنيانىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا يېتىشۈېلىش ئۈچۈن ، غەربنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنىڭ تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە جەزمەن موھتاج بولىدۇ بىر سودىگەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇ خىل ئوي - پىكىر راستىنلا كىشىنى خۇشال قىلىدۇ

— مۇبادا جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشسا ، — دېدى ئۇ ئاخىر سىرلىق قىلىپ ، — بۇنىڭ پۈتۈن دۇنيا ئۈچۈن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى قانچىلىك كىشىگە ئايانداۇر ؟

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ناھايىتى زور ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەپ بېيجىڭ ئايرودرومىدا مېنى كۈتۈۋالدى ئۇلار مېنى ئايرودرومنىڭ كۈتۈش بىناسىدىكى ئەزىز مېھمانلار دەم ئېلىش ئۆيىدە بىر ئاز هاردۇق ئېلىشقا تەكلىپ قىلدى دەم ئېلىش ئۆيىنىڭ ئىچىدىكى تامغا ماركس ، ئېنگېلس ، لېنىن ، ستالىنلارنىڭ سۈرىتى قاتار ئېسىلغانىدى كۈچلۈك ئېلېكتر چىراغلىرى نۇرىدا ، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان دەرىجىدە پارقىراپ تۇرغان ئىشىك ئالدىدىكى ماۋ زېدۇڭنىڭ غايەت زور سۈرىتى بىزنى تەبەسسۇم بىلەن قارشى ئالدى مېنى قارشى ئالغۇچىلار ئىچىدە ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى شۇجىسى ، پروفېسسور فۇ ماۋجى بىلەن پروفېسسور ۋاڭ جۇن بار ئىدى بۇ ئىككى پروفېسسور مىللەتلەر تەتقىقاتى

www.alma.cn

ئورنىدا ئىشلەيتتى ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ۋالڭ جۇجى خېنىمنىڭ بار بولۇپ ، ئۇ شۇېنىدچە سۈدەك سۆزلىيەلەيتتى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان مەزگىلىمدە ، ئۇ ماڭا ئىزچىل تەرجىمانلىق قىلدى چېگرىدىن كىرىش رەسمىيەتلىرى ناھايىتى تېزلا بېجىرىلىپ بولدى ، پىكاپقا چۈشۈپ شەھەر ئىچىگە كېتىۋاتقان يول ئۇستىدە ، پروفېسسور فۇ ماۋجى بىلەن پروفېسسور ۋالڭ جۇن ماڭا چارشەنبە كۈنى — شۇ كۈنى دۈشەنبە كۈنى ئىدى — ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە بارىدىغانلىقىمىزنى ، ئۇ يەردىن قەشقەرگە بارىدىغانلىقىمىزنى ، بۇ جەھەتتىكى ئىشلارنىڭ جايى ـ جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغانلىقىنى ئېيتتى

ئۇلار مېنى بېيجىڭدىكى مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇردى چەت ئەللىكلەرگە ئىچىۋېتىلگەن ، چاڭئەن كوچىسىغا جايلاشقان بۇ كاتتا مېھمانخانا ئىنتايىن ئازادە ئىدى ؛ ئۇسكۇنىلىرى ۋە ياساش ـ بېزىلىشى ناھايىتى زامانىۋى بولۇپ ، ھەممە نەرسە رەت ـ رېتى بىلەن ئىدىتىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، باشقۇرۇشىمۇ ناھايىتى ئوبدان ئىدى مېنىڭ ياتقىم 8 ـ قەۋەتتە بولۇپ ، ئىنتايىن ئازادە ئىدى جۇڭگولۇق ساھىبخانا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ، ياتقىمدىن چىقىپ تالانى كۆرۈپ باقماقچى بولدۇم يۇمشاق پايانداز غا دەسسەپ ئۇزۇن كارىدوردا نىشانسىزلا كېتىۋاتاتتىم ، ئاپئاق تۇكۇرۈك قاچىلىرى مەلۇم ئارىلىقتا بىردىن ناھايىتى رەتلىك قويۇلغان بولۇپ ، تۇتقۇچنىڭ يوقلۇقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇلار بالىلىق چېغىمدىكى تاھارەت قاچامغا بەكمۇ ئوخشايتتى كارىدوردا ئامېرىكىلىق بىر قانچە ياشانغان ئايال تۇراتتى ئەپتىدىن ئۇلار سايادەتچىلەردەك قىلاتتى ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ قارىسام ، ئۇلار كارىدوردا كۆگىلەك ۋە شىلىرىغا دەزمال سېلىۋاتقانىكەن جۇڭگولۇق بىر نەچچە كۈتكۈچى بىر چەتتە تۇرۇپ ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە تولىمۇ ھەيران بولغان ھالدا تىكىلىپ قارىماقتا ئىدى مەن شۇ تاپتا بۇنىڭ ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئارقىدا قالغان دۆلەتكە تېخىنكا چىقىرىش ئۈچۈن ھەتتىكى ئۇلگە كۆرسەتكەنلىكى ياكى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۇششاق ئىشلارغا پەرۋا قىلمايدىغانلىقى ۋە ئۆز ئىشىنى ئۆزى قىلىدىغانلىقىنى نامايان

www.alma.cn

قىلغانلىقى ئىكەنلىكىنى ئاڭقىرالمىدىم ياتىقىمغا قايتىپ كىرىپ ، دېرىزە-دىن تۇن پەردىسىگە ئورالغان بېيجىڭ شەھىرىگە نەزەر سالدىم چاڭئەن كوچىسىدىكى چىراغلار ئاۋۋالقىدەكلا نۇر چېچىپ تۇرغاچقا ، كوچا خۇددى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئايرودرومنىڭ ئايروپىلان چۈشىدىغان ۋە ئۇچىدىغان ناھايىتى كەڭ ھەم ئۇ چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان يولدەكلا كۆرۈنەتتى

كىتاب ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر

— بىزمۇ « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ دەردىنى يەتكۈدەك تارتتۇق ! — دېدى ماگا بېيجىڭ ئاممىۋى كۈتۈپخانىسىنىڭ باشقۇرغۇ-چىسى ، — بىراق ، ھازىر ئۇلار تۈگەشتى ، ھال - ئەھۋالىمىز ياخشىلىنىدۇ شۇنداقتىمۇ بىزدە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلە-لەر بار

مەن نەگىلا بارماي ، جۇڭگودا مەن ئۇچراتقان ھەممىلا ئادەم بىزگە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ۋە ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئۈستىدە سۆزلەپ بەردى قەشقەردە پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدىكى ئىشچىلار ماگا « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ جىنايەتلىرىنى سۆزلەپ بەردى ؛ بېيجىڭدا كۈتۈپخانىنىڭ باشقۇرغۇچىسى ۋە مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىكى ئالىملار بىزگە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى سۆزلەپ بەردى قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ بالايىئاپىتىدىن خالىي قالغان بىرەر جايمۇ يوقتەك قىلاتتى

« تۆت كىشىلىك گۇرۇھى » تىكىلەرنىڭ ئىسمىنى ھېچكىمۇ تىلغا ئالمايتتى سەۋەب ھەممەيلەن ئۇلارنى بىلىدىغاندەك قىلاتتى ئۇلار ماۋ زېدۇڭنىڭ تۆل قالغان خوتۇنى جىيالڭ چىڭ ۋە جاڭ چۇنچياۋ ، ياۋ ۋېنيۈەن ، ۋاڭ خۇڭۋېندىن ئىبارەت تۆت كىشى ئىدى . كىشىلەر ۋاستىلىق ھالدا ئۇلارنى « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دەپ قارايتتى بىر جەھەتتىن « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ۋە ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرى

www.alma.cn

جۇڭگودا بىر مەھەللىك توختاپ قېلىش ۋەزىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا؛ يەنە بىر جەھەتتىن جۇڭگو «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتلەرنى چەكلەش، تۇغۇتتىش پىلانى تۈزۈپ چىقىلغاندىدى بۇ پىلاندىمۇ «تۆت» دېگەن سۆز بار بولۇپ، ئۇ «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» نى كۆرسىتىدۇ بۇ پىلان ئورۇندالسا، جۇڭگو تېزدىن زامانىۋىلاشقان سانائەت دۆلىتىگە ئايلىنىدۇ «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» تۆۋەندىكى ساھەلەرگە: يېڭى ئىگىلىك، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن ـ تېخنىكىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ كىشىلەر «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نى تىلغا ئالغاندا، ھامان غەزەپكە كېلىدۇ ۋەھالەنكى، «تۆتنى زامانىۋىلشتۇرۇش» نى تىلغا ئالغاندا بولسا، كەلگۈسىگە بولغان قەتئىي ئىشەنچىسىنى بىلدۈرىدۇ ھەتتا شىنجاڭنىڭ ئەڭ چەت ياقا جايلىرىدىكىلەرمۇ «يېڭى ئۇزۇن سەپەر»، شۇنداقلا يېڭى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ئۈستىدە توختىلىدۇ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» نىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا باغلىق ئىدى

بېيجىڭ ئاممىۋى كۈتۈپخانىسىنىڭ ھېلىقى كىتاب باشقۇرغۇچىسى ماڭا مۇنداق دېدى:

ـــ پەن ـ تەتقىقات ساھەسىدىكى ھەقىقىي تەرەققىيات مۇنەۋۋەر ئىلىم ـ پەن كۈتۈپخانىسىغا تايىنىشى شەرت

ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنى جامائەتچىلىكمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ شۇڭا ئۇلار يېڭى ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە نۇرغۇنلىغان ژۇرناللارنى سېتىۋېلىشنى ئاۋۋال ئويلاشقان بېيجىڭ كۈتۈپخانىسى 1912 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئەدىبلىكتە خېلىلا كونىراپ قالغان «كونا» دېگەن بۇ بىر سۆز بېيجىڭدا يەنە باشقا مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ بېيجىڭدا سۈڭ سۇلالىسى ۋە مىڭ سۇلالىسىدىن، يەنى 13 ـ ئەسىردىن تارتىپلا كىتاب يىغىپ ساقلاش باشلانغان. 1949 ـ يىلى بېيجىڭ ئازاد بولغاندا، بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان كىتاب 1 مىليون 400 مىڭغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە چەت ئەل يېزىقىدىكى كىتابلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى خەنـ

www.alma.cn

زۇچە كىتابلار ئىدى ھازىر بۇ يەردە بار كىتاب 9 مىليون 600 مىڭ ، بۇنىڭدىن 60 پىرسەنتى خەنزۇچە كىتابلار ، قالغانلىرى ھەرخىل چەت ئەل يېزىقىدىكى كىتابلار ، ئېيتىشلاردىن قارىغاندا ، 60 خىل تىلدىكى چەت ئەل كىتابلىرى بار ئىكەن . ئۇلار قىرائەتخانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشىمغا رۇخسەت قىلدى ، قىرائەتخانا كىتاب كۆرۈۋاتقانلار بىلەن تولغانىدى ئۇرنال بۆلۈمىدىكى ئۇرنوللارنىڭ تۇرى كۆپ ، مەزمۇنى مول بولۇپ ، تەبىئىي پەن - تېخنىكىغا دائىر ژۇرناللار كۆپ سانلى ئىگىلەيتتى ئاگىلىشىمچە ، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا چەت ئەل تىلدىكى ژۇرناللار 10 مىڭ خىلچە بولۇپ ، بۇنىڭ بىر قىسمى سېتىۋېلىنغان ، يەنە بىر قىسمى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق كەلگەن . بۇنىڭدىن باشقا ، نەچچە مىڭ خىل خەنزۇ تىلىدىكى ژۇرناللارمۇ بولۇپ ، 70 پىرسەنتى تەبىئىي پەن - تېخنىكىغا ئائىت ژۇرناللار ئىكەن بۇ كۇتۇپخانا سىرتىدىكى 2000 دىن ئارتۇق كۇتۇپخانا ۋە ئورۇنلار بىلەن ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان ھەمدە شەھەرلەر ئارا ، ئۆزئارا كىتاب ئارىيەت بېرىش تۇر سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ ، پۈتۈن مەملىكەت ئۇچۇن مۇلازىمەت قىلغان ، ئاممىۋى ئورگانلار ئۇچۇن ئالدىن مۇلازىمەت قىلغان

بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى « دۆلەتلىك كۇتۇپخانا » دەپ قارالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ بىردىنبىر چوڭ كۇتۇپخانا ئەمەس بېيجىڭدا يەنە شەھەرلىك كۇتۇپخانا ۋە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسى بار بۇلاردىن باشقا يەنە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىمۇ ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىسى ، رايون دەرىجىلىك كۇتۇپخانا قاتارلىق كۇتۇپخانىلار بار

بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدىمۇ دۇنيادىكى باشقا كۇتۇپخانىلارغا ئوخشاش ، ئورۇن يېتىشمەسلىك مەسىلىسى مەۋجۇت 10 مىليون نۇسخىغا يېقىن كىتاب بار كۇتۇپخانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، كىتاب ساقلايدىغان يېگى ئورۇن بولۇش كېرەك ھازىر ئەسلىدىكى ئورۇنغا يېگى كىتابنى داۋاملىق قويغىلى بولمىغاچقا ، باشقا جايغا كىتاب ساقلايدىغان ئۆي سېلىشقا توغرا كەلگەن . ئۇنىڭدىن سىرت ، كۇتۇپخانىنىڭ ئەسلىھەلىرىنىمۇ زامانىۋىلاشتۇرۇشقا توغرا كەلگەن ھېلىقى كۇتۇپخانىدىكى كىتاب باش-

www.alma.cn

قۇرغۇچى ماڭا مەركىزىي كومىتېت (ھۆكۈمەت) نىڭ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىنىڭ مۇشۇ ئېھتىياجلىرىنى ئىنتايىن چۈشىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ ئىنتايىن ئىپتىخارلىق بىلەن جۇ ئېنلەينىڭ يېڭى كۇتۇپخانا سېلىش ئىشىنى ئۆزى بىۋاستە سۈرۈشتۈرگەنلىكى ھەققىدە توختالدى. مەن جۇڭگودىكى نەشرىياتلار نەشر قىلغان كىتابلارنى ھەقسىز بېرىدىغان بەلگىلىمە بار ـ يوقلۇقىنى سورىغىنىمدا، ئۇ ماڭا جۇڭگوغا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان چاغدىن تارتىپلا مەزكۇر كۇتۇپخانىنىڭ دۆلەتلىك كۇتۇپخانا بولۇش ئورنىنى ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، جۇڭگودا بېسىلىپ نەشر قىلىنغانلىكى كىتابنىڭ ھەربىر نۇسخىسىنى بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرۇشى شەرت دەپ گەن بەلگىلىمىسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. ئۇ ماڭا يەنە بۇ يەرگە كۈنىگە تەخمىنەن 2000 دەك ئادەمنىڭ كىتاب ئارىيەت ئالغىلى كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن كىتاب ئارىيەت بېرىش ـ ئېلىش مۇنبىرى ئالدىدا، غەربتىكى نۇرغۇن كۇتۇپخانىلارنىڭ بېشىنى ئاغرىتىدىغان كىتاب يوقاپ كېتىش مەسىلىسىنىڭ بۇ يەردە بار ـ يوقلۇقىغا ئىشارەت قىلىپ ئۇنىڭدىن: خېلى نۇرغۇن كىتاب « يوقاپ كېتەمدۇ » دەپ سورىغىنىمدا، ئۇ بۇ يەردە ئۇنداق ئىشلارنىڭ يوق دېيەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. بۇ يەردە ئەھۋالنىڭ مۇنداق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ باقماپتىكەنمەن. قىرائەتخانىنىڭ بىر ئۆيىگە كىرسەم، بۇ ئۆيگە يېقىنقى بىر ھەپتىدە چىققان، چەت ئەل يېزىقىدىكى يېڭى كىتابلار تىزىپ قويۇلغانىكەن. ئۇزۇم قىزىقىدىغان كىتابلار تىزىلغان كىتاب جاۋىنى ئالدىدا بىر پەس ئايلىنىپ، كىتابلارغا كۆز يۈگۈرتتۇم. كۆزۈم بىردىنلا بارتولدنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى « موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان » (Turkestan Down to the Mongol Invation) نىڭ يېڭى نەشرىگە چۈشتى. ئۇ يەردە يەنە لوندوندا نەشر قىلىنغان « ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخى » (History of the Othoman Empire) دېگەن كىتابمۇ بار ئىكەن. بىز يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى كىتابلار تىزىلغان قىرائەتخانىنىمۇ ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. كىتابلارنىڭ

www.alma.cn

مۇندەرىجىلىرى ، تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ ، كىتابلار رەتلىك تىزىلغانىدى ئاخىردا ، ئۇلار مېنى باشلاپ بۇ كۈتۈپخانىدىكى ھەقسىز ئەتىۋارلىق نەرسە — يېپەك يولىدىكى ھۆججەتلەر ۋە دۇنخۇاڭ دىكى مىكئۆيدىن چىققان بوددا قول يازمىلىرىنى ، شۇنداقلا يىراق قەدىمكى زامان خانداناللىقلىرىغا بېرىپ تاقالىدىغان قەدىمكى قول يازمىلارنى كۆرسەتتى ئۇلار قەدىمكى زامانداكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلغار كىتاب باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ماڭا چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ، ماڭا ئاجايىپ پۇراقلىق ياغاچتىن ياسالغان بىر قۇتىنى كۆرسەتتى ئۇنىڭ ئىچىگە كىتاب قويغىلى بولاتتى ھەمدە ھاشارات ۋە پارازىت قۇرتلارنىڭ ئەتىۋارلىق كىتابلارنى نابۇت قىلىۋېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى

بىيجىڭ كۈتۈپخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشىم بۇ قېتىمقى سەپىرىمدىكى ئاساسىي مەقسىتىم — ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئىلمىي ، روھىي جەھەتتىن تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى .

ساھىبخانا ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، جۇڭگونىڭ ئەنگلىيىدە تۇرغان سابىق باش ئەلچىسى خوۋەن شياڭ بىلەن چۈشلۈك خىزمەت تامىقىدا بىللە بولغاندا (چۈشلۈك خىزمەت تامىقىنى يېگەنلەر ئىچىدە يەنە ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى نۇرغۇن ئاساسلىق خادىملارمۇ بارئىدى) ، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسسىسلەرگە تۇنجى قېتىم ئەھۋال تونۇشتۇردۇم بىزنىڭ شۇبھىسىدە مىللىي مەسىلە بارمۇ ؟ بەزىلەر :

— مىللەرنىڭ شۇبھىسىدە لاپلانديىلىكلەر بارغۇ دەيمەن ، شۇنداقمۇ ؟ ئۇلار زور كۆپچىلىك شۇبھىلار بىلەنمەن بولغاندەك باراۋەرلىكتىن بەھرىمەن بولالامدۇ ؟ ئۇلار ئادەتتىكى شۇبھىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئوخشاش تۇرمۇش ئۆتكۈزەلەمدۇ ؟ — دەپ سوئال سورىدى باراۋەرلىك توغرىسىدىكى بىرىنچى سوئالغا كېسىپلا جاۋاب بەردىم . ئەمما ، تۇرمۇش سەۋىيىسى مەسىلىسىدە ئېھتىياتچانلىق بىلەن

www.alma.cn

جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولدۇم . تۇرمۇش سەۋىيىسى باراۋەرلىككە تەسىر كۆرسىتىدۇ ، ئەلۋەتتە چۈنكى ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كۆچۈرۈۋاتقان ياكى ھېچبولمىغاندىمۇ يېرىم كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كۆچۈرۈۋاتقان مىللەتنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە سانائەتلەشكەن ، ئولتۇراقلاشقان شۆبدلارغا ئوخشاش يۇقىرى تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئىگە بولالمىشى مۇمكىن ئەمەس ، بۇ ناھايىتى روشەن مەسىلە ئىدى كېيىنكى نۇرغۇن ھەرخىل سوروۇنلاردا ، مەندىن لاپلاندىيىلىكلەر گە ئائىت ھەر خىل مەسىلىلەر سورالدى ناھايىتى روشەنكى ، جۇڭگولۇق تەتقىقاتچىلار دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىلىرىنى تەپسىلىي ئىگىلىگەن ئۇلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇرەككەپ ھەم كۆپ تەرەپلىمىلىك ئەھۋاللىرى بولغاچقا ، بۇنىڭدىن قىلچىلىكمۇ ھەيران قېلىشقا بولمايتتى

ئالدى بىلەن جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەي شۇبھىسىزكى ، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تولا چاغلاردا « ئىجتىمائىي پەنلەر » نى تەتقىق قىلىدىغان ئىنستىتۇتنى كۆرسىتىدۇ ئۇ « تەبئىي پەنلەر » ئىنستىتۇتىدىن پەرقلىق جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ئايرىلىپ چىققان ئورۇن بولۇپ ، 1977 ـ يىلى قۇرۇلغان ھالبۇكى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەبئىي پەنلەر ۋە تېخنىكا بىلەنلا مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنى قۇرۇش ــ زىيالىلار ئىلمىي تەتقىقات شارائىتى ھازىرلاپ بەرگەنلىك ، ئالىملارنى ئازاد قىلغانلىقنىڭ نەتىجىسى ، شۇنداقلا « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » ۋە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ئۈستىدىن قىلىنغان ئەيىبلەش دەپ قارالغان

مەن ئاساسلىقى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقاتىغا ۋە مائارىپىغا قىزىقىمەن «مىللەت » (nationality) بىلەن ئاز سانلىق مىللەت (minority) دېگەن ئىككى ئۇقۇم بولسىمۇ ، بىراق ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇپ دۆلەت ئىشلىتىۋاتىدۇ ، بەزىدە « ئاز سانلىق مىللەت »

www.alma.cn

(minority nationality) دېگەن ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ، بىراق مەن : « ئاز سانلىق مىللەت » (minority) دېگەن ئاتالغۇ يۇقىرىقى ئىككى ئاتالغۇ ئىچىدە تېخىمۇ مۇھىمراق ، دېگەن تەسىراتتىمەن چۈشتىن كېيىن ، مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىدىغانلىقىمىز ئورۇنلاشتۇرۇلدى بۇ تەتقىقات ئورنى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن بىر قورۇدا ئىكەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاساسلىق مائارىپ ئورگىنى ، بۇ ھەقتە كېيىن تەپسىلىي توختىلىمەن .

بىز ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ تار كوچىلار ۋە دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرغان چوڭ يوللارنى بېسىپ ئۆتتۇق تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى پروفېسسور يۈن بېيفېڭ ــ موگغۇل ــ ئۆزىنىڭ 15 چە خىزمەتدىشى بىلەن بىللە كېلىشىمىزنى ساقلاپ تۇرغانىكەن بۇ 15 كىشى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغانلار بولۇپ ، كۆپچىلىكى خەنزۇلار ئىكەن ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇردىن بىرى ، قىرغىزدىن بىرى ، قازاقتىن بىرى ، خۇيزۇدىن بىرى بار ئىكەن قالغانلىرى ئۇيغۇرچە سۆزلىيەلەيدىغان خەنزۇلار ئىكەن . پروفېسسور فو ماۋجىمۇ بىز بىلەن بىرگە بولدى . ئۇ ئىلگىرى لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندى پروفېسسور فۇ ماۋجى دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىغا لولولارنىڭ تىلى ھەققىدىكى تەسۋىرىي فونېتىكا تەتقىقاتىنى تېما قىلغان اولولار جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى ، بۇگۈنكى كۈندە « يىزۇ مىللىتى » دەپ ئاتىلىدۇ بۇ سورۇندا پروفېسسور ۋاڭ جۈنمۇ بىللە بولدى ۋاڭ جۈن جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىنى تەتقىق قىلاتتى . بۇ تىللار تايلاندلىقلارنىڭ تىلىغا ناھايىتى يېقىن كېلەتتى قىسقىسى ، بۇ تەتقىقات ئورنىنىڭ ئىقتىدارى كۈشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇراتتى ، شۇنداقلا ھەقتەتەن كىشىنى قايىل قىلاتتى مەن 2 ـ قەۋەتتىكى ناھايىتى ئازادە بىر ئۆيدە ۋاقىتلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ بۇنۇقتىنى تونۇپ يەتتىم يىغىندا چاينى تولا ئىچتۇق ئۇلار مېنىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى تەتقىقات

www.alma.cn

ئەھۋالىمنى ناھايىتى ئوبدان بىلىدىكەن مەسىلەن ، ئۇلار مېنىڭ لوندوندا نەشر قىلىنىدىغان « ئاسىيا ئىشلىرى » ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان شۆبىتسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ھەققىدىكى بىر ماقالەمنى ئوقۇپتۇ مەن بۇ ماقالەمدا قەشقەردە يېرىم ئەسىر تۇرغان شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى قۇرغان باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان ماتېرىياللار كاتالوگىنى نەشر قىلدۇرۇش ئويىدا بولۇۋاتقانلىقىمنى تىلغا ئالغانىدىم ئۇلار بۇنىڭغا ناھايىتى قىزىقىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى سەۋەبى بۇ ماتېرىياللار شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىدى دوكتور فۇ ماۋجى مېنىڭ شۆبىتسىيە تۇرك تەتقىقاتى ھەققىدىكى ماقالەمنى ئوقۇغانىكەن بۇماقالەم باكۇدا چىقىدىغان سوۋېت ئىتتىپاقى ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغانىدى ئۇلارنىڭ سۆبۇن ھېدىن شىنجاڭدا تونۇلىدىغان قول يازمىلار توغرىسىدىكى ئەھۋاللارنى بىلگۈسى بار ئىكەن ئۇلارغا بۇلاردىن كۆپ قىسمىنىڭ نەشرىدىن چىققانلىقىنى ئېيتتىم ھەمدە ئاشۇ ماتېرىياللارنىڭ يېقىنقى ئەھۋالى ھەققىدە بىر دوكلات يېزىشقا لەۋز قىلدىم ئۇلارنىڭ قىزىقىدىغانلىرى ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك ئىكەن . شىنجاڭغا ئائىت بولغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە قىزىقىدىكەن ئۇلارنىڭ قىزىقىشىنىڭ راستىنلا چېكى يوق ئىكەن

ۋاقىتلىق مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ تۇنجىشىگە ئۇلاپلا ماڭا مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي تونۇشتۇردى بۇ تەتقىقات ئورنى 1958 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ ، مىللەتلەر تىلى تەتقىقات ئىشخانىسى ، ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسى ، مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئىشخانىسى ۋە مىللەت نەزەرىيىسى تەتقىقات ئىشخانىسىدىن ئىبارەت تۆت ئىشخانىدىن تەركىب تاپقانىكەن « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ۋە ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى بۇ تەتقىقات يۇرتىغا ناھايىتى زور بالايىئاپەت كەلتۈرگەن ، ئۇلار « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » مەزگىلىدە خىزمەت قىلىشقا ئامالسىز قالغان بۇگۈنكى كۈندە ، ئۇلار تەتقىقات ئىشىغا قايتىدىن كىرىشىپ ، ئىلگىرى بارلىققا زىيادىلىيارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا بەل باغلىغان . ئەمما ، ھازىر قىينىچىلىق ناھايىتى كۆپ ، ئەھۋالمۇ ناھايىتى ئېغىر بولۇپ ، نۇرغۇن كىتابلار يوقاپ

www.alma.cn

كەتكەن

— ئۇرۇمچىدىمۇ مۇشۇ ھەقتىكى ئاغرىنىشلارنى ئاڭلىدىم ئۇنىڭ ئۇستىگە تەتقىقات ئورنىنىڭ ئىشخانىلىرىمۇ يېتىشمەيدىكەن ھازىرقى ئەھۋالدىن ئېيتقاندا ، مۇھىم ئىش مەملىكەتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنى تەشكىللەپ ، ھەمكارلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى ئۇلار مىللەتلەر تىلىنى ۋە ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر ژۇرنال چىقىرىشنىمۇ پىلانلاپتۇ « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دا مۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى ئۇلار شىنجاڭدا كىتاب نەشر قىلىشنىڭ تەس ئىكەنلىكىنى ، ئۇيغۇر تىلىدا ماقالە بېسىشنىڭمۇ بەك تەس ئىكەنلىكىنى ئېيتتى چۈنكى ، « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » شۇنداق قىلىشقا قارشى تۇرغان . ۋەھالەنكى ، ئەمدىلىكتە بولسا دەۋر ئۆزگەرگەن ، ھازىر ئۇلار چوڭ ھەجىملىك « قازاقچە ـ خەنزۇچە لۇغەت » نەشر قىلىشقا تۇتۇش قىلىۋېتىپتۇ . بۇشىنجاڭدا تۇنجى قېتىم ئىشلەنگەن لۇغەت ئىكەن يەنە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خىلدىكى كىتاب « ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت » نى تۇزۇشنىمۇ پىلانلاپتۇ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار بەك كۆپ بولسىمۇ ، تەتقىقات خادىملىرىنىڭ قىزغىنلىقى ئۇستۈن بولغاچقا ، بۇلارنى ياخشى قىلىشقا بەل باغلاپتۇ ھەممەيلەن مېنىڭ تەكلىپىمنى ۋە پىكرىمنى ئاڭلاشقا تەشنا ئىدى مەن شىنجاڭنى زىيارەت قىلىپ ، ئۇ يەرنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ ، بۈاستە چۈشەنگەندىن كېيىن ، ئاندىن تەتقىقات ئورنىنى زىيارەت قىلغىلى كېلىشكە ۋەدە بەردىم

ئاخىردا ، سۆھبىتىمىز تەتقىقات ئورنىنىڭ ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە يېزىق ئىجاد قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم خىزمىتىگە بېرىپ تاقالدى جۇڭگودىكى 55 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار ئېھتىمال ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سانى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن ئۇلار ھازىر تەكشۈرۈپ ستاتىستىكا قىلىۋېتىپتۇ ، ھازىرغىچە كىشىلەر بىلمەيدىغان مىللەتلەر بايقىلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىنكەن تەتقىقات ئورنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى مۇشۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى يېزىپ چىقىش ، بىر نەچچە مىللەتنى بىرلەشتۈرۈپ يېزىش ياكى

www.alma.cn

ھەربىر مىللەتنىڭكىنى ئايرىم يېزىپ چىقىشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلارنىڭ تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر ئىكەنمىز دېگەن تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشتە ئىنتايىن مۇھىم « باراۋەرلىك » تۇيغۇسى ، بۇ سۆزنى ئۇلار ماگا مۇشۇنداق تەرجىمە قىلىپ بەردى مېنىڭچە « تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر » (being burn equal) دېگەن سۆزنى ئىشلىتىش تېخىمۇ ئورۇنلۇق بولىدۇ كىشىلەرمۇ ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قەدىمگە يېتىۋېلىش لازىملىقىنى تونۇپ يېتىشتى ھەمدە « تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش » نى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇشنى تىرىشىپ ئىشلەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى قالاق ھالىتىگە خاتىمە بېرىشنى ئۈمىد قىلىدۇ بۇلارنى ئورۇنداش ئۈچۈن ، جاپاغا چىداپ ئۆگىنىشكە ۋە پارتىيىنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى توغرىسىدىكى سىياسەتلىرىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ

مەن شىنجاڭدىن بېيجىڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم بۇ مەكتەپ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىغا تامامەن ئوخشايدىكەن بۇ ئىككىسىدىن مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تېخىمۇ مۇھىمراق ئىكەن بۇ مەكتەپ ئۆزۈن سەپەر ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، 1941 ـ يىلى يەنئەندە قۇرۇلغان مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاساسىدىدا قۇرۇلغانىكەن . ئەمما ، 10 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ھالەتكە كەلگەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ۋەزىپىسى 55 ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ ، ئۇلارنى جۇڭگونى قايتىدىن گۈللەندۈرۈش ئىشىغا ئاكتىپ قاتناشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ئىنستىتۇت بىلەن تەتقىقات ئورنى بىر چوڭ قورۇغا جايلاشقان مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ مەقسىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەربىيىلەش بولسا ، مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ مەقسىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش ئىدى

مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ بىر رەھبىرى ماگا مەزكۇر ئىنستىتۇتنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي تونۇشتۇردى ئازادلىقتىن بۇيان پارتىيە ۋە دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەشكە ، ئاز سان-

www.alma.cn

لىق مىللەتلەر مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىز چىل تۇردە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن 1951 ـ يىلدىن بۇيان ، مىللەتلەر ئىنستىتۇتى 12 مىڭ ئوقۇغۇچى تەربىيىلىگەن ھازىر بۇ ئوقۇغۇچىلار مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خىزمەت قىلىۋېتىپتۇ .ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزى تۇرۇشلۇق ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ۋەتەن ئۈچۈن غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان ھازىر بۇ مەكتەپتە 40 ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان 2400 ئوقۇغۇچى ، مەكتەپتە 1000 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىكەن . 500 ى ئوقۇتقۇچى ئىكەن كۆپ سانلىكى ئوقۇتقۇچىلار ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئىكەن . خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئاز دېگەندە بىر ئاز سانلىق مىللەتنىڭ تىلىنى تولۇق بىلىدىكەن . ئىنستىتۇتتا ئەدەبىيات ، تارىخ ، سەنئەت ، ماتېماتىكا ، فىزىكا ، كادىرلارنى تەربىيىلەش ، تەييارلىق بۆلۈمى ، سىياسىي مائارىپ ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىدىن ② ئىبارەت سەككىز فاكۇلتېت بار ئىكەن

ماتېماتىكا ـ فىزىكا فاكۇلتېتى يېڭىدىن قۇرۇلۇپتۇ ھازىر بۇ ئىش يادىمغا كەلگەندە ، بۇ فاكۇلتېتنىڭ تەسىس قىلىنىشى تۆتىنچى « زامانە ۋىلاشتۇرۇش » ـــ پەن تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى بىردىنلا ئېسىمگە ئالدىم . ئوقۇغۇچىلارنىڭ بارلىق خىراجەتىنى ، جۈملىدىن ئوقۇش خىراجىتى ، تاماق ، ياتاق ۋە دەرسلىك ، كىتابلىرىنى دۆلەت كۆتۈرىدىكەن .

ئىنستىتۇتنىڭ بۇ رەھبىرى ماڭا يەنە ئىنستىتۇت قۇرۇلغاندىن بۇيان رەئىس ماۋ زېدۇڭ ، زوڭلى جۇبىنلەينىڭ بۇ ئىنستىتۇتنىڭ خىزمەتلىرىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ ۋە مەدەت بېرىپ كەلگەنلىكىنى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئىنستىتۇتنىڭ ۋەكىللىرىنى 14 قېتىم قوبۇل قىلغانلىقىنى ، زوڭلى جۇئېنلەينىڭمۇ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ خىزمەتلىرىنى بىۋاستە كېلىپ تەكشۈرۈپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى رەئىس خۇا گوفېڭنىڭ ئىنستىتۇتنىڭ تۇرلۇك پائالىيەتلىرىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن ، 1977 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ 2000 ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىدىن تەركىب تاپقان ۋەكىللەر ئۆمىكىنى قوبۇل

www.alma.ch

بەيجىڭدىكى بۇ مىللەتلەر ئىنستىتۇتى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى مۇشۇنىڭغا ئوخشىشپ كېتىدىغان ئون مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ جۇڭگودا ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئەڭ چوڭ رايون شىنجاڭ ھېسابلىنىدۇ . شىنجاڭنىڭ كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەت كۆلىمىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ ئۇ يەردە 12 ئاز سانلىق مىللەت بار ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى شىزاڭ ، شىزاڭدا بەش ئاز سانلىق مىللەت بولسىمۇ ، بىراق زاڭزۇلار ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ 55 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئاھالىسى پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 6% نىلا ئىگىلەيدۇ ، ئەمما ئۇلار ئولتۇراقلاشقان كۆلىمى بولسا پۈتۈن مەملىكەت كۆلىمىنىڭ 50% — 60% نى ئىگىلەيدۇ بېيجىڭ شەھىرىدە 300 مىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى بار ئىكەن 55 ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدە مانجۇلار بىلەن خۇيزۇلار خەنزۇ تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىكەن .

بىز باغچىدەك گۈزەل بۇ ئىنستىتۇتنىڭ بىر قانچە ئوقۇتۇش بىنالىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق نۇرغۇنلىغان ئوقۇغۇچىلار گۈزەل كۆز مەنزىرىسىنىڭ پەيزىنى سۈرۈۋاتقانىكەن دەسلەپ بىر سىنىپنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ئۇ سىنىپتىكىلەرگە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۆتۈلۈۋاتقانىكەن مەن ئىجازەت ئېلىش ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى سوردىم دەرس ئۆتۈۋاتقان ئوقۇتقۇچى خەنزۇ ئىكەن ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار ئىكەن بۇ ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۇيغۇرچىنى پىششىق بىلىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى كېيىن ئۇنىڭ (ئايال) مۇ « ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت » نى تۈزۈشكە قاتناشقانلىقىنى ئوقتۇم ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەنزۇچە سەۋىيىسىمۇ خېلى ئوبدان ئىكەن ، ئەلۋەتتە . كېيىن يەنە باشقا بىر بىناغا كىردۇق ، ئۇنىڭ بىرىنچى قەۋىتى ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇزېيى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇن ماددىي بۇيۇملىرى تىزىلغانىكەن . بۇلارنىڭ ئىچىدە كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك

www.alma.cn

سايامانلار ، شۇنداقلا ئاددىي ھەم كۆرۈپلا بىلگىلى بولمىغان نۇرغۇن تەشۋىقات ماتېرىياللىرىمۇ بار ئىكەن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى كونا جەمئىيەتتىكى پومېشچىكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى كۆرسەتمەكچى بولغان سۈرەتلەر ئىكەن ئۇنىڭدىكى ۋەھشىيلىكلەرنى كۆرگەن كىشى غەزەپلەنگەنلىكىدىن كۆرۈۋېرىشكە تاقەت قىلالمايدىكەن بولۇپمۇ شىزاڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەر تېخىمۇ شۇنداق ئىدى شۇ سۈرەتلەردىن قارىغاندا ، شىزاڭدىكى « ئاقسۆڭەكلەر » نىڭ قوللانغان ۋاستىلىرى كىشىنى چۆچۈتەتتى . ئىككى قولى ، ئىككى پۇتى ، بۇرنى كېسىپ تاشلانغان كىشىلەرنىڭ سۈرەتلىرىدە « ئاقسۆڭەكلەر » نىڭ كىشىلەرنى نابۇت قىلغان جىنايى قىلمىشلىرى تولۇق پاش قىلىنغانىدى

بىز ئىنستىتۇتنىڭ كۇتۇپخانىسىنمۇ ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ؛ بۇ كۇتۇپخانىنىڭ مېنى ئۈمىدسىزلەندۈرۈپ قويغانلىقىنى ئېيتىراپ قىلىشىم كېرەك بۇنىڭ سەۋەبى كۇتۇپخانىدىكى كىتاب جاۋەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچىغا ياكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى ئۇيغۇرچە ياكى قازاقچە باشقا كىتابلار يوق دېيەرلىك ئىدى بۇنىڭ « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېچكىم ئەيىبلىمىدى ئەمما ، مەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي ئەدەبىي كىتابلىرىنىڭ ئاز بولۇشىنىڭ « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قارشى ئورۇنغا قويغانلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمەن بىز ئوقۇتقۇچىلار قىرائەتخانىسىنى ئايلىنىپ كۆردۇق ئۇ ئۆي ئىنتايىن كەڭ ، ئازادە يورۇق ئىدى . ئۇ يەردىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ناھايىتى تولۇق بولۇپ ، قىسقارتىلمىغان ۋېبستېر لۇغىتىدىن بىرى ئايرىم ئۈستەلگە قويۇقلۇق تۇراتتى

ئېكسكۇرسىيە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، مەزكۇر ئىنستىتۇتنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە بىرلىكتە سۆھبەتلەشتۇق ، شۇنداقلا مىللىي ماۋارىپ مەسىلىسىنمۇ مۇزاكىرە قىلدۇق ئۇلار مېنى تەنقىد ـ تەكلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى . تەنقىد بېرىش سالايىمتىمنىڭ يوقلۇقىنى ، ئەمما ناھايىتى

www.alma.cn

خۇشاللىق بىلەن شەخسىي پىكرىمنى بېرىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم مەسىلەن، شىنجاڭنىڭ ماتېرىياللار كاتالوگىنىڭ بار - يوقلۇقىنى بىلگۈم بارلىقىنى ئېيتتىم ياپونىيىدە مۇشۇنداق ماتېرىياللار كاتالوگى تۈزۈلۈپ نەشر قىلىندى، ئەمما ئۇنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى ماتېرىياللار كاتالوگى ھەرقانداق تەتقىقات خىزمىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا كەم بولسا بولمايدىغان ئۇل، شىنجاڭدىكى يېپەك يولى تەتقىقاتىغا دائىر بارلىق نەشر بۇيۇملىرى ئۇچۇن مۇكەممەل بىر ماتېرىياللار كاتالوگى تۈزۈپ چىقىشتىنمۇ ئەھمىيەتلىك ئىش يوق مۇنداق كاتالوگ تارىخ، ئارخېئولوگىيە، تىل، مىللەتشۇناسلىق، ۋە ئېتنوگرافىيە قاتارلىق بارلىق پەنلەرگە چېتىلىدۇ مۇزاكىرىدە، شۇڭا بىسىيدىكى لاپلاندىيىلىكلەر مەسىلىسى يەنە ئوتتۇرىغا قويۇلدى روشەنكى، ئۇلارنىڭ شۇڭا بىسىيدىكى ئاز سانلىق مىللەت مەسىلىسىگە قىزىقىشتىن مەقسىتى سېلىشتۇرۇش ئۇچۇن ئىدى مەن ئۇلارغا شۇڭا بىسىيدە لاپلاند تىلى ئوستىدىكى تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى گۇمانتارلىق تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر تەرەپ ئىكەنلىكىنى، لاپلاند ئالىملىرىنىڭ بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى، لاپلاند تىلىنىڭ تىل تاۋۇشلىرى (ترانسكرىپسىيسى) خىزمىتىنىڭ تەپسىلىي خاتىرىگە ئېلىنغانلىقىنى ھەمدە لاپلاندىيىلىكلەرنىڭ يەر نامىلىرى، ئەپسانىلىرى، رىۋايەتلىرى، ئېتنىقادى قاتارلىقلار ھەققىدە تولۇق ماتېرىيال توپلىمى ھازىرلانغانلىقىنى سۆزلەپ بەردىم مەن ئۇلارغا مۇشۇ خىلدىكى ماتېرىياللارنىڭ شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپلۈكى، بۇلارنى رەتلەش، تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقى توغرىسىدا تەكلىپ بەردىم ئىلگىرى ئۇيغۇر تىل شۇناسلىرىنى تەتقىق قىلىش كۆپ بولماپتۇ شۇنىڭدەك ئاز ئىشلىنىپتۇ شىنجاڭدا خەلق رىۋايەتلىرى، ئېتنوگرافىك، ئەدەبىيات، تېپىشماق، ماقال - تەمسىل، تىل ئىپادىلەش شەكلى ئىنتايىن مول بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇرۇنلا ئىزى يوقاپ كەتكەن مەدەنىيەت دەۋرىگە بېرىپ تاقىلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن مەن ئۇلارغا مېنى تەكلىپ بېرىڭ دېگەن ئىكەنسىلەر، ئۇنداقتا مېنىڭ تەكلىپىم شۇكى، شىنجاڭدىكى قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى بولىدىغان بارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى

www.alma.cn

قۇتۇلدۇرۇۋېلىش لازىم ، دېدىم . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كىتاب ۋە ژۇرنال ئارقىلىق ئەمەس ، بەلكى ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئۇسۇل ئاساسىغا قۇرۇلغان . يېشى 50 ، 60 ، 70 لەرگە بېرىپ قالغان ياشانغانلارنى ئىزدەپ تېپىپ كۆرۈشسەك ، خەلق چۆچەكلىرى ئۇلارنىڭ ئېسىدە بولۇشى ھەمدە ئۇلار بۇ چۆچەكلەرنى ئېيتىپ بېرەلىشى مۇمكىن ئەمما ، ۋاقىت ساقلاپ تۇرمايدۇ 20 ـ ئەسىردىكى زامانىۋىلىشىش ھەرىكىتى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەكلىنى ناھايىتى تېز ئۆزگەرتىۋېتىشى مۇمكىن مىللىي مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنى ساقلاپ قالمىز دەيدىكەنمىز ، پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن خىزمەت ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ

ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقىش

چېلەكلەپ قۇيغاندەك ياغقان قاتتىق يامغۇر ھەرقانداق شەھەرنى ، ھەتتا پارىژدەك شەھەرنمۇ سولغۇن ، بىچارە ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ بېيجىڭمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مەن ۋاڭ فامىلىلىك ئىككى جۈڭگولۇق بىلەن سەھەردىلا بېيجىڭ مېھمانخانىسىدىن چىقىپ ئاپتوموبىل بىلەن ئايرودرومغا كېتىۋاتقان چېغىمدا ، بېيجىڭدا ئەنە شۇنداق قاتتىق يامغۇر ياغماقتا ئىدى چوڭ كوچىلار ۋېلىسىپىت مىنىۋالغان ئادەملەر بىلەن تولغان بولۇپ ، ئۇلار ئۇچىسىغا كۆل رەڭ يامغۇرلۇق چاپان كىيىۋالغان ياكى باشلىرىغا ھەرخىل سۇلياۋلارنى ئارتىۋالغانىدى ئۇلارنىڭ كۆل رەڭ يامغۇرلۇق چاپىنى ئىچىدىكى كىيىملىرىنىڭ رەڭگى كىشىگە غەيرىي كۆرۈنەتتى ، ئاندا ـ ساندا كۆزگە چېلىقىپ قالغان بىر ئىككى ئاچ يېشىل ياكى سۇس كۆك يامغۇرلۇق چاپان بۇ خىل غەيرىيلىكنى بۇزۇپمۇ تۇراتتى ئاپتوۋوس بېكەتلىرىدە كىشىلەر كۈنلۈك تۇتۇپ جۇغجىيىشىپ ئاپتوبۇس ساقلىماقتا ئىدى شەھەرنىڭ مەركىزىي كوچىلىرىدا ئاپتوموبىللار قىستا ـ قىستاڭ ئىدى ئەمما ، ئاردىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنلا قاتناش قىستاڭچىلىقى ئۆز بېسىقىغا چۈشۈپ قالاتتى ئايرودرومغا بارىدىغان يول كەڭ ، ئازادە بولۇپ ، سايە تاشلاپ

www.alma.cn

تۇرغان ئۇزۇن يولنىڭ ئىككى قاسىنقىدا يوغان - يوغان دەرەخلەر ۋە چاتقاللار باراقسان ئۆسكەنلىكى باغچە ۋە دالىلار ئالدىمىزدىن ئۇزۇلمەستىن غىل - پال قىلىپلا ئۆتمەكتە ئىدى غايەت زور كۆلىمى بىلەن جۇشقۇنلۇقنىڭ كەملىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىۋەتكەندەك، بېيجىڭنىڭ كۆكەرتىش ئىشى خېلى تۇزۇك ئىدى

سائەت توققۇزدىن 25 مىنۇت ئۆتكەندە، ئۇرۇمچىگە قاتنايدىغان نۆۋەتچى ئايروپىلان دەل ۋاقتىدا ئورنىدىن قوزغالدى بۇ ئەنگلىيىدە ئىشلەنگەن «تىرىدېنت» يولۇچىلار ئايروپىلانى بولۇپ، ئايروپىلاندا بوش ئورۇن قالمىغانىدى. ئايروپىلاندىكى يولۇچىلار ئىچىدە ئافغانىستانلىق ئەر - خوتۇن بىلەن مەندىن باشقا چەت ئەللىك يوق ئىدى مەن يولۇچىلارنىڭ ئىلىپ ماگىغان نەرسىلىرىنى ھەرخىل پوسۇندىكى كىچىك سومكىلارغا سېلىۋالغانلىقىنى، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ يۈك - تاقلىرى ئېغىرلىق ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئايروپىلان خىزمەتچىلىرىنىڭ بۇنداق قىلمىشلارنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئەھۋالنى ناھايىتى ئاز ئۇچراتقانىدىم بىز ئۇچەيلەن ئايروپىلانىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئورۇندۇققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى پۇتۇم بەك ئۇزۇن بولغانلىقتىن ئۆتەر يول يېنىدىكى ئورۇندۇققا ئالماشتۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندۇم جۇڭگونىڭ دۆلەت ئىچكى لىنىيىسىدە ئۇچىدىغان ئايروپىلانلىرىدا بوشلۇقتىن تولۇق پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئورۇندۇق ئارىلىقى ناھايىتى تار لايىھىلىنىدىكەن. جۇغى كىچىك جۇڭگولۇقلار بۇ خىل ئورۇندۇققا ئوگايلا كىرىپ ئولتۇرىدىكەن سەپەر ئۇستىدە ئايروپىلان خىزمەتلىرىنىڭ مۇلازىمىتى ناھايىتى ياخشى بولدى ئايروپىلاندىكى كۇتكۇچى خېنىملار مەن بىلەن ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەشتى ئۇلار يولۇچىلارغا پات - پات سېغىز كەپمۇت، شېكەرلەنگەن مېۋە ۋە جۇڭگو تاماكىسى، شۇنداقلا رەئىس ماۋ زېدۇڭ سۆزلىرىدىن ئۇزۇندىلەر بېسىلغان يەلپۈگۈچ ئەكىلىپ بېرەتتى لەنجۇغا بارغۇچە ئىككى يېرىم سائەتلىك سەپەردە يولۇچىلار ھەرخىل تىلدا (يېزىقتا) نەشر قىلىنغان «جۇڭگو قۇرۇلۇشى» دېگەن بىر ژۇرنالنى قولىدىن

www.alma.cn

قولغا ئېلىپ كۆرۈشتى . لەنجۇ ــ نۆۋەتچى ئايروپىلاننىڭ ئۇرۇمچىگە ئۇچۇش مۇساپىسى ئارىلىقىدىكى بىردىنبىر چۈشۈپ ئۆتىدىغان ئايرودروم

مېنىڭ سىرتقى قىياپىتىم ئايروپىلاندىكى ھەرخىل كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغانىدى ئارىدىن ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ئۇلارنىڭ ۋالگ جۈجى (تەرجىمان) دىن مېنىڭ ئەھۋالىمنى سۈرۈشتە قىلغىلى تۇرۇشتى ئۇنىڭ مېنى تەپسىلىي ، ئەتراپلىق تونۇشتۇرىدىغانلىقى جەزمەن ئىدى چۈنكى ، سەپەر بويى كىشىلەر ھەمىشە ماگا قاراپ ئىنتايىن دوستانە ھالدا باشلىرىنى لىڭشىپ سالام قىلىشتى يولۇچىلار ئا-رىسىدىكى بىر ئۇيغۇر يېنىدىكى بىر خەنزۇ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكەچ ئولتۇراتتى ۋالگ خانىم ھېلىقى ئۇيغۇرنىڭ ئۇرۇمچى شەھەر-لىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ رەھبىرى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرى بىلەن بىللە بېيجىڭغا « تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش » نى قانداق قىلىپ ئىشقا ئاشۇرۇش توغرىسىدىكى يىغىنغا بارغانلىقىنى ئۇقۇپتۇ ئۇ ماگا ئۆزىنىڭ تەكتىنىڭ ئاقسۆڭۈق ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ئۆتەر يولىنىڭ قىيىپاش ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان بىر ئەركىشى پارىڭمىزنى بۆلۈۋېتىپ ، ئۆزىنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى بىراق ، ھېلىقى ئاقسۆڭۈق ئۇنىڭ گېپىگە قوشۇلماي ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ دېگەندەك توغرا ئەمەسلىكىنى ، چۈنكى ئۇنىڭ پەقەت خوتەندە تۇغۇلغان خەنزۇ ئىكەنلىكىنى ، ئۇ ئۇيغۇرچىنى بىلگەن تەقدىردىمۇ ئۇيغۇر ھېسابلانمايدىغانلىقىنى ئېيتتى بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، بۇ خىل پەرق ھېلىقى ئاقسۆڭۈققا نىسبەتەن ناھا-يىتى مۇھىم ئىدى ئۇ ئاز سانلىق مىللەتنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سالاھىيىتىنى قوغداۋاتاتتى

ماۋ زېدۇڭ بىلەن خوۋا گوفېڭنىڭ يوغان سۈرىتى لەنجۇ ئايرودرو-مىدا ئېسىقلىق تۇراتتى ئۇرۇمچى ئايرودرومىدىمۇ ئوخشاشلا ئاشۇ ئىككى كىشىنىڭ يوغان سۈرىتى ئېسىقلىق ئىدى لەنجۇ ئايرودرمىنىڭ ئايروپىلان كۈتۈش ئۆيىدىكى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان ئورۇندىكى بىر تېمى بې-زەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى مەرمەر تاشقا ماۋ زېدۇڭنىڭ بىر مەشھۇر

www.alma.cn

شېئىرىنىڭ قول يازمىسى چۈشۈرۈلگەندى لەنجۈدىمۇ سىم ـ سىم يامغۇر يېغىۋاتقاچقا ، ئايرودرومدا بىر سائەتتىن ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالدۇق ئايروپىلاندا تاماق بەرمىگەچكە ، يولۇچىلار ئايرودرومنىڭ ئاشخانىسىدا چۈشلۈك تاماق يېدى بىز 2 ـ قەۋەتتىكى بىر ئېغىز ئالاھىدە تاماقخانىغا چىقىپ غىزالاندۇق . ئاشخانىنىڭ تاماقخانىلىرىدا ماۋ (زېدۇڭ) ، خۇا (گۇفېڭ) نىڭ سۈرىتىدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى ئىككى ئافغانلىق جۇڭگولۇق ھەمراھلىرى بىلەن بىللە بۇ يەرگە كىرىپ ئورۇن ئېلىپ بولغانىكەن يەنە بىر تاماق شىرەسى ئەتراپىدا جۇڭگولۇق ھەربىيلەر ئولتۇراتتى ئۇلاردا ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى ③ نى ئىپادىلەيدىغان ھېچقانداق بەلگە ـ ئالامەت بولمىسىمۇ ، ئەمما مەن ئۇلارنىڭ ھەربىي ئوفىتسېر ئىكەنلىكىنى قىياس قىلدىم ئۇنداق بولمىغان بولسا ، ئۇلارنىڭ بۇ ئالاھىدە تاماقخانىدا تاماق يېيىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى

ئايروپىلان لەنجۇدىن غەربكە قاراپ يېرىم سائەتچە ئۇچقاندىن كېيىن بۇلۇتلار تارقاشقا باشلىدى بىز شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا كىرگەنىدۇق بۇ دائىرىنى ناھايىتى كەڭ يەر بولۇپ ، تارىختا « جۇڭغارىيە » دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ تىزمىلىرى شىنجاڭنى ئىككى قىسمىغا بۆلۈۋەتكەن ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا زېمىن كەڭرى بولۇپ ، ئۇ تارىختا بېكىنمىچىلىكى ۋە قاقاسلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر جاي ئىدى ئۇ يەردىكى تۈركىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ـــ ئۇيغۇرلار ئۇ يەرنى ئالتە شەھەر دەپ ئاتايتتى ھالبۇكى ، جۇڭغارىيە رايونى ئەزەلدىن تارتىپلا بىر قەدەر ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ ، ئۇ يەرگە كىرىشمۇ ئاسانراق ئىدى ئۇنىڭ شەرق تەرىپى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئىدى شىمال تەرىپى روسىيە بىلەن قوشنا ئىدى ئايروپىلاندا پەسكە نەزەر سالغاندا ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ھېچقانداق گىياھ ئۆسمەيدىغان ئاي شەكلىنىڭ قۇم تاغ ۋە چۆللەردىن تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۆتكەن چەت ـ ياقا رايوندىكى تۈزلەڭلىكنىڭ تاكى تەڭرىتاغنىڭ ئېتەكلىرىگىچە سوزۇلۇپ باردىغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى . ئاپئاق قار قاپلىغان قاتمۇ قات تاغ چوققىلىرى

www.alma.cn

گويا تەبئي توساقتەك تەگرىتاغنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى ئىككى دۇنياغا ئايرىۋەتكەنىدى . دېڭىز يۈزىدىن 5400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئەڭ ئېگىز مۇزلۇق چوققا ــ بۇغدا چوققىسى تەبئي سۇ ئامبىرىغا ئوخشايتتى تاغ چوققىسىدىن ئۆزلۈكسىز ئېرىپ چۈشكەن قار سۇلىرى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق ئېقىپ بوستانلىقلارغا جۇشقۇن هايات بېغىشلايتتى .

ئۇرۇمچى ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى . بۇ شەھەردە هازىر 800 مىڭ ئاهالە بار ۋەهالەنكى ، خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن بولسا ئىنتايىن ئارقىدا قالغان ، زامانىۋى مەدەنىيەت ناهايىتى كەمچىل كىچىك شەهەر ئىدى . ئەمدىلىكتە بولسا ناهايىتى يۇكسەك زامانىۋىلاشقان ئايرودروم قۇرۇلۇپتۇ بۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن بىر مۆجىزە دېمەي تۇرالمايمىز . مەن دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىنى ساياهەت قىلىپ يۈرگىنىمدە كۆرگەن شەيئىلەرنىڭ تۇنجى تەسىرى توغرا ياكى خاتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، كۆپ هاللاردا ماڭا ناهايىتى قاتتىق تەسىر قىلىدۇ ـ دە ، شۇنىڭ بىلەن مەندە ئاشۇ دۆلەتنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ياكى ئىنكار قىلىش كۆز قارىشىنى پەيدا قىلىدۇ مۇبادا مېنىڭ كۆز قارىشىمنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ، مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت بولىدىكەن ، ئۇ هالدا قايسى ۋاقىت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كۆزقارىشىمنى ئۆزگەرتىمەن ، ئەلۋەتتە ئەمما ، تۇنجى تەسىر پەيدا قىلغان كۆزقاراش خېلى ئۇزۇنغىچە ئېسىمدىن كەتمەيدۇ . ئۇرۇمچى ئايرودرومى مەندە مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەسىرىنى قالدۇردى بۇ ئايرودروم ناهايىتى زامانىۋى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بېتون ياتقۇزۇلغان ناهايىتى ئۇزۇن ئايروپىلان ئۇچۇش ، قونۇش يولى ياسالغانىدى . ئايرودرومنىڭ ئايروپىلان كۈتۈش بىناسى سىرتىدىن قارىغاندىمۇ كىشىنى ئۆزىگە ناهايىتى جەلپ قىلاتتى ئايروپىلان كۈتۈش زالى يورۇق هەم ئازادە ، يېقىملىق هەم پاكىز بولغاچقا ، مەندە ياخشى تەسىرات قالدۇردى .

ئافغانىستانلىق مېهمانلارنى ناهايىتى كۆپ كىشىلەر كۈتۈۋېلىشقا چىققانىدى . ئۇلار ئايروپىلاندىن بىرىنچى بولۇپ چۈشۈشىگە رۇخسەت قىلىنىدى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا بىز چۈشتۇق ئايروپىلان شوتىسىدىن

www.alma.cn

چۈشكەندە ، بىزنى بەش خەنزۇ ، بىر ئۈيغۇر كۈتۈۋالدى ، ئۇلار ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتقا ۋەكالىتەن بىزنى كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل بولغانلار ئىكەن . ئۇلار بىزنى ئاپتوبۇسقا ئېلىپ ئەزىز مېھمانلار ئارام ئالىدىغان ئۆيگە ئېلىپ كىردى . مۇلازىمەتچىلەر چاي تۈتتى ئەزىز مېھمانلار دەم ئېلىش ئۆيىنىڭ ئىچىدىكى تام تۈۋىگە چايدانلار قاتار تىزىلغانىدى بۇنداق ئەھۋالنى جۇڭگونىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچراتقىلى بولاتتى ئۇنىڭ دىن كېيىن ئۆزئارا تونۇشتۇرۇش بولدى بىر مېھمان يات جايغا كەلگەندە ، ھەمىشە مۇشۇنداق ئىش بولۇپ تۇرىدۇ ئۇلار ئانچە ھايال قىلمايلا ماڭا ئۇرۇمچىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى . بۇ شەھەر تەرەققىي قىلىپ بەلگىلىك سانائەت ئاساسىغا ئىگە چوڭ شەھەرگە ئايلىنىپتۇ ، شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۇرۇمچىدىن ئانچە يىراق بولمىغان قاراماينمۇ قىسقىچە تونۇشتۇردى بۇ جاي جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى نېفت سانائىتى بازىسى ئىكەن . بولۇپمۇ يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بېرى ، قاراماي شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتكەن ساھىبخانا مەن بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەشتى بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ئېچىلمىغان مول تەبىئىي بايلىقلار ۋە شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىغا دائىر مۇمكىنچىلىكى بار بولغان خىلمۇ خىل كەلگۈسى مەنزىرىلەر ھەققىدە سۆزلىدى مەن ئايرودروم ھەققىدىكى تەسراتىمنى سۆزلەپ بۇئايرودرومنى ماختىدىم ئۇلار ئۇرۇمچىنى خەلقئارا ئاۋىئاتسىيە قاتناش تۇرىدىكى مۇھىم ھاۋا قاتناش پورتىغا ئايلاندۇرۇشنى بەك ئارزۇ قىلىدىكەن ئۇلار بۇ جەھەتتە يىراقنى كۆرەلىگەن ، جۇڭگونىڭ ياۋروپاغا بارىدىغان يولۇچىلار ئايروپىلانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇرۇمچىگە چۈشۈپ ئۆتمىدۇ پاكىستان ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ يولۇچىلار ئايروپىلانىنىڭ پاكىستان ــ بېيجىڭ ئارىلىقىدا نۆۋەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلغاندا ، ئۇرۇمچىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈشىگە ئىجازەت قىلىنغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە پاكىستان ــ ئۇرۇمچى ئوتتۇرىسىدا نۆۋەتچى ئايروپىلان تەسىس قىلىشتەك ھەقىقىي ئېھتىياج تېخى شەككىلەنمىگەچكە ، ھازىرچە تېخى بۇ يەرگە چۈشۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولالمايتۇ ھازىر نۇرغۇنلىغان چەت ئەل ۋەكىللىرى ئۆمەكلىرى ئۇ-

www.alma.cn

رۇمچىگە كېلىدىكەن ، بىر ساھىبخانا ماڭا مۇنداق دېدى :

ـــ ئاشۇ چەت ئەللىكلەر بەزىدە مەندىن : « مېھمانخاناڭلاردا مۇنچا بارمۇ ؟ مېھمانلارنىڭ كىيىملىرىنى يۇيۇپ بېرەمدۇ ؟ » دەپ سورايدۇ ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئۇرۇمچى مەگگۇ قالاق تۇرىۋېرىدىغان ئوخشايدۇ لېكىن ، بىز ئۇنچىۋالا قالاق ئەمەسمىز ، بۇنىڭغا ئۆزىڭىز تۇزىتىش ئارقىلىق بىر نېمە دېسىڭىز بولىدۇ

ئۇ بۇ گەپنى چاقچاق تەرىقىسىدە دېگەن بولسىمۇ ، بىراق ئۇنىڭ تۇرقىدىن ھەيران بولۇش ۋە تەنە قىلىش ئالامەتلىرى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى شۇنىسى ئېنىقكى ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ شىنجاڭ جۇڭگو-نىڭ قالاق بىر رايونىنى دېگەن ئومۇمىيۈزلۈك قارىشىغا قوشۇلمايتتى ئەگەر شۇنداق ئىش يۈز بېرىپ قالىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا ئۇلار بىرئاز بىئارامىلىق ھېس قىلىشاتتى ھالبۇكى ، ئارىدىن ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتە ـ ئۆتمەيلا مەن ئۇلارنىڭ ئەھۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە دېگەن كۆڭلى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتىم

ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ شەھەرگە كىرگۈچە بول بويىدا كۆرگەنلىرىم مۇندىن بىر نەچچە سائەت ئىلگىرى ئايرىلغان جۇڭگونىڭ باشقا بىر رايونىغا ئوخشىمايدىغان ماددىي ، مەدەنىيەتكە ئىگە بىر جايغا كەلگەنلىكىمىزنى ئىسپاتلىدى زامانىۋى سايامەت قوراللىرىنىڭ سۈرئىتى بۇ جاھانىنى تار قىلىپ قويۇپ ، بىزنى ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن شەيئىلەرنى كۆرۈش رايونلار ئارىسىدىكى غايەت زور پەرقلەرنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى ئىلگىرىكى زامانلاردا ، تۆگە كارۋىنى بىلەن بىللە ماڭغاندا سۈرئەت تولىمۇ ئاستا بولغاچقا ، سايامەتچىلەردە يېڭى مۇھىتقا ئادەتلىنىش ۋە ماسلىشىش جەھەتتە يېتەرلىك پۇرسەت بار ئىدى مېنىڭچە ئەگەر بۇ قېتىم پويىزغا چۈشكەن بولسام ، بېيجىڭدىن لەنجۇغا ، لەنجۇدىن جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ تەبىئىي شارائىتى كىشىلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئارىسىدىكى غايەت زور پەرقلەرگە بولغان سېزىمىم بۇنچىلا كۈچلۈك بولمىغان بولاتتى ئۇ چاغدا مەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇكەك زېمىنغا ئاستا ـ ئاستا مېڭىپ كېلىپ ، يېـ

www.alma.cn

زىلاردىكى خام كەسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئۇيغۇرلارغا خاس ئۆگزىسى تەكشى ، تۈز ، پاكار ـ پاكار ، گىرەلىشىپ كەتكەن ئۆيلەر ، ئېتىزلىقلار ئارىسىدىكى ئىرماش ـ چىرماش ئېرىقلاردا شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان سۇلاردىن ئىبارەت سەھرا مەنزىلىرىنى كۆرگەن بولاتتىم

ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى كەڭ كوچىلارنىڭ ئىككى ياقىسىدا ، ئاسمان پەلەك ئېگىز ئۆسكەن سۇۋادان تېرەكلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى ھەممە نەرسىلەر ناھايىتى پاكىز ، رەتلىك ئىدى بېتون ۋە خىشتىن سېلىنغان بىر قىسىم زامانىۋى ئىمارەتلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، شەھەردىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆپىنچىسى كونىچە رۇس پاسونىدىكى ئىمارەتلەر ئىدى 19 ـ ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن ، بۇ خىل پاسوندىكى ئىمارەتلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن جايلاردا ئۇچراتقىلى بولاتتى مەيلى جۇڭگونىڭ قانداقلا يېرىگە بارايلى ، كوچا بويلىرىدىكى ھەممىلا جايدا ماۋ زېدۇڭنىڭ سۆز ئۇزۇندىلىرى يېزىلغان غايەت زور تاختىلارنى چېلىشقۇرغىلى بولاتتى ، ئۇرۇمچىدىمۇ شۇنداق ئىدى ھەممىلا يەردە خەنزۇچە ياكى ئۇيغۇرچە ئۇزۇندىلەر يېزىلغان تاختىلار كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى بۇلاردىن بەزىلىرى لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق بىلەن يېزىلغانىدى بەزى ئۇزۇندە تاختىلىرىغا لېپى قېتىڭ خاتىرىلىرىدىن ئۇزۇندىلەرمۇ يېزىلغانىدى بۇ خاتىرىلەردە كىشىلەرنىڭ ئەخلاق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەت ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بېرىش مەقسەت قىلىنغانىدى لېپى قېتىڭ ھەربىيلەر ئىچىدىن چىققان ئۇلگە بولۇپ ، ناھايىتى ياش تۇرۇپلا ئۆلۈپ كەتكەن ھالبۇكى ، ماگا قاتتىق تەسىر قىلغىنى كوچىلاردا كۆزگە چېلىقىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇلار ئىدى ، ئۇيغۇرلار نەگە كەتكەندۇ ؟ نېمىلا دېگەن بىلەن بۇ جاي ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغۇ ! ئەمما ، بىز ئولتۇرغان ئاپتوموبىل بۇ شەھەرنىڭ مەلۇم يېرىگە بارغاندىن كېيىن بۇ جاينىڭ قويۇق ئۇيغۇر تۇسىنى ئالغانلىقىنى ، ئۇ يەردە نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقىنى ، شۇنداقلا ئۇ يەردە يەنە ياغاچ ۋە خام كەسەكتىن قوپۇرۇلغان بىر مەسچىتنىڭ ۋە نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقىنى كۆردۇق شۇنداقتىمۇ ئۇرۇمچىنىڭ مەنزە قالدۇرغان بىرىنچى

www.alma.cn

تەسىرى شۇكى ، ئۇ يەردىكى خەنزۇ ئاھالىسى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدىكەن مەن بۇ قارىشىمدىن يانمايمەن

ئۇرۇمچىدە « كوئىنلۇن مېھمانخانىسى » دەپ ئاتىلىدىغان ، ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئەھمىيەتلىك توساق بولۇپ ، تۇغرىسىغا تۇرىدىغان كوئىنلۇن تېغىنىڭ نامى قويۇلغان يېڭىدىن سېلىنغان بىر ئېگىز مېھمانخانا بار ئىكەن . بىزنى ئۇ يەرگە ئېلىپ بارمىدى ، ئەكىسىچە ، بىز ئولتۇرغان ئاپتوموبىل شەھەر رايونىدىن شەھەر سىرتىغا قاراپ ماڭدى ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى بىر زاۋۇتنىڭ ئېگىز تۇرخۇنىدىن قويۇق قارا ئىس ـ تۈتەك كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى

ـــ ئاۋۇ كۆرۈنۈۋاتقان ئورۇن ئېلېكتر ئىستانسىسى ، ـــ دېدى ساھىبخانا ماڭا ئاپتوموبىل ئوڭ تەرەپتىكى يولغا قايرىلدى ، بىر دەمدىلا ھەممە يېرىگە دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرىدىغان باغچىدەك ھويلىغا كىرىپ چىرايلىق بىر بىنانىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى بۇ بىنا مېھمانخانىدەك قىلاتتى مانا بۇ چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتىدىغان مېھمانخانا ـــ « مېھمانلارنى قارشى ئېلىش ساريىي » ئىدى مانا بۇ جاي ـــ مېنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرغان مەزگىلىمدىكى ئۆيۈم ئىدى بۇ مېھمانخانىنىڭ نامى بۇرۇن « يەنئەن مېھمانخانىسى » ئىكەنىدۇق ، نامىنىڭ نېمىشقا ئۆزگەرتىلگەنلىكى نامالۇم ، مېھمانخانىنىڭ ئۈدۈلىدا ھېلىقى ئېلېكتر ئىستانسىسى بار ئىكەن ، ئەمما شامال ھەمىشە باشقا تەرەپكە چىققاچقا ، قارا ئىس ـ تۈتەكلەرنى يىراق تاغلارغا ئۇچۇرۇپ كېتىدىكەن بۇ مېھمانخانا ئىنتايىن يېڭى ، پاكىز ، مۇھىتى ساپ ، رەتلىك بولغاچقا ، بەك ئېسىل كۆرۈنەتتى . ئۇچىمىزنىڭ ياتقىنى 2 ـ قەۋەتكە ئورۇنلاشتۇرۇشتى ياتاقتىكى جاھازىلارلا خۇددى ئىشلىتىلمىگەندەك يېڭى ئىدى مېھمانخانىدا باشقا مېھمانلار كۆزىمىزگە چېلىقمىدى

تارىخ ھەققىدىكى يېڭى جۈشەندۈرۈش

شىنجاڭنىڭ ئاپتونوم رايون ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت ئۇ-

alma.cn

نىڭ تارىخىنىڭ جۇڭگو تارىخىدىن ئايرىم ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، بۇ شىنجاڭنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم تارىخى بارلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ شىنجاڭنىڭ ھەقىقەتەن ئۆز تارىخى بار ، ئەمما قەدىمدىن تارتىپ ، شىنجاڭ باشتىن ـ ئاياغ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كەلگەن ئەگەر سىز ئۇرۇمچى موزېيىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىسىڭىز ، بۇ نۇقتىنىزەرنىڭ ناھايىتى ئوچۇق ئىپادىلەپ ۋە ئىسپاتلاپ بېرىلگەنلىكىنى چۈشىنىسىز ئۇرۇمچىدە ئالىملار شىنجاڭ تارىخى ھەققىدە دوكلات بەرگەن چاغدىمۇ بۇ نۇقتىنىزەرنى ئوچۇق بايان قىلدى

ئۇرۇمچى مۇزېيىنىڭ ئورنى شەھەر ئەتراپىغا جايلاشقان ئۇنىڭ قۇرۇلۇشلىرى مەندە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى بىزنى بەش خەنزۇ چۈشەندۈرگۈچى قىز كۆتۈۋالدى بۇلاردىن ئۇچەيلەن ئىنتايىن ياش بولۇپ ، ھەتتا ئۇلارنى نارەسىدە قىزلار دېيىشكىمۇ بولاتتى ئۇلاردىن بىرەيلەن بىزنى باشلاپ موزېيغا قويۇلغان نەرسىلەرنى كۆرسەتتى بىز ئالدى بىلەن تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت بۇيۇملارنى كۆردۇق . ئۇنىڭغا ئۇلاپلا تۇرپان ، لوپنۇر ۋە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى نىيە قاتارلىق جايلاردىكى تارىخىي خارابىلىكلاردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان بۇيۇملارنى كۆردۇق بىز قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان نەزمىلەرنى ۋە باشقا قوليازمىلارنى ، شۇنىڭدەك سوغدى ۋە براھمى يېزىقىدا يېزىلغان بىر قىسىم قەدىمكى قوليازمىلارنىمۇ كۆردۇق ئۇنىڭدىن كېيىن بىزگە ئۇيغۇرچە كلاسسىك ئەسەرلەر قوليازمىسىنىڭ سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 11 ـ ئەسىردە يازغان « تۈركى تىللار دىۋانى » (لۇغەت تەتقىقاتى جەھەتتىكى مۇھىم نەتىجە) نى ۋە يۈقىرىقى ئەسەر بىلەن بىر دەۋردە يېزىلغان تەرىبىيۋى شېئىر « قۇتادغۇ بىلىك » نى كۆرسەتتى « قۇتادغۇ بىلىك » 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان « تارىخى ھەمدى » (Tarikhi Eminite) ئارىلىقتا ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەنىدىن موزېيدىكى كۆرگەزمە بۇيۇملىرى ناھايىتى ئېدىتلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، ئاسراش خىزمىتىمۇ ناھايىتى ئۇنۇملۇك ئىشلەنگەن تامغا خەنزۇچە ،

www.alma.cn

ئۇيغۇرچە ماۋزېدۇگىنىڭ نۇرغۇنلىغان سۆز ئۇزۇندىلىرى يېزىلغانىدى شۇنىمۇ قوشۇپ قويايكى ، بۇگۈنكى كۈندە كلاسسىك بولۇپ قالغان ، ماۋزېدۇڭ « قەدىمكىنى بۇگۈنكى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش » دېگەن باـ يانى جۇگگودىكى ھەربىر ئارخېئولوگ ۋە تارىخشۇناسقا ئىلھام بەخش ئەتمەكتە ئىدى بۇ بايانىنىڭ ئۇلارنىڭ ھەرقايسى مىللەت خەلقىنىڭ ئىلـ گىرىكى تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىگە نسبەتەن قىزىقىشىنى ئاشۇرۇشىدا ناھايىتى زور ياردىمى تەگكەنلىكىدە شەك ـ شۇبھە يوق ئىدى بۇ يەردە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتەيكى ، 1975 ـ يىلى بېيجىڭدا 1972 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى سۆرەتلەر نەشر قىلىنغان ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە چۇشەندۇرۇش ئۇرۇمچى موزېيىدا ساقلـ نىۋاتقان بىر قىسىم قىممەتلىك بۇيۇملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 1975 ـ يىلى ، يەنە سۆرەتلەر توپلىنىڭ نېمىسچە ، ئىنگلىزچە ، فرانسۇزچە نەشـ رىمۇ چىقىرىلدى

بىز مۇزېيىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ بولۇپ ، ئەتىسى مېھمانخانىدا مۇھاكىمە يىغىنى ئاچتۇق ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدۇللا قادىر يىغىنغا رىياسەتچىلىك قىلدى يىغىنغا ئۇرۇمچى رايونىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسـ دىكى بىر قىسىم ۋەكىللەر ۋە ئالىملار قاتناشتى بۇ يىغىن كەڭ ـ كۇشادە ئولتۇرغان يىغىلىش بولدى كۆپچىلىك چاينى ئوبدان ئىچتى ، قوغۇن ـ تاۋۇزغىمۇ ئوبدان ئېغىز تەگدى بۇ چاغ شىنجاڭنىڭ مېۋە ـ چېۋىلىرى تۆكىمە بولغان ۋاقىت ئىدى ئۇرۇمچىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەرخىل كەسىپلىرىدىن كەلگەن ئىككى خەنزۇ ، ئۇچ ئۇيغۇر (بىر ئۇيغۇر ئايال) بار ئىدى ئىككى خەنزۇ تارىخنى تونۇشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى ئۇنىڭ بىرى تاش قورال دەۋرىدىن 1840 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىخ ھەققىدە ، يەنە بىرى يېقىنقى زامان تارىخى ھەققىدە دوكلات بەردى

مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقىنى شىنجاڭ تارىخى بولغاچقا ، جۇگگولۇقلارـ نىڭ نۇقتىسىنەزەرى بويىچە بولغان ، دېيىلگەن تەقدىردىمۇ ، ئۇيغۇر يېڭى

www.alma.cn

يېزىقىدا يېزىلغان شىنجاڭ تارىخى بارمۇ ـ يوق ، دېگەن سوئالنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى نورمال دەپ كۆردۈم مۇدىر ئابدۇللا سورۇندىكى بىر ئۇيغۇر ئا-لىمنى بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشكە تەكلىپ قىلدى ھېلىقى ئالىم بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ، خىجىللىق ئىچىدە كۈلۈپ تۇرۇپ : « يوق » دەپ جاۋاب بەردى مەكتەپلەردىكى دەرسلىكلەردە ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىدا يې-زىلغان شىنجاڭ تارىخى چوقۇم باردۇر ، دەپ ئوتتۇرىغا قويسام ، ئەتراپىمدىكىلەر بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئۆزئارا مۇزاكىرە قىلىشقاندىن كېيىن ، مەكتەپلەردىكى دەرسلىكلەردە جۇڭگو تارىخى دەرسى بار ، شۇڭا باشقا تارىخ دەرسىنى تەسىس قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ، چۈنكى جوڭگو تا-رىخى شىنجاڭ تارىخىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، دەپ جاۋاب بېرىشتى بۇ جاۋاب مەنتىقىگە ئۇيغۇن توغرا جاۋاب بولغاچقا ، مەن تېخى سورىمىغان ئاپتونومىيىنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدىكى سوئالىمغىمۇ جاۋاب بېرىلدى ناھايىتى روشەنكى ، « ئاپتونومىيە » شىنجاڭ ئۇلۇكسىنىڭ تار-خىنى ئايرىم ـ ئايرىم ئويلىنىشتىن دېرەك بەرمەيدىكەن بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇن ، بىرەيلەن « قەشقەرىيە » دېگەن بىر كىتابنى يېزىپ ، نوھ ئەلەيھىسسالام زامانىدىكى توپان بالاسى دەۋرىدىن تارتىپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان بۇ كۈنكى شىن-جاڭدا بۇ خىلدىكى تارىخنى يېزىش ئەمدى تەكرارلانمايدۇ

مۇھاكىمە يىغىنىمىز داۋاملاشماقتا ئىدى بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن لايىھىلەنگەن يېڭى لاتىن ئېلىپبەسىنى مۇھاكىمە قىلىشقا كىرىشتۇق بۇ يېزىق ئەرەب يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنىدى

« تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ۋە « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » تىلغا ئېلىنغان ھامان مۇھاكىمە شىنجاڭنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۈستىگە يۆتكەلدى « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دىن بۇرۇن ، كىشىلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ، ئەپسانە ، چۆچەك ، قوشاق ، ماقال ـ تەمسىل ۋە باشقا شەكىللىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىگە بەكمۇ قىزىقاتتى بىر يىغىن ئىشتىراكچىسى :

ـــ ئىلگىرى بىز جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۇچا ، ئاقسۇ قاتارلىق

www.alma.cn

جايلارغا خەلق چۆچەكلىرىنى توپلاشقا دائىم ئادەم ئەۋەتىپ تۇراتتۇق ، ــ دېدى . يەنە بىرەيلەن :

ــ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە ، ــ دېدى ئۇلار مەھمۇد قەشقەرىنى يەنە بىر نۆۋەت تىلغا ئېلىشتى ، ئۇلار ناھايىتى توغرا ئېيتتى . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى مىلادى 11 ــ ئەسىردىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ياخشى بۇلىقى ئىدى ھەرخىل تارىخىي خارابىلەردىن تېپىلغان قوليازمىلار نۇرغۇنلىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى بىر يىغىن ئىشتىراكچىسى :

ــ « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » تەتقىقات خىزمىتىمىزگە بۇزغۇنچىلىق قىلغانىدى لېكىن ، ئەمدىلىكتە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ئاغدۇرۇلدى . بىز يېڭىۋاشتىن قاتتىق تۇتۇش قىلساق بولىدۇ . بىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلايدىغانلارنى تۇرپان بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتتۇق ئۇنىڭدىن سىرت ، ئۇلار توپلىغان ماتېرىياللارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشنى پىلانلىدۇق ھازىر ئۇرۇمچىدىكى ئالىي مەكتەپلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ ، ــ دېدى تىل ــ ئەدەبىيات فاكولتېتىدىن كەلگەن بىر دوكلاتچى :

ــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەرسىنى پات ئارىدا تەسىس قىلىشنى پىلانلىدۇق ، ــ دېدى مەن مەيلى ئۇرۇمچىدە ، قەشقەردە ياكى تۇرپاندا بولسۇن ، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن ئۇچراشقىنىمىزدا ئۇلارنىڭ « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نى تەنقىد قىلغانلىقىنى ئاڭلىدىم . شۇنداقلا بارغانلا يېرىمدە ، كىشىلەرنىڭ ئەدەبىياتقا قايتىدىن ھۆسى قوزغاتقانلىقىنى ، بۇ خىل ھەۋەس نەتىجىسىدە ھەر دەرىجىلىك « ئەدەبىيات ــ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى » نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئاڭلىدىم .

ئۇرۇمچىدىكى ھېلىقى ئۇنىۋېرسىتېت ئەسلىدىكى « شىنجاڭ ئىنستىتۇتى » دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي بىلىم يۇرتى ئىدى بۇ ئىنستىتۇت 1935 ــ يىلى قۇرۇلغان ، 1955 ــ يىلغا كەلگەندە بېيجىڭدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت شىنجاڭدا بىر ئۇنىۋېرسىتېت قۇرۇشنى قارار قىلغان ئۇقۇشى

www.alma.cn

مىزچە ، بۇ قارارنى جۇ ئېنلەي بىۋاستە بېكىتكەنىكەن 1960 ـ يىلى « شىنجاڭ ئىنستىتۇتى » نى « شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى » غا رەسمىي ئۆزگەرتكەن ، بۇ يېڭى ئۇنىۋېرسىتېت ئەگرى ـ توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتكەن 1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئىنستىتۇتى قۇرۇلغاندا ، شىنجاڭدا كوممۇ- نىستلارنىڭ ھەربىكىتى كۆچلۈك ئىدى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ، نۇرغۇن كوممۇنىستلار قولغا ئېلىنغان ئازاد بولۇش- نىڭ ئالدىدىكى بىر نەچچە يىلدا ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى تۇراقسىز بولغاچقا ، بۇنىڭ زىيالىلارغا تەسىرى ناھايىتى زور بولغان ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مۇدىرىنىڭ ئېيتىشىچە ، يېڭىدىن ئازاد بولغاندا ، ئىنستىتۇت قاتتىق ۋەيران بولۇپ كەتكەن ، ئىنستىتۇتتا پەقەت بىرلا بىنا بۇزۇلماي ساق قالغان ، كۇتۇپخانىدا پايدىلانغىلى بولىدىغان ساق كىتابتىن ئاران 10 مىڭلا قالغان ، شۇ چاغدا ئىنستىتۇتتا ئاران 270 ئوقۇغۇچى بولۇپ ، ئۇلارغا دەرس بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىدىن يەتتىسلا بار ئە- كەن « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » باشلانغاندا ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 2300 گە ، ئوقۇتقۇچىلار 500 گە ، كۇتۇپخانىدىكى كىتاب 800 مىڭغا يەت- كەن مۇدىر ئۇلاپلا « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » نىڭ ئۇنىۋېرسىتېتقا بولغان تەسىرى ئۇستىدە توختالدى ، ئۇنىڭ سۆزى ئادەمنى قاتتىق مە- يۇسلەندۇرەتتى بۇلارنى « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ بۇزغۇنچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ، ئەلۋەتتە شۇ مەزگىلدە ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى راۋاجلىنالمىغان نۇرغۇنلىغان كىتابلار يا يىتىپ كەتكەن ، يا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن

ـــ ھازىر مەكتەپنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇۋاتىمىز ، ـــ دېدى مۇدىر سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ـــ ھازىر بىزدە 770 مىڭ كىتاب بار سىز بىزنىڭ يېڭىدىن بىر قانچە بىنا سېلىۋاتقانلىقىمىزنى كۆردىڭىز ، بىز قايتە- دىن تەرەققىي قىلىۋاتىمىز

ئۇنىڭ سۆزى يەنىلا كىتاب ئۇستىگە بۇرالدى شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى ، ئۇ كىشىنىڭ ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىسىغا نىسبەتەن ئالاھىدە قىزىقىشى بارەڭ قىلاتتى « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دىن ئىلگىرى ،

www.alma.cn

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئائىت نۇرغۇن كىتاب ، ماتېرىياللار توپلانغان ، يېتىپ كەتكەن كىتابلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىتابلار ئىكەن هازىر ئۇلار ئاشۇ خىل كىتاب ، ماتېرىياللارنى توپلاش ، ساقلاش ئىشلىرىنى قايتىدىن باشلاپتۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ هېلىقى مۇدىرى مېنى ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ، ئۇلارنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىغا ئالاقىدار نۇرغۇن ئەهۋاللار بىلەن تەمىن ئەتتى « faculties » (فاكۇلتېت) دېگەن بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى ئۇنى بىز شۇڭىسىيدە قوللانغان چاغدىكىگە بىرئاز ئوخشىمايدىغاندەك قىلاتتى بەلكىم « group of subjects » (كۆپ پەنلىك گۇرۇپپا) دېگەن سۆز قوللىنىلسا بۇ يەرنىڭ ئەهۋالىغا تېخىمۇ يېقىنراق كېلىدىغاندەك قىلاتتى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا جەمئىي 11 فاكۇلتېت بار ئىكەن ، تارىخ ، سىياسىي مائارىپ ، جۇڭگو ئەدەبىياتى ، جۇڭگو تىلى ، چەت ئەل تىلى ۋە تەنتەربىيىدىن ئىبارەت ئالته ئىجتىمائىي پەنلەر فاكۇلتېتى بار ئىكەن ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جۇڭگو تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ بىر قىسمى ئىكەن ، ماتېماتىكا ، فىزىكا ، خىمىيە ، بىئولوگىيە ، گېئولوگىيە ، (جۇغراپىيە دېيىلىشى كېرەك ئىدى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) دىن ئىبارەت بەش تەبىئىي پەنلەر فاكۇلتېتى بار ئىكەن شۇ چاغدا ، مەكتەپتە جەمئىي 1300 ئوقۇغۇچى بار ئىكەن ، بۇلارنىڭ 60% ى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىكەن ، 694 ئوقۇتقۇچى بار ئىكەن ، ئۇلارنىڭ 50% تىن ئارتۇقى خەنزۇ ئوقۇتقۇچى ، قالغانلىرى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى ئىكەن ④

سەھرا غا سايا ھەت

ئۇرۇمچىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ شەهەرنى « گۈزەل » دېگەن سۆز بىلەن تەسۋىرلەشكە زادى بولمايتتى . شەهەرنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى هەممىلا جاي تۇجۇپىلەپ تېرىلغان ئېتىزلىقلار بولسىمۇ ، ئەمما ، سانائەت

www.alma.cn

رايونلىرىدىن چىققان قويۇق ئىس - تۈتەكلەر ھەر دائىم قېلىن بۇلۇت قاتلىمى ھاسىل قىلىپ شەھەر ئاسمىنىنى قاپلاپ تۇراتتى گەرچە ئۇرۇم-چىنىڭ گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىسى كەمچىل بولسىمۇ ، شىنجاڭنىڭ مەركىزى بولغان ئۇرۇمچىنىڭ ساياھەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلگەنلىكى بۇ جاي-نىڭ ساياھەتچىلارنى جەلپ قىلىدىغان بىر جايغا ئايلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى قارارنى چىقىرىشتىكى ئارقا كۆرۈنۈشنى ۋە مەقسەتنى تا-مامەن چۈشىنىمەن بىرىنچىدىن ، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدا يىل بويى قار قاپلاپ تۇرىدىغان تەڭرىتاغ تىزمىلىرى كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ ؛ ئىك-كىنچىدىن ، تۇرپان ئۇرۇمچىدىن يىراق ئەمەس ، پەقەت بىرنەچچە سائەتلىكلا يول بۇ يەردە شۇنىمۇ دەپ ئۆتمەكچىمەنكى ، تۇرپان — دۇنـ-يادىكى ئەڭ تۆۋەن ئويمانلىقلارنىڭ بىرى ئۇ ئويمانلىق بولۇش بىلەنلا قالماستىن ، بەلكى دۇنيا بويىچە يەر ئۈستى ئارخېئولوگىيىلىك بايلىقلار ئەڭ مول مۇزېيلارنىڭ بىرى مەن بۇ يەرگە بارغان چاغدا ، بۇ يەر چەت ئەللىكلەرگە تېخى ئېچىۋېتىلمىگەن بولسىمۇ ، بىراق كىشىلەر ماڭا كېلەر يىلى مەلۇم ۋاقىتقا بارغاندا تۇرپانىنىڭ چەت ئەللىكلەرگە ئېچىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ئابدۇللا قادىرنى ۋەزىپىسى ساياھەت ئىش-لىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىدى ئۇ قەشقەرلىك ئۇيغۇر بولۇپ ، لەنجۇ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا بىلىم ئالغان خەنزۇچىنى سۇدەك سۆزلىيەلەيتتى ئابدۇللا قادىر جىگەرلىك ، غايىلىك ، تەجرىبىلىك ، كۆچلۈك كەسىپچانلىققا ئىگە ئادەم ئىدى بىز شىنجاڭدا زىيارەتتە بولغان ئىككى-ھەپتە ئىچىدە ، ئۇ بىزگە ئىزچىل ھەمراھ بولدى ئۇ ھاجىتىمىز چۈشكەندە قىينىچىلىقىمىزنى ھەل قىلىپ بېرەلەيدىغان ، شۇنداقلا سوئال--مىزغا جاۋاب بېرەلەيدىغان ئادەم ئىدى

ئۇرۇمچىگە بارغان كۈنۈمنىڭ ئەتىسى ، ئابدۇللا قادىر بىزنى تەڭرىتاغدىكى بۇغدا چوققىسى ئەتراپىنى ئايلىنىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلدى ئوچۇق گەپنى قىلسام ، شۇ چاغدىكى ئىنكاسىم ئۇنچىۋالا تەشەببۇسكار ھەم ئاكتىپ بولمىدى مېنىڭ ئويلىغىنىم بۇنداق ئۇزۇن يەرگە بېرىپ ساياھەت قىلىش گۈزەل مەنزىرىلەرنى تاماشا قىلىشلا

www.alma.cn

بولغاچقا ، مېنىڭ دىتىمغا ياقمايتتى ئۇ يەر بۇ قېتىم شىنجاڭغا قىلغان قىسقا مۇددەتلىك زىيارىتىمدە كۆرمەكچى بولغان يېرىم ئەمەستى ، بىراق ئۇنىڭ تەكلىپىنى قىلچە نارازىلىق قىلماستىن قوبۇل قىلدىم تەڭرىتاغ جىلغىلىرىغا كىرىش ئاسماندا تۇرۇپ تەڭرىتاغقا نەزەر سالغانغا ئوخشىمايتتى ، شۇڭا ۋاقىت سەرپ قىلىشقا ئەرزىيتتى شۇنداق قىلىپ ، بىز ئەتىگەن سائەت توققۇزلاردا ئاپتوموبىل بىلەن مېمانخانىدىن چىقىپ ، قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمگەن ئۇرۇمچى كوچىلىرىنى يېرىپ ئۆتۈپ ، كەڭ كەتكەن سانائەت رايونىغا كىردۇق ئۇ يەردىكى زاۋۇت ـ فابرىكىلار شاھمات ئۇرۇقچىلىرىدەك قاتار ـ قاتار تىزىلغانىدى ئۇ يەردە ئاپئاق ئىس چىقىپ تۇرغان سېمونت زاۋۇتى ، توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بار ئىدى يەنە تېخى پۈتمىگەن ماي چەككىلەش زاۋۇتىمۇ بار ئىدى ئۇنىڭ خام ئەشيا سىنىڭ ئۇرۇمچىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىسىغا يېقىن جاي قارامايدىن توشۇپ كېلىنىدىغانلىقى تۇرغان گەپ ئىدى سانائەت رايونىدىن ئۆتۈپ ، ئېتىزلىقلارنى بويلاپ ماڭدۇق نۇرغۇن كىشىلەر ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتاتتى يول بويى كالا هارۋىلىق ، ئات هارۋىلىقلار ، ۋېلىسىپىتلىكلەر ۋە پىيادە كېتىۋاتقانلارنى ئۇچراتتۇق تۇرقىغا قاراپ ھۆكۈم قىلساق ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىدى ئاپتوموبىل كەنتلەرنى بىر ـ بىرلەپ ئارقىسىدا قالدۇرۇپ ماڭماقتا ئىدى جەزىم قىلىشقا بولىدۇكى ، بۇ ئەتراپ خەنزۇلار ئولتۇرۇشلۇق جاي ئىدى

ئاپتوموبىلىمىز شەرقە قاراپ بىرەر سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن ، چەكسىز كەتكەن تۈزلەڭلىكتىن ئۆتۈپ تاغ ئىچىگە قاراپ بۇرۇلدى ئاپئاق قار قاپلىغان بۇغدا چوققىسى ئەتىگەنلىك سۈزۈك ھاۋادا ئاق يالقۇتتەك جۇلالىنىپ ، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى بىز كەڭ كەتكەن بىر جىلغىدىن ئۆتتۇق جىلغا ئىچىدە بىر دەريا بولۇپ ، دەريانىڭ سۈيىسۈزۈك سۇيى ئىدام ئاقاتتى بۇ بۇغدا چوققىسىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇيى ئىدى توپ ـ توپ قوي پادىلىرى ئوت ـ چۆپلەر قۇرۇپ قالغان ئوتلاقتا بەخىرامان ئوتلاۋاتاتتى كۆز يەتكۈزسىز ئوتلاق مەنزىرىسى

www.alma.cn

تېھرانىڭ شىمالىدىكى تاغلارنى ئېسىمگە سالدى ئۇ جاي پېرسىيدىكى چېغىمدا ، بېرپ ئويناشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان جاي ئىدى بىز قازاقلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونىغا كەلدۇق دەريا بويىدىكى بىر يەردە تۇنجى قېتىم ئاق كىگىز ئۆيىنى كۆردۇق . ئاپتوموبىل يۇقىرىغا چىققانسېرى كۆز ئالدىمىزدا ئاق كىگىز ئۆيلەر بارغانسېرى كۆپەيدى تاغقا چىققۇچە بولغان يولدا قازاق چارۋىچىلار ۋە ئايالار ھەيدەپ كېلىۋاتقان قوي پادىلىرى يولىمىزنى پات - پات توسۇۋالاتتى يول ئۈستىدە يەنە قازاقلارنىڭ ئۈستىگە ھەرخىل قۇرال - سايمانلار ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئارتىۋالغان كالا پادىلىرىنى ھەيدەپ ، جىلغىنىڭ تۆۋەندىكى تەرىپىگە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى ، توپ - توپ قوي ، ئۆچكە ، ئات ، كالا پادىلىرىنىڭ ئوخشاش بىر تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق ئۇلار تاغدىكى يايلاقتىن تاغ باغرىدىكى قىشلاقلارغا كۆچۈۋاتقانلار ئىدى تاغدا قار يېغىپ خېلىلا سوغۇق چۈشكەچكە ، چارۋىچىلار ئىسسىقراق جايغا كۆچمەكتە ئىدى قازاقلارنىڭ يايلاقتىن قىشلاققا كۆچۈشى ئىسمى جىسمىغا لايىق كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئەھۋالى ئىدى بۇ يەردە ئېسىلگۈزگە زامانىۋى سانائەت جەمئىيىتىنى كەلتۈرگىنىمىزگە يوق ئىدى بۇ تەگرىتاغ تىزمىلىرىدا قەدىمدىن تارتىپ ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ جەمئىيىتى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھاياتىي زىرقى جەمئىيەتتىكى تۇرمۇش بىلەن ئالاقىسى يوق ئىدى

بىز تويتوغرا ئىككى يېرىم سائەتتىن كېيىن بۇغدا چوققىسى باغرىدىكى بۇغدا كۆلىگە يېتىپ كەلدۇق بۇ يەر دېگىز يۈزىدىن 2000 مېتىر ئېگىز بولۇپ ، تۆت ئەتراپى ئاپئاق قار قاپلىغان تاغ چوققىسى ئىدى ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلەك يول ناھايىتى ئوسال بولسىمۇ ، ئاپتوموبىل توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەپ ، ئىستىراھەت كەنتىگە يېتىپ كەلدى بۇ يەرنىڭ مەزىرىسى گويا رەسسامدىكىدەكلا چىرايلىق بولۇپ ، شىنجاڭدىكى مەشھۇر سايامەت ئورنى ئىدى كۆكتە قۇياش نۇر چېچىپ تۇراتتى . ھاۋا ئىنتايىن سالقىن بولغاچقا ، كىشىگە ھوزۇر بەخش ئېتەتتى تاغنىڭ سايىسى كۆلگە چۈشۈپ تۇراتتى كۆل سۈيى قۇياش نۇرىدا گاھىدا كۆك ، گاھىدا يېشىل

www.alma.cn

تۇس ئالاتتى بۇلار تامامەن قۇياش نۇرىنىڭ كۆلگە چۈشۈش بولىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن پەيدا بولغان ھادىسىلەر ئىدى كۆلنىڭ ھەممىلا يېرى ئوخشاش چوڭقۇر ئەمەس ئىدى ئۇلار ماڭا ئەڭ چوڭقۇر جايىنىڭ 100 نەچچە مېتىر كېلىدىغانلىقىنى ، ئەمما سۇيى بەك سوغۇق بولغاچقا ، ھېچقانداق ئادەمنىڭ كۆلگە چۈشۈپ يۈيۇنىشىغا ، ھەتتا يازنىڭ ئەڭ ئىسسىق كۈنلىرىدىمۇ مۇشۇنداق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى ئاجايىپ رەڭدار بىر نەچچە ئەپچىل كېمە ساياھەتچىلەرنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن كۆل بويىدا توختىتىقلىق ئىدى يەنە بىرى قىرغاقتا ئەپچىقىپ قويۇلغانىدى ئېھتىمال شۇ جاي دېڭىز قىرغىقى بولمىغان شىنجاڭدىكى بىردىنبىر پېرىستان بولۇشى مۇمكىن كۆل بويىدىكى تاغ يانباغرىغا ئاندا ـ ساندا كىچىك ياغاچ ئۆيلەر ياسالغان بولۇپ ، كۈندۈزلىرى ئۇ ئۆيلەرنى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىشكە بولاتتى بىراق ، ئۇ ئۆيدە تۇنىنى ئۆتكۈزگەندە ئادەم بەكلا تۇڭۇپ كېتەتتى بىز ئۇيان ـ بۇيان ئايلىنىپ يۈرگەن نۇرغۇن ساياھەتچىلەرنى ئۇچراتتۇق ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىدى ئابدۇللا ماڭا ھازىر ھەتتا بېيجىڭلىقلارنىڭمۇ بۇ يەرگە ساياھەتكە كېلىۋاتقانلىقىنى ، ساياھەتچىلەر ئىچىدە ياپونىيەلىك ، ئاۋسترالىيەلىك ، يۇگوسلاۋىيەلىك ، ئەنگلىيەلىك ۋە ئامېرىكىلىقلارنىڭ بارلىقىنى ، ھازىر كەلگەنلەرنىڭ سانى تېخى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ ، ئەمما كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ ساياھەتچىلەرنىڭ بۇ يەرگە ساياھەتكە كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى قار ناھايىتى قېلىن يېغىپ يولنى توسۇۋالىدىغان بولغاچقا ، ھەر يىلى 10 ـ ئايدىن تارتىپ ئىككىنچى يىلى 3 ـ ئايغىچە بۇ جاي ساياھەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلمەيدىكەن ياكى تېرىلغان ئېتىزلارغا قاراپلا ، بۇ يەردە قىشنىڭ قانداقلىقىنى بىلۋالغىلى بولاتتى چۈنكى ، ئېتىزدىكى زىرائەتلەرنىڭ ئۇچىغا ئۇششۇك تەگكەچكە ، يوپۇرماقلىرى قاردىن سالپىيىپ كەتكەنىدى . بىز كىچىك ياغاچ ئۆيدە چۈشلۈك تامىقىمىزنى يېدۇق ئۆي ناھايىتى سوغۇق بولغاچقا ، ھايال بولمايلا يانباغرىدىكى كۈن چۈشىدىغان جايغا يېنىپ چىقتۇق بۇ يەر ناھايىتى پاكىز ئىدى تاغ يانباغرىدا ئاستىغا يۇرەك شەكلىدە تۆشۈك ئېچىلغان ، ياغاچتىن ياسالغان

www.alma.cn

ئۆزگـچه بىر هاجەتخانا بار ئىدى ئورمانلىققا كېلىدىغان ئۇلاغلار يېسۇن دەپ يەرگە تاشلۇۋېتىلگەن مېۋە شۇپىلىرىدىن باشقا ئەخلەت يوق ئىدى دېـمەك ، بـۇ ئورمـانلىقلاردىكى ئۇلاغلارمۇ تاغقا كەلگەنلەر ئېلىپ كەلگەن ئېسىل يېمەكلىكلەردىن بەھرە ئالاتتى

بـۇغدا چوققىسىدا ياكى كىشىلەر « بۇغدا رايونى » دەپ ئاتايدىغان بـۇ جايدا ساياھەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدىم مانا بۇ شەھەر تۇرمۇشىنىڭ سانائەتكەنلەشكىنىڭ نەتىجىسى ، شۇنداقلا مەركىزىي ھۆكـۈمەتنىڭ بۇ دۆلەتنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى ساياھەت ئىشلىرىغا مەبلەغ سالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى

بـىز ئون كـۈندىن كېيىن قەشقەردىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ، قـازاقلارنـىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسى (ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى دەپمۇ ئاتىلىدىكەن) نـى ئېكسكـۇرسـىيە قـىلدۇق بۇ چارۋىچىلىق فېرمىسى تـەڭرىتاغنىڭ ئىچكىرىسىدە بولسىمۇ ، ئەمما بۇغدا چوققىسىنىڭ قارشى تەرىپـىدە ، غـەربـىي جـەنـۇبـتـا ئـىدى . بـۇ « ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى » ئۇرۇمچىنىڭ « شەرق شامىلى » خەلق كوممۇناسىغا قارايدىكەن

ئاپـتـومـوبىلىمىز ئۇ يەرگە بارغۇچە دېھقانچىلىق رايونىدا بىرەر ساـئەتـچـە يـول يـۈردى يـول بـويـى ئاپتوموبىللارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەيتتى ئاپـتـومـوبـىـللارنىڭ كۆپىنچىسى يۈك ئاپتوموبىللىرى ئىدى يولنىڭ ئىككى قـاسـىقىغا ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىدى بىر پەستىن كـېـيـىـن ئاپـتـومـوبىلىمىز ئوڭغا بۇرۇلۇپ تاغ ئىچىدىكى تۈز شېغىل يولنى بـويلاپ مـاڭـدى ھېـچـقـانـچـە مـاڭـمـايلا ئوتلاققا كەلدۇق ئىچكىرىلەپ مـاڭغانسېرى مەنزىرە يېقىملىق ئىدى تاغ باغرىدىكى دەل ـ دەرەخلەر يا ـ يېـشـىـل كـۆرۈنـەتـتـى بـىـز پـەلـەمـپـەيـلـىك قاشا يېنىغا كەلدۇق بۇ شۆبىتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى قاشالارغا ئوخشىشىپ كېتەتتى تولىمۇ قىزغىن بـىـر قازاق بىزگە قاشا ئىشكىنى ئېچىپ بەردى بۇ ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ھەمـمـىـسى خـام كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان پاكار ئۆيلەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئادەم ئولتۇرمىغاندەك قىلاتتى ، كېيىنچە ئۇنىڭدا ئادەم ئولتۇرمىغانلىقىدىكى سـەۋەبـنـى تـاپـتـۇق بىز ئۇ يەردە قازاقلارنىڭ نۇرغۇن كىگىز ئۆيلىرىنى

www.alma.cn

كۆردۇق جىلغا ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى مەنزىرە شۇنچە گۈزەللىشىپ باراتتى تاغ يانباغرى قىشۇ ياز كۆكىرىپ تۇرىدىغان قارىغايلار قاپلىغان جىلغىلاردىكى دەرەخلەر ئېگىز ھەم باراقسان ، ناھايىتى رەتلىك ، خۇددى روڭدېستۇا دەرىخىدەك چوڭلۇقتا ئۆسكەنىدى كۆز ئالدىمىزدىكى ئوتلاق بەئەينى كۆز يەتكۈسىز ياپيېشىل مەخمەلدەك كۆرۈنەتتى توپ - توپ قوي پادىلىرى يولمىزنى پات - پات توسۇۋالاتتى بۇيەردىكى مەنزىرە بۇغدا چوققىسىغا چىققۇچە كۆرگەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى مەنزىرىگە ئوخشايتتى داۋاملىق ئالغا قاراپ ماڭغىنىمىزدا بولسا ، جىلغا ئېتىكى تېخىمۇ كەڭرىپ ، بىپايان يايلاق كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولدى ياپيېشىل ئوت - چۆپلەر ئۈستىدىكى خۇددى كۈل رەڭ ئۇچلۇق ئابىدىدەك كۆرۈنىدىغان كىگىز ئۆيلەر كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى بىز بىر كىگىز ئۆي ئالدىدا توختىدۇق كىگىز ئۆينى قازاقلار « aq öy » (ئاق ئۆي) دەپ ئاتايدۇ مۇلايىم ، ئوچۇق چىراي بىر قازاق يىگىت ئالدىمىزغا چىقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى كىگىز ئۆي ئىشىكىدە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا دائىم كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان يوغان ئىت قاپاقلىرىنى ساڭگىلىتىپ بىزگە دەرگۈمان بىلەن قاراپ سوزۇلۇپ ياتاتتى ئىتنىڭ يېنىدا ئورۇق بىر مۇشۇك ياتاتتى بۇ مەن تۇنجى قېتىم ئۇچراتقان ، چارۋىچىلار بىلەن بىرگە ياشايدىغان مۇشۇك ئىدى . ئەدىلىكتە بۇ يەردە ھەممىنى چۈشەندۇق : بىز بايانتىن ئۇچراتقان ، ئادەم ئولتۇرمىغان ھېلىقى پاكار ئۆيلەر مانا مۇشۇ چارۋىچىلار قىش پەسلىدە ئولتۇرىدىغان قىشلىق ئۆيلەر ئىكەن ھېلىقى مۇشۇك ئەسلى مۇشۇ ئۆيەرلەردە تۇراتتىكەنتۇق لېكىن ، ئۇمۇ ئېكسكۇرسىيىگە ئەگىشىپ تاغدىكى يايلاقىغا بىللە كەلگەنىكەن بۇ قازاقلار يېرىم كۆچمەن ، يېرىم ئولتۇراق چارۋىچىلار بولۇپ بىر يىلنىڭ يېرىمىغا يېقىن ۋاقىتتا ھەقىقىي ئۆيدە ئولتۇرىدىكەن ، شۇ سەۋەبتىن ھېلىقى مۇشۇك بىلەن ئىتمۇ يېرىم چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كۆچۈرىدىكەن ھەر يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بۇ يەردىكى قازاقلار تاغدا ھەقىقىي كۆچمەن چارۋىچىلارغا خاس تۇرمۇش كۆچۈرىدىكەن

www.alma.cn

كىگىز ئۆي خوجايىنىنىڭ ئايالى كىگىز ئۆيدە بىزنى ساقلاپ ئولـ
تۇرغانىكەن كىگىز ئۆي « تېمى » نى ھاسىل قىلىدىغان ، شەكلى
ئۆزگىچە بولغان بادرىلارنىڭ گىرەلەشتۈرۈلۈشىدىن دۇگىلەك گېئومېتـ
رىيىلىك شەكىل پەيدا بولغانىدى كىگىز ئۆينىڭ تېمىدا ماۋ زېدۇڭنىڭ
سۈرىتى ئېسىقلىق تۇراتتى يەرگە قولدا توقۇلغان شىرداق سېلىنغانـ
دى كىگىز ئۆيدە تۇرغان كىيىم تىكىش ماشىنىسى بۇ ئائىلىنىڭ ماددىي
تۇرمۇشىنىڭ بايلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى تۇنىكە مەش ئۆينىڭ ئوتتۇـ
رىسىغا قويۇلغان بولۇپ ، ياز كۈنلىرىنىڭ كېچىلىرىدىمۇ ئۇنىڭ لازىمى بار
ئىدى بىر كارىۋاتقا شىرداق سېلىقلىق ئىدى ئۆي ئىگىسى مېنى بىرئاز
لىكشىپ تۇرىدىغان بىردىنبىر ئورۇندۇقتا ئولتۇرغۇزدى باشقىلار يەرگە
سېلىنغان شىرداققا ئولتۇردى ئۆي ئىگىسىنىڭ ئايالى قازاقلارنىڭ ئادىتى
بويىچە بىزگە سېرىق ماي سېلىنغان سۈتلۈك چاي سۇندى بۇ
سىكانىيە ⑤ يېزىلىرىدا ئۆتكۈزگەن بالىلىق چاغلىرىمنى ئېسىمگە سالدى ،
شۇ چاغلاردا دائىم قەھۋەگە سېرىق ماي سېلىپ ئىچەتتۇق ئۇ ئالدىمىزغا
يەنە ئۆچكە سۈتىدىن ياسالغان ئېرىمچىك ۋە سىگدۈرۈپ پىشۇرۇلغان
بوغۇرساق ئېلىپ كەلدى بىر توپ توخۇلار ئىشكىتىن پات ـ پات بېشىنى
تىقىپ كىگىز ئۆيگە كىرىشكە تەمشىلەتتى ، بىراق ھەيدىۋېتىلەتتى تو-
خۇلار يەنە يېقىنلاپ كەلگەندە ئىشىك پەردىسى چۇشۇرۇۋېتىلدى بىر
پەستىن كېيىن ، ئىككى ئوغۇل بالا كىرىپ ئىشىك پەردىسىنى يەنە ئېچـ
ۋەتتى ئۇلار بەش ، ئالتە ياش چامىسىدا بولۇپ ، مۇشۇ ئائىلىنىڭ
بالىلىرى ئىدى ئۇلار ئۇن چىقارماستىن كۆزىنى پارقىرىتىپ بىزگە تىكـ
لىپ قاراپ تۇراتتى مېنىڭچە مەن باشقىچىرەك كۆرۈنگەچكە ، ماڭىلا
قاراۋاتاتتى ئۇلار بىزگە بىردەم قاراپ تۇرۇپ ، ئاندىن چىقىپ كەتتى
ساھىبخانا بىزگە ئۆزى تۇرۇشلۇق ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ ئەھۋالىنى
چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى

ئۇ ئالدىن بىلەن بىزگە ئۇلار تۇرۇشلۇق كوممۇنانىڭ « شەرق
شامىلى كوممۇناسى » دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ، بۇ كوممۇنادا قازاق ،
خەنزۇ ، خۇيزۇ ، ئۇيغۇر ، ئۆزبېك ، تاتار ۋە قىرغىزدىن ئىبارەت يەتتە

www.alma.cn

مىللەت ئاھالىسىنىڭ بارلىقىنى ، قازاقلارنىڭ سانى كۆپ بولۇپ ، تەخمىنەن ئاھالىنىڭ 70% نى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ، چارۋىچىلىقنىڭ ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق كەسپى ئىكەنلىكىنى ، شۇنداقتىمۇ يەنە بىر ئاز دېھقانچىلىقمۇ قىلىدىغانلىقىنى ، « شەرق شامىلى » كومموناسى تارمىقىدا تۆت چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ بارلىقىنى ، بۇ چوڭ ئەترەتلەرنىڭ يەنە 20 كىچىك ئەترەتكە بۆلۈنىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى

ــ ئازادلىقتىن ئىلگىرى بايلارغا ئىشلەيتتۇق ، ــ دېدى ساھىبخانا ، ــ ئەمما بۈگۈنكى كۈندە كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا ماڭدۇق ئازادلىقتىن بۇرۇن ، ئارپىغا تايىنىپ جان باقاتتۇق كىيىم ـ كېچەكمىز ، ئورۇق ـ تۇلۇكمىز يېتىشمەيتتى ئۆچكە تېرىسىنى ئۈچمىرغا ئارتىپ قىش ئۆتكۈرەتتۇق ھازىر تۇرمۇشىمىز ياخشىلىنىپ قالدى بۇ يەردىمۇ ، تاغ باغرىلىرىدىمۇ ئۆيىمىز بار ، ئاغزىمىز ئاق ئۇنغا تەگدى سېرىق ماي بىلەن ئىرىمچىكنى ئۆزىمىز ياسايمىز ، قىش كۈنلىرى گۆشنى ھارغىچە يەيمىز ، ياز كۈنلىرىدە كۈنىمىز غۇرۇگۈلرەك ئۆتىدۇ ؛ ئازادلىقتىن بۇرۇن ھېچنەرسىمىز يوق ئىدى ، ئەمدىلىكتە بولسا ھەتتا كىيىم تىكىش ماشىنىمىزمۇ بار (ناھايىتى ئېنىقكى ، كىيىم تىكىش ماشىنىسى ئىجتىمائىي ئورۇنىنىڭ سىمۋولى ئىدى) ئازادلىقتىن بۇرۇن ، بۇ يەردە بىرمۇ مەكتەپ يوق ئىدى پەقەت پۈلى بار بايلارنىڭ بالىلىرىلا ئۇرۇمچىدىكى مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇيالايتتى ، ھازىر ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىدە بىردىن باشلانغۇچ مەكتەپ ، ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتىرىتىدە بىر-دىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ، كوممۇنادا بىردىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بار بىزنىڭ باللىرىمىرمۇ ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇيالايدىغان بولدى مەسلەن ، بېيجىڭغا بېرىپ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇيالايدىغان بولدى ئۇلار ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنى پۈتتۈگەندىن كېيىن تېخنىكا خىزمەتلىرىنى ئىشلەۋاتىدۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتىدۇ كوممۇنىمىزدىن چىققان بىر بالا ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بېيجىڭدىكى مىللەتلەر نەشرىياتىغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتى ؛ يەنە بىرى ، مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا ئىشلەيدۇ ؛ ئازادلىقتىن بۇرۇن ، بۇ يەردە دوختۇر يوق ئىدى ساقلىقنى

www.alma.cn

ساقلاش ئىشلىرىمۇ يوق ئىدى هازىر ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە ئۆزىمىزنىڭ يالغاياغ دوختۇرى ۋە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش پونكىتلىرى ، ھەر بىر خەلق كوممۇناسىدا دوختۇرخانا بولۇپ ، دائىملىق كۆرۈلىدىغان كېسەللەرنى داۋالىيالايدىغان بولدى كېسىلى ئېغىر كوممۇنا ئەزالىرى ئۇرۇمچىگە بېرىپ داۋالىنىدىغان بولدى خەلق كوممۇنىمىزنىڭ يەتتە يۇڭ ئاپتوموبىلى ، 15 تراكتورى بار ھەربىر ئائىلىنىڭ بىردىن ئېتى ، ئۇچتىن بەشكىچە كالىسى ، يەتتىدىن ئونغىچە قويى بار كوممۇنىمىز ھەرىلى دۆلەتكە 10 مىڭ تۇياق قوي ، 160 تونىنا قوي يۇڭى تاپشۇرىدۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن ، ھەربىر قويدىن بىر كلوگرام يۇڭ تىرقىيتۇق ، ئۇ يۇڭلار يىرىك ئىدى 50 ـ يىللاردىن بېرى قويلىرىمىزدىن ئىنچىكە يۇڭ ئالىدىغان بولدۇق بىر تۇياق قويدىن چىقىدىغان يۇڭ بەش كلوگرامدىن كەم بولماىدۇ . ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي يۇڭىنىڭ كىرىمى ناھايىتى يۇقىرى بولغاچقا ، بىزنىڭ كىرىممىزمۇ يىلدىن يىلغا ئاشماقتا

ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار ماڭا شىنجاڭنىڭ قوي يۇڭى مەھسۇلاتىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت قوي يۇڭى مەھسۇلاتىنىڭ 60 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى

كىگىز ئۆيدىن چىقىپ چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قاراپ ماڭدۇق بىز توپ ـ توپ قوي پادىلىرىنى ئايلىنىپ پىيادە كېتىۋاتقىنىمىزدا ، ئۇلار بىزگە قايسى خىل قويدىن يىرىك يۇڭ چىقىدىغانلىقى ، قايسى خىل قويدىن سۈپەتلىك ئىنچىكە يۇڭ چىقىپ ، ئۇنىڭدىن نەپىس توقۇلمىلارنى توقۇغىلى بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى قوي پادىسى ئىچىدە يەنە ئاز ـ تولا ئۆچكىمۇ بار ئىدى ئۆچكىدىن قانداق پايلىنىسىلەر دەپ سورىغىنىمدا ، ئۇلار سەركىلەرنىڭ قوي پادىسىنى ئوتلاققا باشلاپ باردىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى قوي دېگەن يۇڭاش بولىدۇ ، سەركە بولسا دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە ، شوخ سەكرەپ يۇرىدىغان بولغاچقا ، قويلارنى ئەڭ ياخشى ئوتلاقلارغا باشلاپ ئاپىرىدۇ

جىلغىنىڭ ئىچكىرىسىدە بىز بۇغدا چوققىسىدا كۆرگەندىكىگە ئوخشاش ياغاچتىن ياسالغان بىر قانچە ئاددىي ئۆيدىن ھاسىل بولغان

www.alma.cn

ئىستىراھەت كەنتى بار ئىدى قىش كىرەي دەپ قالغاچقا ، بۇ ئۆيلەردە بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى ئەقەللىسى ئۇرۇمچىلىكلەر بۇنداق چاغدا بۇ يەرگە كەلمەيتتى ئىستىراھەت كەنتىگە شاقىراتمىدىكى سۇنىڭ شاقىرىغان شاۋقۇنى ئاڭلىنىپ تۇراتتى مەرۋايىتتەك سۇزۇك قار سۇيى 20 نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ چوققىسىدىن ئېقىپ چۈشۈپ ، جىلغىدىكى سۇغا قۇيۇلاتتى ، ھېلىقى قازاق يىگىت :

— بۇ سۇ بەك سوغۇق بولغاچقا دەريادا بېلىق يوق ، — دېدى تاغ سۇيى بېلىققا نىسبەتەن سوغۇق دېيىلسە ، ئۇ ھالدا ئادەمگە نىسبەتەن تېخىمۇ سوغۇق بولىدۇ بۇ يەر ھەقىقەتەن كۆكۈلدىكىدەك دەم ئېلىش ئورنى بولسىمۇ ، تەبىئەت ئىنسانلارنى بۇ يەرگە يېقىن يولاتمىغان

ئۇرۇمچىگە كەلسەك ، ھاۋا ئىسسىق ھەم تىنجىق ئىدى پۈتۈن شەھەرنى كۇل رەڭ ئىس ـ تۈتەك ، سانائەت جەمئىيىتىنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتى قاپلاپ كەتكەنىدى جىلغىدىكى قازاقلار پەرزەنتلىرىنىڭ تەربىيە ئېلىش مەقسىتىدە يىراق جايلارغا بارىدىغانلىقى ، شۇنداقلا ئۇ-رۇمچى ۋە بېيجىڭدا خىزمەتكە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى ئىپتىخارلانغان ھالدا سۆزلەپ بەرگەن ئىدى ئۇرۇمچىلىكلەر بولسا پەسىلنىڭ ياخشى چاغلا-رىدا تەگىرىتاغنىڭ ئىچكىرى قىسمىغا جايلاشقان مۇشۇ ئىستىراھەت كەنتىگە كېلىپ سەيلى قىلىپ كېتىشىگە تەشنا ئىكەن بۇ خىل تەتۇر روھىي ھالەت يېڭى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى

قەشقەرگە ئۇچۇش

شۇ كۈنى كېچىدە قاتتىق بوران چىقىپ ، ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى غىچىرلىتىۋەتتى قارا بوران گۈركىرىمەكتە ئىدى بوران تاكى تاڭ سۈ-زۈلگۈچە پەسەيمىدى ، مەن قەشقەرگە قاراپ ئۇچالاش ـ ئۇچالماسلىقىمىزدىن ئەنسىرەشكە باشلىدىم ئايرودرومغا كېتىۋېتىپ ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويلىرىدىكى بەزى سۇۋادان تېرەكلەرنىڭ بوراندا ئۆرۈ-لۈپ چۈشكەنلىكىنى كۆردۈم

www.alma.cn

— بىز چۈشكەن مېھمانخانا تەرەپتە شامال كۆپ چىقىدۇ ئايرودروم تەرەپتە شامال يوق ، — دېدى ئابدۇللا ، — ئۇيغۇر خەلقىدە « چىققان شامال ھامان پەسىيىدۇ » دېگەن گەپ بار

نەتىجىدە ئابدۇللا بەرگەن « ھاۋارايىدىن ئالىدىن مەلۇمات » توغرا چىقتى

ئەتىگەن سائەت يەتتە يېرىمدا ، ئۇرۇمچى تېخى جىمجىتلىق ئىچىدە تۇراتتى يەتتە يېرىم دېگىنىمىز بېيجىڭ ۋاقتى بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە ، شۇ جايىنىڭ ۋاقتى بويىچە سائەت بەش يېرىم بولغانىدى شەھەردىن چىققان چېغىمىزدا بەدەن چىنىقتۇرىۋاتقان ۋە ئاستا يۈگىرەۋاتقان نۇرغۇن كىشىلەرنى كۆردۇق بەزىلەر سۇۋادان تېرەكلەرنى ئارىلاپ ئايلىنىپ يۈرسە ، يەنە بەزىلەر گىمناستىكا ئوينىماقتا ئىدى بەزىلەر يالغۇر ئوينىسا ، يەنە بەزىلەر توپلىشىپ ئوينىماقتا ئىدى ھەممەيلەن سۇس كۇل رەڭ كىيىم كىيگەنىدى بىر يەنە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ، جەڭچىلەرنىڭ ئەترەت ـ ئەترەت بويىچە يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردۇق ، ھەربىر ئەترەتتە ئوندىن 15 كىچە ئادەم بار ئىدى روشەنكى ، ئۇرۇمچىلىكلەرنىڭ سەھەر تۇرۇشى بەدەن چىنىقتۇرۇش ئۇچۇن ئىدى ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەنرۇلار ئىدى كۆزۇمگە ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغانلاردىن بىرەرىمۇ چىلىقمىدى

قەشقەرگە ئۇچىدىغان نۆۋەتچى ئايروپىلان سائەت سەككىردىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە ئۇچىدۇ ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى ئايروپىلان دەل ۋاقتىدا ئۇچتى ، كۇتۇش ئۆيىدە ئايروپىلاننىڭ كېلىشىنى ساقلاپ ئولتۇرغىنىمىزدا ئابدۇللا بىرگە نەسىردىن ئەپەندىنىڭ لەتىپلىرىنى سۆزلەپ بەردى « ئەپەندى » تۈركچە « affenti »(ئەففەنتى) دېگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرچە تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ ، بۇ لەتىپلەر مۇللا نەسىردىن — كىچىك ئاسىيادىكى تۈرك كومېدىيە ئارتىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى نەسىردىن ئەپەندىنىڭ لەتىپلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارالغان بولسىمۇ ، ئەمما لەتىپلەرنىڭ ئوتتۇرا شەرقتىن كەلگەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى بۇنداق لەتىپلەر ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپ ، يۇمۇرلۇق ، قىزىق ھەم چوڭقۇر مەنىلىك ئىدى ئابدۇللا لەتىپە ئېيتىش جەھەتتە مەن بىلەن

www.alma.cn

ئالدىن پىلانلانمىغان مۇسابىقە ئېلىپ بارىدى. مەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن ھېكايىلەرنى نەشردىن چىققان بولغاچقا، ئېسىمدە قالغانلىرىدىن بىر نەچچىنى شۇنداقلا ئېيتىپ قويسامىلا كۇپايە قىلاتتى.

بىز سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «ئان — 24» تىپلىق ئايرو-پىلانغا چۈشكەنىدۇق. بۇ 30 يولۇچى سىغىدىغان كىچىك تىپتىكى تۇربىنا پىرقىرىغۇچلىق ئايروپىلان ئىدى. روسچە بەلگە - ۋېۋىسكىلارنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ خەلقئارالىققا ئىگە ئىنگلىز تىلى ئالغان بولغاچقا، ئايرو-پىلان بۆلمىسىدە ئىنگلىزچە، خەنزۇچىدىن ئىبارەت ئىككى تىل ئىشلىتىلەتتى. تەخمىنەن 80% ئورۇندۇقتا ئادەم ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇلار-نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەنزۇ، كۆپىنچىسى ئۇچىسىغا فورما كىيىۋالغانىدى. ئايروپىلاندا ئىككى ئايال كۈتكۈچى بولۇپ، بىرى شاڭ-خەيلىق، يەنە بىرى بېيجىڭلىق ئىدى. ئۇلار ئىنگلىزچىنى ئىش قىلىپ ئۇقتۇرالايتتى، شۇ تاپتا ئۇلار جۇڭگونىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ئەڭ يىراق ھاۋا قاتناش لىنىيىسىدىكى يولۇچىلار ئايروپىلانىدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلماقتا ئىدى. ئايروپىلان ئىچى ناھايىتى پاكىز ئىدى. مەن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە قاراپ ئۇچقان ئايروپىلانىدىكى ھېلىقى يولۇچىلارغا ئوخشاش، بۇ ئايروپىلانغا چىققان يولۇچىلارنىڭ يۈك - تاقىلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، بۇ نەرسىلەر ئىشقىلىپ بىر نەرسە قويغىلى بولىدىغانلىكى جايغا، مەسىلەن، بۇلۇڭ - پۇچقاق ياكى بوش ئارىلىقلارغا جايلاشتۇرۇلغانىدى. بىر خەنزۇ قولىدىكى يوغان بىر چا-مادانىنى ئايروپىلان بۆلمىسىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىگە تىقىۋەتمەكچى بولغاندا، ئايروپىلان خادىملىرى ئۇنى توستى ھەمدە چامادانىنى ئۇستىدىكى يۈك جازىسىغا، يا ئورۇندۇقنىڭ ئاستىغا ۋە ياكى يېنىغا قويىسەن، دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. ھېلىقى يۈك - تاق بەك يوغان بولغاچقا، ھېچقانداق يەرگە قويۇشقا مۇۋاپىق كەلمەيتتى، ئۇلارنىڭ تالاش - تارتىشى توختىمىدى. ئاخىر ھېلىقى بىچارە ئادەم قەشقەرگە بارغۇچە چامىدانىنى تىزىدا قويۇپ ئولتۇرۇشقا ماقۇل بولغاندىلا مەسىلە ھەل بولدى. ئايروپىلانىدىكى تۇرۇم

www.alima.cn

ئەسلى ئىنتايىن قاتتىق بولسىمۇ ، ئەمما ئۆز نۆۋىتىدە ئەركىن ، ئىختىيارىي ئىدى

قەشقەرگە باردىغان ھاۋا قاتناش لىنىيىسى تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قۇمۇققا بارغۇچە ، ئايروپىلان ئارىلىقتا ئاقسۇدا توختاپ ئۇچاتتى ئايروپىلان ئىس - تۈتەككە تولغان سانائەت شەھىرى ئۇرۇمچىدىن چىقىپ جىلغىلاردىكى ئېكىنزارلىقلار ئاسمىنىدا خېلى ئۇزۇن ئۇچقاندىن كېيىن ، بىر قانچە كىچىك زاۋۇت ، فابرىكا كۆرۈندى ئۇنىڭدىن كېيىن ، ئېگىز تاغ ئۈستىدە ھەممە يېرىنى ئىمارەت قاپلىغان بىر جاي كۆرۈندى بىر يۈك پويىزى كۈمۈشرەڭ ئىس چىقىرىپ كېتىۋاتاتتى ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا كېتىۋاتقان پويىز ئىدى شۇ جاي مۇھىم كان رايونى ئىكەن ، بىز ئۈستىنى نېپىز قار قاپلىغان تاغ چوققىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئايروپىلان پەس ئۇچۇشقا باشلىدى ئاستىمىزدا بىپايان قاقاس - تاقىر تاغلار تۇراتتى بىردەمدىن كېيىن ، تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېكىنزارلىق ئۈستىگە كەلدۇق تۈپتۈز كەتكەن ئۇرۇمچى - قەشقەر ئاسفالت يولى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى كۆرۈنۈشتە بۇ يول خۇددى مەنزىرە رەسىملىرىدىكى قارا دۇردۇن بەلۋاغدەك چۆلگە — شورلۇققا يىلان بېغىرلاپ كىرىپ كەتكەندى يەر يۈزىنى قاردەك ئاپئاق شور توزانلىرى قاپلىغان ، ھېچنەرسە ئۆسمەيدىغان ، كىشىنى ئۈمىدسىزلەندۈرىدىغان جاي ئىدى شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنىڭ مەنزىرىسى ئەنە شۇنداق بولۇپ ، تېخى ھېچقانداق قىممىتى يوق بىر جايدەك تۇيۇلاتتى ئەمما ، بۇ جايدا تېخى بايقالمىغان ۋە ئېچىلمىغان بايلىق كۆمۈلۈپ ياتقان بولۇشى مۇمكىن

چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 دە ئايروپىلان ئاقسۇغا قوندى ئايرودرومدىكى ئايروپىلان ئۇچۇش ۋە چۈشۈش يولى يېڭىدىن ياسالغان ئىدى . ئۇ يەردە ئايروپىلاننى كۈتۈش ئۆيى يوق بولۇپ ، بىر نەچچە ئېغىز پاكار ئۆيلەرلا بار ئىدى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا ۋاكالىتەن چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتىدىغان بىر خەنزۇ ياش قارشى ئېلىشقا ئالدىمىزغا چىقىپ ، بىزنى ھېلىقى ئۆيلەرنىڭ بىرىگە باشلاپ كىردى مېنىڭچە ، بۇ

www.alma.cn

مۇشۇ ئۆيلەر ئىچىدىكى ئەڭ تۇزۇك ئۆي بولسا كېرەك بۇ ئۇستى بورا ـ چەگزە بىلەن ياسالغان چاسا سوقۇچاق ئۆي ئىدى ئېسىمدە قېلىشچە ، 20 ـ يىللاردا شىنجاڭغا كەلگەندە كۆرگەن ئۆيلەر ئەنە شۇنداق ئۆيلەر ئىدى بىر ئۇيغۇر قىزچاق ئالدىمىزغا چاي ، ئۇزۇم ۋە سېرىق ، كۆك ۋە ئاق ئەتلىك قوغۇن ـ تاۋۇزلارنى تىزدى بىز شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەر ماكانىغا كەلگەنـ دۇق . ئۇلار سېخىيلىك بىلەن بىزگە تاۋۇز ، ئۇزۇم ، ئالما ، ئامۇت ، ئەنجۈرلەرنى ـــ قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەر تۆكمە بولىدىغان پەـ سىلىدىكى بارلىق مېززىلىك مېۋە ـ چېۋىلەرنى سۇۋۇغا قىلدى ساھىبخانا بىزدىن : ـــ « ژان مىردالى » دەيدىغان بىر كىشىنى تونۇمسىلەر ؟ ـــ دەپ ئۇدۇللا سورىدى ئۇ كۇنى ھاۋا ئىنتايىن ناچار بولغاچقا ، ئايروپىلان ئۇـ چالمايدۇ ، ئۇ ئاقسۇدا بىر ئاخشام قونۇشقا مەجبۇر بولغان ، ئۇنىڭ بۇ يەردىكىلەردە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇرغانلىقى مانا مەن دەپلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ژان مىردالى بارغانلىكى جايلاردىكىلەر ئۇنى سورىغاندا ، ئۇنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى ئۇلارغا سۆزلەپ ئۆتتۈم مەن ئۇلارغا ئۇنىڭ يېپەك يولى ھەققىدىكى بىر كىتابىنى تېخى يېقىندا يېزىپ بولغانلىقىنى ئېيتتىم مەيلى ئاقسۇدىكىلەر بولسۇن ياكى قەشقەردىكىلەر بولسۇن ، بۇ ئىشتىن بىخەۋەر ئىكەن بىلمىگە تەشنا ئۇيغۇرلارغا ۋە خەنزۇلارغا ھېلىقى كىتابنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تونۇشتۇردۇم ساھىبخانىدىن ئاقسۇغا نۇرغۇن چەت ئەل كىلەرنىڭ كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكىنى سورىغىنىمدا ، ئۇ ناھايىتى چاقچاقلىق بىلەن كېلىدىغانلارنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىۋاتقانلىقىنى ، تېخى يېقىندىلا ياپونىيىلىك مۇخبىرلارنىڭ بۇ يەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ ، جۇڭگو ـ ياپونىيە دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلىدا ماقالە ئېلان قىلغانـ لىقىنى ئېيتتى ، ئۇ قىزغىنلىق بىلەن مېنى ئاقسۇدا بىر نەچچە كۈن تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شېۋىسىنى تېخى تولۇق بىلمەيدىغان ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى شېۋىلىرىنىڭ سىرىنى بايقىيالايدىغان پېشقەدەم تىلشۇناس ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇنداق تەكلىپ ئاـ دەمنى شۇبھىسىز ئۆزىگە بەك تارتاتتى ، شۇنداقتىمۇ مەن يەنىلا ئۇنىڭغا

www.alma.cn

ئىلاجىنىڭ بارىچە ئەدەب بىلەن تەشەككۈرۈمنى بىلدۈرۈپ ، بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىش ۋاقتىنى نامەلۇم كەلگۈسىگە قالدۇرمسام بولمايتتى . شۇڭا ، مەن ئۆزۈمنىڭ تىل تەتقىقات ئىشىم تۈپەيلىدىن ئاقسۇ خەلقىنى ئاۋارە قىلىپ يۈرمىدىم ئاگلىشىمچە ، ئاقسۇدا 1 مىليون 200 مىڭ ئاھالە بار ئىكەن ئۆتكەن 50 يىل ئىچىدە ئاھالىنىڭ ئىنتايىن تېز كۆپەيگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى

قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە ئۇچقان « ئىل ـــ 14 » تىپلىق ئايروپىلان ئايرودرومغا قوندى بۇ بىزگە بېرىلگەن يولغا چىقىش سىگنالى ئىدى بىر ھەپتىدە يولۇچىلار نۆۋەتچى ئايروپىلانى ئۈرۈمچى بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا ئۇچ ـ تۆت قېتىم قاتنايدىكەن ، ھەممىسى ئوتتۇرا يولدا ئاقسۇدا توختاپ ئۆتىدىكەن . بۇنىڭدىن ئاقسۇ شەھرىنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە جاي ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋۈلغىلى بولىدۇ مەن بوشلۇقتىن ئاقسۇ شەھرىگە نەزەر سالدىم ئىمارەت ـ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبتا سېلىنغان پاكار ، خام كېسەكلىك ئۆيلەر ئىدى ئەمما ، ئىلگىرىكى قىستاپ سېلىنغان سانجاق ئۆيلەر قالمىغانىدى كوچىلار تۈپتۈز ھەم كەڭ ئىدى ئاقسۇ شەھرى ئەتراپىدا سېرىق توپىلىق دۆڭلۇلەر ۋە چوڭقۇر جىلغىلار بار بولۇپ ، بۇلار شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى يەر قاتلاملىرىغا ئوخشاش بۇددا مۇخلىسلىرى ئۆڭكۈر كولاپ بۇتخانا ياسايدىغان ئەڭ ئوبدان گېئولوگىيىلىك شارائىت ئىدى

ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارغۇچە كەڭرى قىزىل تۇمانىنى يېرىپ ئۆتۈق يەر يۈزىنى كۆرگىلى بولمايتتى شۇ ئارىلىقتا ، ۋاڭ جۇجىنىڭ جۇڭگو پەن ـ تېخنىكا كەسپىي ئاتالغۇلىرىنى ئىنگلىزچە ئارقىلىق شۇ ۋېتىدچىگە تەرجىمە قىلىشنىڭ ياردەملەشتىم ئۇنىڭدا تولىمۇ ئەپچىل خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە كىچىك لۇغۇەت بار ئىدى ئۇنىڭدىكى سۆز ـ ئاتالغۇلار كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە كۆپ بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ھەم كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ھەم پەن ـ تەتقىقاتقا دائىر مەخسۇس ئاتالغۇلارنى تاپقىلى بولاتتى مۇنداق ئوبدان تۈزۈلگەن سۆز ـ ئاتالغۇلار توپلىمىنى باشقا لۇغەتلەردە ناھايىتى كەم ئۇچراتقانىدىم

www.alma.cn

قىزىل تۇمان ئىچىدە ئۇچۇش زېرىكىشلىك ئىدى قەشقەرنى كۆرمىگىنىمگە 50 يىل بولاي دەپ قالغانىدى كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ھالەتتە قەشقەرگە بېرىشىمنى خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم چامادانىنى قۇچقىغا ئېلىۋالغان ھېلىقى خەنزۇ تارتقان ئازابىنىڭ بىر دەمدىن كېيىنلا ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى ھېس قىلغاچقىمۇ ، خېلىلا يەڭگىللەپ قالغاندەك قىلاتتى ئايروپىلاندا ئىشلەيدىغان بىر كۇتكۇچى خېنىم ئايروپىلان ئىچىدىكى ئۆتەر يولدا مېڭىپ يۈرەتتى ، چىرايىدىكى قەتئىيلىكتىن بىر نېمە ئىزدەۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى بىردەمدىن كېيىن ، ئۇنىڭ قولىغا چۈشۈن ئۆلتۈرىدىغان پالاقنى ئېلىپ بىر چۈشىنى ئۇ دۇنياغا بىر يولىلا ئۇزۇتىۋەتكەنلىكىنى كۆردۈم ھېلىقى چۈشىنىڭ ئايروپىلانغا ئاقسۇدا چىققانلىقى ئېنىق ئىدى ھېلىقى كۇتكۇچى خېنىم تولىمۇ ئالاھىدە ئىدى چۈنكى ، ئۇ يېقىنىدىكى ئورۇندۇقنىڭ يانچۇقىدىن بىر خالتىنى ئېلىپ ھېلىقى چەۋىنىنى خالتىغا ناھايىتى ئاۋايلاپ سالغاندىن كېيىن ، خالتىنى دەم ئېلىش ئۆيىدىكى پول ئۇستىگە قويۇپ قويدى

سائەت 12 دىن 55 مىنۇت ئۆتكەندە ، بىز ئولتۇرغان « ئان ـــ 24 » تىپلىق ئايروپىلان قەشقەر ئايرودرومىنىڭ ئاپئاق پارقىراپ تۇرغان بېتونلۇق ئۇچۇش ۋە چۈشۈش يولىغا قوندى

ئىزاھات :

① « سۇلالىسى » 11 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي دەۋرنى كۆرسىتىدۇ ئاشۇ دەۋرلەردە بېيجىڭدا لياۋ ، جىنلار پايتەخت قۇرغانىدى

② بۇ يەردە تونۇشتۇرۇلغىنى 1978 ـ يىلدىكى ئەھۋال

③ 1978 ـ يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدە بېكى ھەربىي ئۇنۋان تۇزۇمى يولغا قويۇلمىغانىدى ، شۇڭا ئوفىتسېر ياكى ئوفىتسېر ئەمەسلىكىنى ئايرىش تەس ئىدى

④ ئىزاھات ② گە ئوخشاش

⑤ سكانىيە شۆبىتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر ئۆلكە ، ئاپتور يارىلىق مۇشۇ ئۆلكىلىك

www.alma.cn

ئىككىنچى باب 1929 ـــ 1930

نېمىشقا قەشقەرنى تاللىدىم

كىشىلەر دائىم مەندىن : تۈركىي تىللار تەتقىقاتىنى تاللىشىڭىزغا نېمە سەۋەبچى بولدى ؟ دېگەن سوئالنى سورايدۇ راست گەپنى قىلسام ، بۇ سوئالغا ئۆزۈمۇ ئېنىق جاۋاب بېرەلمەيمەن تۆۋەندىكى ئەھۋال تۈركىي تىللارنى ئاخىرقى ھېسابتا تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىپ تاللاش جەريانى ھەققىدىكى ئەسلىمەمدىن ئىبارەت

1926 ـ يىلى كۈزدە ، لۇند ① ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىردىم تاللىغان كەسپىم ئىجتىمائىي پەن بولدى دەسلەپتە ئېرنىست ئالبىن كوك (Ernst Albin Kock) ئۆتكەن نېمىس تىلىنى ئۆگەندىم ، كوك ئەپەندى ئۆزى ئىجاد قىلغان بىر يۈرۈش شۇنچە تىلنى قوشۇپ يېرىش ئارقىلىق نام چىقارغانىدى كېيىن ئېمىل ئولسون (Emil Olson) ئۆتكەن شىمالىي ياۋروپا تىللىرىنى ئۆگەندىم ئولسوننىڭ تەلەتى سوغۇق بولغانلىقتىن ئۇستىگە ، جەنۇبىي شۇنچىلارەك سىمىر بولغاچقا ، ئوقۇغۇچىلار ئۇنى « مۇز چىراي بوەك » دەپ ئاتىشاتتى بۇ ئىككى دەرس شۇ چاغلاردا ئىنتايىن ئالقىشلىنىدىغان پەنلەر ئىدى مەن قاتارلىق نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار كەلگۈسىدە ئوقۇتقۇچى بولماقچى بولدۇق ھازىر ئويلىسام شۇ چاغدا ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۆزۈمنىڭ ئۆمۈرلۈك كەسپىم قىلىپ تاللىشىمىز توغرا بولغان ـ بولمىغانلىقىدىن گۇمان قىلاتتىم ، دەپ ئېيتالايمەن شۇڭا ، شۇ چاغلاردا ئۆگەنمەكچى بولغان باشقا پەنلەر ئۈستىدىمۇ ئىزدەنگەچ تۇرغانىدىم

لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى بۇ جەھەتتە نۇرغۇن تاللاش ئىماكانىيىتى بىلەن تەمىن ئېتەلەيتتى سانسكرت تىلى بىلەن سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنى ئۆگەنگەندە ، كەلگۈسىدە ھازىرقى زامان تىللىرىنى تەتقىق قىلىش

www.alma.cn

ئۇچۇن ياخشى ئاساس سالغىلى بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. شۇڭا، خېربېرت پېرتېرسون (Herbert Peterson) ئۆتكەن بىر دەرسنى ئۆگىنىشكە كىرىشتىم. ئۇ بەك مۇلايىم، شۇنداقلا ئالىملارغا خاس مىجەز-لىك پروفېسسور بولۇپ، ئاددىي، زېرىكىشلىك سانسكرت تىلى گرامماتىكىسىنى گويا شېئىر ئوقۇغاندەك قىلىپ سۆزلىيەلەيدىغان ماھا-رەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ مەن بۇ دەرسنى ئۆگىنىپ بولغۇچە ئالەمدىن ئۆتتى. كېيىن بۇ دەرسنى ئۇپسالا ② دىن كەلگەن رېھنى تولۇق، گەپدان ياردەمچى پروفېسسور خېلمېر سمىت (Helmer Smith) ئۆتتى. ئۇ ئۇلۇغ بالى تىل ئالىمى ئىدى. پروفېسسور سمىت بىلەن ئارىمىزدا دوستلۇق شە-كىللەندى. بۇ خىل دوستلۇقنىڭ تاكى ئۇ ئالەمدىن ئۆتكۈچە داۋاملاشتى. مەن لوند ئۇنىۋېرسىتېتىدىن كەتكەندىن كېيىن، ناھايىتى ئۇزۇنغىچە — 1948 — يىلىدىن 1951 — يىلغىچە شۋېتسىيەنىڭ ھىندىستاندا ۋە سىرلانكىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان مەزگىللەردە، بۇ دوستلۇقنىڭ يەنە بىر قېتىم سىنىقتىن ئۆتىشىگە ۋاقتى — ۋاقتىدا ئۆزئارا خەت ئالماشتۇرۇپ سىنگال تىلى ۋە ھىندى تىلى توغرىسىدىكى تىلشۇناسلىققا ئائىت مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر ئالماشتۇردۇق. ۋە مەسلىھەتلەشتۇق. سانسكرت تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات مېنى سلاۋيان تىللىرى ساھەسىگە ئېلىپ كىردى. شۇ چاغلاردا بىرگە سلاۋيان تىلى دەرسى بېرىدىغان مۇئەللىم تولىمۇ غەلىتە بىر پروفېسسور ۋە شائىر سىگۇرد ئاگرېل (Sigurd Agrell) ئىدى، بۇ ئادەمنىڭ ئومۇمىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغاچقا، شۇ چاغدىكى لوند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلىم كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇشۇەتكەنىدى. شۇ چاغلاردا، ئىككى تىل ئۆگەنگەندىلا ئىككى ئوقۇش نومۇرى ھېسابلىناتتى. مەن رۇس تىلى بىلەن چېخ تىلىنى تاللىدىم. رۇس تىلى ئوقۇتقۇچۇم مىخائىل كاندا مىروف (Mikhail Khandamirov) بولۇپ، ئىلگىرى چار پادىشاھ مۇھاپىرەتچىلەر ئەترىتىنىڭ ستارشىي لېيتېنانتى بولغان. ئۇ 1 — دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبى بىلەن تۇرمىدا بىر نەچچە يىل مەھبۇس بولغان، كېيىن شۋېتسىيىدە تۇرۇپ قالغان ھەمدە پروفېسسور ئاگرېل (Agrell) نىڭ

www.alma.cn

يارديمى بىلەن لوند ئۇنىۋېرسىتېتىدىن خىزمەت تاپقان ئۇنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى مونتىزم ئىنستىتۇت ئۇسلۇبىدىكىدەك بولمىسمۇ ، بىراق تولىمۇ ئۇنۇملۇك ئىدى مەن تا بۈگۈنگىچە ئۇنىڭدىن ساپ رۇس تىلى ئۆگەنگەنلىكىم ئۈچۈن ئۇنىڭغا چەكسىز مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىمدا پروفېسسور كاندا مىروف پروفېسسور ئاگرېلغا ئوخشاش ئالاھىدە بىر كىشى ئىدى ئۇنىڭ شۇنىڭ قوپال سۆزلىشى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا تارقالىپ يۈرگەن لەتىپىلەرنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغانلىقى ئۇنىڭ قاپقارا تېرىسى كازاك رايونىنىڭ مەلۇم بىر جايىدىن كەلگەن بۇ ئادەمنى ھەم قىزىق ، ھەم كىشىنى شادلاندۇرىدىغان ئادەمگە ئايلاندۇرغانىدى

مېنىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقات ساھەسىگە قەدەم قويۇشۇم ، ئاساسەن ئۆزۈمنىڭ تىل جەھەتتىكى بىلىم دائىرەمنى كېڭەيتىش ئىستىكىدىن پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ ئويلايمەن شۇ ئىستىكىم ئېھتىمال پروفېسسور كاندا مىروفنىڭ رۇس تىلىدىكى ئاتالغۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشى تۈركىي تىللارغا نىسبەتەن قىزىقىشىمنى ئاشۇرغان بولسا كېرەك ئۇ دائىم بىر سۆزنى مىسال قىلىپ ، ئۇنى « تاتار تىلى » (Tatar) دەيتتى . كېيىن مەن بۇ ئۇقۇمنىڭ ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدىكى تۈركىي تىللار موڭغۇل تىلى ھەتتا بەزىدە پارس تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇم « تاتار » دېگەن بۇ بىر سۆز روسىيىلىك كاندا مىروفقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ ۋېرسال ئاتالغۇ بولۇپ ، بۇ سۆز مەخسۇسلا رۇس تىلى بىلەن ئاسىيادىكى خىلمۇ خىل تىللار ۋە مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان سىرلىق مۇناسىۋەتلەرنى كۆرسىتەتتى بۇ ھازىرقى زامانداىكى نۇرغۇن روسلارغا نىسبەتەن ھېلىھەم شۇنداق گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە ، مېنىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشىمغا سۈپىن ھېندىنىڭ « From Pole to pole » (قۇتۇپتىن قۇتۇپقا) دېگەن كىتابى يەنە بىر سەۋەبتىن بولدى ، دەپ ئويلايمەن ياش چېغىمدا ، بۇ كىتابنى كۆپ قېتىم ئوقۇغانىدىم بۇ كىتابتا بىز تۈرۈۋاتقان دۇنيا كىشىنى ھاياجانغا

www.alma.cn

كەلتۇرىدىغان ، ھەتتا بەزىدە ئادەمنىڭ روھىي ئادەم تېنىدىن جۇدا قىلىنغان دەرىجىدە تەسۋىرلەنگەن ، سۆپن ھېندىنىنىڭ سەرگۈزەشتىسىمۇ شۇنداق تەسۋىرلەنگەن بۇ كىتاب شۇ چاغلاردا شۆپتىسىيەدىكى بارلىق مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى دەرستىن سىرت جەزمەن ئوقۇيدىغان كىتاب ئىدى دەل شۇ كىتابنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھەۋىسىنى زور دەرىجىدە قوزغىغانلىقىغا بۇگۈنمۇ قەتئىي ئىشىمەن

شۇ چاغدا ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تۈركىي تىللار ئوقۇتقۇچىسى گۇستاف راگۇيت (Gustaf Raguette) ئىدى ئىلگىرى ئۇ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ دوختۇرى بولغان ھەمدە شەرقىي تۈركىستان ياكى قەشقەردە ۋە ياكى يەركەندىن ئىبارەت ئىككى شەھەردە ئۆمرىنىڭ ئالتۇندەك مەزگىللىنى ئۆتكۈزگەن . ئۇ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان شەرقىي تۈركىي تىللار نوپۇز ئىگىسى ئىدى . مانا شۇ تىل بۇگۈنكى كۈندە يېڭى ئۇيغۇر تىلى ③ دېيىلمەكتە گۇستاف راگۇيت ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ كامال تاپقان ، شۆپتىسىيەدە باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسىنىلا كۆرگەن ، كېيىن ھەرخىل پەنلەرگە ئائىت بىلىملەرنى تەھسىل قىلغان ئەنگلىيە لۆپر پول ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىسسىق بەلۋاغ تەببىي ئالىم دوكتورى دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن كېسەل داۋالاش ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قىلغان مۇھىم ئىشى بولسىمۇ ، بىراق ئۇ بۇ ئىشنى تىل ۋە ئەدەبىياتقا بولغان كۈچلۈك ھەۋىسى بىلەن بىرلەشتۈرگەن گۇستاف راگۇيتنى ئاساسلىقى پروفېسسور خانىنېس سكولد (Hannes skold) لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئەكىرگەن ، ئۇ شۇ چاغدا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە تىلشۇناسلىق يارىمچى پروفېسسورى ئىدى . پروفېسسور سكولد ئۆزىنىڭ كەسكىن سىياسىي نۇقتىئىنەزىرى ئارقىلىق مەلۇم دەرىجىدە ئاتاق چىقارغانىدى شۇڭا ، ئۇ مۇتەئەسسىپ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا قىلچە ئەيمەنمەيدىغان ئادەم دەپ قارىلاتتى بۇ يەردە بىر ئېغىز گەپنى قىستۇرغاچ كېتەي ، ئۇ جون سكولد (john skold) نىڭ ئوغلى ئىدى جون سكولد جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەن دىن تارقاتقۇچى مەشھۇر زات ئىدى راگۇيتنى مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش

www.alma.cn

ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلار ئىچىدە يەنە خەنزۇشۇناس بېرنىخارد كالگرېن (Bernhard Kalgren) ھەمدە گيوتېبورگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق پروفېسسورى ئېۋالد لىدون (Evald lidon) لارمۇ بار ئىدى. دوكتور راگويت شۇ كىشىلەرنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا ، 1924 ـ يىلى لوند ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەن نەتىجىدە لوند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تۈرك تىلى ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى قايتىدىن راۋاج تاپقان ئەسلىدە لوند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تۈركىي تىللار ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ بىر ئىزدا توختاپ قالغانىدى.

دوكتور راگۇيت ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشىدا ناھايىتى كۆپ زېھنىنى تۈرك تىللىرىغا سەرپ قىلغان چۈنكى ، تۈركي تىللاردا سۆزلىشىدىغانلار ياشايدىغان رايوندا خېلى ئۇزاق تۇرغانىدى ئەمما ، ئۇ ئۆتىدىغان دەرس تۈركچىنىمۇ ، يەنى بۈگۈنكى كۈندىكى تۈركىيىلىكلەر قوللىنىدىغان ئوسمان تۈركلىرىنىڭ تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. دوكتور راگۇيت ئاشۇ تىلنىمۇ ئوبدان بىلەتتى چۈنكى ، ئۇ ئىستانبۇلدا ئۇزۇن تۇرغان ھەمدە بۇ خىل تىلنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ ئۇرغۇ سىستېمىسى ھەققىدە ئىلمىي ماقالىمۇ يازغانىدى. مەن تۈركچىنى ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش جەھەتتىكى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۆگىنىشكە كىرىشتىم. تۇنجى بولۇپ ئىشلىگەن تاپشۇرۇقۇم ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت بولدى. چۈنكى ، ئۇ چاغدا لاتىن ھەرپى تۈركىيىگە كىرمىگەنىدى. ھازىرقى تۈرك تىلى يېزىق تىل شەكلىدە نۇرغۇن جەھەتتىن ئەرەب ۋە پارس تىللىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن. مەنمۇ لوند ئۇنىۋېرسىتېتى ئەرەب تىل تەتقىقات ئورنىدىكى ماتېرىيال ۋە ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلاندىم ، ئوقۇتقۇچىمىز ئاكسېل موبېرگ (Axel Moberg)ئىدى. ئۇ ھەم مۇشۇ پەن ساھەسىدىكى ئىنتايىن مەشھۇر نوپۇز ئىگىسى ، ھەم لوند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىدى. كېيىن مەن يەنە دانىيىدىكى كوپېنھاگېندا بىر نەچچە يىل پارس تىلى ئۆگەنىدىم. كوپېنھاگېندىكى پارس تىلى ئوقۇتقۇچۇم ئارتۇر كرىستېنسېن

www.alma.cn

(Arthur Christensen) ئىدى ئۇنىڭ بىلىمى ئىران تىللىرىدىن تارتىپ چۈشكە تەبىر بېرىشكە ئوخشاش پەنلەر دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . پارس تىل ئۆگىنىشىمنى مۇستەھكەملەش ئۈسۈلۇم ۋاقتىدا دەرسكە قاتنىشىش ھەمدە ئېرۇك خېمىرىنىڭ كلاسسىك پارس شېئىرلىرى ھەققىدىكى مۇنۇلۇگىنى سەۋرچانلىق بىلەن ئاڭلاشتىن ئىبارەت ئىدى خېمىرىنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلغا تولىمۇ مۇناسىپ كەلمەيتتى . ئۇنىڭ دائىم ئۆز ئەركىگە مۇخالىپ ھالدا لۇنددىكى سان ـ راس دوختۇرخانىسىغا بېرىپ ، كېسەلخانىدا بىر نەچچە كۈن يېتىۋېلىشىدىن بۇنىڭ جەريانىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ئۇنىڭ پۇل ـ ئېرۇك لىندال يازغان ناھايىتى ياخشى تەرجىمىھالدا بۇ ھەقتىكى بارلىق ئىشلار قاياق ھېسسىيات بىلەن خاتىرىلەنگەن .

مەن 1928 ـ يىلى باھاردا ئەدەبىيات باكالاۋېر ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشتىم ھەمدە تۇرك ئەدەبىياتى ۋە تىلشۇناسلىقنى داۋاملىق ئۆگىنىشكە بەل باغلىدىم نۇرغۇن دوستلىرىم : تۇركىي تىللار ئاجايىپ ـ غارايىپ نەرسە ، ئۇنى ئۆگىنىمەن دېسەك تامامەن ئېلىشىپ قالىسەن ، دېيىشتى بىر نەچچە ئوقۇش نومۇرىغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە بۇ پەننى ئۆگەنمەكچى بولغانلىق قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان ـــ ياكى بىرئاز غەلىتىرەك ئىش ئىدى خالاس ئەمما ، تېخىمۇ يۇقىرى ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشىش مەقسىتىدە ئۆگەنمەكچى بولغاندا ، كەلگۈسىدە ئۇنى تىرىكچىلىك ۋاسىتىسى قىلىدىغان پەن دەپ قاراشتىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايتتى كىشىلەر بۇنداق قىلىش قارىسىغا ئىش قىلغانلىق ، دەپ قاراشتى ئەتراپىمدىكى ساۋاقداشلىرىم كەلگۈسىدە شۇبھىسىيە مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇش مەقسىتىدە بېرىلىپ ئۆگەندى ، مەن بولسام قاراپ تۇرۇپلا باشقىلارنىڭ ئەسلا خەۋىرى بولمىغان بىر ساھەگە تەۋەككۈل قىلىپ بۆسۈپ كىردىم ۋە « ئىلىم سەرگەردانى » دېگەن ئاتاقنا ئىگە بولدۇم راگۇيت دوكتور مېنى قەتئىي قوللىدى . بۇنىڭ قىلچىلىك ھەيران قالارلىق يېرى يوق ئىدى . چۈنكى ، مەن ئۇنىڭ دەرسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تاشقى سەۋەبنىڭ جانلىق دەللىلى ئىدىم ئاگرېلمۇ قارارىمنى ئىنتايىن قوللىدى ، چۈنكى تېگى ـ تەكتى

www.alma.cn

دىن ئېيتقاندا ، ئۇ ئىلىم رومانتىكى ئىدى هالبۇكى ، مەن ئۇچۇن ھەممىدىن مۇھىم ئاتا ـ ئانامنىڭ مېنىڭ تاللىشىمنى قوللىغانلىقى بولدى دادام بەك ئەمەلىيەتچىل ئادەم بولغاچقا ، ئىقتىسادىي سەۋەب تۇپەيلىدىن ، مېنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلمايدىغان شۇنداق بىر پەننى تاللىغانلىقىمنى پۇتۇنلەي ئىنكار قىلىۋېتەلەيتتى چۇنكى ، مەن ئۇ چاغدا مەكتەپتە ئوقۇشتا تامامەن ئۇ بەرگەن خىراجەتكە تايىناتتىم ، شۇنداقلا دادام پۇل ئارىيەت ئېلىشىمدىكى كېپىل بولغۇچى كىشى ئىدى دادام ماڭا ئىشىنەتتى ھەمدە ماڭا ئىزچىل ئىشەنگەچكە ، مەن ئۇنىڭ مېنىڭ تاللىغان كەسپىمدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىمدىن قىلچىلىك گۇمانلانغانلىقىنى ئەزەلدىن سەزمىدىم دادام دېھقان بولغاچقا ، مېنىڭ بۇ تىلنى ئۆگىنىشتىكى شارائىتىم ۋە ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ پايدىسى ئۈستىدە بىر نېمە دېيەلمەيتتى شۇغىنىسى ، ئۇ ماڭا ئىشىنەتتى . ئېھتىمال ئۇنىڭ قەلبىنىڭ قېتىدىكى دىنىي ھېسسىيات ئۇنىڭ ماڭا ئىشىنىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن ئەمما ، ھەممىدىن مۇھىمى ، دادامنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتى بەك تولۇق بولغاچقا ، ھەر خىل مەسىلىلەرگە قىزىقاتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۆزىمۇ تىرىشىپ كۆپ تەرەپلىمىلىك تەربىيە ئالغانىدى مانا بۇ پاكىت جەزمەن ئۇنىڭ مېنىڭ تۇركىي تىللارنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىشىمگە ناھايىتى زور ئىشتىياق باغلىشىدىكى سەۋەب ئىدى

مەن ئاسپىرانتلىق باسقۇچىدىكى ئوقۇشقا تەييارلىق قىلىش ئۇچۇن 1928 ـ يىلى ئەتىياز ۋە يازدىكى بىر مەۋسۇم ۋاقتىتىن پايدىلىنىپ بېرلىن شەرقشۇناسلىق كۇرسىغا بېرىپ دەرس ئاڭلاش قارارىغا كەلدىم بۇ كۇرس شۇ چاغدىكى ياۋروپادا تازا داڭق چىقارغان شەرقشۇناسلىق تەتقىقات مەركىزى ئىدى مەن 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بېرلىنغا كەلدىم پروفېسسور ۋىللى باڭ (Willy Bang) مېنى دوستانە قارشى ئالدى شۇ چاغدا ئۇ تۇرك فىلولوگىيىسى ۋە تىلشۇناسلىقى بويىچە نوپۇزلۇق ئەرباب ئىدى ئۇنىڭ سۆزلىگەن لېكسىيىسى « تارانچى » ④ ماتېرىياللىرى ھەققىدە ئىدى تارانچى تىلى شەرقىي تۇركىي تىللارنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ ، شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ، بولۇپمۇ ئىلى رايونىدىكى ياكى

www.alma.cn

غۇلجا ⑤ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئاشۇ تىلدا سۆزلىشىدۇ بۇ تىل ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي قىسمىدىن ئىبارەت

پروفېسسور باكۇنىڭ ئىلمىي ھاياتى ئۆزگىچە ھاياتتىن ئىبارەت ئۇ دەسلەپتە بېلگىيىدىكى لۇۋائىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىنگلىز تىلى پروفېسسورى ئىدى ئاشۇ مەزگىلدە ، ئۇمۇ شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىغا كۈچ سەرپ قىلىپ ۋېنزانتىيە ئويما يېزىقىدىكى ماتېرىياللار ھەققىدە ئىلمىي ماقالە يازغان ، كېيىن يەنە تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ھەققىدىمۇ ئىلمىي ماقالە يازغان تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلىش ئۇنىڭ ئۆمۈر بويى ئۆزىنى بېغىشلىغان خىزمىتى بولۇپ قالغان ئۇ بەس ـ مۇنازىرە قىلىشقا ئامراق ئادەم ئىدى ئۇ دەرس سۆزلەش جەريانىدا روسىيە شەرقشۇناسى رادلوف (Radlof) نى قاتتىق تەنقىد قىلغان رادلوف تۈركىي تىللار شېۋىسى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرغانلىقى سەۋەبىدىن خېلى شۆھرەت تاپقانىدى پروفېسسور باكۇ تېپىك زىيالىي ، تولۇق سىستېمىلاشقان نەزەرىيىچى ئىدى رادلوف بۇ ساھادە دالا ـ قىشلاق تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارغان ئۇ تەكشۈرۈش ئورنىدا تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغانلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلغان ئۇ سۆز ۋە تىلىنىڭ قۇرۇلمىسىنى خاتىرىلىگەن ۋەھالەنكى ، بۇلار كۆپىنچە شۇ چاغدىكى گرامماتىكىغا ئۇيغۇن كەلمەيتتى ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ نەرسىلەرنى شۇ چاغدىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىنمۇ تاپقىلى بولمايتتى پروفېسسور باكۇ رادلوفنىڭ خاتىرىلىرىنىڭ قىممىتىگە گۇمانلىنىش پوزىتسىيىدە ئىدى دوكتور راگۇيېتمۇ لۇنددا شۇنىڭغا ئوخشاش پوزىتسىيىدە ئىدى ، يەنى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان كىشىلەر قوللىنىدىغان ئېغىز تىلىغا ئېتىبارسىز قاراپ ، ئەدەبىي تىل ــ قېلىپلاشقان تىلدۇر دېگەننى تەشەببۇس قىلغانىدى باكۇ بىلەن راگۇيېتنىڭ يۇقىرىقى پوزىتسىيىسى مەندە ئېغىز تىلغا قارىتا قىزىقىش پەيدا قىلدى مەن تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىكى يازما تىل ئەمەس ، بەلكى ئېغىز تىلى ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ھېس قىلدىم ، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى ياخشىلىنىپ ، بۇ شېۋىلەر ئارىسىدىكى پەرقلەرنى چىقىرىپ تاشلاش پۇرسىتى يېتىلمىشتىن بۇرۇن

www.alma.cn

مۇشۇنداق تەتقىقاتقا دەرھال تۈتۈش قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىگە ئىشىنەتتىم شۇڭا ، بىرلىنىدىكى چىغىمدىلا مەندە دالىلارغا بىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ھەۋىسى تۇغۇلدى ئەنە شۇ ھەۋەس ـ قىزىقىش كىيىنكى چاغلاردىكى بارلىق تەتقىقاتىمغا ئىزچىل تۈرتە بېتەكچىلىك قىلىپ كەلدى

ھالبۇكى ، ئەمدىلەتىن بىخ سۈرۈپ چىققان بۇ ھەۋەس ـ قىزىقىش مېنى باشقا تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى مەلۇم بىر كۈنى سۈيىن ھېدىنىڭ بىر-لىنداغى ئىكەنلىكىنى گېزىتتىن ئۇقتۇم ئۇ چاغ 1928 ـ يىلى 5 ـ ئاي ئىدى سۈيىن ھېدىنىڭ كىيىن نەشرىدىن چىققان كىتابىدا ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپرەك خىرا-جەت تەييارلاش مەقسىتىدە بىرلىنغا كەلگەنلىكىنى ، يەنە كېلىپ بۇ يەرگە « دالا تەكشۈرۈشى » دىن بۈاستە كەلگەنلىكى يېزىلغانىدى چۈنكى ، ئۇ مەن قىزىقىدىغان تىل قوللىنىلىدىغان رايونلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى پىلانلاۋاتقان بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە قاتناش-سام ـــ بىر تەلىشۈناس سۈپىتىدە قاتناشسام ـــ بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقىنى ئۇقۇپ بېقىش ئۈچۈن ، ئۇنى زىيارەت قىلىشىم كېرەك ، دېگەن ئويغا كەلدىم ئاشۇنداق قىلغاندا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا تەتقىقات خىزمىتىنى بۈاستە ئېلىپ بارالايتتىم ھالبۇكى ، ئۇلارنىڭ شېۈىسىدىن ئەسلا خەۋىرىمىز يوق ئىدى ئەمما ، ئۆزۈمدىن ئىبارەت تېخىمۇ ئاقىلانىرەك بىر تەرەپ بۇ ئويۇم ئۇستىدىن غالىب كەلدى شۇ چاغدا بۇ ئىشنىڭ تەييارلىقىنى تېخى تولۇق پۈتتۈرۈپ بولالمىغانىدىم مەندە پەقەت ياشلاردا بولىدىغان قىزغىنلىقلا بار ئىدى مەن 30 ـ يىللار-نىڭ ئاخىرىدا ، سۈيىن ھېدىن سىزغان « ئوتتۇرا ئاسىيا خەرىتىسى » دىكى يەر نامىلىرىنى يېزىپ بەرگەن چاغلىرىمدىكى بىر قېتىملىق ئىجتىمائىي سۇرۇنىدا ، سۈيىن ھېدىنگە 1928 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شۇنداق بىر پىلاننى قىلـ-غانلىقىمنى ئېيتتىم ئۇ مېنى شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ئۇ بۇ گەپنى دېيىشتە مېنىڭ 30 ـ يىللار-نىڭ ئاخىرىدا ھاسىل قىلغان بىلىملىرىمنى كۆزدە تۇتقانىدى چۈنكى ،

www.alma.cn

شۇ چاغدا مەن پەلسەپە دوكتورى دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەنىدىم مېنىڭ كەسپىم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك تىللىرى ئىدى

پروفېسسور باگىنىڭ ئەتراپىدىكى ئوقۇغۇچىلار نۇرغۇن دۆلەتلەردىن كەلگەنلەر ئىدى شۇ يىلى ئەتىياز ۋە يازدا بېرلىنغا كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مەشھۇر تۈركشۇناسلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى ئۇلار مۇنۇلار : ئانىي ماريە گابائىن (Annemarie Gabain) ⑦ ، بۇ ئايال قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى تۈرك تىلىنى تەتقىق قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىرى بولۇپ چىقتى ؛ كارل مېنگېس (Karl Menges) مۇ ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ، نيۇ ـ يورکتىكى كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى بولدى ؛ ئۇنىڭدىن سىرت ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى رېشىت رەھمىتى ئارات (Rahmeti Arat) ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى سائادەت چاغاتاي (Saadete Gagatay) بار كېيىنكى ئىككىسى ئەسلى روسىيىلىك تاتار ئىدى يۇقىرىقى ئالىملار خەلقئارا تۈركي تىللار ئىلمىي ساھەسىدە ناھايىتى زور ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى . مەنمۇ دائىم مېنگېس بىلەن بىللە فرانس بابىنگېر (Franz Babinger) نىڭ تۈركىيە دىپلوماتىيىسى ھەققىدىكى لېكسىيەسىنى ۋە خېرمان فرانكې (Hermain Francke) نىڭ تىبەت تىلى ھەققىدىكى لېكسىيەسىنى ئاڭلىغىلى باراتتىم خېرمان فرانكې بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۇسلۇبى دوكتور راگۇيت قوبۇل قىلغان لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇسلۇبىغا تامامەن ئوخشايتتى .

مەن 1929 ـ يىلى 1 ـ ئاي ۋە 2 ـ ئايدا بۇداپېشتتا لايوس فېكېتې (Lajos Fekete) ئوتكەن تۈركىيە دىپلوماتىيىسى توغرىسىدىكى كۇچەيتىش دەرسىنى ئاڭلاش ئارقىلىق ، ئۆزۈمنىڭ ئادەتتىكى تۈركشۇناسلىق ھەققىدىكى بىلىمىمنى كېڭەيتتىم . بۇداپېشتتا يەنە گيۇلا نېمېت (Gyula Nemeth) بىلەن تونۇشتۇم ، ئۇ شۇ چاغدا تۈركىيە شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئالىم ئىدى . مەن شۇنىڭدىن

www.alma.cn

ئېتىبارەن ، تا ئۇ بىر نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئالەمدىن ئۆتكۈچە ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدۇم فېكرىتى ۋېنگرىيىلىك بولۇپ ، 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا ئەسىرگە چۈشۈپ ، روسىيە تۇرمىسىگە كۆپ يىل قاماللىغان ، ئۇ يەردە ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىيىلىك بىرەيلەن بىللە قامالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ھازىرقى زامان تۈرك تىلى ھەققىدە تولۇق تەربىيە ئالغان كېيىنكى چاغلاردا فېكرىتى تۈركىيە دىپلوماتىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى ساناقلىق مۇتەخەسسىسلەردىن بولۇپ قالغانىدى

مېنىڭ بېرلىن ۋە بۇداپېشتتا تۇرغان چاغدىكى تۇرمۇش ئۆلچىمىم بەكلا تۆۋەن ئىدى بۇ گۇنكى ئوقۇغۇچىلار ئۇنداق بولۇشى ۋە ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قارىشى مۇمكىن . ئەمما ، تولىمۇ چەكلىك خىراجەتنىمۇ كۆتۈرەلمىگىلى تاس قالغانىدىم مەن بېرلىندا تۇرغاندا ، ئالېكساندىر پراتسقا ئانچە يېراق بولمىغان بىر جايدىن ئۆي ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇردۇم ئۇ يەردە گاھىدا پەيدا بولۇپ ، گاھىدا يوقلىپ تۇرىدىغان چۈسلارنىڭ دەردىنى قانتتىق تارتتىم كېيىن ۋىندسور مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتىم ، بۇ مېھمانخانا ئانچە چوڭ ئەمەس ، باھاسى ئەرزان ھەم پاكىز ئىدى ۋىندسور مېھمانخانىسى ستېينېر بېنخاۋفقا يېقىن يەردە بولۇپ ، نودراند مېھمانخانىسىغا تۇتاش ئىدى نودراند مېھمانخانىسى بېرلىندىكى بارلىق شۆبتسىيىلىكلەر جەم بولىدىغان جاي ئىدى ۋىندسور مېھمانخانىسىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىدىكى ياتقىمنىڭ دېرىزىسىدىن نودراند مېھمانخانىسىنىڭ يېنىدىكى يول بويىغا جايلاشقان ئاشخانىنى كۆرگىلى بولاتتى ئاخشاندا تىنىم تاپماي پالاقلاپ يۈگۈرۈپ تۇرىدىغان كۈتكۈچىلەر كۈمۈش يالتىلغان پەتنۇسقا تىزىلغان قورۇمىلارنى پۈلى بار خېرىدارلارنىڭ ئالدىغا ئەپچىقىپ تۇراتتى ئاساسلىق تۇرمۇش خىراجىتىگىلا تايىنىپ كۈن ئۆتكۈزۈش بەزىدە ئادەمنى راستىنلا ئازابلايتتى بىراق ، بۇنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ئالغا ئىلگىرىلىشىمگە ناھايىتى زور پايدىسى بولدى مەن بۇداپېشتتىكى چېغىمدا بۇداپېشت ئەترايىدا ئولتۇرۇشلۇق ۋېنگرىيىلىكنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇر-

www.alma.cn

دۇم بۇ يەر كرىستىناتېردىن يىراق ئەمەس ئىدى بۇداپېشتتا 1 ـ ، 2 ـ ئايلاردا سوغۇق قاتتىق بولاتتى پار تۇرۇبىسى ئىسسىمغاچقا ، ھەر دائىم يوتقانغا يۆگىنىۋېلىپ ئۆگىنەتتىم

مەن لۇنىد ئۇنىۋېرسىتېتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوقۇش ۋە تۇرمۇش خىراجىتىمنى بانكىدىن قەرز ئېلىش ۋە گېزىتكە ماقالە يېزىش ئۇسۇلى بىلەن تولۇقلاشقا مەجبۇر بولدۇم قەلەم ھەققى ناھايىتى تۆۋەن بولسىمۇ ، بۇ يەردىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى سىكانىيە گېزىتىگە ماقالە ئەۋەتىشىنى ياخشى كۆرەتتى ئەمما ، گېرىتخاندىكىلەر ئەركىن پىكىر قىلىدىغانلار يازغان ماقالىلەرنى بەكرەك ياقتۇراتتى 3 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى ھال ـ ئەھۋالىمدا ياخشىلىنىش بولدى ، توساتتىن پەيدا بولغان بۇ ئۆزگىرىشتىن ئۆرۈمۇ ھەيران قالدىم

ئۇ چاغلاردا مەن كنوت كنوتسون (Knut Knutsson) نىڭ سىلاۋيان تىللىرى ھەققىدىكى لېكسىيىسىنى دائىم بېرىپ ئاڭلاپ تۇراتتىم كنۇتسون كېيىن ستوكھولم ئاممۇى كۇتۇپخانىسىنىڭ باشلىقى بولدى ئۇ چاغدىكى ئادەت بويىچە ، لېكسىيىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ، بىر ئاز ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئوقۇتقۇچى بىلەن بىرلىكتە ئۆتۈلگەن دەرسلىكنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى ئۈستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلاتتى بۇ خىلدىكى مۇزاكىرىلەر ماڭغاچ ئېلىپ بېرىلسىمۇ بولاتتى ياكى خاكېنسون رېستورا-نىدا قەھۋە ئىچكەچ ئېلىپ بېرىلسىمۇ بولاتتى شۇ كۈنلەردە پروفېسسورلارنىڭ بۇنداق « لېكسىيىدىن كېيىنكى مۇراكىرە » نى ئېلىپ بېرىشقا چولىسى تېگەتتى ئوقۇغۇچىلار ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى شۇنداقلا ھازىرقىدەك بىر تالاي مەمۇرىي قائىدە ـ قانۇنلارمۇ يوق ئىدى بىر قېتىم بىر كىرا ئۇستېگىدان كوچىسىدا كېتىۋاتقىنىمىزدا كۇنۇتسون مەندىن توساتتىن :

ـــ يىگىت ، نېمە خىرمەت قىلىشنى ئويلاۋاتىسىز ؟ ـــ دەپ سوراپ قالدى

مەن سەمىمىيلىك بىلەن تېخى ئويلانمىغانلىقىمنى ئېيتتىم

ـــ مېنىڭچە ، سىردەك يىگىت ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىسىغا بې-

www.alma.cn

رىپ ، ئىشلەپ باقسا بولىدۇ ، ــ دېدى ئۇ ۋە يەنە تولۇقلاپ قويدى ، ــ ئۇلار سىلاۋيان ۋە شەرق تىلىغا پىششىق ئادەمگە ئىزچىل موھتاج بولماقتا

مەن ئۇنىڭدىن ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىسىغا قانداق قىلغاندا « كىرىش » كە بولىدىغانلىقىنى سورىدىم ئۇ ئىشنى بىر ئايدىن ئىككى ئايغىچە ئىش ھەققى ئالماي پراكتىكا قىلىشتىن باشلاش لازىملىقىنى لايىقەتلىك دەپ قارىسام ، كۇتۇپخانىنىڭ مېنى ئىشلىتىدىغانلىقىنى ، ئېيىغا 75 كرونا ئىش ھەققى بېرىلىدىغانلىقىنى ، كۇنىگە ئۈچ يېرىم سائەت ئىشلەيدىغانلىقىنى ئېيتتى مەن پراكتىكىنى قاچاندىن تارتىپ قىلسام بولىدىغانلىقىنى سورىسام ، كنوتسون ئۇچىنچى كۇندىن باشلاپ قىلسام بولىدىغانلىقى ھەققىدە تەكلىپ بەردى شۇنداق قىلىپ ئىش ناھايىتى تېزلا پۈتتى كىشىنى خۇشال قىلىدىغىنى شۇ ئىدىكى ، ئوقۇش ۋە تۇرمۇش خىراجەت مەسىلەم ئاخىر ھەل بولغانىدى

ئەتىسى ئەتىگەندە ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىنىڭ ئالىم سالاپەتلىك ھېلىقى باشلىقى ئىۋارد رىۋېنگېرېن بىلەن ئۇچراشتىم ئۇ ئىلمىي ئۇنۋانىم ، ئوقۇش ئەھۋالىمنى ۋە كۇتۇپخانىدا ئىشلەشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان باشقا سالاھىيەت شەرتلىرىم دېگەندەك ئەھۋاللىرىمنى سۇرۇشتە قىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن مېنى كۇتۇپخانىنىڭ 3 ـ قەۋىتىدىكى شەرق ھۆججەتلىرى بۆلۈمىگە باشلاپ چىقتى ئۇنىڭ قارىشىچە ، بۇ بۆلۈم پراكتىكا خىزمىتىمنى باشلىشىمغا مۇۋاپىق كېلىدىكەن كۆزۈم شۇ يەردىكى زاگىزۇچە بىر پارچە كىتابقا چۈشتى كىتابنى قولۇمغا ئېلىپلا ۋاراقلاپ كۆرۈپ ، مۇندەرىجە تۇرغۇزۇشتىكى ھەددىدىن زىيادە سەۋەنلىكىلەرنى بايقىدىم كۇتۇپخانا باشلىقى ھېلىقى كىتابنى قولتۇقىغا قىستۇرىدى خىيالىمدىن ئۇ بىنادىن چۈشۈپ بۇ كىتابنىڭ مۇندەرىجىسىنى خاتا تۈزگەن ھېلىقى ھاگۈاقتىغا بېرىشى مۇمكىن ، دېگەننى ئۆتكۈزدۈم . ئۇ مېنى كىتاب ئامبىرىدا قالدۇرۇپ قويدى . مەن كۇتۇپخانىدىكى كىتابلار خەزىنىسىگە غەرق بولدۇم مەن ئىككى ھەپتىدە كىتابلارنى ئەسلى جايىغا قويۇش ، كىتاب ئارىيەت ئالغۇچىلارغا ھەر خىل جايغا قويۇلغان كىتابلارنى تېپىپ بېرىشنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزدۈم مەن كۆكۈل قويۇپ تۇزۇلگەن

www.alma.cn

قائىده بويىچه كىتابلارنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۈزۈش ، تۈرلەرگە ئايرىشنى ئۆگىنىۋالدىم « ئۇششاق جاندارلار » دېگەن تۈردە « ئۆي قۇشلىرى تۈرى » دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك تۈرنىڭ بارلىقىنى ، يەنە كېلىپ ئۇ-نىڭ ئىچىدە توشقان خىلىغا دائىر كىتابلارنىڭمۇ تۈرغانلىقىنى كۆردۈم مېنى كۈتۈپخانىنىڭ ۋاقىتلىق يارەمچى خادىمى بولۇش پۈرسىتىگە ئاشۇ ئىشنى بايقىغانلىقىم ياكى ئورنى خاتا قويۇلۇپ قالغان ھېلىقى زاكىزۇچە كىتابنى بايقىغانلىقىم ئىگە قىلغاندىمۇ ، بۇنى زادى بىلەلمەي قالدىم قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، كەلگۈسۈمنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولغانلىقىنى ھېس قىلدىم

1929 ـ يىلى ئەتىيازنىڭ ئاخىرىدا ئۆزۈمنىڭ ماگىسترلىق ئىلمىي ماقالەم ئۈستىدە راگۈيت بىلەن مەسلىھەتلىشىشكە تۈتۈش قىلدىم بۇنىڭدا ھەممىدىن مۇھىمى مۇۋاپىق بىر تېما تاللاش ئىدى بۇ تېما كېيىنچە كېڭىيىپ دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالە بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى دوكـ تور راگۈيت تاللىۋېلىشىم ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئىككى خىل لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويدى : بىرى نۇقتىلىق ھالدا ھازىرقى زامان تۈرك تىلىنى تەتـ قىق قىلىش ھەمدە ئىستانبۇلدا بىر مەزگىل تۇرۇش ؛ يەنە بىرى تۈرك تىللىرىنى تەتقىق قىلىشنى بىرىنچى تاللاشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇ پېرې (Pere) غا بارماسلىقىمنى ، ئۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئىچىدە ئوتتۇرا دېگىز قىرغىقىدىكى ئەللەردىن كەلگەن ياۋروپالىقلارنىڭ كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ، شۇڭا ئىستانبۇلنىڭ ئۆزىدە تۈرۈشۇمنىڭ مۇھىملىقىنى ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا مېنىڭ تۈركىيىلىكتەك ياشىشىمنى تۈركىيىلىكلەر بىلەن بىللە تۇرۇشۇمنى ، ئەگەر ئىككىنچى لايىھىنى تاللايدىغان بولسام ، شۇنىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ قەشقەرگە ياكى يەركەنگە بېرىشىم لازىملىقىنى كۆرسەتتى

مەن بىر مەزگىل ئويلىنىش ھەمدە خراجەتنى ھېسابلاپ كۆرۈش ئارقىلىق ، ئىككى لايىھە ئۈچۈن كېتىدىغان خراجەت ئوخشاشلا كۆپ ئىكەن دېگەن خۇلاسىگە كەلدىم قەشقەرگە بېرىش ئۈچۈن كېتىدىغان خراجەت كۆپرەك بولسىمۇ ، بىراق ئۇ يەردىكى تۇرمۇش خراجىتىگە

www.alma.cn

ئازراق پۇل كېتەتتى شۇڭا ، قەشقەرگە بېرىش لايىھىسىنى تاللاش قارا-
رىغا كەلدىم

راگۇيت تاللىشىمدىن بەك خۇرسەن بولدى ئۇ يول خىراجىتىمنىڭ ئىمكانقەدەر ئازراق بولۇشىنى ناھايىتى ئۇبدان چۈشىنەتـ تى ئۇنىڭدىن سىرت ، ئۇ مېنى كۇز پەسلىنىڭ مەلۇم كۇنلىرىدە شىنجاڭغا باردىغان دىن تارقاتقۇچىلار گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىپ ، قەشـ قەرگە شۇلار بىلەن بىللە بېرىشىمنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋەدە قىلدى . بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغاندا يول خىراجىتىنى ، بولۇپمۇ پامىر چوققىلىرىدىن ئاتلىق ئۆتىدىغان مۇساپىنى رور دەرىجىدە قىسقارتقىلى بولاتتى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇ يەنە قەشقەردە ئەڭ ئەرزان ياتاققا ئورۇنلىشىشمغا ھەمدە شۇبىتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ خەيرخاھلىقىدىن بەھرىمەن بو- لۇشۇمغا ياردەم قىلىشقا ۋەدە قىلدى راگۇيت سەپەر پىلانىمنى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن تۇرۇپ بېرىپ ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى شىنجاڭغا بار- غان سەپىرىنىڭ تەكرارلىنىشىدەكلا ئورۇنلاشتۇردى ئەينى ۋاقىتتىكى سەپەر بەك ئىپتىدائىي شارائىتتا قىلىنغانىدى

ــ لازىمەتلىكلىرىگىرنى ئىمكانقەدەر قىسقارتىڭ ، رۆرۇر بولمىغان نەرسىلەرنى ئالماڭ ، قېلىن ئەدىيالدىن بىرى بولسلا كۇپايە ، ئېگەرنى ياستۇق قىلغىلى بولىدۇ ، ئېگەرگە باشنى قويۇپ ياتسا ، بەك تاتلىق ئۇخـ لىغلى بولىدۇ ــ دېدى راگۇيت ماڭا

مانا بۇ ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن سەمىمي مەسلىھەتى ئىدى ئۇنىڭدىن سىرت نۇرغۇن جىلىغا ، ئېقىنلاردىن ئۆتۈشمىرگە توغرا كېلىدىغان بولغاچقا ، سۇ ئۆتمەيدىغان بىر پار ئۆتۈك ئېلىۋېلىشىم زۆرۇر ئىدى. شۇ- نىڭ بىلەن بىللە ، مەن ئۇنىڭدىن يەنە تىببىي دورىگەرلىككە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەرگىمۇ ئىگە بولدۇم بۇ جەھەتتە ، ئەينى ۋاقىتتا دىن تار- قىتىش ئۆمىكىدە دوختۇرلۇق قىلغان راگۇيتتىن ئىبارەت بۇ مۇتەخەسسىسكە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيتتى ئۇ ماڭا ئۆزىنىڭ يادىغا يەتـ كەنلىكى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان بارلىق ۋاكسىنلار بىلەن جەزمەن ئەملىنىۋېلىشىمنى بۇيرىدى

www.alma.cn

ـــ ئۆرىگىنالنىڭ ئامەتلىك تەقدىرىگىرگە ئىشىنىشىگىر ، روھىي ھالىتىگىرنى ھەر ۋاقىت ئوبدان تۇتۇشىگىر شەرت ، ـــ دەپ قوشۇپ قويدى ئۇ بۇلار مەن ئۈچۈن قىيىنغا چۈشمەيتتى

مەن قەشقەرگە ئائىت بولغان ئوقۇشقا تېگىشلىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ، بولۇپمۇ « بۇرۇنقىلار ماڭمىغان يولىنى بويلاپ » (Pa Obanade Strigar) دېگەن قېلىن كىتابتىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ قەشقەر ۋە شۇ دۆلەت ھەققىدىكى بايانلىرىنى ھەم سۆزىن ھېدىننىڭ ئەسىرىدىكى ئالاقىدار مەزمۇنلارنى ئوقۇپ چىقتىم قەشقەرگە ئالاقىدار بولغان بىر ئىش ـــ شۇ شەھەر ئەتراپىنى ئوراپ تۇرىدىغان ئېگىز سېپىل مېنى بىئارامچىلىققا ، ھەتتا ۋەھىمگە سېلىپ قويدى ئۇ يەردە شەھەر دەرۋازىلىرى بار بولۇپ ، ھەر كۈنى كۈنپېتىش بىلەن تەڭلا بۇ دەرۋازىلار تاقۇۋېتىلىدىكەن بۇ مەندە قاماپ قويۇلغاندەك بىر خىل تەسىر قالدۇردى ئەمەلىيەتتە ، ئۇ چاغدا مەن نېمە ئۈچۈن سېپىل سوقۇلغانلىقىنى چۈشەنمەيتتىم شۇنداقلا شەھەرنىڭلا ئەمەس ، بەلكى شىنجاڭنىڭ نۇرغۇنلىغان يېزا ـ مەھەللىلىرىنىڭمۇ ئېگىز قورغان ئىچىگە ئېلىنغانلىقىنى چۈشەنمەيتتىم شۇ چاغدا ھەقىقەتەن چۈشەنمىگەن بولساممۇ ، كېيىن چۈشەندىمكى ، بۇ قورغان تاملار قامال قىلىش مەقسىتىدە ئەمەس ، بەلكى قورغان ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنى قوغداش مەقسىتىدە سوقۇلغانىكەن مۇشۇنداق قامال قىلىشقا نىسبەتەن : قوغداشنىڭ رۆرۇرلۇكىنى تونۇۋالالمىغانلىقىم ئۈچۈن بۇ خىل قوغداش مەن ئۈچۈن رۆرۇر ئەمەس دەپ ئويلىدىم

دوكتور راگۇيىتتىن باشقا ، يەنە جونس سكوۋتمۇ ماڭا نۇرغۇنلىغان يېڭىچە قاراشلارنى بەردى شۇ چاغدا ، ئۇ سوۋېت روسىيىسىگە تەۋە پامىر رايونىدا بىر تۈرلۈك تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنى تاماملاپ سەپەردىن ئەمدىلا قايتىپ كەلگەنىدى ئۇ يەردە جىسمانىي جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدىغان ئىپتىدائىي شارائىتتا ھەر خىل تىلىمىرى ۋە شېۋىلىرىنىڭ بارلىقىنى بايقىغان سكوتنىڭ لېنىنگرادتا ياكى موسكۋا ، تاشكەنتتە بولسۇن ، سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي سەھەدىكى نۇر-

www.alma.cn

غۇنلىغان ، ناھايىتى ئوبدان مۇناسىۋەتداشلىرى بار ئىدى ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ماڭا سېخىيلىك بىلەن دەپ بەردى ھەمدە شۇلاردىن پايدىلىنىشىمغا خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدى ئۇ كونكرېت ئىشلار جەھەتتە تۇرۇنىڭ پامىر رايونىغا ئېكسپېدىتسىيە قىلىشى ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان تەييارلىقلارنى تولۇق قىلغان ھەمدە بېرلىندا شۇ چاغدا بەھرىمەن بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ ياخشى ئەسلىھەلەردىن بەھرىمەن بولغانىدى ئۇ ماڭا قەتئىي سۇ ئۆتمەيدىغان مېتال سايا‌ھەت سانداۇقىدىن ئىككىنى ئارىيەت بەردى بۇ ساندۇق مەخسۇس ئۇرۇن يول يۇرىدىغانلارنىڭ ئېتىنىڭ ئىككى يېنىغا ئارتىلىدىغان قوپۇلاتتى ، مىخائىل كاندا مىروف مېنىڭ بىخەتەرلىكىم ھەققىدە نۇرغۇن ياخشى تەكلىپلەرنى بەردى ئۇ مېنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بەزىبىر قەبىھ ئادەتلەردىن ئالاھىدە ھەزەر ئەيلىشىم لازىملىقىنى ئاگاھلاندۇردى بۇ ھەقتە ئۇنىڭ بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپتەك قىلاتتى ئۇ يەنە ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئېيتىپ سېرەلمەيدىغان روسىيىلىك پېشقەدەم سايا‌ھەتچىلەر سۆزلەپ بەرگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەچچىۋازلىققا ئائىت رىۋايەتلەرنى دەپ بەردى

ــ بۇنداق ئىشلاردىن ھەرقانداق ئادەم ھەزەر ئەيلىشى كېرەك ، ــ دېدى ئۇ ۋە بۇ گەپنى قىلىۋېتىپ تەشۋىشلەنگەن ھالدا بېشىنى چايقىدى

ئۆزۈم قىلىشقا تېگىشلىك قېيىقالغان بىردىنبىر ئىش كۇتۇپخانىدىكى خىزمەت ئورنۇمدىن روخسەت سوراش ئىدى بۇ جەھەتتە ھېچقانداق قىيىنالمايلا ماقۇللۇققا ئېرىشتىم ئەمما ، ماڭا بىر شەرت قويۇلغانىدى ئۇ بولسىمۇ ، قايتاشىمدا قىممەتلىك قولىيازمىلارنى ئالغاچ كېلىش ئارقىلىق كۇتۇپخانىنىڭ زاپىسىنى تولۇقلاشتىن ئىبارەت

قەشقەرگە ئاتلىق سەپەر

1929 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، ستوكھولمدىكى شۇۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئىشخانىسىدا بىللە سەپەر قىلىدىغان

www.alma.cn

ھەمراھلىرىم بىلەن تونۇشتۇم ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جورج روبېنتس ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ، ئۇ كىشى شىنجاڭدا ئۇزۇن تۇرغان. بۇ قېتىمقى ئۇ يەرگە بېرىپ يەنە دىن تارقىتىدىكەن بۇ گۇرۇپپىدا يېڭى ئەزادىن يەنە ئۇچەيلەن بار بولۇپ، ئۇلارنىڭمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تۇنجى قېتىم بېرىشى ئىكەن بۇ يېڭى ئۇچ ئەزا: پېتروس ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ئىنگرىد كونستورم ھەم ئېستېر جونستوندىن ئىبارەت ئىدى قەشقەرگە توپتوغرا بىر ئايدا يېتىپ بارالايتتۇق بۇ جەريان بىر - بىرىمىزنى چۈشىنىشىمىزگە، ئۆمۈرلۈك دوستلاردىن بولۇشىمىزغا پۇرسەت ئىدى بۇ گۇرۇپپىغا روبېنتس مەسئول بولاتتى، ئەلۋەتتە چۈنكى، ئۇ بۇ يولنى كۆپ قېتىم مېڭىشتەك تەجرىبىگە ئىگە ھەم ئاشۇ دۆلەتنى ۋە ئۇ دۆلەتنىڭ خەلقلىرىنى ئوبدان بىلەتتى

بىز خېلسىنكىدىن ئۆتۈپ لېنىنگرادقا كەلدۇق. بۇ مېنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۇنجى قېتىم بىۋاسىتە ئالاقە قىلىشىم بولغاچقا، قورقۇش ۋە قىزىقىشتىن ئىبارەت مۇرەككەپ روھىي ھالەتتە بۇ دۆلەتكە كەلدىم ئىلگىرى گېزىتتىنى بېرىلىپ ئوقۇغانلىقىم نەتىجىسىدە، مېڭەمنى 1917 ــ 1918 ـ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن بولشېۋىك مۇستەبىتلىكىگە دائىر كىشىنى چۆچىتىدىغان خەۋەرلەر چىرمىۋالغانىدى پۈتكۈل چار روسىيىنى قاپلىغان ئىنقىلاب بورىنىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىگە ئەمدىلا ئون يىل بولغانىدى مەن كىچىك، ھېچقانداق تەجرىبەم يوق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە مەندە بۇ ئىنقىلابنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە تارىخىي نۇقتىئىنەزەر يېتىلمىگەچكە، كاللامدا ئۇلاردىن نېمىلەرنى ئۆگىنەلەرمەن دېگەن غەلىتە قاراشلار بار ئىدى. بىز لېنىنگرادتا ياۋروپا مېھمانخانىسى دېيىلىدىغان مەشھۇر بىر مېھمانخانىغا چۈشتۇق لېنىنگرادتا پويىز ئالمىشىش بىزنى بۇ شەھەردە بىر كۈن تۇرۇش، شەھەرنى ئايلىنىپ كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھازىرمۇ ئېسىمدە ئېنىق تۇرغىنى نېۋىسكى رايونى ئىدى، بۇ رايونغا ئۆكتەبىر رايونىنىڭ 25 ـ كوچىسى دەپ قايتىدىن نام بېرىلگەن. مەن شۇ يەردە كوچا ئايلىنىپ كېتىۋاتقىنىمدا ۋۇجۇدۇمنى ئىلگىرى ئوقۇغان نۇرغۇن رۇس ئەدەبىي ئەسەرلىرى مەندە

www.alma.cn

عوستورا ئاسىيا ئېگىسىدىكى مەجبۇرىي

تۆشقۇرۇقتا ياسىغان پەرز

يارىلىق ئەسەرلىرى توپلىمى

ئابىتورى: گۈننار ئالفرىد يارىلىق (شۋېتسىيە)

تۈزگۈچى: يالىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قالدۇرغان ھېيىقش تۇيغۇسى چۈلغۇالدى . ئۇنىڭدىن سىرت ، مەن دىنغا قارشى مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مۇزېينى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم بۇ مېنى سەلپەل بىئارام قىلغان بىر قېتىملىق كەچۈرمىش بولدى مەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى نەشرىدىن چىقارغان ، سوۋېت ئىتتىپاقى مەدەنىيىەت ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتى 1928 ـ يىلى نەشر قىلغان سەيلە ـ ساياھەت قوللانمىسىنىڭ نېمىسچىدىن بىرنى سېتىۋالدىم بۇ قوللانما بىزنىڭ بۇ دۆلەتنى بېسىپ ئۆتۈش سەپىرىمىزدىكى يولباشچى بولۇپ قالدى ، ئۇنىڭدا تونۇشتۇرۇلغان مول مەزمۇنلار قوشۇمچە قىلىنغان نۇرغۇن يەرلەرنىڭ خەرىتىسى ، شەھەر پىلانى ، شۇنداقلا مەنزىرىلىك مەشھۇر ئورۇنلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇشلار بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا تەگداشسىز ئىدى

موسكۋادىكى قازان پويىز ئىستانسىسى ئاسىياغا كىرىشتىكى دەرۋازام ئىدى . شۇ يەردىن يولغا چىققاندىن كېيىن ، تاشكەنت تېز پويىزى بىزنى بەش كۈندە روسىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئېلىپ كەلدى قازان پويىز ئىستانسىسىدىكى پويىز خىزمەتچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئۆزبېك ، قىرغىز ، قازاق ، تاجىك ، يەھۇدىي مىللەتلىرىدىن ئىدى تاشكەنت تېز پويىزى ھەپتىدە ئىككى نۆۋەت قاتنايتتى . سامارا ، ئورېنبۇرگ ، تاشكەنتتىن ئۆتۈپ پېرىسىيە چېگرىسىدىكى تۈركمەنىستان پايتەختى ئاشخاباتقا ئۈدۈل باراتتى ، ئۇنىڭ بىر تارمىقى كاسپى دېڭىزى تەرەپتىكى كراسنوۋېدىسكىغا باراتتى يول بويىدىكى بارلىق يەر ناملىرى ، پويىزدىكى يولۇچىلار مەندە سىرلىق تەسىرات قالدۇردى .

بىز موسكۋادىن ئاخشامدا يولغا چىقتۇق ، ئەتىسى ئەتىگەندە ، روسىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ئۆركەشلەپ تۈرغان دولقۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان دالىلار ، پاكار ـ پاكار ، ئۇستى پاخال بىلەن يېپىلغان كۈل رەڭ ئۆيلەردىن ھاسىل بولغان مەھەللىلەر ، مەھەللىلەردىكى ئۈزۈن كوچىلار كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولۇشقا باشلىدى ھەربىر بېكەتتە نۇرغۇن ئادەملەر تولۇنىڭ ھېكايىلىرىدىكى شەخسلەرنى ئەسلىتىدىغان بومبا

www.alma.cn

ساقاللىق دېھقانلار ، شۇنداقلا ئالدىغا ھەر خىل گۈللۈك قىزىل پەرتۇق تارتىۋالغان ئاياللار پويىرغا چىقاتتى پويىر ھەر نۆۋەت توختىغاندا ، شۇ- نىڭغا ئوخشاش مەنزىرە تەكرارلىناتتى يولۇچىلار پويىردىن ئوقتەك ئېتىلىپ چۈشكەن پېتى كېچىك لەمپە ئىچىگە قاراپ يۈگۈرەيتتى ئۇلار ئۇ يەردىن دەملەنگەن چاي ئالاتتى ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى سۇدان ۋە چە- لەكلەر بىر ـ بىرىگە تېگىشىپ « تاراڭ ـ تۇرۇڭ » ئاۋاز چىقىرىپ تۇراتتى دەملەنگەن چاي تەگمەي قالمىسۇن دەپ ھەممەيلەن ئالدىغا ئۆ- تۈشكە تىرىشاتتى بىر ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتكەن چېغىمىردا كېچە بولۇپ كەتكەنىدى پويىر « ستىنكار رازىن » ⑧ كەيپىياتى ئىچىدە تامامەن چاتما كېچە ئارقىلىق ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈلدى ۋولگا دەريا كېمە- چىلىرىنىڭ دەۋرى ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن سۈتتەك ئايدىڭ كېچە كىشىگە بىر خىل رومانتىك روق بېغىشلايتتى ئەتىسى ئوتلاق رايونى ئارقىلىق ئورىنبۇرگ ۋە تۈركمەنىستانىنىڭ باشقىرىستاندىن ئىبارەت كەڭ رېمىنىغا قاراپ ماڭدۇق ۋاقىت سائەتلەپ ئۆتمەكتە ، پويىر ئىنسان قەدىمى يەتمىگەن بىپايان ئوتلاقتا ئايلىنىپ ماڭماقتا ئىدى بۇ خىل يې- قىمسىز مەنزىرىنى قاتار ـ قاتار ستولبىلار پات ـ پات بۇزۇپ تۇراتتى ئۇچقاندەك مېڭىۋاتقان پويىرنىڭ ئۆتۈشى ئارقىسىدا قاتار ـ قاتار ستولبىلار بارغانسېرى كىچىكلەپ ببرىپ ، ئاخىر يىراق ـ يىراقلاردا قالاتتى ـــ ئۇ يەردە بىر يۇرت ـ مەھەللىنىڭ بۇ ستولبىلار ئارقىلىق تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى

ئالېكساندر نېۋىلوف يازغان : « تاشكەنت : بولكا شەھىرى » دېگەن كىتابتا (بۇ كىتابنىڭ روسچە نەشرى 1949 ـ يىلى نەشر قىلىنغان) رو- سىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن كۆرۈلگەن ئاچارچىلىق يىللاردا كىشىلەرنىڭ يېمەكلىكلەر نىسبەتەن مول بولغان تاشكەنتكە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا قانداق كەلگەنلىكى تەسۋىرلەنگەنىدى نېۋىلوف بىر يېتىم بالىنىڭ تاشكەنتكە كېلىش سەپىرىدىكى خەتەرلىك سەرگۈزەشتىسىنى چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن بايان قىلىدۇ ئۇ بالا besprizorniki ، يەنى ئىگە ـ چاقسىز مۇساپىر بالا ئىدى ئۇ بالا جىددىي ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان

www.alma.cn

ئىنقىلاب يىللىرىدا تاشلۇۋېتىلگەنچە ، ئۆز كۈنىنى ئۆزى ئېلىشقا مەجبۇر بولغان بىز چۈشكەن پويىزدا ئەنە شۇنداق ئۆي ـ ماكانى يوق بىر توپ بالىلار بار ئىدى ئۇلار پۇل تۆلىمەي پويىزغا چىقىپ بولكا شەھىرىگە باـ رىدىغان يولۇچىلار ئىدى بۇ بالىلار پويىزنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ يۇرەتتى ، پويىز بىر بېكەتكە كىرىشى بىلەن تەڭلا ئۇلار كۆزدىن غايىب بولاتتى چۈنكى ، ئۇ يەردە ئەسكەرلەر پوستا تۇراتتى ئۇلار بىر دەمدىن كېيىن پويىزغا يەنە ئوغرىلىقچە چىقىۋالاتتى كېچىلىرى ۋاگون ئۈستىدە ياتاتتى ، بۇ سەرگەردان بالىلارنىڭ ۋاگون ئۈستىدە ئۇياقتىن بۇياققا دۇمۇلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى ، پويىز خادىملىرى بىزگە : پويىز تۇڭلۇكىنى مەھكەم ئېتىۋېلىڭلار ، چۈنكى بەزى چاغلاردا تىرناقلىرى ئۆسۈپ كەتكەن مەينەت كىچىك بىر قول تۇڭلۇكـ تىن سوزۇلۇپ تاتلىق ئۇخلاپ كەتكەن يولۇچىلارنىڭ نەرسىلىرىنى ئوغرىلىۋالىدۇ ، دېدى

مەلۇم بىر بېكەتتە بىر ئەسكەر كۆمۈر ۋاگونىنى تەكشۈرىمەن دەپ تۇرۇۋاتقىدى ئۇ كۆمۈر ۋاگونىدىن 12 ياشتىن 13 ياشقىچە بولغان تۆت سەرگەردان بالىنى تارتىپ چىقتى ، ئۇلاردىن ئۇچەيلەن بىردەملا غايىب بولدى ئەمما ، تۆتىنچىسى تۇتۇلۇپ قالدى بۇ ئوغۇل بالا قاتتىق يىغلايتتى ، تېپچەكلەيتتى ، چىشلەيتتى كېيىن ئاللىقانداق بىر يەرگە ئېـ لىپ كېتىلدى ھېلىلا كۆزدىن غايىب بولغان ھېلىقى ئۇچ بالا پويىز قوزغىلىدىغان چاغدا يەنە كۆمۈر ۋاگونغا چىقىۋالدى ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئاق چاچلىق ، بىر كۆزى مەينەتچىلىكتىن توسۇلۇپ قالاي دېگەن ، يۇزىگە چوشقا گۆشىنىڭ قالدۇقلىرى چاپلىشىپ قالغان بىر سەرگەردان بالا مەڭگۈ ئېسىمدىن كەتمەيدۇ ئەمما ، شۇلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇنىڭ كۆك كۆزىدىن شادلىق نۇرلىرى چاقناپ تۇراتتى ھەربىر بېكەتكە بارغاندا ، ئۇ كۆمۈر ۋاگوندىن سەكرەپ چىقاتتى ـ دە ، ۋاگونمۇ ۋاگون ئارىلاپ تىلەمچىلىك قىلاتتى تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۇنىڭ (Dai Khleb) (ماڭا بىر تۇغرام بولكا بەرسىلە !) دەپ توختىماي ۋارقىرىغان ئاۋازى قۇلىقىمدىن كەتمەيدۇ ئۇ بولكىنى يېتەرلىك تىلەپ

www.alma.cn

ئالغاندىن كېيىن ، پۇل تىلەشنى باشلايتتى . سەپەر بويى ھېلىقى كۆمۈر ۋاگونىدا ئولتۇردى ، تاشكەنتكە كەلگەندىن كېيىن ، كىشىلەر ئارىسىغا سىڭىپ كەتتى

بىز نۇرغۇنلىغان بېكەتلەردىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كىردۇق مەنزىرە ئۇزلۇكسىز تۇردە ئۆزگىرىپ ، ئوتلاقلار بارا - بارا ھەممە يەرنى ئېگىز - ئېگىز قوم بارخانلىرى قاپلىغان قۇملۇققا ئايلانماقتا ئىدى بوپىز ئەنە شۇ قوم بارخانلىرىنى ئايلىنىپ ئىلگىرىلىمەكتە قانچىلىغان ئايلانمىلاردىن ئايلانغانلىقى نامەلۇم ئىدى پويىز بىر كېچىك تاغدىكى قىيپاش دۆگلۈككە كۈچۈنۈپ چىقماقتا ئىدى ، كۆمۈر ۋاگونىغا يوشۇرۇنۇلغان ھېلىقى بىر قانچە سەرگەردان بالا ۋاگوندىن سەكرەپ چىقىپ ، ۋاگون ئارىلاپ يۈگۈرۈپ بولكا تىلەشكە باشلىدى بىز تۇنجى تۆگە كارۋىنىنى كۆردۇق پاراۋۇزنىڭ يۇقىرى ئاۋازىدا ، ئۇزۇپ - ئۇزۇپ گاز چىقىرىۋاتقان شاۋقۇنىدا تۆگە كولدۇرمىسىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . بىز ئۇزۇن ئۆتمەيلا يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقىدىن ئاۋۋال دېگىزنى كۆردۇق ، تاشكەنت تېز پويىزى ئارالسكويى دەپ ئاتىلىدىغان بىر بېكەتتە توختىدى . « ئارال دېگىزى » ئادەمنىڭ سۆگىكىنىمۇ كۆيدۈرگۈدەك ئىسسىق بولىدىغان قۇملۇقتا بولۇپ ، ئۇ يەردە بىر نەچچە يەلكەنلىك كېمە ۋە موتۇرلۇق قېيىق تۇراتتى . بۇ تۆمۈر يول ، كارۋان ۋە دېگىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئاجايىپ بىر قوشۇلۇش تۇگۈنى ئىدى

ئاخىرقى بىر كۈنگە كەلگەندە قۇملۇق تۈگىدى يۇلغۇن ۋە قۇملۇقتا ئۆسىدىغان تىكەنلىك چاتقاللارنىڭ ئورنىنى بارا - بارا كۆككە تاقاشقان سۇۋادان تېرەكلەر ئىگىلىمەكتە ، سان - سانىاقسىز ئېرىقلار قۇملۇق سايلارنى كېسىپ ئۆتمەكتە ئىدى ئاي نۇرىدا يېشىل ئېكىنزارلىق غۇۋا كۆرۈنەتتى . بېسىپ ئۆتكەن بىكەتلەردىن تاتلىق شاپتۇل ۋە قوغۇنلارنى سېتىۋالغىلى بولاتتى . بىز تۇن نىسپى بولغاندا ، تاشكەنتكە — بولكا شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق . شۇ چاغدا بىرىنچى بولۇپ قىلغان ئىشمىزنىڭ ئات ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ئاي نۇرى چۈشۈپ تۇرغان ، بىرمۇ ئادەم يوق كوچىدا بىر نەچچە سائەت ئايلىنىپ يۈرۈپ ، ساراي - مېھمانخانا

www.alma.cn

ئىزدىگەنلىكىمىز ھېلىمۇ ئېسىمدە ھەممە كوچىلارنىڭ ئىككى قاسىنقىدا سۇۋادان تېرەكلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى سۇۋادان تېرەك ئىلگىرى، شۇنداقلا ھازىرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ياخشى دەرەخ ھېسابلىنىدۇ خەلق ناخشىلىرىدا سۇۋادان تېرەك مەدھىيىلەنگەن، ئەمما سۇۋادان تېرەك، ئاساسلىقى ياغاچ ماتېرىيالى قىلىنىدۇ ياكى يېقىلغۇ قىلىنىدۇ ۋە ياكى ئۆي - ئىمارەتكە ئىشلىتىلىدۇ ساراي - مېھمانخانىلارنىڭ ھەممىسىگە ئادەم توشۇپ كەتكەندى قەدىمكى پاسوندىكى كارۋانلار سارىيىدىن بەرەرنى تېپىش ئۈچۈن كونا شەھەر — تاشكەنتنىڭ ئۆزبېكلەر ئولتۇراقلاشقان رايونىغا بېرىشقا تەرەددۇت قىلىپ تۇرغىنىمىزدا، بىر كىشى كېلىپ بىزگە مەلۇم بىر جايدا ياتاق بارلىقىنى ئېيتتى. ئۇ يېڭىدىن ياسالغان مېھمانخانا يۇلۇپ، جايدۇق - سەرەمجانلىرىمۇ بولىدىكەن، تامنىڭ سىرى تېخى تولۇق قۇرۇپ كەتمىگەن بولۇپ، ياتاقلىرى چىرايلىق ھەم پاكىز ئىكەن ئەمما، ئاممۇي ھاجەتخانىسىنى ماختىغىلى بولمايتتى بۇ مېنىڭ تازىلىققا قىلچە پەرۋا قىلمايدىغان ئەھۋالغا تۇنجى قېتىم دۇچ كېلىشىم ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال سوۋېت ئىتتىپاقىدا تا بۈگۈنكى كۈندىمۇ تېخى پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكىنى يوق

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قىرغىزىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوش شەھرىگە كەلدۇق بىز چۈشكەن پويىزدا پەقەت ئۇچىنچى دەرىجىلىك « قاتتىق » كارىۋاتلا بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچى يولۇچىلار ۋە ھەرخىل يۈك - تاقلار بىلەن لىق توشقانىدى شۇڭا، بىز تاشكەنتتىن ئەنجانغا بارغۇچە تولىمۇ ھارغىنلىق ئىچىدە بىر كېچىنى تۈنەپ چىقاتتۇق پويىز ياتقى ياغاچتىن ياسالغان تۆت قەۋەتلىك كارۋان ئىدى ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتى ھەممىدىن ئوبدان ئىكەن، ئەمما ئۇنىڭغا چاققان ئادەملا چىقالايدىكەن

شۇ چاغدا ئەنجان ئۆزبېكىستانىنىڭ پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدىكى مۇھىم مەركىزى ئىدى. يۈك - تاقلىرىمىزنى ساناپ تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇ يەردە بىر نەچچە كۈن تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ئۇ شەھەر ناھايىتى ئىسسىق بولۇپ، شەھەرنىڭ ھەممىلا يېرىنى چاڭ - توزان

www.alma.cn

قاپلىغاندى بىر باھاسى ئەڭ ئەرزان ئاشپۇرۇلدا تاماق يېدۇق ئاشخانىدا مايلىق قوي گۆشى توغراپ سېلىپ پىشۇرۇلغان بەسەي شورپىسى سېتىلىدىكەن ئەنجاندىن ئۆتكەندىن كېيىنكى دېگىر يۇرىدىن 1200 مېتىر ئېگىرلىككە جايلاشقان ئوش شەھىرى كىشىگە ھۇرۇر بېغىشلايتتى بۇ جاي تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە سالقىن ئىدى تاغ ھاۋاسى ساپ ھەم يېقىملىق ئىدى بىر كونا شەھەردىكى بىر كارۋان سارىيىغا چۈشتۇق شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەدىمكى كارۋان يولىنى بويلاپ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بارىدىغان سەپەر باشلىناتتى

بىر كارۋان راسكارلىقىنى قىلۇېلىش مەقسىتىدە ئوشتا ئۇچ كۈن تۇرىدۇق مەن بالخانىدىكى بىر ئۆيدە تۇرىدۇم بۇ يەردىن پەستىكى كوچىلارنى كۆرگىلى بولاتتى مەن مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتتە تاغ ـ داۋانلارنى ئېشىپ مەنزىلگە يېتىپ كەلگەن سودا كارۋانلىرىنى كۆردۇم، كارۋان كولدۇرمىلىرىنىڭ ئاۋازىنمۇ ئاڭلىيالمىدىم ـــ بوغۇق كولدۇرما ئاۋازى تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىدى جاراڭلىق، رىل كولدۇرما ئاۋازى بولسا ئات بىلەن ئېشەكتىن تەشكىللەنگەن كارۋانلارنىڭ ئىدى بالىخان دېرىزىسىنىڭ سىرتىدا بىر قەپەس بار بولۇپ، بىر نەچچە كەپتەر ئۇ يەردە ئۇنىلەۋاتاتتى مانا بۇ ھەقىقەتەن مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت ئىدى

ئۆزىمىزنىڭ كارۋىنىنى تەشكىللەشتە بەزى مەسىلىلەرگە دۇچ كەلدۇق ئادەتتىكى تەرتىپ بويىچە بولغاندا، ئاۋۋال ئۇلاغ ھەيدەيدىغان بىر كىشى تېپىپ، ئۇنىڭ بىلەن توختام تۈزۈشكە توغرا كېلەتتى ئۇ كارۋانىنى قەشقەرگە ئېلىپ باراتتى بۇنىڭغا مۇشۇ يەردىن ھېسابلىغاندا ئىككى ھەپتە ۋاقىت كېتەتتى بىراق، 1929 ـ يىلى ئەتىيازدا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى مانجۇرىيىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئىرچىل تۈرده سۈركىلىش بولۇۋاتاتتى ھەتتا ئۇرۇشمۇ بولۇپ تۇراتتى بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوۋېت ـ جۇڭگو چېگرا جايلىرىغمۇ تەسىر قىلغاندى جۇڭگو تەرەپ پامىردىكى چېگرا ئېغىزىنى ئېتىۋەتكەن

www.alma.cn

بولۇپ ، ھەر قانداق كارۋاننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنى ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە ئۇدۇل كىرىشىنى مەنئى قىلغانىدى ئەركەشتام دېگىنىز يۇزىدىن 3000 مېتىر ئېگىر بولغاچقا ، بۇ پونكىتتا كارۋان ئالماشتۇرۇشىمىزغا توغرا كېلەتتى ، مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر ، ھەممەيلەن ئاشۇنداق قىلاتتى بۇ پونكىت ئەتراپىدا چېگرا مۇداپىئە قارارۇلخانىسىدىن بۆلەك ئاھالە يوق ئىدى . ئات ـ ئۇلاغ ۋە ئۇنى ھەيدەيدىغان ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كارۋاننى قانداق تېپىش يەشكىلى بولمايدىغان قىيىن مەسىلە ئىدى بىر دەسلەپتە ئەنجاندا ، كېيىن ئوشتا بۇ يەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى خەتەرلىك دېگەندەك نۇرغۇن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق كېشىلەر باسمىچىلارنىڭ مەخسۇس كارۋانلارنى بۇلايدىغان باندىتلار ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىشاتتى يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان ئاشۇ قاراقچىلار 20 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى بەش يىلىدا سوۋېت ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشقا قارشى چىققان ئوتتۇرا ئاسىيا قارشىلىق كۈرىشىش كۈچلىرىنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى ئۇلار ئۆزلىرىدىن رور دەرىجىدە كۈچلۈك بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر قىسىم قالدۇقلىرى يەنىلا چەت ياقىدىكى پامىر تاغلىق رايونىدا قېپقالغانىدى بىز ئوشتا تەسەۋۋۇر كۈچىگە باي بىر خەۋەرنى ئاڭلىدۇق ، ئېيتىلمىشچە ، تېرەك پورتىدىن ئۆتكەن كارۋانلار بۇلاپ كېتىلىپتىمىش كېيىنچە بۇ خەۋەرنىڭ رور دەرىجىدە مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەنلىكىنى ، ئۇنىڭدا ئاساسلىقى روھىي بېسىمنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغانلىقىنى بىلدۇق

بىر ئاخىر بىر كارۋانبېشى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلدۇق : ئۇ ئۈچ ئادەم ۋە 15 ئات بىلەن بىزنى ئەركەشتامدىكى جۇڭگو چېگرىسىغا يەتكۈزۈپ قويىدىغان بولدى بۇ كارۋانىنىڭ باھاسىنى شۇ ۋېتسىيە پۇلىغا سۇندۇرغاندا ، ھەربىر ئاتنىڭ باھاسى 40 كرونىغا توغرا كېلەتتى چېگرا ئېتىۋېتىلگەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىۋاتقان بۇلاڭچىلىق ۋەقەلىرى ۋە يولدىكى بۇلاڭچىلار ھەققىدىكى پاراڭلار تۈپەيلى

www.alma.cn

لىدىن كارۋان باھاسى ئۆسۈپ كەتكەنىدى كېلىشىم بويىچە چېگرىغا ئالتە ـ يەتتە كۈندە يېتىپ باراتتۇق كارۋانبېشى مامما ئىسمىلىك بويى پاكار ، ئەمما ناھايىتى مەزمۇت ئۈيغۇر ئىدى بۇ ئىسىم ئۇنىڭغا ئانچە ماس كەلمىگەنىدى . ئۇ بۇغداي ئۆڭلۈك ، ئۆچكە ساقال ئادەم بولۇپ ، قىرغىزغا بەك ئوخشاپ كېتەتتى ئۇنىڭ ياڭاق سۆڭىكى ناھايىتى يوغان ، ئىككى پاقالچىكى ئىككى تەرەپكە كېرىلگەنىدى . ئۇ بىرەر ئادەمنىڭ يېتىشەلمەي قېپقېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، پاكار ئېشەككە مىنىپ كارۋاننىڭ ئەڭ كەينىدە ماڭاتتى ئۇ ئۆز بۇرچىغا ئەمەل قىلىپ ، ئاتقا ئارتىلغان نەرسىلەرنىڭ تەڭپۇڭ تۇرغان ـ تۇرمىغانلىقى ، ئاتلارنىڭ بېقىلغان ـ بېقىلمىغانلىقى ، ۋاقتى ـ قارايىدا سۇغىرىلغان ـ سۇغىرىلمىغانلىقى ، ھەر كۈنلۈك مۇساپە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئاتلارنىڭ سوۋۇتۇلغان ـ سۇۋۇتۇلمىغانلىقى قاتارلىقلاردىن ھەمىشە خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى

ئەمدىلىكتە شۇ چاغدا يول ئۈستىدە يازغان خاتىرەمنى قايتا كۆرۈپ ، ھەر كۈنى ئات ئۈستىدە سەككىز ـ توقۇز سائەت ئولتۇرغانلىقىمىزنى ، بەزىدە ھەتتا 11 ـ 12 سائەت ئولتۇرغانلىقىمىزنى ، قەشقەرگە پىلانسىز بويىچە ئىككى ھەپتىدە بېرىش ئۈچۈن ھەر كۈنى تاڭ يورۇشى بىلەنلا يولغا چىققانلىقىمىزنى ئېسىمگە ئالدىم .

ئوشتىن چىقىپلا پامىر ئېگىزلىكى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ تۈتاشقان قىسمىدىكى چوققىغا قاراپ ماڭدۇق . يولغا ئەمدى چىققان چېغىمىزدا تەبىئەتنىڭ دالا مەنزىرىسى كىشىگە زوق ـ ھۇزۇر بېغىشلاپ تۇراتتى تاغ ئېتىكىدىكى ھەممىلا يەر چۆپلۈك ـــ قىرغىزلار قوي ، ئۆچكىلەرنى باقىدىغان ئوتلاق ئىدى لېكىن ، بۇ خىل مەنزىرىلەر ھەش ـ پەش دېگۈچىلا كۆزدىن غايىب بولۇشقا باشلىدى تاغقا چىقىدىغان يوللار ئەگرى ـ بۈگرى ئىدى . پەسكە قارايدىغان بولساق بىر دەريا سۈيى شارقىراپ ئېقىۋاتاتتى . ئۇنىڭ سۈيى سۈپسۈزۈك ئىدى كۆۋرۈك بولمىغاچقا ، دەريادىن ئاتلىق ئۆتۈشمىزگە توغرا كەلدى ، دەريادىكى تاشتىن ئۆتكەندە ، ئات سەنتۈرۈلۈپ مۇدۇرۇپ ماڭاتتى . بۇنداق چاغدا ئىككى كۆزىنى قارشى قىرغاقتىكى بىرەر نەرسىگە تىكىۋېلىش لازىمكى ، ئېقىن سۇغا ھەرگىز

www.alma.cn

قاراپ سالماسلىق كېرەك ئىدى . بۇ دەريادىن ئاتلىق ئۆتكىچە نسبەتەن بەك مۇھىم ئىدى بۇنى ماگا مامما دەپ بەرگەن ، ئۇ شۇنداق قىلغاندا باش قېيىشتىن ساقلانغىلى ، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالغىلى بو-لىدۇ ، دېگەنىدى .

يەتتىنچى كۈنى بولغاندا ، بىز تېرەك داۋىنىغا ، « سۇۋادان تېرەك ئېغىزى » دەپ ئاتىلىدىغان داگلىق بىر ئېغىزغا يېتىپ كەلدۇق بۇ يەر دېڭىز يۈزىدىن 3700 مېتىر ئېگىز ئىدى ، ئېگىز - پەس چىغىر يول تاغ باغرىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، يولنىڭ پەس تەرىپى تىك يار ئىدى ئاتلىرى-مىزنىڭ چىغىر يولىنىڭ تاغ تۈۋىنى يانداپ مېڭىشى كىشىنى بەك ئەنسىزلىككە سالاتتى ئاتلار شۇنداق مېڭىشقا كۆنۈپ قالغانىدى . بۇ ئاتلار مېنىشكىمۇ ، يۈك ئارتىشقىمۇ مۇۋاپىق كېلەتتى ، يۈك ئارتىشقا تېخىمۇ مۇۋاپىق ئىدى يۈك ئارتىلغان ئاتلار دۈمبىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئېغىر يۈك ئارتىلغان بولغاچقا ، ئۇستىدىكى يۈكنىڭ يول ياقىسىدىكى قىيا تاشلارغا سوقۇلۇپ كېتىشىدىن ھەزەر ئەيلەپ ، ئىمكانقەدەر چىغىر يولنىڭ سىرتقى تەرىپىدە ماگاتتى ئەمەلىيەتتە بولسا ، بۇ ئاتلار ئۇستىگە مىنگەن ئادەملەرنىڭ ئۇستىگە ئارتىلغان يۈككە ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئەسلا بىلمەيتتى شۇڭا ، ئات ئۇستىدە ئولتۇرغان كىشى جىلغىدىكى تېز ئې-قىۋاتقان دەريا سۈيىنى كۆرگەندە ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشلىرى شەرت ئىدى چۈنكى ، ئات ئۇستىدە قىيا تاشقا سەلپەللا تېگىپ كەتكەن ھامان ئۆلۈم ھادىسىسى تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بار ئىدى .

تاغ ئېغىزىنىڭ ئەتراپلىرىدا ئۆلۈپ كەتكەن نۇرغۇن ئاتلارنىڭ سۆڭىكى تۇراتتى ئۇنىڭ گۆشلىرىنى قاغا - قۇزغۇنلار پاك - پاكىز چو-قۇپ يەپ تۈگەتكەنىدى بۇ قۇشلار تەبىئەت دۇنياسىنى ھەقىقەتەن پاكىز تازىلاپ قويغانىدى . ھەر بىر كارۋان سەپىرىدە ، مۇساپە ئاخىرلىشاي دېگەندە بىر نەچچە ئات نابۇت بولۇپ كېتەتتى مۇبادا كارۋاندىكى ئاتلار ئادەم ۋە يۈكىنى كۆتۈرۈپ يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلالىسا ، بۇ بەك بەلەن ئىش بولاتتى مۇبادا ئۇنداق قىلالمىسا ، ئۇلار تەقدىرگە تەن بەرمەكتىن باشقا چارە يوق ئىدى . تېرەك داۋان بىر سىناق تېشى ئىدى تىك يارغا

www.alma.cn

Ads by Google
涓椹邯绔ヨ瘽8鍏冪ɐ瑁　1鐧樹緩璐　/b>
涓椹邯绔ヨ瘽8鍏冪ɐ瑁呭Ы鐫屾姊鎵ｅ籍,2涓囧紟搴　闆佽
揣8涓　鐫惧　搴楹摵鐫　垮鍏ㄥ洟,鐸欒鑰冨療
www.89178.com
鑰€鏇　00:鍏ㄥ滿2-5鐧　鍏嶈繍璐　/b>
100%姝ｅ搦,璐**y**埌浠樻　,鍏嶈垂闆€鎹　鍏ㄥ洟閰
嵁€　婃　00浜　5鐧　棣栨　璐　墠灏遍€　0.蹇　澈
www.YaoDian100.com
28鍟嘎滿缃　2010鑷村瘒绔楗瑯
鐧疊祫鍒浣笂棣栭€　8.com,鍗幂　鍔犳涛淇Ｃ伅 涓撲笟鐧
疊祫鐫囧　,灏忆潽涔熺卷璧氬ぇ閨
www.28.com
Prophecy News Watch
Bible Prophecy News Headlines Breaking Current Events & Prophecy
www.prophecynewswatch.com

چىقىقاندا شالاڭ ھاۋا كۆپ ھاللاردا ئەڭ ئاجىر ئاتلارنى پۈتۈنلەي نابۇت قىلۇبتەتتى

تېرەك داۋان ئېگىرلىك كېسىلنى پەيدا قىلىدىغانلىقى بىلەن نامى پۈر كەتكەنىدى بۇ كېسەلگە ئادەم ۋە ئۇلاغ ئوخشاشلا گىرىپتار بولاتتى ھاۋا شالاڭ بولغاچقا ، نەپەس ئېلىش قىيىنغا چۈشۈپ ، باش ئاغرىقى ۋە ھوشسىرلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى كارۋانىمىردىكى ئاتلار بۇ يەرگە كېلىپ ماڭغىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالدى شۇنچە قامچىلىساقمۇ ، سۆرىسەكمۇ مىدىر ـ سىدىر قىلماي تۇرۇۋالدى مەن 1930 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرى قەشقەردىن قايتىش سەپىرىمدە قېلىن قار قاپلىغان بۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈكەن چاغدا پەيدا بولغان ئېگىر تاغ رېئاكسىيىسى بۇ قېتىم قەشقەرگە باراشمىمىردىكى چاغدىكىدىن ناھايىتى قاتتىق بولدى شۇ قېتىمدا ، تاغدىكى قارلار 3 ـ ئايدىكى ئىللىق قۇياش نۇرىدا ئېرىشكە باشلىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يولنى مېڭىش تەسكە چۈشىدىغان ۋاقىت كېلىشتىن بۇرۇن ، داۋاننىڭ چوققىسىغا يېتىپ بېرىۋېلىش ئۈچۈن تاڭ سەھەر سائەت ئۈچتىلا يولغا چىققانىدۇق كارۋانىمىردىكى ئادەملەر ۋە ئاتلار ئېگىزلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى مەن ئاتلارنىڭ ئېگىزلىك كېسىلنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن قانداق ئىشلارنى قىلىش كېرەكلىكىنى بىلۈۋالدىم كارۋانبېشى ئاتلارنىڭ ئالدىغا بىر ـ بىرلەپ بېرىپ ، پىچىقىنى ئاتنىڭ بۇرنىغا تىقتى ، ئاتلارنىڭ بۇرنىدىن قان ئېقىشقا باشلاپ نەپەس ئېلىشى بىر ئاز راۋانلاشتى شۇنداق قىلىپ كارۋان يەنە ئاتنىڭ قېنى ئېقىپ قىزىل داغ قالدۇرغان چىغىر يولنى بويلاپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەشكە باشلىدى بىرمۇ ئېگىر تاغ رېئاكسىيىسىدىن كۆپ ئازاب تارتقاچقا ، ئۆرلۈكىمىردىن شۇ ئۈسۈل بىلەن كېسىلمىرنى داۋالاشقا باشلىدۇق بىر-

چىقماندا شالاڭ هاۋا كۆپ هاللاردا ئەڭ ئاجىر ئاتلارنى پۈتۈنلەي نابۇت قىلىۋېتەتتى

تېرەك داۋان ئېگىرلىك كېسىلنى پەيدا قىلىدىغانلىقى بىلەن نامى پۇر كەتكەنىدى بۇ كېسەلگە ئادەم ۋە ئۇلاغ ئوخشاشلا گىرىپتار بولاتتى هاۋا شالاڭ بولغاچقا ، نەپەس ئېلىش قىينىغا چۈشۈپ ، باش ئاغرىقى ۋە هوشسىرلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى كارۋانىمىزدىكى ئاتلار بۇ يەرگە كېلىپ ماڭغىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالدى شۇنچە قامچىلىساقمۇ ، سۆرىسەكمۇ مىدىر ـ سىدىر قىلماي تۇرۇۋالدى مەن 1930 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرى قەشقەردىن قايتىش سەپىرىمىدە قېلىن قار قاپلىغان بۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتكەن چاغدا پەيدا بولغان ئېگىر تاغ رېئاكسىيىسى بۇ قېتىم قەشقەرگە باراشمىدىكى چاغدىكىدىن ناھايىتى قاتتىق بولدى شۇ قېتىمدا ، تاغدىكى قارلار 3 ـ ئايدىكى ئىللىق قۇياش نۇرىدا ئېرىشكە باشلىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يولنى مېڭىش تەسكە چۈشىدىغان ۋاقىت كېلىشتىن بۇرۇن ، داۋاننىڭ چوققىسىغا يېتىپ بېرىۋېلىش ئۈچۈن تالاڭ سەھەر سائەت ئۈچتىلا يولغا چىققانىدۇق كارۋانىمىزدىكى ئادەملەر ۋە ئاتلار ئېگىزلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى مەن ئاتلارنىڭ ئېگىزلىك كېسىلىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن قانداق ئۇسۇلارنى قىلىش كېرەكلىكىنى بىلۈۋالدىم كارۋانبېشى ئاتلارنىڭ ئالدىغا بىر ـ بىرلەپ بېرىپ ، پىچىقىنى ئاتنىڭ بۇرنىغا تىقتى ، ئاتلارنىڭ بۇرنىدىن قان ئېقىشقا باشلاپ نەپەس ئېلىشى بىر ئاز راۋانلاشتى شۇنداق قىلىپ كارۋان يەنە ئاتنىڭ قېنى ئېقىپ قىزىل داغ قالدۇرغان چىغىر يولنى بويلاپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەشكە باشلىدى بىرمۇ ئېگىر تاغ رېئاكسىيىسىدىن كۆپ ئازاب تارتقاچقا ، ئۆرلۈكمىدىن شۇ ئۈسۈل بىلەن كېسىلمىرنى داۋالاشقا باشلىدۇق بىرنەڭ بۇرنىمىدىنمۇ قان تېمىشقا باشلىدى

قەشقەرگە بېرىشتا ماڭغان يولىمىز قەدىمكى يىپەك يولى ئىدى ئۆتۈپ كەتكەن بىر نەچچە مىڭ يىلدا كارۋانلار بۇ يولنى بويلاپ مېڭىپ مالىلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئېلىپ بارغان ، مالىلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن يەنە ئوتتۇرا دېگىر رايونىغا ئېلىپ بارغانىدى كارۋانلارنىڭ

www.alma.cn

هەممىسى تېرەك داۋىنىدىن ئۆتەتتى ، بۇ قەشقەردىن ئوشقا ۋە فەرغانىگە بېرىشتىكى ئەڭ يېقىن يول ئىدى . بۇ يول ئوشتىن ۋە فەرغانىدىن بىر نەچچە تارماقتا بۆلۈنۈپ ، باشقا ـ باشقا تەرەپلەرگە كېتەتتى ئىلگىرى « تېرەك ئېغىرى » مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان كارۋانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا « ھالاكەت يولى » بولۇپ كەلگەنىدى بۇ تاغ ئېغىزى ئىنسانلار ۋە ھايۋانلار ئۇچۇن جەبىر ـ جاپا ۋە خېيىم ـ خەتەردىن دېرەك بېرىپ كەلگەنىدى ئەمما ، بۇنداق جەبىر ـ جاپا ۋە خېيىم ـ خەتەرلەر ئوتتۇرا دېگىر بويىدىكى ئەللەرنىڭ ساھىبجامال ، ئېسىلزادە خېنىملىرى ئۇچىسىغا كىيگەن يېپەكلەردە رادىلا ئەكس ئەتكەن ئەمەس

بىر 9 ـ ئايىنىڭ 5 ـ كۇنى جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىغا يېتىپ كېلىپ ، سەل پەسرەك بىر تاغ ئېغىزىدىن كەڭ كەتكەن بىر جىلغىنى كۆردۇق قىرىل (قىزىل سۇ) دەرياسى جىلغا قاپتىلىدا ئۆركەشلەپ ئاقاتتى . بىر جىلغىدا پاكار ئۆيلەرنى ۋە ناھايىتى كىچىك بىر قەلئەنى كۆردۇق قەلئە ئۇستىدە ئورغاق بىلەن بولغىنىڭ سۇرىتى چۇشۇرۇلگەن روسىيە بايرىقى (دۆلەت بايرىقى) لەپىلدەپ تۇراتتى ئۇ دەل ئەركەشتام : سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پامىرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئالدىنقى قاراۋۇل ئىستىھكامى ئىدى ئۇنىڭدىن ئۆتسىلا جۇڭگو رېمىنىغا كىرەتتى

يىلنىڭ مۇشۇ پەسلىدىكى دەريا سۇيى ئادەتتىكى يىللاردىكىدىن ئۇلۇغ بولسىمۇ ، دەريادىن تىنچ ـ ئامان ئۆتتۇق ، ئۆتۈكلىرىمىزمۇ ھۆل بولمىدى ئالدىمىزدا ماڭغان بىر قېچىر كارۋىنى مانا مۇشۇ قوڭۇر رەڭلىك ئېقىندىن ئۆتۈشىدە ئاۋارىچىلىككە يولۇققانىكەن بىزنىڭ ئاتلىرىمىز ھېچقانداق ئاۋارىچىلىككە يولۇقمىدى

چېگرا مۇداپىئە پونكىتىدا دوستانە ، ھەتتا قىزغىن كۈتۈۋېلىندۇق ناھايىتى ئېنىقكى ، چېگرا مۇداپىئە پونكىتىدىكىلەر بىردەك زىيارەتچىلەرنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى چۇنكى ، بىزنىڭ رىيارىتىمىز چۆلدەرەپ قالغان بۇ قاراۋۇلخانىدىكىلەرنىڭ رېرىكىشلىك تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغانىدى . بۇ يەردە تەخمىنەن 50 دەك ئەسكەر بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇ-رېنىبۇرگتىن كەلگەن ئوكرائىنىلىقلار ۋە كازاكلار ئىدى ئۇلاردىن باشقا

www.alma.cn

يەنە بىر قانچە تامۇزنا ئەمەلدارى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى سوۋتور گفلوت ترانسپورت شىركىتى ياللىغان بىر نەچچە خادىم بار ئىدى ، ئۇلار بۇ يەردە جۇڭگو ـ سوۋېت ئارىلىقىدا بېرىپ ـ كېلىپ قاتناپ تۇرىدىغان سودا كارۋانلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى بۇ سودا كارۋانلىرى كۆپىنچە قەشقەردىن ئات ، قېچىردا پاختا يۆتكەيتتى بۇ قاراۋۇلخانىدا ئىككى ئايالمۇ بار ئىدى . ئۇلار تامۇزنا ئەمەلدارىنىڭ ئايالى ئىدى ، ئۇلارنىڭ بالىلىرىمۇ بار ئىدى

پاسپورت تەكشۈرۈش ، تامۇزنا تەكشۈرۈشى دېگەندەك بىر قاتار ھۆكۈمەت ئىشلىرى ناھايىتى تېزلا بېجىرىپ بولۇندى لېكىن ، بۇ يەردىن يەنە يېڭى كارۋان تېپىش مەسلىسى بار ئىدى . ماما ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلەرنىڭ يەنە بىر مەنزىل يول يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىندى ئەمما ، بىز ئۇ تەرەپتىن ئات تاپمساق بولمايتتى ھەربىرىدە 50 تىن ئېتى بار بىر نەچچە چوڭ سودا كارۋىنى مىللىرىنى جۇڭگو تەرەپكە ئۆتكۈزۈشىنىڭ پۈرسىتىنى كۈتۈپ قاراۋۇلخانىدا ساقلاۋاتاتتى ، بىز چېگرىدىن ئۆتۈشكە توپتوغرا تۆت كۈن تەييارلىق كۆردۇق بۇ يەردە ئاشخانا، ياتاق بولمىغاچقا ، تامۇزنىنىڭ ھويلىسىدا ۋاقتىلىق بىر چېدىر راسلىدۇق : تېمىنى تاي پاختىدىن قوپۇرۇپ ئۈستىنى بېزىنت بىلەن ياپتۇق

بىر چۈشكەن كۈنى ئاخشىمى تامۇزنا باشلىقى يولداش ستېبىرىن بىزنى چايغا تەكلىپ قىلدى بىردەمدىن كېيىن ئەركەشتام « ئاھالىسى » دىن 20 دەك كىشى ستېبىرىنىڭ ئۆيىگە يىغىلدى . ستېبىرىن ۋۇدكا يوقلىقىدىن خىجىل بولۇپ ئەپۇ سورىدى . ئەمما ، مېنىڭچە ئۇنىڭ يوقلۇقى دىن تارتىقاتقۇچى ھەمراھلىرىم ئۇچۇن ئېيتقاندا ئوبدان بولدى ، شاراب بولمىسىمۇ كەيپىيات ناھايىتى قىزغىن بولدى « دوكتور » دەپ ئاتىلىدىغان ھەربىر مال دوختۇرى قولىغا گېتارنى ئېلىپ ، يۇرتىنىڭ تەرـ تىپسىز ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بىزنى قارشى ئالدى ئۇ بىرگە بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە ، چار پادىشاھى پېتېرنىڭ پولتاۋادا كارل نى يەڭگەنلىكى ھەققىدىكى بىر ناخشىنىمۇ ئېيتىپ بەردى بىز كىچىك

www.alima.cn

بىر فاتېفون ۋە بىر نەچچە پلاستىنكا ئېلىۋالغاندۇق بۇ نەرسىلەر فىللان-دىيە - روسىيە چېگرىسىدا ساندۇققا قايتىدىن قاچىلىنىپ پېيچەتلىۋېتىلگەندى مەقسەت روسىيە چېگرىسىدىن ئۆتكۈچە پلاستىنكىنى قويۇۋېتىش ئىدى بىر ھازىر تېخى بۇ يەردىكى چېگرىدىن ئۆتمىگەن بولساقمۇ ، بىراق ئۇلار شۇ نەرسىلەر قاچىلانغان ساندۇقنىڭ پېچىتىنى يىرتىۋېتىشىمىزغە رۇخسەت قىلدى ، شۇڭا بىر ئۇ نەرسىلەرنى ساندۇقتىن ئالدۇق ھەمدە بارلىق پلاستىنكىلارنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ كۆردۇق تاللىغان بىرنەچچى پلاستىنكىمىز سودىمانلارنىڭ ئارمىيە مارشى ئىدى پلاستىنكا قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇلار ناھايىتى ياقتۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى روسىيلىك دوستلىرىمىزنىڭ ئىككىنچى پلاستىنكىدىكى ئارمىيە مارشىغا تۇتقان پۇرىتسىيىسى تېخىمۇ مۇجمەل بولدى « يۇلتۇزلۇق بايراق مەڭگۈ چۈشۈپ كەتمەيدۇ » دېگەن كۈي ئىدى ئۇلار بۇ كۈينى ھەممىلا يېرىدىن كاپىتالىزم ۋە جاھانگىرلىك پۇرىقى چىقىپ تۇرىدىغان مۇزىكا ئىكەن ، دەپ قاراشتى پلاستىنكىلار ئىچىدىن بەك قارشى ئېلىنغىنى شۇ چاغدا شۇ ئېتسىيىدە تازا ئۇمۇملاشقان « گۈرەل كۆزلىرىنىڭ بىلەن ماڭا باق ، ئاشۇ كۆزلىرىنىڭ ئەزلىدىن ماڭا قاراپ كۈلۈمسىرىمىگەن » دېگەن ناخشا بولدى روسىيىلىكلەر بۇ ناخشىنى شۇ ئېتسىيە خەلق ناخشىسى دەپ قارىدى بىر ئەركەشتامدا تۇرغان تۆت كۈندە بۇ پلاستىنكا ئەڭ كۆپ قويۇلدى .

بىز چېگرىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى جۇڭگولۇقلار بىلەن يېڭى كارۋان ئىشى ئۈستىدە سۆھبەتلىشىش ئالدىدا تۇراتتۇق ئۇچىنچى كۈنىگە بارغاندا ، سۆھبىتىمىزدە ئىلگىرىلەش بولدى بىر بەگ (جۇڭگولۇقلارنىڭ تەرجىمانى ؟) كېلىپ بىر بىلەن كۆرۈشتى بىر ۋاقىتلىق چېدىرىمىزدا ئۇنىڭغا چاي تۇتتۇق . بۇ ئادەم ناھايىتى دوستانە ئىدى ئۇ بىر بىلەن كۆرۈشكەن كۈننىڭ ئەتىسى تەلىپىمىز تەستىقلاندى جۇڭگو چېگرىسى تەرەپتىن بىر نەچچەيلەن ئاتلارنى ئېلىپ كېلىپ ، نەرسىلىرىمىزنى ئاتلارغا ئارتىپ تاڭدى ، چۈش بولغاندا بارلىق تەييارلىقلار پۈتتى . بىر روسىيىلىك دوستلارغا رەھمەت ئېيتىپ ، ئايرىلىشقا كۆزىمىز قىيمىغان

www.alma.cn

هالدا ئۇلار بىلەن خوشلاشتۇق

جۇڭگو چېگرا مۇداپىئە پونكتى بىلەن روسىيە چېگرا مۇداپىئە پونكتىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن ئون كىلومېتىرچە كېلەتتى بۇ ئارىلىق ئادەم يوق بىتەرەپ رايون بولۇپ ، ئىككى دۆلەتنىڭ ئادەملىرى بۇ يەردە ئاخشاملىرى مەخپىي پائالىيەت قىلىدىكەن مېنىڭچە ، ئۇلار ئاساسلىقى پۇل ئەتكەسچىلىكى ــ جۇڭگو تەڭگىسى ۋە روسىيە رۇبلىسى ئەتكەسچىلىكى بىلەن شۇغۇللانسا كېرەك بۇ يەردە يەنە پايدىلىنىشقا بولىدىغان قاتناش شارائىتىمۇ بار ئىكەن دەرۋەقە ، بۇ خىل قاتناش ئىككى دۆلەت كىشىلىرىنىڭ بۇ خىل ئېجتىمائىي تۇرمۇسىدىن ئۇ خىل ئېجتىمائىي تۇرمۇمگە ئۆزگىرىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلمەستىن ، ئەكسىچە كۆچمەن ئىشلەمچىلەرنىڭ بۇ جاي ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى پاختىزارلىقلارغا بېرىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەن ئۇلار چېگرىدىكى باشقۇرۇش ۋە تەكشۈرۈشلەرنى زۆرۈر بولمىغان توسالغۇ ، دەپ قارايدىكەن پەسىل ئۆتۈپ كەتكەن ھامان ، بۇ ئىشلەمچىلەر ئىشلەپ تاپقان ئازغىنا پۇللىرىنى خۇرجۇن ـ خالتىلىرىغا تىقىپ ، ئۇزۇن مۇساپىنى يەنە بېسىپ ، ھەددى ـ ھېسابسىز جەبىر ـ جاپالارنى چېكىپ ، تاغ ـ داۋانلاردىن پىيادە ئۆتۈپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىدىكەن .

جۇڭگو چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسىنىڭ نامى سىمخانا بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى « سىم ئۆي » ، يەنى تېلېفون ئۆيى دېگەندىن ئىبارەت قاتار ـ قاتار ستولبىلار ئەنە شۇ يەردىن تا قەشقەرگىچە ئورنىتىلغانىدى Sim (سىم) دېگەن بۇ سۆز پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ ، « يىپ ، تاناپ » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ سۆز ئاشۇ زامانىدىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا سېھرلىك مەنىگە ئىگە ئىدى « تېلېگرامما بېرىش » دېگەن سۆزنى ئۇيغۇرچىغا سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا Sim qaqmaq (سىم قاقماق) دېگەن بولىدۇ ، شۇ جايدىكى خۇراپىي ئاھاللەر ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇ سۆز جىن ـ ئالۋاستىلار بىلەن مۇناسىۋەتلى بار دېگەن مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇنجى قېتىم كېلىش جەريانىمغا قىزىقىش

www.alma.cn

بىلەن تەشۋىش قىلىش گىرەلىشىپ كەتكەنىدى بىر نەچچە ھەپتىدىن بېرى ، سوۋېت ئىتتىپاقى جەمئىيىتىدە كۆرگەن ، ئاڭلىغانلىرىم بۇ تەشۋىشلىرىمنى زور دەرىجىدە ئازايتقانىدى مانا ئەمدى كۆز ئالدىمدا جۇڭگو تۇرۇپتۇ بۇ دۆلەت ماڭا نىسبەتەن قامال قىلىنغان ، چەكلەنگەن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە پۈتۈنلەي سىرلىقتەك كۆرۈنەتتى مۇنداق تۇيغۇ بۇ دۆلەتنىڭ ئىنتايىن خىلۋەت بىر رايونىغا كىرگەنلىكىم تۇپەيلىدىن ئازراق بولسىمۇ ئازايغىنى يوق ئىدى مۇبادا مەن گۇاڭجۇ ياكى شاڭخەي ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن بولسام ، ياكى ئازادە پويىزغا ئولتۇرۇپ سىبىرىيىنى تونۇرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان تۆمۈرىيول ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلگەن بولسام ، مېنىڭدىكى تەسىر ھازىرقىدىن ناھايىتى رور پەرقلىق بولغان بولاتتى

سىمخانىغا بارىدىغان كارۋانلار يولى كەڭ كەتكەن بىر ئېگىرلىكتىن ئۆتكەنده ، يىراقتىن ئۆي ـ ئىمارەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ گۈمبەز شەكلىنىڭ ئۆگزىسى كۆرۈندى شۇنىڭ بىلەن سىر ئۇ يەردە بىر خىل يېڭى مەدەنىيەت بارلىقىنى ، ئوخشىمايدىغان تەپەككۇر ۋە تۇرمۇش شەكلى بارلىقىنى بىلەلەيسىز بۇ قاراۋۇلخانا قىياس قىلىنغان دۇشمەن ئەھۋالىغا قارشى تۇرۇشتىكى مۇداپىئە خاراكتېرىگە ئىگە تەدبىر سۈپىتىده ئۇدۇلدىكى ئەركەشتام قاراۋۇلخانىسىغا قارىمۇ قارشى قۇرۇلغانىدى بىراق ، جۇڭگو قاراۋۇلخانىسى ئادەمده چوڭقۇر تەسىر قالدۇرمايتتى ئۇنىڭ تاملىرى سوقماتام ئىدى ئېھتىمال ئۇ مىلتىقنىڭ ئوقىنى توسالايدىغاندۇر ، ئەمما باشقا نەرسىنى توسيالمايدىغاندەك قىلاتتى قاراۋۇلخانىنىڭ قوماندانى تۇرۇشلۇق ئۆيگە بارىدىغان دەرۋازا ئالدىدا كەم بولسا بولمايدىغان « جىن ـ ئەرۋاھنى توسايدىغان تام » بار ئىدى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆيىنىڭ بوسۇغىسى ئالدىدا ھامان جىن ـ ئەرۋاھلارنىڭ ئۆيگە كىرىۋېلىشىنى توسىدىغان مۇداپىئە خاراكتېرلىك بىر تام بولىدۇ چۈنكى ، ئۇمۇملاشقان نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسلانغاندا ، جىن ـ ئەرۋاھلار ئۇدۇل ماڭىدىكەن ، ئايلىنىپ ماڭالمايدىكەن بۇگۈنكى جۇڭگودا جىن ـ ئالۋاستى ، ئەرۋاھ دېگەنگە ئوخشاش ئەنئەنىۋى قاراشلار ئېقىپ يۇرمەيدى

www.alma.cn

غان ئەھۋالدىمۇ ، جىن ـ ئەرۋاھنى توسىدىغان ئاشۇ تام بۇ دۆلەتتىن ھېلىھەم تامامەن تۈگەپ كەتكىنى يوق ئىدى

بىز جۈگگو قاراۋۇلخانىسىدىمۇ قىزغىن كۈتۈۋېلىندۇق بۇ جايدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بىزنى يوقلاپ كىردى بىز چاي ئىچىشكەچ ، قائىدە ـ يوسۇنلۇق ھالدا سۆزلەشتۇق روسىيە چېگرا مۇداپىئە پونكىتىدىكىدەك ناخشا ئېيتمىدۇق ، ئەلۋەتتە ئىككى تەرەپنىڭ روھىي ھالەت جەھەتتىكى پەرقىنى ئاسانلا كۆرۈۋالغىلى بولاتتى

بىز سىمخانىدا بىر ئاخشام قوندۇق ھەمدە ئات ـ ئۇلاغ ھەيدەيدىغان ئادەمدىن ئىككىنى تاپتۇق ئۇلار قەشقەردىن كەلگەن ئۇيغۇرلار بولۇپ ، بىرىنىڭ ئىسمى ئىبراھىم ؛ يەنە بىرىنىڭ ئىسمى يۇسۇپ ئىدى بۇ يەر بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدا توپتوغرا بەش كۈنلۈك مۇساپە بار ئىدى . ئۇنىڭغا توپتوغرا بەش كۈن كېتەتتى ئەتىسى ـــ 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى بىز جۈگگو تەۋەسىدىكى بىرىنچى كىچىك بازار « ئۇلۇغچات » قا كەلدۇق ، ئۇنىڭ مەنىسى « ئۇلۇغ ئېقىن قوشۇلىدىغان جاي » ئىكەن . بۇ يەردە بىر دەريا بار بولۇپ ، ئۇ يەنە ئىككى ئېقىنغا بۆلۈنگەن بولغاچقا ، بۇ جاينىڭ شۇنداق ئاتالغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى . ئۇلۇغچات مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن قۇرۇلغان مۇھىم ھەربىي قورغان ئىدى بۇ قەشقەرگە بېرىش سەپىرىمىزدە تۇنجى رەت ئۇچراتقان جۈگگو ئەسكەرلىرى ئىدى . مۇبادا بۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى بىزدە ياخشى تەسىر قالدۇردى دېسەك ، مۇبالىغە قىلغىتكەنلىك بولىدۇ . شۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا بەزى ئەسكەرلەر بىز چۈشكەن دەگدە ئۇياقتىن بۇ ياقتا لەگشىپ يۇرۇشتى ، كىچىككىنە بازارنىڭ ھەممە يېرىنى ئەپيۇننىڭ ھىدى قاپلىغانلىقىدا شەك ـ شۇبھە يوق ئىدى شۇ چاغدا ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئەپيۇن چېكىدىغان ئەھۋال بار ئىدى 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇگۈنگىچە بولغان 100 يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە ، نۇرغۇن كىشىلەر جۈگگودا ئەپيۇن چېكىشكە ئائىت ئەھۋاللارنى تەسۋىرلىگەن ۋە خاتىرىلىگەنىدى . 20 ـ يىللار ياكى 30 ـ يىللاردا شىنجاڭغا سىياھەتكە كەلگەن كىشىلەر ئەپيۇن خۇمارى تۇپەيلىدىن كېلىپ

www.alma.cn

چىققان يوقىتىش خاراكتېرلىك ئاقىۋەتنى كۆچلۈك ھېس قىلالايتتى ، بو-لۇپمۇ خەنزۇلار ئارىسىدا شۇنداق ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەپيۇن چېكىش ئەھۋالى نىسبەتەن ئاز ئىدى .

بۇ يەردىن قەشقەرگە بارىدىغان يول ئانچە جاپالىق ئەمەس ئىدى يولدا ئېگىز مۇھىم ئېغىزلار يوق ئىدى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە پامىر رايونىدىكى كىشىنى تەشۋىشكە سالىدىغان مۇساپىنىڭ ئورنىنى بۇ يەردىكى جىمجىت ، زېرىكىشلىك يوللار ئىگىلىگەنىدى ئات ئېگىرىدە 10 ــ 12 سائەتكىچە ئولتۇراتتۇق ، چۈشتە بىر پەس توختاپ ئازراق چاي ئىچىپ ، بىر ئاز بولكا يەۋالاتتۇق بۇنىڭغا چىداش ھەققەتەن تەس ئىدى بول-كىنى چايغا چىلىغاندىلا ئاندىن يېگىلى بولاتتى چۈنكى ، بولكىلار ئوشتا پىشۇرۇلغان بولكىلار بولغاچقا ، تاشتەك قېتىپ كەتكەنىدى تاقەتسىزلە-كىمدىن ئىبراھىم ۋە يۈسۈپتىن بۇگۈن يەنە قانچىلىك يول ماڭىمىز ، دەپ قايتا ـ قايتا سورىغانلىقىم ، ئۇلاردىن ھەمىشە « Az qaldi » (ئاز قالدى) دېگەن جاۋابنىلا ئېرىشكەنلىكىم ھېلىمۇ ئېسىمدە ئادەتتە بۇ راست گەپ ئەمەس ئىدى ئەمما ، ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇ ئۇلارنىڭ سوراشقا تېگىشلىك بولمىغان سوئاللارغا بېرىدىغان ئۆلچەملىك جاۋابى ئىدى مۇنداق جاۋابنىڭ ئازراق رولى بار ئىدى چۈنكى ، ئۇ ھېرىپ ھالى قالمە-غان ساياھەتچىلەرنىڭ داۋاملىق يول يۈرۈشىگە ياردەم بېرىدىغان بىر ئېغىز ياسالما گەپ ئىدى

بىز مىڭ يول (Ming yol) دىكى قورقۇنچلۇق بىر دەڭدە سەپىرىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كېچىسىنى ئۆتكۈزدۇق ئاتلىق ماڭىسا يەنە ئون سائەتلىك يول قالغانىدى بىز ئارام ئېلىشقا ، ئىسسىق سۇدا يۇيۇنۇشقا ، ئېغىز كۆيگۈدەك تاماق يېيىشكە تەقەززا بولۇپ كەتكەنىدۇق مىڭ يولدىكى كىچىك دەڭنىڭ ھۇجرىلىرى بىر پارچە بوش يەرگە بىر نەچچە رەت قىلىپ سېلىنغان ، دېرىزىسى يوق ئۆيلەر ئىدى . بۇ يەردە ، ئات بىلەن ئېشەكنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن ئىناق بولۇپ ، ئەتراپنى تېزەك قاپلىغانىدى باشقا دەڭلەرگە ئوخشاش ، ئۇنىڭ پۇرىقىغا چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى لاي سېلىنغان يەرنىڭ قاتتىقلىقىدىن ئۇ يەردە يېتىپ ئۇخلاش

www.alma.cn

مۇمكىن ئەمەس ئىدى ئەمما ، بۇلار ھېچگەپ ئەمەس ئىدى ، چۈنكى مەن-زىلگە يېتەي دەپلا قالغانىدۇق بىز ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن سەھەر ۋاقتى سائەت تۆت يېرىمدا يولغا چىقىپ ، چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە مەنزىلىمىزگە — قەشقەرگە يېتىپ كەلدۇق

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى قەشقەر

قەشقەر بىلەن شۇ ېتسىيە ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئالاھىدە مۇناسىۋەت بار ، دېگەن بۇ يەكۈننى ۋېنېتسىيىلىك ساياھەتچى ماركو پولو چىقارغانىدى 1722 ـ يىلى فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ۋە تارىخشۇناس پېدىس D L كرۇۋا چىڭگىز خان ھەققىدە بىر ئەسەر ئېلان قىلدى ئۇ ئەسىرىدە : شۇ شەھەر (قەشقەر دېمەكچى) دە شۇ ېتسىيىلىكلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى » دەپ يازىدۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ئەنگلىيە-لىك تود ئىسىملىك بىر گېنېرال ھىندىستانىنىڭ راجىستان شتاتى ھەققىدە تەسىرلىك ، مۇكەممەل بىر ئەسىرنى نەشردىن چىقاردى ئۇ ئەسىرىدە قەشقەرلىكلەر بىلەن شۇ ېتسىيىلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدىكى قاراشلارنى تەكرارلايدۇ ھەمدە سكاندىنوۋىيە بىلەن راجىستان شتاتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇستىدە باشقىچە يەكۈن چىقىرىدۇ ماركو پولونىڭ ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان ئېھتىياتچان نەشرىيات سودا-گىرى خېنرى يۇلى ئاشۇنداق مەنبەلەردىن كەلگەن قاراشلارغا غەزەپ بىلەن رەددىيە بېرىپ ، « ئۇنى ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلىگەنلىك » دەپ ئە-يىبلەيدۇ

پېدىس D . L . كرۇۋانىڭ ئەسىرىنى تەپسىلىي ئوقۇغانلىكى كىشى ئۇنىڭ تود بىلەن يۇلنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقىنى سېزىۋالالايدۇ ھەمدە كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ھېلىقى گەپنىڭ كەشپىياتچىسى ماركو پولو ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشىنىدۇ ئۇنىڭ كىتابىدىكى بەت ئاستىدا بېرىلگەن ئىزاھاتتا ، مۇشۇنداق قاراشنى ھەقلىق رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قوي-غان كىشىنىڭ شۇ ېتسىيىلىك مەشھۇر ئالىم يونا گابرېئىل سىپارۇنفلد

www.alma.cn

ئىسكەندىكى ئېيتىلىدۇ 1691 ـ يىلى پېدىس L. D كروۋۇا پارىژدا سىپارۇننى قىلىدۇ . بۇ يىغىلىشقا كۆرۈشكەن ۋەھالەنكى ، سىپارۇننفلد كەلگۈسىدە چىڭگىر خانىنىڭ تارىخىنى يازماقچى بولغان بۇ يازغۇچىغا قەدىمكى شۇېتسىيىنىڭ يىلنامىسىدىن شۇېتسىيىلىكلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى قەشقەر ئىسكەندىكى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى كۆرگەندىكىنى ئېيتقان سىپارۇننفلد باشقا بەزى سورۇنلاردا مۇنداق قاراشنى ، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادا Geths (گېتىس) دەپ ئاتالمىش غان كىشىلەر بار بولۇپ ، ئۇلار Goths (گوتىس) لار بىلەن ئوخشاش ؛ بۇ Geths لارنىڭ پايتەختى قەشقەر ، ئۇ كاسگارد (Khasgard) دەپمۇ ئاتىلىدۇ بۇ Oden لارنىڭ ئاسگارد دەپ ئاتىلىشىدىن شىمالدىكى دۆلەتلەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى شەھەر تەلەپپۇزىغا يېقىن كېلىدۇ سىپارۇننفلد بىلەن ئاشۇ دەۋردىكى باشقا يازغۇچىلارنىڭ Oden لار تۇركلەر رايونىدىن كەلگەن دېگەن پىكرى ئىسلاندىيەدىكى ئىنگلىزلار رىۋايىتىدىن بايقالغان ماتېرىياللار تەرىپىدىن دەللىلەنگەن بۇ يەردىكى Turkland سۆزى Troy (تروي) بىلەن ئوخشاش بىر مەنىدە شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى تۇركلەر ، ئۇلار يەنە ئاسىيالىقلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ بۇمۇ Asar (Asgarders — ئاسگاردېرس) بىلەن ئوخشاش 18 ـ ئەسىردىكى ئىلمىي ئەسەرلەردە ئىسلاندىيىلىكلەرگە ئائىت خەۋەرلەر دائىم نەقىل كەلتۈرۈلىدۇ 1764 ـ يىلى سۇېن راگبۇگ (لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى) ئۆزى يازغان « شۇېد تىلى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدە مەكتەپ مۇدىرى ، چەۋەندار يوھ ئەپەندىگە يېزىلغان خەت » نى ئېلان قىلىدۇ . ئۇ خېتىدە Oden نى تۈركلەر ۋە ئاسىيالىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تالاي كىشىلەرنىڭ داھىيسى دەپ تەسۋىرلەيدۇ . 1745 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ، پېيرلوۋېن لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىلمىي ئۇنۇۋان ئېلىش ئۈچۈن يازغان « Goinge توغرىسىدا » دېگەن ماۋزۇلۇق ئىلمىي ماقالىسىنى تاپشۇرىدۇ ئۇ بۇ ئىلمىي ماقالىسىدە مۇنۇ پاكىتنى ، يەنى Sveogthic لار بىلەن تۈركلەرنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىسلاندىيەدىكى ماتېرىيالدىن ناھايىتى ياخشى دەللىلىگىلى بولىدىغانلە-

www.alma.cn

قىنى ، ئۇلارنىڭ ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ ئۇ ئىلمىي ماقالىسىدە ئۆز بايانىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ : « شۇڭا ، بىر قىسىم تۈركلەر Goinge دە ماكانلىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن بۇ ئەھۋال تا بۈگۈنكىچە كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنى يوق چۈنكى ، Torup Matterod ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كىشىلەر Lilla Tyrkiet ياكى lilla Tyrkiriet (كىچىك كۈركە) دەپ ئاتىلىدۇ بەزىلەر بەلكى بۇ كىشىلەردە ياۋايىلىق يوق دەپ قارىشى مۇمكىن شۇڭا ، بىرىنچى پەرەز توغرا بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن دېمەك ، بۇ ئىسىم قەدىمكى رامانداۋ مۇقىم ماكان تۈتۈپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ ئىسمىدىن كېلىپ چىققان كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا بۇ ئىسىمنىڭ ئورنىنى Goth ياكى Giongers دېگەن تېخىمۇ تونۇشلۇق ئىسىم تەدرىجىي ھالدا ئىگىلىگەن

قەشقەرگە تۇنجى قېتىم كەلگىنىمدە ، قەشقەرنىڭ شۆھرىتىسىلىك لەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ئاساسى تولۇق بولمىغان گەپنىڭ تارقىلىپ يۈرگەنلىكىدىن خەۋىرىم يوق ئىدى بۇ كېيىنكى تەتقىقات نەتىجىسى ئىدى . مەن سۆھبەتلىشىپ باققان ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىشىچا تولىمۇ ئامراقلىقى ۋە ئۇلۇغۋار ئىستەككە ئىنتىلىشتىن ئىبارەت جاسارىتىدىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ بۇ ھەقتە نۇرغۇنلىغان نەرسىلەرنى بايقىيالىشىدا شەك ـ شۇبھە يوق ئىدى

1929 ـ يىلى قەشقەرگە كېلىپ خوددى ھازىرقى دەۋردىن ئوتتۇرا ئەسىرگە ـــ « مىڭ بىر كېچە » نى فىلىمغا ئېلىش ئۈچۈن راسلىغان كۆرۈنۈش ئىچىگە كىرىپقالغاندەك بولۇپ قالدىم . بۇ يەردە يا ئاپتوموبىل ، يا موتسىكلىت يوق ئىدى ھەتتا ۋېلىسىپىتمۇ كۆزگە چېلىقمايتتى بازار ئەتراپىدىكى قاراڭغۇ ، تارچۇق كوچىلارنى يورۇتىدىغان ئېلېكتر چىراغلار يوق ئىدى قەشقەردە گىزىت يوق ئىدى ، مەتبەئىدە بېسىلغان كىتاب تېخىمۇ يوق ئىدى مىرزا ـ كاتىبلار چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ، قولىيازمىلارنى ئەرەپ ھەرپى بىلەن رەتلىك كۆچۈرەتتى ھەممىلا يەردە لىق سۇ قا-

www.alma.cn

چىلانغان تۇلۇم ـ چاناشلارنى دۇمبىسىگە ئارتىپ سۇ توشۇۋاتقانلارنى ئۇچراتقىلى بولاتتى بويىقچى ئۇستاملار يىپلارنى ئېشىشتا ئىشلىتىدىغان بادىرلارنى بىر ـ بىرلەپ ئۆينىكى ئۆگزىسىگە تىزىۋاتاتتى. ئۇلار بۆلۈۋالغان بازارلىرىنى قىزىل، سېرىق، كۆك ۋە سۆسۈن رەڭدە بويىۋالغان بولۇپ، بۇ ئوچۇق رەڭلەر ئۇلارنىكى ئۇچىسىدىكى كىيىملەرنىكى ئۇ يەر ـ بۇ يەر-لىرىدىن كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى تارچۇق كوچىلاردا ھەر مىللەت ئادەملىرى مېڭىپ يۈرەتتى بايلار ۋە ئېسىلزادىلەر چىرايلىق گۈللۈك يو-پۇق ـ شالچا سېلىنىپ، ئىگەرلەنگەن پۇزۇر ئاتلارغا مىنىپ، مىغىلداپ تۇرغان كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆتۈپ يۈرەتتى قول ـ ئىلكىدىكى پۇل ـ مېلى ئانچە جىق ئەمەسلەر ئېشەككە مىنەتتى، ھالبۇكى شەھەر ئاھالىسىنىكى زور كۆپچىلىكى بولغان كەمبە-غەللەر پىيادە ماڭاتتى

قەشقەرگە ئەمدىلا كەلگىنىمدە، بۇ يەردىكى ئېشەكلەر مېنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى بۇ ئېشەكلەر دۇنيادىكى ئەڭ قانائەتچان ھايۋان ئىدى قەشقەر بازارلىرىدا لىق نەرسە قاچىلانغان خۇرجۇن ئارتىلغان ئېشەككە يەنە تېخى بىر ياكى ئىككى بالىنى ئالدىغا ئېلىپ مىنىۋالغان كىشىلەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى ئېشەككە نوقتا سېلىشنىكى ھاجىتى يوق ئىدى ئې-شەكنىكى ئىگىسى قولىغا كىچىك بىر تاياق ئېلىۋېلىپلا مىنىۋالغان ئېشىكىنى ئۇياق ـ بۇياققا كېتىۋاتقان ئادەملەر توپى ئىچىدىن ئۆتكۈزۈپ كېتەلەيتتى ئېشەكنى سول تەرەپكە ياكى ئوڭ تەرەپكە ماڭدۇرماقچى بولغاندا، ئېشەك ئىگىسى ئېشىكىنىكى قۇلقىغا تايىقىنى سەل ـ پەل تەگكۈزۈپ قويسىلا كۇ-يايە قىلاتتى ئېشەكنىكى ئىگىسى ئېشىكىنى سەل تېزرەك ماڭدۇرماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ ساغرىسىغا كېلىشتۇرۇپ بىر تاياق سېلىپ قويسىلا بولاتتى ئېشەكتە ھارۇلار ئارىلىرىدىن ئارىلاپ ئۆتۈپ كېتىشتىن ئىبارەت ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان خۇسۇسىيەت، شۇنداقلا يەنە توساتتىن ماڭماي تۇرۇۋالىدىغان ماھارەت بار ئىدى ھالبۇكى، دۇنيادا ئۇلارنى ئالـ دىغا بىر قەدەم ئىلگىرىلىتەلەيدىغان بىرەر كۈچ تېخى بارلىققا كەلگىنى يوق ئىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ ئېشەك باشقا ھايۋانلار بىلەن نوھ

www.alma.cn

ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە چىققان چاغدا ، ئېشەكتە يۈر بەرگەن ۋەقە-
نىڭ نەتىجىسىمىش شەيتان نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە چىقىشقا
مۇيەسسەر بولالماي تىپىرلاپ كېتىپتۇ ، ئاخىر ئېشەكنىڭ قۇيرۇقى ئاستىغا
يوشۇرۇنۇۋاپتۇ ، ئېشەككە شەيتاننىڭ نەگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقى ئايانىدى
ئېشەك سەمىمي ھايۋان بولغانلىقتىن كېمىگە چىقىش نۆۋىتى كەلگەندە ،
كېمىگە چىقماي تۇرۇۋاپتۇ ، نوھ ئەلەيھىسسالام ئېشەكنى كېمىگە چىقىرىشقا
خېلى رورۇقلۇپتۇ ، ئەمما ئېشەك تۇرغان جايىدىن مىدىر ـ سىدىر قىلماي
تۇرۇۋاپتۇ ، نوھ ئەلەيھىسسالام ئېشەكنى قۇلقىدىن تۇتۇپ تارتقان بولسىمۇ
كار قىلماپتۇ شۇغىنىسى ئېشەكنىڭ قۇلقى شۇنىڭ بىلەن ئۇزىراپ كې-
تىپتۇ ــ مانا بۇ ئېشەكنىڭ قۇلقى نېمىشقا ئۇزۇن بولۇپ قالغانلىقىنىڭ
سەۋەبىمىش بۇنىڭغا قەشقەر بازارلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئىشە-
نەتتى نوھ ئەلەيھىسسالام ئىشىنىڭ تەكتىگە يېتىپ ، ئايلىنىپ ئېشەكنىڭ
كەينىگە ئۆتۈپ ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى تارتىپ ، مەھكەم يوشۇرۇنۇۋالغان شەي-
تانىنى قوغلۇپېتىپتۇ ئېشەك ھېلىقى بەدقىلىق ھەم ئۆزىنى بىئارام قىلغان
يۇكتىن خالاس بوپتۇ ـ دە ، تېخى ھېلىلا ئۇرارغان قۇلقىنى دېڭ كۆتۈ-
رۈپ ، بېشىنى ئۇستۈن تۇتقان پېتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە
مەغرۇر ھالدا چىقىپتۇ بۇنىڭدىن شۇنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بو-
لىدۇكى ، ئېشەكنىڭ ھېيلىگەر شەيتان بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقانلىقىدىن
ئىبارەت بۇ بىر كەچۈرمىشى بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا ئېشەكنىڭ گاھى
چاغلاردا توساتتىن ماڭماي توختۇپلىشىنىڭ سەۋەبىمىش

شۇ يىللاردا قەشقەرنىڭ ئەتراپى ئون مېتىرچە ئېگىرلىكتىكى پۇختا
سېپىل بىلەن قورشىلىپ قورۇققا ئېلىنغانىدى سېپىل خام كېسەك بىلەن
قوپۇرۇلۇپ ، ئاندىن كېسەك ئارىلىقىدىكى كاۋاكلارغا لاي سىلىش ئارقىلىق
ياسالغانىدى سېپىلنىڭ تۆپىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئۇ يەردە ئىككى
چاقلىق ئات ھارۋىسى بىمالال ماڭالايىتتى ، سىرت بىلەن بولىدىغان ئالاقە
شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسى ئارقىلىق بولاتتى شەھەرنىڭ دەرۋازىسى
كەچتە تاقىلىپ ، ئەتىگەندە ئېچىلاتتى شەھەردە ھەرخىل بازارلار ،
ھەيۋەت يوغان مەسچىتلەر ، شۇنداقلا بايلار ۋە يوقسۇللارنىڭ ئۆيلىرى بار

www.alma.cn

ئىدى جۇڭگونىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنى شەھەر سىرتىدا ئىدى ، شەھەر سىرتىدا يەنە ئەنگلىيە ۋە روسىيەنىڭ كونسۇلخانىسى ، شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ، شۇنداقلا ئۇلار ئاچقان دوختۇرخانا ۋە باشقا پاراۋانلىق ئورۇنلىرىمۇ بار ئىدى شەھەر سىرتى ياپيېشلىچلىق بىلەن پۇرگەنگەن بولۇپ ، ھەممە يەردە قۇياش نۇرى جىلۋە قىلىپ تۇراتتى ۋەھالەنكى ، شەھەر ئىچى بولسا دائىم يېرىم يورۇق ، يېرىم قاراڭغۇ ھالەتتە تۇراتتى

كىشىلەر شۇ چاغدىكى قەشقەرگە ئوخشاش تازا رونىق تاپقان ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جەمئىيىتىنى بۇگۈنكى دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدىن تاپالمايدۇ ئىلگىرى ئافغانىستاندا شۇنداق جەمئىيەت خېلى ئۇزاق مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ ، بىراق بۇنداق جەمئىيەت ھازىرقى رامانىڭ رورا ۋانلىقى ئالدىدا ئۇ يەردىمۇ ئاللىقاچان بەربات بولۇپ كەتتى ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، قەدىمكى قەشقەر ھەققىدە كىشىنى قانائەتلەندۇرگۈدەك ئەسەر يازىدىغان ئادەم چىقمىغانىدى ئۇ يەردىكى بازارلارنى ، ئاشۇ بازارلارنى دەۋر قىلىپ شەكىللەنگەن تۇرمۇشنى تەسۋىرلەيدىغان ئادەم چىقمىغانىدى مەن قەشقەردە تۇرغان چېغىمدا قەشقەرنىڭ سىرلىق ھالىتىنى كۆزىتىشكە تېخىمۇ كۆپرەك ۋاقتىمنى سەرپ قىلمىغانلىقىمدىن بەكلا ئەپسۇسلىنىمەن مېنىڭ كۆرىستىدىغان باھانە ـ سەۋەبىم ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقاتىم بارلىق ۋاقتىمنى ئېلىپ كەتتى ، دېگەندىن ئىبارەت لېكىن ، مەن قەشقەرگە خاس « مىڭ بىر كېچە » تۇسىنى ئالغان ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم خاتىرىلەرنى ھازىرمۇ يەنىلا ساقلاۋاتىمەن

قەشقەردىكى كىشىلەر بازارلىرىنىڭ ئۇستىنى بارىڭ قىلىۋالىدىغان ، تار كوچىلاردا سۇۋادان تېرەكلەر ئارىلىرىغا شاخ ـ شومبا سېلىپ چەللە قىلىۋالىدىغان بولغاچقا ، قۇياش نۇرى بۇ بازار ۋە تار كوچىلارغا چۈشمەيدۇ يازنىڭ 40 لۇق تومۇر كۈنلىرىدە ، بارىڭ ئاستىدىكى سالقىن جايلار كىشىنى بەكمۇ ھۇزۇرلاندۇرىدۇ يېرىم قاراڭغۇ ، يېرىم يورۇق ، لېكىن بارائىنىڭ يوچۇق ئارىلىقلىرىدىن ئۆتكەن كۈن نۇرى ھەممە يەرگە چۈشۈپ تۇرىدىغان قىيپاش چۈشكەن كۈن نۇرىدا ، يېمەكلىك بازىرىدىكى ئوچاق ـ تونۇرلاردىن ، ھۈنەرۋەن ـ كاسىسپلارنىڭ دوكانلىرىدىن

www.alma.cn

كىشىلەرنىڭ چەككەن تاماكىسى ۋە ھىندىستان نەشىسىدىن چىققان كۆ-
كۈچ ئىسلار كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان شۇ كوچا ھېلىغىچە ئېسىمدىن
كەتمەيدۇ تاماكا ئىسى بۇرنۇمغا پۇرالغان خىلمۇ خىل پۇراقلار بىلەن
بىرلىشىپ بىر خىل مەززىلىك پۇراقنى ئايلانغاندى ، مەيلى ئالەمنىڭ قانداق
يېرىدە بولۇشتىن قەتئىينەزەر ، شۇ پۇراق بۇرنۇمغا قايتا پۇرالغان ھامان
ئۇنى شۇ زامانلا پەرق ئېتىۋالالايمەن بۇ يەردە ئاجايىپ قىزىق بولغىنى
بىر خىل پۇراقنى سېزىش جەھەتتىكى ئەستە قالدۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ
قانداق ۋاقىتتا ئادەمنىڭ ئۇنى پەرق ئېتىشىگە ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىدا تا
بۈگۈنكى كۈندىمۇ تېرەك ئوتۇننى قالىغاندا چىققان ئىسنى پۇرىسامىلا
قەشقەر يادىمغا كېلىدۇ

قەشقەر بازارلىرىدىكى تار كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە دۇكانلار
جايلاشتۇرۇلغان دۇكاندارلار خېرىدارنى كۈتۈپ يەرگە سېلىنغان گىلەم
ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ ئۇلار ۋاقىراپ خېرىدار چاقىرمايدۇ
ۋاقىراپ ـ جارقىرايدىغانلار كوچىلاردىكى مۇقىم دۇكىنى بولمىغان
ئۈششاق ئېلىپ ـ ساتارلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئورنى دۇكاندارلارنىڭكىدىن
پەرقلىنىدۇ قەشقەر بازارلىرىدىكى نەرسىلەرنىڭ باھاسى تۇراقسىز
بولىدۇ ، دۇكاندار خېرىدارغا شۇنداق بىر قاراپلا خېرىدارنىڭ قانداق
ئىقتىسادىي مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆگلىدە ئېنىق دېتالاپ
بولىدۇ ـ دە ، كېيىن ئۇنى ئىندەككە كەلتۈرۈشنىڭ ئاسان ـ ئاسان ئە-
مەسلىكىنى دەگىسەپ كۆرىدۇ مانا بۇلار ھالىغا دەسلەپ باھا قويۇش
دائىرىسىنى بەلگىلەيدۇ كەينىدىنلا يەنە بىر دەم باھا تالىشىش بولىدۇ
مانا بۇ سودىلىشۇاتقان ئىككى تەرەپنى پەيدىنپەي قىزىتىشتىكى سەنئەت
شەكلىدىن ئىبارەت

بازاردا ھەر بىر كەسپ ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ مۇقىم ئورنى بو-
لىدۇ توقۇلما بۇيۇملار ۋە گىلەم بازىرىدىكى جىمجىتلىق بىلەن مىسكەر
بازىرىدىكى تاراق ـ تۇرۇق قىلغان سادالار روشەن سېلىشتۇرما بولىدۇ
بېشىغا سەللە ئورىغان ئۇيغۇرلار كەك ، ئۇزۇن تون ـ يەكتەك كىيىپ
تەمكىن ـ تەقۋا قىياپەت بىلەن بازار ئارىلايدۇ . گاھىدا يۇزىگە قارا چۈم-

www.alma.cn

پەردە ئارتىۋالغان ئايالالارمۇ كۆزگە چېلىقىپ قالىدۇ . يۇزىگە چۈمپەردە ئارتىسا ئايالالارنىڭ تالا ـ تۈزگە چىقىشىغا يول قويۇلمايدۇ ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى ناھايىتى قاتتىق ئىدى ئىلمە ـ تۇقۇلما بۇيۇملىرى ۋە گىلەم بازىرى جىمجىت ، كىشى ئازادىلىك ھېس قىلمىدىغان ، ئەمما سودىدا ئوڭاي پۇتۇشكىلى بولمايدىغان جاي ئىدى بەزىدە سىز ئۇ يەردە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئىلمە ـ توقۇلما بۇيۇملىرى جەھەتتىكى نۇسخىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ـــ خوتەن ، يەكەن ياكى قەشقەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن كەشتىلەنگەن توقۇلمىلارنى ۋە گىلەملەرنى تاپالايسىز لېكىن ، تاشكەنت ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقا توقۇمىچىلىق مەركەزلىرىدىن ئىمپورت قىلىنغان توقۇلمىلار يەرلىك توقۇلمىلارنىڭ ئۇرۇنىنى ئىگىلىۋالىدىغان ھالەت بار ئىدى ئىمپورت قىلىنغان توقۇلمىلارنىڭ نۇسخا ـ پاسونلىرى خىلمۇ خىل ، تۈرى كۆپ ، رەڭدار بولغاچقا ، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى . ھازىرمۇ مۇنداق توقۇلمىلار يەنىلا بازارنى ئىگىلىگەن ، بىرلا پەرقى ، بۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلمەستىن ، بەلكى قەشقەرنىڭ ئۆزىدىكى توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدا ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان بولغان

20 ـ يىللاردا كىشىلەر بازاردا توقۇلغىنىغا خېلى ئۇزۇن بولغان ھەقسىقىي گىلەملەرنى ئۇچرىتاتتى ، بۇنداق گىلەملەر ھازىرقى خىمىيۇي بويىاق ماتېرىيالى ۋېنىلئامىن بىلەن بويالمىغاچقا ، قەدىمكى ئۇسلۇبىنى يوقاتمىغانىدى بازاردىن گىلەم ئېلىشقا توغرا كەلسە ، توپتوغرا بىر كۈن بازار ئايلىنىپمۇ ئالغىلى بولمايتتى ، ئۇنىڭغا بىر نەچچە ھەپتە ياكى كۆپ بولغاندا بىر ئايدەك ۋاقىت كېتەتتى سىز بۇ دۇكاندىن ئۇ دۇكانغا بېرىپ دۇكاندا ئولتۇرۇپ ، دۇكاندار بىلەن سودىلىشىپ ، يا ئۇنىڭ گىلىمىنى ماختايسىز ، يا باشقىچە پىكىر بېرىسىز ، چاي ئىچىشكەچ ، ياكى قوغۇن ـ تاۋۇز يېيىشكەچ سودىلىشسىز بۇ بازاردا « خوتەن ساربىي » دېيىلمىدىغان ئالاھىدە بىر يەر بار ئىدى ، ئۇ يەردە كۆپىنچە قەشقەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى جەنۇبىي يېپەك يولىدىكى خوتەن شەھىرىدىن ئېلىپ كېلىنگەن گىلەملەر سېتىلاتتى . شۇ چاغدىكى خوتەن گىلىمى خۇددى

www.alma.cn

هازىرقىدەك سۈپەتلىكلىكى ۋە نۇسخىلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن داڭلىق ئىدى ئانارگۈل نۇسخىسىدىكى بىر خىل گىلەم بەك داڭلىق بولۇپ ، ئۇ- نىڭ قېپىنىق كۆك رەڭگى بىلەن ئوچۇق ، ئازادە قىزىل رەڭگى ئاجايىپ ماس كەلگەنىدى ئۇ يەردە يەنە خەنزۇلار لايىھەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە توقۇلغان گىلەملەرمۇ كۆزگە چېلىقاتتى بۇنى ئۇنىڭ نۇسـ خىسى ۋە بۇ يېقىندىن تونۇۋالغىلى بولاتتى گاھىدا قىرغىزلارنىڭ شىرداقلىرىمۇ كۆزگە چېلىقىپ قالاتتى . ئۇنى تاغدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىز چارۋىچىلار توقۇغان ئۇ گۈللىرى تەكشى ، لايىقىدا بولۇش ، ئىشلىتىلـ گەن قىزىل ۋە كۆك رەڭگى توق ـ قېنىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى

يېمەكلىكلەر بازىرى ئالاھىدە بىر جايدا ئىدى بۇ يەرگە خىلمۇ خىل ، ئەسلىھەلىرى ئاددىي ئاشخانىلار ۋە ئوچۇقچىلىققا سېلىنغان ئۇستى ئوچۇق يېمەكلىكلەر يايمىلىرى يىغىلغانىدى بۇ بازاردا تەييار يېمەكلىكـ لەرنى سېتىۋالغىلى بولاتتى ئۇستاملار ھەرخىل مەززىلىك قورۇمىلارنى ، كاۋاپلارنى ، ئۇششاق توغرالغان گۆشلەرنى ، گاڭپەن ۋە مەززىلىك ھىدى دىماغقا ئۇرۇپ تۇرىدىغان پولولارنى ، شۇنداقلا يەنە تولمۇ يېيىشلىك گۆش نانلارنى خېرىدارلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلەتتى نېمە دېسە شۇ تې- پىلاتتى ئۇيغۇر ئاشخانىلىرىدا راسىغىلى بولىدىغانلىكى ياكى خەنزۇلارنىڭ ئاشپەزلىك ماھارىتى بويىچە پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلەرنىڭ ھەممىسى بازاردا بار ئىدى يوقسۇللار ۋە تىلەمچىلەر مەززىلىك پۇراق قاپلىغان يېمەكلىكلەر بازىرىدا ئۇياقتىن بۇياققا ئايلىنىپ يۈرۈپ ، تاماق يەۋاتقانلارغا تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى ئەمما ، خەير ـ ساخاۋەتچىلىك ئىسلام دىنىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى ئىشىنمەنكى ، بۇ تەلىمگە يېمەكلىكلەر بازىرىدا باشقا جايلارغا قارىغاندا تېخىمۇ بەجانىدىل ئەمەل قىلىناتتى گۆش بازىرى يېمەكلىكلەر بازىرىنىڭ يېنىدا بولاتتى . ئەلۋەتـ تە ، گۆش بازىرى قاسساپلارنىڭ بازىرى بولغاچقا ، بۇ بازارنىڭ ھەممىلا يېرىدىن قوي گۆشى ۋە قوي يېغىنىڭ پۇرىقى ، خام گۆشنىڭ سېسىق پۇرىقى كىلىپ تۇراتتى ئىسلام دىنىدا توڭگۇز گۆشى يېيىش قەتئىي

www.alma.cn

مەنئى قىلىنغانىدى توگگۇز (tonggaz) دېگەن بۇ سۆز بازاردا ياكى باشقا ھەرقانداق يەردە يامان گەپ دەپ بىلىنگەچكە ، دائىم ئادەم تىللاشقا قوللىنىلاتتى قاسساپ بازىرى ۋە شۇ بازاردا سويۇلغان مالالارنىڭ پۇرىقى بىلىنەر ـ بىلىنمەس مەنىدە چوگقۇر تەسىر قالدۇردى ھازىرمۇ قەشقەردىكى گۆش بازىرىنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن مېنى پات ـ پات قارا بېسىپ قالىدۇ

مەن دائىم ئۇزۇن بازار كوچىلىرىنى ئايلىنىپ چۈش كۆرىمەن ئۇ يەردىكى باراڭلاردا ساپ ـ ساپ ئۇزۇملەر قاتار ـ قاتار ئېسىقلىق تۇراتتى (بۇ مېنىڭ ئويۇم ئەمەس ، ئەمەلىي ئەھۋال شۇنداق ئىدى) باشتا ، تېرەك ياغىچىنىڭ چاپان شاللىرى بىلەن يېپىلغان باراڭنىڭ يوچۇقلىرىدىن كۈن نۇرى چۈشەتتى بىراق ، كوچا بىردىنلا قاراڭغۇلىشىشقا باشلايتتى قاراڭغۇ بارغانسېرى كۈچىيەتتى ـ دە ، توساتتىن قاسساپ بازىرىغا بېرىپ قالاتتىم ئىككى قاسناقتىكى دۇكانلىرى قانلىرى تامچىپ تۇرغان پارچە ـ پارچە قىلىپ چانالغان گۆشلەر بىلەن ياكى سويۇلغان قويلار بىلەن تولغانىدى كوچىلارنىڭ مەينەت يوللىرى بەك تېيىلغاق ئىدى بۇلارغا قارىماسلىققا كىشىنى سەسكەندۇرىدىغان گۆش پۇرىقىنى پۇرىماسلىق كويىدا تىپىرلايتتىم دەرھال باشقا بىر كوچىغا قايرىلىپ ماڭاتتىم . بۇ كوچىمۇ بارغانسېرى تارىيىپ كېتىۋاتاتتى گەرچە تاك ـ تۇك قىلغان ئاۋازلار قۇلاقنى يېرىۋەتكۈدەك دەرىجىدە ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ ، يەنىلا مىسكەر بازىرىغا بېرىپ قالاتتىم ئۇ يەردىن قايتىپ چىقماقچى بولۇپ شۇنچە قىلغان بولسامۇ ، ئەكسىچە يەنە بىر تار كوچىغا كىرىپ قالاتتىم بۇ كوچىمۇ تېخىمۇ تارىيىپ كېتىۋاتاتتى ئۇنىڭدىن كېيىن ، يەنە يېڭى بىر ئورۇنغا كېلىپ قالاتتىم ئۇ يەردە يېڭى مالالار ۋە يېڭى كوچىلار تۇراتتى ئەمما ، يېڭى كوچا بارغانسېرى كىچىكلەپ ئادەم مىدىر قىلغۇدەك جايمۇ قالمايۋاتاتتى كەينىدىنلا بىر تام ئالدىدا تۇرغانلىقىمنى بايقايتتىم ئىلاجىنىڭ يوقىدىن يەنە ئەسلىدىكى يولۇم بىلەن قايتاتتىم مەن كىشىنى بىئارام قىلىدىغان شۇنداق ئەھۋالدا چۈشۈمنى ئاخىرلاشتۇرۇش چارىسىنى تاللاشقا مەجبۇر بولدۇم

www.alma.cn

گۇگۇم چۈشەي دېگەندە بازارنى ئايلىنىش ، بولۇپمۇ روزا تۇتقان رامىزان ئايلىرىدا شۇنداق قىلىش ئاجايىپ كەچۈرمىشتىن ئىبارەت ئىدى كۈن پېتىشى بىلەن تەڭ رورا تۇتقۇچىلار ئېپتار قىلىشقا باشلايدۇ شۇنىڭ بىلەن بىر كۈنلۈك روزا ئاخىرلىشىدۇ لىپىلداپ تۇرغان جىن چىراغ نۇرى كوچىلاردا مىدىرلاۋاتقان كۆلەڭگىلەرگە چۈشىدۇ سىر قاتار ـ قاتار ئۆيلەردىن چىققان مۇزىكا ئاۋازىنى ئاڭلىيالايسىز . دۇتارنىڭ جاراڭلىق ساداسىغا دائىم ناخشا تەڭكەش قىلىنىدۇ بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشىسى بولۇپ ، ياڭراق ئاۋازدا ئېيتىلىدۇ ناخشا ئېيتقۇچى پات ـ پات توختاپ قالاتتى بۇ ناخشىلار ياۋروپالىقلارغا ئانچە يېقىملىق تۇيۇلمايدۇ ناخشا ئاۋازى دۇتارنىڭ ئاۋازى بىلەن بىرلىشىپ ، رامىزان ئېيىنىڭ كەيپىياتىغا ناھايىتى ماسلاشقاندى بىر پەس ئاڭلايدىغانلا بولسىكەن ، ئاشۇ مۇزىكىغا كۆنۈپ قالمىسىر ، ھەتتا ئۇلارنىڭ قېشىغا بېرىپ ھۇرۇرلىنىدىغان بولۇپ قالمىسىر ئەرلەر چايخانىلاردا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ، چاي ئىچكەچ شۇ كۈنى بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار ئۈستىدە پاراڭلىشىدۇ بۇ يەرلەردە ئايالالار بولمايدۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا باريدىغان يەرلىرى بار ، ئۇلار مۇنداق ئامىمۇڭى سورۇنلارغا بارمايدۇ كەچ سائەت توقۇر بولغاندا ، سېپىل دەرۋازىسىنى تاقاشقا بەلگە بېرىپ ئىككى پاي توپ ئوقى ئېتىلىدۇ ئائىلىسى سېپىل سىرتىدىكىلەر ئاشۇ ۋاقىتتىن بۇرۇن شەھەردىن چىقىپ كېتەلمىسە قەشقەرنىڭ قېلىن سېپىلىنىڭ ھمايىسى ئارقىسىدا ، شەھەردە بىر كېچىنى ئۆتكۈرىدۇ

قەشقەردە باشقا يەرگە ئوخشىمايدىغان ، ئۆزبېكستاندىكى ئەنجان شەھىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ئەنجان رەستىسى دېگەن-بىر يەر بار ئۇ چاغدا ئەنجان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا مال ئېكسپورت قىلىدىغان چوڭ ئورۇن ئىدى قەشقەردىكى ئەنجان رەستىسىدە بازار ۋە باراڭلىق كوچىلار يوق ئىدى ئۇ يەرگە سودىگەرلەر روس پاسونىدىكى پىششىق خىزمەتچىلىرنى سالغانىدى ، مۇنداق ئۆيلەر ئادەتتە ئىككى قەۋەتلىك سېلىناتتى سىز بۇ يەردىن ھەرخىل ياۋروپا مالالىرىنى سېتىۋالالايسىز بۇ مالالار ئاساسەن روسىيىدە ئىشلەنگەن مالالار ئىدى ئەمما ، ھىندىستاندا

www.alma.cn

ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسىلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى . مانا بۇ يېڭى بىر دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنىڭ سىگنالى ، شۇنداقلا قەشقەرنىڭ پات ئاردا زامانىۋىلىشىشقا قاراپ ماڭىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى . ئەمما ، بۇلار ھازىرچە بىر خىل ئالامەتتىنلا ئىبارەت خالاس ئۇمۇمەن ئېيتقاندا ، ئۇ چاغدا قەشقەرلىكلەر ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تېخى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمەيتتى چۈشىنەلمەيدىغان تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسىنى shaitan (شەيتان) ، يەنى جىن ـ شەيتان بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسە دەپ ئاتايتتى بىر قېتىم بىر خەنزۇ قەشقەرگە بىر ۋېلىسىپىت ئېلىپ كەلگەنىكەن ، شۇ يەردىكىلەر ئۇنىڭ نامىنى shaitan arbasi (شەيتان ھارۋىسى) دەپ ئاتىشىپتۇ ۋەھالەنكى ، كىتاب ۋە ئاسار ئەتىقىلەرنى سەييارە ساتىدىغان سودىگەرلەر روزى ئاخۇن مەن ئېلىپ بارغان پلاستىنكىلارنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىغان چېغىدا ، پلاستىنكىلارنى shaitan naghmasi دەپ ئاتىغانىدى ئەگەر ئۇنى ئەركىنرەك تەرجىمە قىلغاندا « شەيتانىنىڭ ئاۋازى » دەپ تەرجىمە قىلىشقىمۇ بولىدۇ ئەنجان رەستىسىدىن روسلار ياسىغان سەرەڭگىنىمۇ سېتىۋالغىلى بولاتتى ئەمما ، 1929 ـ يىلى قەشقەرنىڭ كۆپ سانلىق كىشىلىرى ئۆزلىرى ياسىغان گۇگۇتنى ئىشلىتەتتى . بۇ خىل گۇگۇت تېرەك يېغىچىنىڭ ئۇچىغا ئازراق گۇگۇرت يالىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ بۇ گۇگۇت ئاساسلىقى قولۇم ـ قوشنىلار ياكى باشقا رەھىمدىل كىشىلەرنىڭ ئوت ـ چوغ سوراپ كىرىشتە ئىشلىتىلەتتى تاغدا تۇرۇشلۇق قىرغىزلار يەنىلا خېلى بۇرۇنقى زامانىدىكى تاشتىن ئوت چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى ئۇلار پىلتىكۇچنى چىرايلىق تۇلۇم ـ چاناشقا سېلىپ ساقلايتتى ئوت چىقىرىش ئۇچۇن ، پىلتىكۇچنىڭ تۆۋەنكى ئۇچىغا پولات پارچىسى بېكىتىلگەنىدى ئەنجان رەستىسى قەشقەرنىڭ زامانىۋىلاشقان رايونى بولۇپ ، ئۇ كەلگۈسىدىكى قەشقەرنىڭ سىمۋولى ئىدى . لېكىن ، بۇ ماۋ زېدوڭ جۇگگونى ئىسلاھ قىلىشتىن بۇرۇن يوقىتىلدى

مەن بىر كۈنى ئەنجان رەستىسىدە مۇنداق بىر ئىشنى كۆردۈم . بۇ ئىش شۇ چاغدىكى خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى

www.alma.cn

مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ قەشقەردە خەنزۇلار ئاز ساندا بو-
لۇپ ، ئادەتتە ئۇلار كۆزگە چېلىقمايتتى ئەمما ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ
ھۆكۈمرانلىرى ئىدى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ناھايىتى مۇستەھكەم
ئىدى ئەمما ، كىشىلەر تالان ـ تاراج ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئەھۋاللىرىنى
ئانچە كۆپ ئۇچراتمايتتى ھېچبولمىغاندا ئاشۇ چاغدا شۇنداق ئىدى
مېنىڭ ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىم خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىكنىڭ
تەدرىجىي بىخ سۈرۈۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈرەتتى ئاربىدىن بىر نەچچە
يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، خەنزۇلار شىنجاڭدا بىر ۋەقە قوزغىدى

شۇ كۈنى ئەنجان رەستىسىنىڭ تار كوچىلىرى قىستا ـ قىستاڭ
بولۇپ كەتكەن بولۇپ ، مېڭىش ناھايىتى تەس ئىدى قىستاڭچىلىق
ئىچىدىكى كىشىلەر توپى ئەپسۇن ئوقۇلغان قوماندانلىق كالتىكىگە ئىتائەت
قىلغانغا ئوخشاش بىردىنلا كوچىنىڭ بىر تەرىپىگە ئۆتۈپ ئۆزلىرىنى دال-
دىغا ئېلىشتى بىر خەنزۇ چېرىك ئاتقا مىنىپ غالجىرانە قۇتراپ
كەلگىنىچە يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى خالايىققا قاراپ : پوش ـ پوش ،
يولنى بوشات ! دەپ ۋارقىرىدى ئۇنىڭ كەينىدىن خەنزۇ پاسوندىكى بىر
نەپىس مەپە كېلىۋاتاتتى مەپىگە تۆت ئات قوشۇلغان بولۇپ ، مەپە ئەترا-
پىنى ئاتلىق قوغدىغۇچىلار مۇھاپىزەتلەپ قىلىپ ماڭماقتا ئىدى بۇلار
كوچىدىكى چوڭراق بىر دۇكان ئالدىدا توختىدى مەپىدىن پەلەمپەي
تاختاي چۈشۈرۈلدى يەرگە قىزىل پايانداز سېلىندى كېيىن مەپىدىن
پۇزۇر كىيىنگەن ، يۇزلىرىگە گىرىم قىلىۋالغان ئېسىلزادە ئىككى خېنىم
چۈشتى . ھەربىي ئەمەلدارلار ئۇلارغا ھەربىيچە سالام بېرىشتى ئىككى
خېنىم دۇكانغا كىرىپ كەتتى شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، كوچىدىكى
كىشىلەر توپى ھېلىقى ئىككى مەلئۇننى كۆرمەكچى بولۇشۇپ مەپىگە
يېقىنلاشتى . بىر يوقسۇل كىشى قىستاڭچىلىقتا ئىتتىرىلىپ مەپە ئالدىغا بې-
رىپ قالدى ، شۇ زاماتلا ئورۇق ، ۋىجىك كەلگەن بىر خەنزۇ چېرىك
قولىدا قامچىنى تۇتقان ھالدا پەيدا بولدى . ھېلىقى يوقسۇل ئۇيغۇرنىڭ
قاتتىق قامچىلانغانلىقىدىن ئىبارەت پاجىئەلىك كۆرۈنۈشنى تەسۋىرلەش
قىيىن ئىدى كېيىن ھېلىقى ۋىجىك خەنزۇ ئەتراپتا قاراپ تۇرغان كىشى-

www.alma.cn

لەر توپى ئارىسىدىن بىر نەچچە ئۇيغۇرنى تارتىپ چىقىرىپ ، يۇقىرىقىدەك ئۇسۇلدا ئۇلارنىمۇ ئەدەبلەپ بۇ ئىشنى ئەۋجگە چىقاردى . شۇ جايدىكى باشقا ھەربىي ئەمەلدارلار بۇنىڭدىن خۇشال بولۇشتى ھالبۇكى ، ئۇيغۇرلار بولسا قىلچىلىكمۇ قارشىلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلىمەي ، ئۆز جايىدا قىمىر قىلماي پەرۋاسىز تۇرۇشتى چۈنكى ، ئۇنداق قىلىشنىڭ پايدىسى يوقلۇقى ئۇلارغا ئايان ئىدى

قەشقەردىكى جەت ئەللىكلەر

قەشقەردىكى چېغىمدا ، باردى ـ كەلدى قىلغۇدەك ھېچقانچە جەت ئەللىك يوق ئىدى جەت ئەللىكلەر دېگىنىم ئاساسلىقى ياۋروپالىقلار ئىدى . ئۇلارنىڭ سانى پەقەت بارماق بىلەن سانىغۇدەكلا ئاز ئىدى ئۇ يەردە بىر قىسىم ھىندىلارمۇ بار بولۇپ ، كىشىلەر لومشۇپ ئېقىۋاتقان بازاردا ئۇلارنى ئاسانلا پەرق ئەتكىلى بولاتتى ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە ئافغانلار ۋە ئەرمەنلەردىن بىر نەچچەيلەنمۇ بار ئىدى ياۋروپالىقلار ئىچىدە روسلار ، ئىنگلىزلار ۋە شۋېتسىيلىكلەر بار ئىدى روسىيلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ كونسۇلخانىسى ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، ئۇلار تالا ـ تۇزگە ناھايىتى ئاز چىقاتتى . شۇنداقلا ئۇلار باشقا ياۋروپالىقلار ئۈيۈشتۇرغان قانىدىلىك ـ ئەدەبلىك بولغان ئىجتىمائىي ئۇچرىشىش پائالىيەتلىرىگىمۇ ناھايىتى ئاز قاتنىشاتتى باشقا ياۋروپالىقلارمۇ ئۇلار بىلەن ئىمكانقەدەر باردى ـ كەلدى قىلىشمايتتى بۇ يەردە روسىيلىكلەرنى چەتكە قېقىشتىن ئىبارەت ھېچكىممۇ ئاغزىدىن چىقىرالمايدىغان بىر خىل كەيپىيات مەۋجۇت ئىدى چۈنكى ، ئۇلار كۆمۈنىست ئىدى ياكى بۇگۈنكى گەپ بىلەن ئېيتقاندا ، ئۇلار بولشېۋىك ئىدى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىق تېخى يېقىندىكى ئىشلار بولغاچقا ، كىشىلەرنى 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى تىنچ دۇنيادا شۇنچە كۆپلىگەن پارچىلىنىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندا ، بەك ئېھتىياتچان ۋە دىلغول قىلىپ قويغانىدى

www.alma.cn

بولشېۋىكلار روراۋانلار ۋە قەستلەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغانلار دېگەن ئاتاقنا ئىگە كىشىلەر ئىدى شۇ چاغدىكى گېزىت ، رادىئو ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ ھەقتە تەپسىلىي خەۋەر بايان قىلىنغانىدى ئۇلار چەت ـ خىلۇەت يېپىق ھالەتتىكى قەشقەردە « قارشى ئېلىنمايدىغان كىشىلەر » ئىدى كىشىلەر ئۇلار بىلەن سالاملاشقاندا ھامان روزمۇ زور كۈلۈپ قوياتتى ، ئۇلار بىلەن ھەقىقىي ئالاقە قىلمايتتى

ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىكى بىر نەچچە ئەنگلىيەلىك ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ قەشقەردىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دائىرىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى ئۇلار ئىچىدە ف ۋىليامسون ئىسىملىك بىر باش كونسۇل ، بىر نەپەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئىشلىرى مۇتەخەسسىسى ، يارداەمچى كونسۇل جورج شېرىف بار ئىدى جورج شېرىف ھىندىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەن يەردىن كەلگەن ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تەجرىبىسى بار كاپىتان ئىدى مەن ئۇلار بىلەن ، بولۇپمۇ شېرىف بىلەن ياخشى دوستلاردىن بولۇپ قالدىم چۈنكى ، مەن ئۇلار بىلەن تەڭ دېمەتلىك ئىدىم مەن ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدا قەشقەرگە سايا ھەتكە كەلگەن بىر نەچچە ئەنگلىيەلىك بىلەن ئۇچراشتىم ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى فرانك رۇدلو ئىسىملىك تەبىئىي پەن ئالىمى ھېلىمۇ ئېسىمدە ناھايىتى ئېنىق تۇرۇپتۇ ئۇ بوتانىكىغا ئاجايىپ قىزىقاتتى رۇدلو 1929 ـــ 1930 ـ يىلىنىڭ قىشىنى قەشقەردە ئۆتكۈردى ئۇ شۇ چاغدا ھاۋا ياخشى بولمىغاچقا ، پامىر ئېگىزلىكى ۋە تەكرىتاغنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا چىقىپ بوتانىكىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارالمىغانىدى . شېرىف بىلەن رۇدلو ياخشى دوستلاردىن ئىدى . ئۇلار بىرلىكتە تەتقىق قىلاتتى شېرىف فوتوگراف ، رۇدلو بولسا بوتانىكا ئالىمى ئىدى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆمرىنى ئاسىيا قىتئەسىنىڭ كىندىكىدە ، جۇملىدىن ئۇنىڭ تاغلىرىدا ۋە قۇملۇقلىرىدا گۈل ـ گىياھ ، چاتقاللىقلار ۋە چېچەكلەيدىغان دەرەخلەرنىڭ يېڭى خىللىرىنى ئىزدەش ـ تەپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانىدى خارولد A فلېتچېرنىڭ « گۈل ـ گىياھ ۋە دەل ـ دەرەخلەرنى ئىزدەش » (1975 ـ يىل) دېگەن ئەسىرىدە

www.alma.cn

بۇ ئىككىسىنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى بايان قىلىنغان . شېرىنغۇلنىڭ سۆرەت تارتىش تېخنىكىسى شۇ كىتابتا ناھايىتى تولۇق بايان قىلىنغان شېرىنى 1969 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . 20 ـ يىللاردىن باشلاپ ئۇنىڭ شىنجاڭدا تارتقان مۇشۇ زېمىنغا ۋە مۇشۇ يەردىكى خەلقلەرگە ئائىت سۈرەتلىرى ئىرقىشۇناسلىققا ئائىت يېزىپ قالدۇرغان ماتېرىياللىرىنى لوندوندىكى بۇيۇك بىرتانىيە مۇزېيىدىن تاپقىلى بولىدۇ شېرىن ناھايىتى جۇشقۇن ، قىزغىن ، بارلىق تەبىئىي توسالغۇلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشىغا جۇرئەت قىلىدىغان ئادەم ئىدى مېنىڭچە يارەمچى كونسۇل بوـ لۇپ ئىشخانا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇنىڭدىنمۇ مۇۋاپىق ئادەمنى تېپىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش ناھايىتى قىيىن ئەمما ، شۇ چاغدا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى ئۇنچىۋالا ئېغىر بولمىسا كېرەك

مەن دەل قەشقەردە دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇچراشتىم ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىكى ھەرىكەت مىزانلىرىنى چۈشىنىشكە باشلىدىم ھالبۇكى ، ئىلگىرى بۇ ساھەدىكى كەچۈرمىشلىرىم پەقەت تۇركىيە ۋە چېخوسلوۋاگىيىنىڭ مالمىيو ⑨ دا تۇرۇشلۇق ئەزىز كونسۇللىرى بىلەن كۆرۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىپ قالغانىدى ئۇلار شۇ چاغدا مەندە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان بولسىمۇ ، بىراق مېنىڭچە ، ئۇلار دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا ئانچە بەك پىشىق ئەمەس ئىدى مەيلى نېمىلا دېگەن بىلەن قەشقەردە دىپلوماتىيە قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئۆگىنىشكە ئاساس سالدىم مەن قەشقەرگە بېرىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ، ئەدەب ـ قائىدە يۇزىسىدىن قەشقەرنىڭ يەرلىك ئالىي ئەمەلدارى بىلەن كۆرۈشكىلى باردىم قولۇمدا خەنزۇچە خەت بىلەن ئىسىم يېزىلغان قىزىل رەڭلىك يوغان كارتوچكامنى تۇتۇپ ، مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدە بۇ ھۆرمەتلىك جانابنىڭ قوبۇل قىلىشىنى ساقلاپ ئولتۇردۇم . بۇ ئۆيدە ساقلاپ ئولتۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۆزگىچە سىناق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم . كېيىن بۇنىڭ دائىم قوللىنىلىدىغان بىر خىل دىپلوماتىيە ئۇسۇلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم مەن ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ

www.alma.cn

ئۆيدىكى ئاددىي ئۆي جابدۇقلىرىغا ۋە زىننەت بۇيۇملىرىغا بىر قۇر زەن سالدىم بىردىنلا بىر سېلىنچىغا كۆزۈم چۈشتى چۈنكى، ئۇنىڭدا قەشقەرنىڭ ئالىي مەمۇرىي ئەمەلدارىنىڭ يامۇلدىكى مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدە ئۇچرىشىشنى زادى خىيالىمغا كەلتۈرۈپ باقمىغان، مەلۇم بىر خىل يېزىقتا كەشتىلەنگەن « بېغىشلىما » تۇراتتى بېغىشلىما شۇبىدچە يېزىلغان بولۇپ، « ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ نامى بىلەن خاتىرجەم ئۇخلىغىن » دېگەن مەنىدە ئىدى. مەن قىزىل رەڭلىك ئىسىم كارتوچكامنى ئۇلارغا تەڭلىدىم كىلىمات ھەققىدىكى قائىدە ـ يوسۇن تۇسىنى ئالغان بىرنەچچە سوئالغا جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدىن قايتىپ چىقتىم مەن يامۇلنىڭ ئىنگلىزچە بىلدىغان ھېلىقى كاتىپتىن ھېلىقى سېلىنچىنى قەيەردىن سېتىۋالغانلىقىنى بىلدىغان ـ بىلمەيدىغانلىقىنى سورىدىم ئۇ ماڭا قەشقەردىكى شۇبۇتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلار ئۆمىكىنىڭ بىر قېتىملىق كىم ئارتۇق سودىسى بازىرىدىن سېتىۋېلىنغانلىقىنى ئېيتتى.

ـــ بىز چەت ئەل يېزىقىدا بېغىشلىما چۈشۈرۈلگەن سېلىنچىغا ئىگە بولۇشنى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر ئىش دەپ قارايمىز، ـــ دېدى كاتىپ ۋە گەپنى قىلىپ بولۇپلا كۈلۈپ قويدى بۇ بىر ئىش زىننەت بۇيۇمىدىكى بېغىشلىمىنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلىۋالالماي تۇرۇپ، ئۇنى ھەرگىز سېتىۋالماسلىق لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ

1930 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى، ئەنگلىيىنىڭ باش كونسۇلى ۋىلىيامسۇن مېنى بىر زىياپەتكە تەكلىپ قىلدى. ئۇ ماڭا بۇ قېتىمقى زىياپەتنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنى ئېسىمدىن چىقارماسلىقىمنى ئېيتتى بۇ قېتىمقى زىياپەت، ئۇنىڭ كەسىپدىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەت، شۇنداقلا ئەنگلىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى 1927 ـ يىل 5 ـ ئايدا دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئۈزگەندىن كېيىن، ئىككى دۆلەتنىڭ قەشقەردىكى دىپلوماتىيە ۋەكىلىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئۇچرىشىشى ئىدى. مۇشۇنداق مۇناسىۋەت ئەسلىگە كەلگەنىكەن، ئۇنى

www.alma.cn

تەبىر بكلىمىگەن تەقدىردىمۇ ، ھېچبولمىغاندا مۇشۇنداق بىر زىيانەت ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىش لازىم ئىدى ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئاتالمىش ئارکوس (Arcos) ۋەقەسى تۈپەيلىدىن بۇرۇلغانىدى ئارکوس سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ لوندوندىكى سودا شىركىتى ئىدى ئۇلار قانۇنسىز ئاخبارات توپلاش ھەربىكەتلىرى ئېلىپ بارىدى دەپ گۇمان قىلىنغاچقا ، ساقچى تەرەپتىن تەكشۈرۈلگەنىدى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە يۇقىرىقى گۇمان ئىسپاتلانغانىدى مۇشۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتى بۇرۇلغانىدى قەشقەردەك يىراق يەردە تۇرغان تەقدىردىمۇ ، ئەنگلىيە ـ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت باش كونسۇلخانىسىمۇ دىپلوماتىيە ئويۇنىنىڭ پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ ، ئاشۇنداق ۋەزىيەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن سوغۇق ھالەتنى ساقلىشى كېرەك ئىدى

شۇ قېتىمقى رىياپەتتىكى كۆپ قىسىم ئەھۋاللار ئېسىمدە قالماپتۇ پەقەت زىياپەتكە بەزى مېھمانلارنىڭ ئاتلىق كەلگەنلىكى ، قالغانلارنىڭ بولسا ئىككى چاقلىق خەنرۇ پاسونىدىكى ئات ھارۋىسىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ كەلگەنلىكىلا ئېسىمدە قالىتۇ ئەنگلىيەلىكلەر مېھمانلارنى شوتلاندىيە ۋىسكىسى بىلەن مېھمان قىلدى بۇ ھاراق قارا قۇرۇم ئېغىزى ئارقىلىق ئۇرۇن مۇساپىلارنى بېسىپ قەشقەرگە كەلگەن بولغاچقا ، تولا چايقىلىپ تەڭشىلىپ قالغانىدى زىياپەت كەيپىياتىنى خېلى ياخشى بولدى دېگىلى بولاتتى ، ئەمما سەممىي ، دوستانە بولدى دېگىلى بولمايتتى 20 ـ ۋە 30 ـ يىللاردا قەشقەردىكى ئەنگلىيە ـ سوۋېت ئىتتىپادىن ئىبارەت ئىككىلا تەرەپ بىر ـ بىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پىلانىدىن بەك ئەندىشە قىلغاچقا ، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قاتتىق گۇمانلىنىش تامغىسى بېسىلغانىدى

لېكىن ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ئاشۇنداق « يۇمشاق » ياكى پەسىيىش مۇناسىۋىتى ھەش ـ پەش دېگۈچە يەنە جىددىيلىشىپ قالدى سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلخانىسىنىڭ چوڭ دوختۇرى شېرباكوف يۇرۇپ ئۆرۈپ قېچىپ كېتىش قارارىغا كەلگەن ، ئۇ خوتۇنى بىلەن بىللە جۇڭگو ئەمەلدارى ئالدىغا كېلىپ سىياسىي پاناھلىق تەلەپ قىلغان ياكى

www.alma.cn

هېچبولمىغاندا ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىنىڭ ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا مەجبۇرى قايتۇرۇۋېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئۆزىنى قوغداپ قېلىشنى ئىلتىماس قىلغان كېيىن ئۇ يەنە ئەنگلىيە باش كونسۇلخانىسى بىلەن بىر نەچچە نۆۋەت سۆزلىشىپ ، ھىندىستاندا ئولتۇراقلىشىپ قېلىشقا رۇخسەت قىلىشنى ئۆتۈنگەن ئۇنىڭ يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كېتىشىگە مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ چۆچەكلەر بارغانسېرى كۆپەيگەن جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان مەزگىلدە ، ئۇنىڭ نەدە تۇرغانلىقىنى ئايرىم كىشىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھېچكىم ئۇقمايتتى مەن ئۇنى ماڭا ناھايىتى تونۇش بىر ئەرمەننىڭ ئۆيىدە بىر قانچە قېتىم كۆردۈم ھېلىقى ئەرمەن مېنىڭ ناھايىتى ئېھتىياتچان ئادەملىكىمگە بەك ئىشىنەتتى ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ، دوختۇر شېرباكوف ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھىندىستانغا قاراپ يولغا چىقتى ــ ئۇ چاغ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قاتتىق قىش مەزگىلى ئىدى ئۇلار پامىر ئېگىرلىكى ۋە قارا قۇرۇم تاغ تىرمىلىرىدىكى ئېغىزلاردىن ئۆتەتتى شېرباكوفنىڭ خانىمى تېنى ئاجىزدەك كۆرۈنەتتى ئۇنىڭ مۇشۇنداق رايوندىكى توپتوغرا ئالتە ھەپتىلىك ئاتلىق سەپەرگە بەرداشلىق بېرىش ـ بېرەلمەسلىكى ئادەمنى گۇمانلاندۇراتتى بىراق ، ئۇ تىنچ ـ ئامان ئۆتۈپ كەتتى مەن 1935 ـ يىلى كەشمىردە ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم شۇ چاغدا شېرباكوف زەھەرلىك يىلان چىقىۋالغانلارنى داۋالايدىغان ناھايىتى كامال تاپقان دوختۇر بولۇش سۈپىتى بىلەن ھىندىستانىنىڭ مەلۇم بىر جايىدىكى ئەنگلىيە مېدىتسىنا تەتقىقات ئورنىدا ئىشلەۋاتقانىكەن شۇ نۆۋەت ماڭا ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ قەشقەردە روھىي جەھەتتىن قانداق ئازابلانغانلىقىنى ۋە ھىمالايا تېغىدىن ئاتلىق ئۆتۈش سەپىرىدە تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ بەردى بىز روسىيلىك يەنە بىر دوختۇرنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەنىدۇق بۇ دوختۇرمۇ شېرباكوفتىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىدىن قېچىپ چىقىپ ، كەشمىردىكى سىرناگارىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن ئۇ ئوكران بولۇپ ، ئىسمى يالوۋېنكو ئىدى ئۇ تاراس بولبا ⑩ خىلىدىكى ئادەم ئىدى ئۇ ھىمالايا تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى

www.alma.cn

كۆرۈ رايونىدا روسىيىلىك رەسسام ، ئىرقشۇناس ۋە يازغۇچى نىكولاي رولىسۇنكى بىلەن بىللە ئۇزاق تۇرغاندىن كېيىن ، سىرىناگاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن يالوۋېنكو سىرىناگاردا ھەسەل ھەرىسى باققان . ئىشتىن سىرتقى چاغلىرىدا بىر شېپاخانا ئېچىپ ، شىنجاڭدىن كەلگەن ئۇيغۇر ھامماللارنىڭ كېسىلىنى داۋالىغان . بۇلار ئۇنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئىدى ئۇ سۆھبەت جەريانىدا شېرباكوق سۆزلەپ بەرگەن ھېكايە ـ ۋەقەلەرنى بېيىتىپ ، شاخلىتىپ ، ئۇنىڭغا بىر مۇنچە تەپسىلي بايانلارنى قوشۇپ سۆزلىدى ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە مۇتەخەسسىس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى

يۇقىرىقى كىشىلەردىن باشقا ، قەشقەردە يەنە دىن تارقاتقۇچىلار بار ئىدى . شىنجاڭنىڭ شىمالىدا ، ئۇرۇمچىدە ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىدا دىن تارقىتىش ئۆمىكى بار ئىدى قەشقەردىكىلەر-نىڭ بۇ دىن تارقىتىش ئۆمىكى ھەققىدە بىلىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى ئەڭ مەشھۇر كىشى جورج خۇنتېر بولۇپ ، سايامەتچى مىلد زۇندكانىي ۋە فرانسىسكو فرېنچ 1948 ـ يىلى نەشىردىن چىققان بىر كىتابىدا ، ئۇنى « تۇركستاندىكى دىن تارقاتقۇچى » دەپ ئاتىغان خۇنتېر « ئىنجىل » نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا خېلى كۈچ سەرپ قىلغان بولسىمۇ ، بىراق ئۇنىڭ تەرجىمىسى قەشقەردىكى شۇېتسىيىلىك « ئىنجىل » تەرجىمانلىرىنىڭ ھېچقانچە ئوزۇقتلىشىگە ئېرىشەلمىگەن ئۇ شۇېتسىيىلىك « ئىنجىل » تەرجىمانلىرى God (ئىلاھ) دېگەن سۆزنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا ، تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولغان بولۇشى مۇمكىن راگۇيتىنىڭ ماڭا دەپ بېرىشىچە ، خۇنتېر بىر قېتىم ئۇنى ئىزدەپ كېلىپ ، « ئىنجىل » دىكى قايسى قىسىملارنىڭ ئاۋۋال ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغانلىقىنى سورىغان ، راگۇيت ئۇنىڭ ئاۋۋال پەيغەمبەر قەھانە دېگەن قىسمىنى تەرجىمە قىلىشنى تەكلىپ قىلغان . چۈنكى ، ئۇنىڭ ھېس قىلىشىچە ، « ئىنجىل » نىڭ ئاشۇ قىسمىنى تەرجىمە قىلغاندا ، خاتا تەرجىمە تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان زىيان ناھايىتى ئاز

www.alma.cn

بولىدىكەن راگۇيت قالتىس چاقچاقچى ئادەم ئىدى

ئەنگلىيىلىك رېچېر ۋېنگېرت ئىسىملىك بىر ئايال بولۇپ ، شۇڭا سىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىلەر بىلەن بىللە ئىشلەيتتى ۋېنگېرتنىڭ ئەنگلىيە دىن ئۇيۇشمىسى بىلەن ئازراق مۇناسىۋىتى بار بولۇپ ، ئۇ 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىكى قەھرىمان ئود ۋېگېرتنىڭ سىگىلىسى ئىدى ئود بىرما ۋە ئېفىئوپىيىدىكى پائالىيەتلىرى ئارقىلىق داڭقى چىقارغانىدى كېيىنكى كۇنلەرگە كەلگەندە ، رېچېر ۋېنگېرت لوندوندىكى پادىشاھلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ كاتىپى بولۇغانىدى ئۇ 1953 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكۈچە ، ئۇنىڭ بىلەن دائىم ئالاقىلىشىپ كەلگەنىدىم

دىن تارقاتقۇچىلار ئارىسىدا كاپىتان مان دەيدىغان ئالاھىدە بىر ئادەم بار ئىدى ئۇ ئەنگلىيىلىك بولۇپ ، ئۇمۇ قەشقەردە خىرمەت قىلغانىدى ئۇ ئاقسۆڭەك ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئېسىمدە خاتا قالمىغان بولسا ، ئۇنىڭ 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىكى بەزى كەچۈرمىشى ئۇنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىغا سەۋەبچى بولغان ، شۇنداقلا بۇ ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن قەشقەردە دىن تارتقاتقۇچى بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەب ئىدى ئۇ مەندىن شەرقىي تۈركىلەرنىڭ تىلىدىن دەرس ئۆتۈپ بېرىشىمنى ئۆتۈندى بۇ ئۇنىڭغا ئاسانغا چۈشمەيتتى چۈنكى ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنى ئېنىگلىر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىسى بويىچە تەلەپپۇز قىلاتتى مەسىلەن ، ئۇيغۇر تىلىدىكى bir (بىر) دېگەن سۆزنى شۇنىڭدىكى « bo » (بو) دەك تەلەپپۇز قىلاتتى . شۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا مەندىن ئۇيغۇرچىنى ئۆگەنگەن بىر ئوقۇغۇچى ماندىن ئېشىپ چۈشەتتى بۇ ئوقۇغۇچى جەنۇبىي سكانىيەدىن كەلگەن ، بۇ ئوقۇغۇچىمۇ بۇ سۆزنى جەنۇبىي شۇنىڭدىكى ۋە دانىيە تىلىدىكى « beer » نى تەلەپپۇز قىلغاندەك تەلەپپۇز قىلاتتى ، ئەمما ئۇ ئېھتىمال قەستەن شۇنداق تەلەپپۇز قىلغان بولۇشى مۇمكىن

مان دىن تارقاتقۇچى ئالاھىدە بىر شەخس ئىدى ئەمما ، ئۇ قەشقەرنىڭ خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش تارىخىدىكى بىردىنبىر غەلىتە ئۇلگە

www.alma.cn

ئەمەس ئىدى بۇ جەھەتتە ئەڭ داڭق چىقارغان كىشى گوللاندىيىلىك كاتولىك دىنىنى تارقاتقۇچى پاتېر خېندرېكوس ئىدى مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىللىدا ، قەشقەر ۋە شىنجاڭغا بارغان بارلىق ياۋروپالىق ساياھەتچىلەردىن ئۇنى تىلغا ئالمىغىنى ۋە تەرىپلىمىگىنى يوق ئۇلار ئىچىدە سۇېن ھېدىن ئۇنى ناھايىتى تەپسىلىي تەسۋىرلىگەنىدى خىندـ رېكوس 1906 ـ يىللى ئالەمدىن ئۆتكەن ، ئۇنىڭ ئالدىدا ، ئۇ قەشقەردە ئۇزۇن يىل دىن تارقاتقان ئوقىغان كالامنى ئاڭلايدىغان ئادەم بولمـ غاچقا ، ئۆزىلا ئاڭلىغانىدى ئۇ ئىسلام قانۇن ـ شەرئىتىدە ھاراق ـ شاراب قاتتىق مەنئى قىلىنغان جايدا ئۇرۇم ھاربقى ئىشلەپ چىقىرىشقا جۇرئەت قىلالىغانىدى ئۇ ئەنگلىيە ۋە روسىيە كونسۇلخانىسىغا دائىم بېرىپ تۇراتتى گاھى چاغلاردا ، روھنى قۇتۇلدۇرۇش ئىشنى ئىشلەيدىغان شـ ۇېتسىيىلىك دىن تارقىتىش ئۆمكىدىكى كەسىپداشلىرىنى يوقلاپمۇ باراتتى گوللاندىيىلىك پاتېرنىڭ قەشقەرگە كېلىشىگە قانداق مۇددىئانىڭ سەۋەبچى بولغانلىقى مەڭگۈلۈك بىر سىر بولۇپ قېلىشى مۇمكىن .

شۇېتسىيە دىن جەمئىيىتى دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ شىنجاڭدا دىن تارقىتىش تارىخىنى 1892 ـ يىلىدىن باشلاش مۇمكىن شۇ يىلى ، شۇېتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچى N.F خويگېر تۇنجى بولۇپ قەشقەرگە كەلگەنىدى خويگېر يېراقنى كۆزىدىغان كىشى ئىدى شۇېتسىيە دىن جەمئىيىتىنىڭ دىن تارقىتىش ئۆمكى كۆپ يىللار مابەينىدە ، روسىيىنىڭ كاۋكاز رايونىدا ۋە جۇڭگونىڭ خېبېي رايونىدا دىن تارقىتىش پونكىتلىرىنى قۇرغانىدى خويگېرنىڭ تەسەۋۋۇرى : دىن تارقىتىدىغان بىر قاتار نۇقتىلارنى بەرپا قىلىپ ، يۇقىرىدىكى ئىككى رايونىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇش ، ئۇنىڭ بىرلىشىش ئورنىنى شىنجاڭ قىلىش ، ھالـ بۇكى ، قەشقەرنى شىنجاڭدا دىن تارقىتىشتىكى دەسلەپكى ئورۇن قىلىپ تاللاشتىن ئىبارەت ئىدى شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، شۇېتسىيە دىن جەمـ ئىيىتى يېرسىيىدىكى دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ خىرمىتىنى توختاتقانىدى بۇنىڭغا ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ ئۇ يەردىكى پائالىيەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئاكتىپ ئېلىپ بېرىلغانلىقى ، ئۇلار بىلەن يېر-

www.alma.cn

سىيىده رىقابەتلىشىشكە ھېچقانداق ئاساسنىڭ يوقلۇقى سەۋەب بولغانىدى ۋەھالەنكى ، ئاسىيادا بولسا دىن تارقىتىدىغان رېمىن ناھايىتى كەڭرى ئىدى خويگېرنىڭ قەشقەرگە قىلغان سەپىرى چوڭ تەۋەككۈلچىلىك قىلىش نۇقتىسىدىن رازۇېد قىلىش خاراكتېرلىك سەپەر دەپ قارالدى ئۇ شۇېتسىيەگە تېزلا قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما قەشقەردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈركلەرگە تەۋە ئەرمەننى قالدۇردى ئۇنىڭ ئىسمى يوخاننېس ئاۋېرتارانىن بولۇپ ، ئېتىقادىنى خرىستىئان دىنىغا ئۆزگەرتكەن ئىدى خويگېر ئۇنىڭغا قەشقەردە بازىنى مەھكەم ساقلاپ ، شۇېتسىيەنىڭ « يارەمچى ئەسكەر » ئەۋەتىشىنى ساقلاپ تۇرۇۋش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغانىدى 1894 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ، بىر نەچچە شۇېتسىيەلىك قەشقەرگە كەلگەن ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرلەرمۇ ، ئاياللارمۇ بار ئىدى ئۇلارنىڭ رەھبىرى دىن تارقاتقۇچى لارس ئىرىك خوگبېرگ ئىدى ئۇ روسىيەدە ، كاۋكازدا ۋە پېرسىيەدە دىن تارقىتىش تەجرىبىسىگە ئىگە ئىدى شۇڭا ، شۇ چاغدىكى كىشىلەر ئېيتقاندەك ، خوگبېرگ شىنجاڭدىكى شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ھەيران قالارلىق ئاساس سالغۇچىسى بولۇپ قالغانىدى ئارىدىن بىرەر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ، قەشقەردىكى دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى شەرقتىكى يېڭىسار ۋە يەركەندىن ئىبارەت ئىككى شەھەرگە كېڭەيدى شۇ ئارىدا ، ئۇلار خوتەنده دىن تارقىتىشنى پىلانلىدى بۇ شەھەر گىلەم ئىشلەپ چىقىرىدىغانلىقى ، شۇنداقلا يىپەك يولى جەنۇبىي لىنىيىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان شەھەر بولۇشى بىلەن دۇنياغا داڭلىق ئىدى ئەمما ، شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ خوتەنده دىن تارقىتىش پىلانلىرى ئىشقا ئاشمىدى چۈنكى ، بۇ جاي شۇېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىغا نىسبەتەن خىزمەت ئىشلەش ناھايىتى تەسكە چۈشىدىغان بىر جاي ئىدى شۇېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتى 1910 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئېلان قىلغان ئافرىقا ، ئاسىيانىڭ ھەرخىل جايلىرىدىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ئەھۋالى ھەققىدىكى كىتابچىدا شەرقىي تۈركىستان تىلغا ئېلىنىپ ، « شەرقىي تۈركىستان قىيىنچىلىقتا قالغان جاي ئۇ يەردە ئېتىقادىنى خرىستىئان دىنىغا ئۆز-

www.alma.cn

گەرتكەنلەر يوق دېيەرلىك ، (دىن تارقىتىش ئۆمكىنىك) ئەڭ نەتىجىلىك پائالىيىتى كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالاش بولدى مۇنداق پائالىيەت ھەر يىلى كۆپىيىپ باردى » دېيىلگەنىدى . قەشقەردىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتى 20 ـ ، 30 ـ يىللىرى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنىدى . دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ تەربىيىچانلىقى ئاساسەن كېسەل داۋالاش ـ سالامەتلىكىنى ئاسراش ۋە مائارىپ ئۇستىگە مەركەزلەشتۈرۈلگەنىدى بۇ دېگەنلىك شۇ جايدىكىلەرنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشنىڭ مۇھىملىقى ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى دېگەنلىك ئەمەس ئەمما ، بۇ جەھەتتە قولغا كەلگەن نەتىجىلەرنى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى دېيىش ناھايىتى تەس ئىدى . ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئارىسىدا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش ئىزچىل تۈردە ئىنتايىن مۇشكۈل بىر ئىشى ئىدى . ئۇ ـ نىڭ ئۇستىگە كىشىلەرگە ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ھەققىدە پەند ـ نەسىھەت ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۇنۇمى تولىمۇ ناچار بولاتتى چۈنكى ، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزى كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا پەند ـ نەسىھەت قىلىدىغان دىن ئىدى . شىنجاڭ شۇ چاغدا كوناقىقا چىڭ ئېسلىۋالىدىغان ، ئەسەبىيلەشكەن ئىسلام رايونى دەپ قارىلاتتى . شۇڭا ، يۇقىرىدىكى ئەمەلىي شەرتلەرنى ھازىرلاش ئۈچۈن ، شۇنداقلا دىن تارقاتقۇچىلار ئىگە بولغان ياكى بولمىغان ياخشى ئارزۇ تۈپەيلىدىن ، شۇڭا دىن تارقىتىش ئۆمكىدىكىلەر دىققىتىنى ۋە ئەمەلىي پائالىيىتىنى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىشلىرىغا ياكى بۇگۈنكى كۈندە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە تېخنىكا جەھەتتىن ياردەم بېرىش دەپ ئاتالمىدىغان ئىشلارغا مەركەزلەشتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى ئۇلارنىڭ بۇ ئىككى جەھەتتىكى تۆھپىسى مەدھىيىلەشكە ۋە ئاپىرىن ئوقۇشقا تېگىشلىك بۇ ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىگە سەل قاراش كېرەك دېگەنلىكمۇ ئەمەس .

لارس ئىرېك خوگبېرگ كۆپكە ماھىر كىشى ئىدى . ئۇ دوختۇرخانىدا ئوپېراتسىيە قىلاتتى ؛ يەكشەنبە كۈنى بولسا ، چېركاۋدا ئۇيغۇر تىلىدا ۋەز ئېيتاتتى . مۇبادا دىن تارقىتىش ئۆمكىگە يېڭىدىن ئۆي سې-

www.alma.cn

لىشقا توغرا كەلسە ، بۇمۇ ئۇنىڭ خىرمىتى ئىدى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنى يېڭىدىن سېلىش ۋەزىپىسىنىڭ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلۇشى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ رور شان ـ شەرەپ ئىدى ئۇ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىش ئۈچۈن رۇخسەت سوراپ ، دىن تارقىتىش خىرمىتىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان ستوكھولمدىكى شۇبۇتسىيە دىن جەمئىيىتى دىن تارقىتىش ئويۇشمىسى كېڭىشىپ ، ئۇنىڭ رۇخسەت سوراش ئىلتىماسىغا قوشۇلغان ھەمدە « ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ئۇيۇشمىسى-نىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە بەرگەن ئۇزاق مۇددەتلىك ياردىمگە تەشەككۈر ئېيتىمىز » دېگەن سۆز ئارقىلىق ئۇنى ئاقىلغان يېڭىدىن سېلىنغان باش كونسۇلخانا چېرتيوژى 22 ئېغىر ئۆينى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى خوگىبېرگ ئۆزى باش كونسۇل بىلەن مەسلىھەتلىشىپ سىرىپ چىققان يېڭى كونسۇلخانا قۇرۇلۇشى 1912 ـ يىلى ئىش باشلاپ ، 1913 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پۈتكەن ئەمەلىيەتتە بولسا ، توختامدا بەلگىلەنگەن پۈتۈش مۇددىتى توشۇشتىن بۇرۇن ، يەتتە ئايدىلا پۈتتۈرۈلگەن پۈتكۈل قۇرۇلۇشقا خوگىبېرگ ئۆزى نازارەتچىلىك قىلغان ، قۇرۇلۇشنى شىنجاڭدىكى بىناكارلار قىلغان كەڭرەك دائىرىدىن ئېيتقاندا ، بۇ بىناكارلار شۇبۇتسىيە دىن تارقىتىش ئۆ-مىكىدە تەربىيە ئالغان قۇرۇلۇشقا لازىمەتلىك بىر قىسىم مۇرەككەپ ، ئالىي ماتېرىياللار ، مەسلەن ، بېرەك قەغىزى ، قۇلۇپ قاتارلىقلار شۇبۇتسى-يىدىن كەلتۈرۈلگەن ئەگەر شۇبۇتسىيىدىن ئەكەلدۈرۈلگەن قەشقەردىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ئۆزىگىلا كېرەكلىك ماددىي بۇيۇملارنى چىقىرە-ۋەتكەندە ، يۇقىرىقى نەرسىلەرنى قەشقەر بىلەن شۇبۇتسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق سودا ـ سېتىق دېگىلى بولىدۇ ئەنگلىيىنىڭ شۇ چاغ-دىكى باش كونسۇلى جورج ماكارتنېي بولۇپ ، ئۇ ئەنگلىيە قەشقەرگە ئەۋەتكەن تۇنجى ۋەكىل ئىدى ئۇ شۇ ئورۇندا يېگانە ھالدا توپتوغرا 28 يىل تۇردى سېر جورج ماكارتنېي قەشقەر شەھىرىدىكى ئامبال ئېسىلزادە ، كاتتىلار قاتناشقان يېڭى باش كونسۇلخانىنىڭ پۈتۈش مۇراسىمىدا خوگ-بېرگنىڭ كۆرسەتكەن كۆرۈنەرلىك خىرمەتلىرىگە تەشەككۈر ئېيتتى شۇ

www.alma.cn

يېڭى كونسۇلخانىنىڭ سېلىنىشىنىڭ خوگبېرگنىڭ شان ـ شۆھرىتىنى ئاشۇرغانلىقىدا ، شۇنداقلا شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭمۇ ئابرۇيىنى ئۇستۇرگەنلىكىدە شەك ـ شۇبھە يوق ئىدى .

مەن 1978 ـ يىلى قەشقەردە ريياسەتتە بولغان مەزگىلىمدە ، ئۇ يەر-دىكى كىشىلەرنىڭ بىر شۆبتسىيىلىكنىڭ ئەنگلىيە باش كونسۇلخانىسىنى سالدۇرغانلىقىنى بىلدىغانلىقىنى ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى ئۇقتۇم بۇنىڭ ھەيران قالىدىغان يېرى يوق ، چۈنكى ئاردىدىن نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپ كەتكەندى 1929 ـ يىلى ، قەشقەرلىكلەر سېر جورج ماكارتنېينىڭ خوگبېرگنىڭ نامى بىلەن ئۇنىڭغا چاقچاق قىلغانلىقىنى دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى سېر جورج مۇنداق دېگەن : « نامىگىرنىڭ ئۇلۇغلىقىدىن مەسچىتنىڭ مەزىنى پەشتاقتا ئەزان تۇۋلىغاندا : ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم خوگبېرگ دەپ سىرگە ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ » مەزىن ئەزان تۇۋلىغاندا ، ئەلۋەتتە « allah akbar god is great » (ئاللاھۇ ئەكبەر ! ئاللا ئىگەم ئۇلۇغدۇر) دەپ تۇۋلايدۇ ۋەھالەنكى ، ئەنگلىيە باش كونسۇلى تىلشۇناسلىق جەھەتتە بىر ئاز ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ ، بىر ئەنگلىيىلىكنىڭ قىلالايدىغىنىغا ئوخشاش ، ئالدىدىكى H (ھ) تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويغان ۋە ئالدىدىكى ئىككى سۆزنى « ullo ogber » (ئۇللو ئۆگبەر) قىلىپ قويغان

ھىندىستان بىلەن پاكىستان مۇستەقىل بولغانلىقتىن ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردىكى باش كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ئىلگىرى بۇ كونسۇلخانا بۇيۇك يېڭى دېھلىدىكى ئەنگلىيە مۇستەملىكە ھۆكۈمىتىگە قاراپ كەلگەندى خوگبېرگ سالدۇرغان بىر قىسىم ئۆيلەر ھېلىھەم ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ ئەمما ، باشقىلارنىڭ كۆپىنچىسى چېقىۋېتىلگەن بۇگۈنكى كۈندە كونا كونسۇلخانانىنىڭ ئۆيلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ ئۆيلىرىگە ئوخشاش مېھمانخانا قىلىنماقتا « مېھمانخانا » دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدا « ساراي » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ مەن 1978 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ پېڑ ـ پېڑ ئاپتاپ بولۇۋاتقان مەلۇم بىر كۈنى

www.alma.cn

شۇ مېھمانخانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم بىر دەرۋازا ئالدىدىكى پرېسىپنى ئورنىدىن يۆتكەۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، قورۇغا كىردۇق . ئىلگىرى ئەنگلىيە ئارمىيىسىدىكى بېشىغا رەڭدار سەللە ئوراغان ئىككى ھىندىستان ئەسكىرى دەرۋازا ئالدىدا پوستا تۇراتتى مېھمانلار دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندە ، ئۇلار مېھمانلارغا سالام بېرەتتى شۇ چاغدا ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ئەسكەرلىرىنىڭ گازارمىسى دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىدى ھازىر بۇ ئۆيلەر چېقىۋېلىنىپتۇ بىر قورۇغا كىرگەندىن كېيىن ، ئىككى مېھمانىنىڭ گۇللۇكتىكى شىرەنى چۆرىدەپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۇق مانا بۇلار ئەمدىلىكتە كۆز ئالدىمىردا ھازىر بولغان نەرسىلەر ئىدى

شۇنداق قىلىپ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردىكى ھېلىقى ئۆيلىرى ھېلىغىچە شۇ ئورنىدا ساقلىنىپ تۇرغان بىلەن بۇ ئۆيلەر ئەنگلىيە باش كونسۇلخانىسىنىڭ ئۆيلىرىدەك ھەيۋەتلىك ئەمەس ئىدى بىراق ، ئۇنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن خوگبېرگنىڭ قۇرۇلۇش لايىھىلەشتىكى ئالاھىدىلىكلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى مەن 1929 ـ يىلى قەشقەرگە بارغىنىمدا ، شۇنداق قىلىپ دىن تارقىتىش پونكتى ئۆينىڭ ئەڭ يۇقىرىقى قەۋىتىدىن بىر ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم شۇ جايدىكى ئۇيغۇر ئەربابلار شۇ چاغىنىڭ ئۆزىدىلا مېنى « ogozadaki bala sahib » (ئۆگزىدىكى بالا ساھىب) ، يەنى « ئۆگرىدىكى بالا ئەپەندى » دەپ ئاتاشقانىدى ئەتراپىمدىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، مېنى « بالا » دەپ ئاتاش تامامەن توغرا ئىدى چۈنكى ، باشقىلار قورامىغا يەتكەنلەردىن ئىدى ؛ sahib (ساھىب) دېگەن بۇ ئاتالغۇ شۇ چاغلاردا شۇ يەرلىك كىشىلەر بارلىق ياۋروپالىقلارنىڭ نامىنى ئاتاشتا قوللىنىدىغان بىر سۆز ئىدى مەن قەشقەرگە بېرىپ بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ، 22 ياشقا تولغانلىق خاتىرە كۈنۈمنى ئۆتكۈزدۇم دىن تارقىتىش پونكتىدا تۇرغانلىقىم ھاياتىمنى قۇتقۇرۇپ قالدى ــ كېيىنكى بىر بابتا بۇ ۋەقە ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن مەن شۇ يەردە تۇرغانلىقىم ئۇچۇن دىن تارقاتقۇچى بولمىغان ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەردە بولىدىغان ھازىرقى دىن

www.alma.cn

تارقىتىش ئۆمكىنىڭ پائالىيىتىگە نىسبەتەن ئويغىنىش ۋە كۆزىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدۇم. مەن دىندىكى ئىخلاسمەنلىك ۋە ھېرىسمەنلىكنى، ئۇنىڭ ئىختىيارى، شۇنداقلا ھەقىقىي ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىدىم. ئىشىنىمەنكى، بۇ شۇبھىسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىدىلەرنىڭمۇ ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۆزۈممۇ دىنىي پائالىيەتلەرنى قەتئىي داۋاملاشتۇرىدىغان مۇھىتتا تۇغۇلغان ۋە چوڭ بولغان، ئاتا ـ ئانام ئىنجىل دىنداشلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىدىن ئىدى. بۇ دىنداشلار جەمئىيىتى بىلەن ئىنجىلچىلارنىڭ تەبىئەتنىڭ پەرزەنتلىرى جەمئىيەتنى بىرلىكتە سكانىيىنىڭ كولا بېكتېن رايونىدىكى دىنىي تۇرمۇشقا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن شۇبھىسىيە دۆلەتلىك دىن جەمئىيىتى بىلەن قارشىلاشمايتتى. ئۇ يەردىكى خرىستىئان دىنىنىڭ دىنىي شەكلى قەشقەردىكى شۇبھىسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىدىكى دىن تارتقاتقۇچىلارنىڭ ماڭا قويغان تەلىپىدىنمۇ قاتتىق ئىدى. ئۇلارنىڭ كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش پائالىيىتى توغرۇلۇق مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان ـ بارمىغانلىقىمىز ئېسىمدە قالماپتۇ. ئەمما، ئارىمىزدىكى مۇناسىۋەت ھەرگىز ئانچە يېقىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىز ئۇلارنىڭ مەزھىپىگە تەۋە ئەمەس ئىدۇق. مەن شۇ چاغدا دىن تارقىتىش ئۆمكىدىكىلەرنىڭ 30 ـ يىللاردىكى قەشقەردە يولۇققان قىينىچىلىقلىرىنى بىلەتتىم، شۇنداقلا بۇ دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن «دىنىي ئوغرىلار» دەپ ھاقارەتلىنىپ كەلگەنلىكىدىنمۇ خەۋىرىم بار ئىدى. مەن يەنە بەزى ئۇيغۇرلار ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىدىغان بولسا، بەزىلەرنىڭ ئۇلارنى شۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر قىلىدىغانلىقى ماڭا ئايان ئىدى. ئىسلام دىنىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ «ناسارا» (يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى ئىسلام دىنى مۇرتلىرىنىڭ خرىستىئان دىنىدىكىلەرنى ئاتىشى) غا ئېتىقاد قىلغۇچىلار كۆپ ھاللاردا دىنىغا بولغان ئىنتىلىشى ئۇنچە قاتتىق بولمىغان جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى كىشىلەر بولغاچقا، بۇنىڭ ئىنكاسى ئانچە گەۋدىلىك بول-

www.alma.cn

مايتتى بىراق ، جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىن ۋە بايلار تەبىقىسىدىن چىققان بىرەرى ياكى ئىسلام دىنىنىڭ مۆتىۋەرلىرى قەشقەردىكى شۇبۇتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىلەر تارقاتقان خرىستىئان دىنىغا قىزىقىپ قالىدىغان بولسا ، ئەھۋال بۇنىڭغا تامامەن ئوخشمايتتى ئىش بۇلارنىڭ دىنىغا بېرىپ تاقالغاندا ، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەر بۇنىڭغا ھەرگىز قاراپ تۇرمايتتى

شۇڭا ، دوختۇرخانا خىزمىتى بىلەن مائارىپنى يولغا قويۇش دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇچۇن يول راسلاش ، كۆۋرۈك سېلىشتىن ئىبارەت ئىدى مەن كۇندۇزلىرى كېسەللەرنىڭ ۋە مېيىپ ـ مەجرۇھلار-نىڭ دوختۇرخانا دەرۋازىسىدىن بىر ـ بىرىنى قىستاپ كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتىم ئېھتىمال ، بۇ راگۇيتىنىڭ دىن تارقىتىش ئۆ-مىكىدە تۇرغان مەزگىلدە قەشقەر دوختۇرخانىسىنى راۋاج تاپقۇزغان دەسلەپكى ئون يىلدا ئىشلىگەن خىزمىتىنىڭ نەتىجىسى بولسا كېرەك يوقسۇللار ياكى بايلار بولۇشتىن قەتئىينەزەر ، دوختۇرخانا ئۇلارنىڭ كېسىلىنى ئوخشاشلا داۋالاۋېرەتتى كېسەل كۆرسەتكىلى كەلگەنلەردىن ھېچكىم رەت قىلىشقا ئۇچرىمايتتى يوقسۇللار ھەقسىز داۋالىناتتى ، پۇل تۆلىيەلەيدىغانلار پۇل تاپشۇراتتى قەشقەردىكى شۇبۇتسىيە دوختۇرخانا-سىنىڭ داڭقى يىراق ـ يىراقلارغا تارالغاندى . مەن 1935 ـ يىلى سىرىناگاردا ئىرقشۇناسلىق ئۇستىدە تەكشۇرۇش ئېلىپ بېرىۋاتقان چې-خىمدا ، ئۇ يەردە شىنجاڭدىن قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ۋە خونزا يولى ئارقىلىق ئۆتكەن دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر پونكتى بار ئى-كەن قەشقەردىن كەلگەن نۇرغۇن ئۇيغۇر ھاممالار ئۆزلىرىنىڭ شۇ دوختۇرخانىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى .

ھېلىمۇ يادىمدا تۇرۇپتۇ ، مەن 1935 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كېچىسى ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى چاردالا (« تۆت جىلغا » دېگەن مەنىدە) دېگەن بىر يېرىدە ئافغانىستاننىڭ بىر يۇك ئاپتوموبىلىغا چۈشۈپ قۇندۇزغا كېتىۋاتاتتىم ، مەن بىلەن يەنە 20 دىن ئارتۇق ئافغان ۋە ئۆزبېك بىللە ماڭغانىدى چاردالدا بىر كېچە قونۇشمىزغا توغرا كەلدى شۇ

www.alma.cn

كەنتته ئەمدىلا پۈتكەن بىر ساراي بار ئىكەن ، بۇ ساراي يېقىندا پۈتكەچكە تاملىرىنىڭ سۇۋاقلىرى تېخى قۇرىمىغان بولسىمۇ ، يولۇچىلار چۈشۈشكە باشلىغانىدى ۋېنجىك كەلگەن ، چاچلىرى ئاقارغان سارايۇەن ئالدىمىرغا چىقىپ بىرنى كۈتۈۋالدى بىر بىللە چاي ئىچكەچ پاراڭلاشتۇق مەن يات كىشى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئافغانستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يېرىلاردا ساياھەت قىلىۋاتقان بولغاچقا ، ئۇلار مەندىن نۇرغۇن سوئاللارنى سوراشتى سارايۇەنمۇ ئۆزىنىڭ سەپەر كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلىشقا باشلىدى ئومۇ قەشقەرگە بارغانىكەن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كېسەل بولۇپ قەشقەردە يېتىپ قالغاندا ، شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى قەشقەردە ئاچقان دوختۇرخانىسىدا داۋالىنىپ ساقايغانىكەن ئۇ بىر شۇېتسىيىلىكنىڭ ئۇنىڭ ساربىيغا چۈشۈشىنى ئويلىماپتىكەن ئۇنىڭ ماڭا بولغان قىرغىنلىقىنى تەسۋىرلەش قېيىن ئىدى مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى قەشقەردىكى شۇېتسىيىلىكلەرنىڭ ئۇنىڭغا ياردەم قىلغانلىقىدىن ئىدى

سىرىناگاردا ئۆتكۈرگەن بىر كېچىمۇ ئېسىمدە ، شۇ چاغدا روسىيىلىك دوختۇر يالوۋېنكو ماڭا جون ئادېرسون ۋە ئۇنىڭ 30 ـ يىللاردا قەشقەر ۋەقەسى باشلانغان چاغدا ياردارلار ئۈچۈن كۆرسەتكەن بارلىق خىزمەتلىرىنى سۆزلەپ بەردى

شۇ چاغدا جون ئانىدېرسون شۇېتسىيىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى ئىدى 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى مارالۋېشى (ھازىرقى مارالۋېشى ناھىيىسى) دا خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان ئانىدېرسون شۇ يەرگە بېرىپ ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسەتىپ ، ئىنتايىن ئىپتىدائىي شارائىتتا ، قۇتقۇزغىلى بولمىغان بارلىق ياردارلارنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان ناھايىتى روشەنكى ، شۇ چاغدا يالوۋېنكومۇ شۇ يەردە بولغان گىيوتېبورگدىن كەلگەن بۇ قورقماس ، رەھىمدىل ساخاۋەتچى دوختۇر ــ ئانىدېرسون يالوۋېنكودا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان . مەن قەشقەردىن كەتكەندىن كېيىن ، جون ئانىدېرسون بىلەن دائىم ئالاقىلىشىپ تۇردۇم ئەمما ، 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ، شۇېتسىيە دىن

www.alma.cn

تارقىتىش ئۆمىكى قەشقەردە داۋاملىق تۇرالماي قالغاچقا ھىندىستانغا يۆتكىلىپ كەتتى. جون ئاندېرسونمۇ تامامەن ئۆرگىچە مۇھىتتا دىن تارقىتىش ۋە دوختۇرلۇق قىلىشنى يەنە داۋاملاشتۇردى قەشقەردىن ھىندىستانغا پاناھ ئىزدەپ بارغان ئۇيغۇرلار ياكى ھىندىستان ئارقىلىق مەككىگە ھەج قىلغىلى بارغان ئۇيغۇرلار بومبايغا بېرىپ ئاندېرسوننى يوقلاپ ماڭاتتى قەشقەر خەلقى ئۇنى رادىلا ئۇنتۇپ قالغىنى يوق مەن ھىندىستاندا بولغان يىللاردا ئاندېرسون سودا كېمە خادىملىرىنىڭ داۋالىنىش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل ئىدى بىر بىر قانچە يىل خەت ئارقىلىق ئالاقىلىشىپ تۇردۇق ئاندېرسون ئۇيغۇرچىنى سۈرەڭ سۆزلەيتتى مەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئىرق تەزكىرىسى ھەققىدىكى تۆت تومـلۇق ئەسىرىمنى يازغان ۋە نەشر قىلدۇرىدىغان ۋاقىتلىرىمدا، ئۇ ماڭا دائىم يارداەم قىلىپ تۇردى مەن ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدىكى خەۋەرنى قانداق ئۇققانلىقىمنى مەكتۇپ ئۇنتۇمايمەن: 1972 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ـــ مەن ئۇ چاغدا ئوتتۇرا شەرقتە توقۇنۇشنى كېلىشتۇرگۈچىلىك خىزمىتىنى ئۆتەۋەتاتتىم، ۋېكوندىكى ئۆيۈمگە يېڭىلا كېلىپ تۇراتتىم نيۇ ـ يورکقا بېرىشىمدا ۋە نيۇ ـ يورکتىن قايتىشىمدا دائىم مۇشۇ يەردە توختاپ ئۆتەتتىم ـــ مەن ئۆيگە كېلىپ بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىنلا تېلېفون جىرىڭلىدى تېلېفوننى جون ئاندېرسوننىڭ ئوغلى بېنگېرت لوندوندىن بەرگەنىكەن ئۇ شۇ چاغدا گېئوتېبۇرگتىكى بىر گېزىتنىڭ لوندوندا تۇرۇشلۇق مۇخبىرى ئىدى ئۇ تېلېفوندا دادىسىنىڭ ستوكھولم شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى لىندىنگو ئارىلىدا قاتناش ۋەقەسىگە ئۇچراپ قازا قىلغانلىقىنى ئېيتتى بۇ خەۋەرگە زادىلا ئىشەنگۈم كەلمىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ پاكىتنى قوبۇل قىلىش ماڭا بەكمۇ تەسكە چۈشتى

شۇڭا ئۇ تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردە ئۆز ئالدىغا باسمىخانىسى بار ئىدى بۇ ئەينى چاغدا، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە بىردىنبىر باسمىخانا ئىدى 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يولنى بېسىپ، شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە بارغاندىلا، ئاندىن ئىككىنچى بىر باسمىخانىنى تاپقىلى بولاتتى ۋەھالەنكى، بۇ مۇساپىنى ئاتلىق ياكى

www.alma.cn

جۇڭگو پوچتا هارۋىسىغا چۈشۈپ ماڭغاندا ئىككى ئايدەك ۋاقىتتا ئاران بېسىپ بولغىلى بولاتتى . ئۇ چاغلاردا باشقا قاتناش قورالى يوق ئىدى قەشقەردىكى بۇ باسمىخانىدا كىتاب بېسىلىپلا قالماستىن ، كەلگۈسى ئۇچۇن يەر تۈزۈلۈشىنى ئۆلچەش خادىملىرىمۇ تەربىيىلىنەتتى . بۇ يەر ئۇنداق كىشىلەرگە ناھايىتى موھتاج ئىدى مالىمانچىلىق بولغان يىللاردا ، شۇبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ باسمىخانىسى ۋەقەنى قوزغىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي كىتابچىلارنى بېسىپ بەرگەن ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ گېزىتى (« يېڭى ھايات » گېزىتى) نىمۇ بېسىپ بەرگەن شۇ چاغلاردا ، دىن تارقىتىش ئۆمكى ھەتتا تېخى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋاقىتلىق قەغەز پۇلىنىمۇ بېسىپ بەرگەن ، پىلە بېقىش توغرىسىدىكى كىتابچە دېگەنگە ئوخشاش كىچىك تەلىم ـ تەربىيىگە ئائىت دەرسلىك ماتېرىياللارنىمۇ باسقان مانا بۇلار تېخىمۇ تەرەققىيپەرۋەرلىك يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان دىن تارقىتىش ئۆمكى تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ باسمىخانا قۇرۇلغاندىن تارتىپلا دىنىي ئەسەرلەر ۋە « ئىنجىل » نىڭ تەرجىمىسىنلا ئەمەس ، بەلكى باشقا مەزمۇندىكى ماتېرىياللارنى بېسىشنى مەقسەت قىلغانىدى 1909 ـ يىلى راگۇيت شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ كا-لېندار ئىشلىگەن بۇ كالېندار كېيىنكى چاغلاردا كۇندە بىر ۋاراقى يىرتىپ تاشلىنىدىغان كالېندارغا تەرەققىي قىلغان قەشقەردىكى سودا-گەرلەر بۇنداق كالېندارغا بەكمۇ موھتاج ئىدى بۇ باسمىخانىدا بېسىلغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى دىن تارقىتىش ئۆمكى ئاچقان مەكتەپلەرگە كېرەكلىك دەرسلىك ئىدى ئۇلانىڭ ئىچىدە تەبىئىي پەنلەر ماتېماتىكا ۋە ھەربىيلەرنى قوشۇپ يېزىش قائىدىسى جەھەتتىكى ماتېرىياللار ، شۇنداقلا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى دېگەن بىر دەرسلىكمۇ بار ئىدى مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە چىقىرىلغان ئىنتايىن ياخشى دەرسلىكلەر ئىدى شۇ يەردە بېسىلغان كىتابلار ئىچىدە « خوتۇل تاللانما ئەسەرلىرى » نىڭ تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى ، سېلما لاگېلوف ⑪ يازغان « خرىستوسنىڭ تەرجىمھالى » دىكى بىر ھېكايە بار ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، باسمىخانىدا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى

www.alma.cn

خادىن يازغان ساياھەت دوكلاتىمۇ بېسىلغانىدى شۇ كىتاب ۋە باسمىخانىدا بېسىلغان باشقا نەشر بۇيۇملىرى بۇگۈنكى كۈندە كاتولوگ ئەسەر يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى ئەتىۋارلىق نەرسە بولۇپ قالدۇ

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئېلىپ بارغان يۇقىرىقى مەدەنىيەت ـ ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرىدىن باشقا شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدە ئىسمىنى تىلغا ئېلىشقا ۋە ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىققا تېگىشلىك يەنە نۇرغۇن كىشىلەر بار راگۇيت شۇبتسىيىلىكلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل گرامماتىكىسىنى، ئىككى خىل تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكلىرىنى تەتقىق قىلىشقا ۋە تىلشۇناسلىققا ئائىت باشقا تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىشقا ئاساس سالغانىدى راگۇيت بىلەن زامانداش بولغان ماگنوس باكروندمۇ ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلغان، بىراق ئۇ كېيىنىك بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن، ناھايىتى ئىستىقباللىق بۇ تىلشۇناس ياش تۇرۇپلا ئۆلۈپ كەتكەن گۇستاق ئالبېرت (1884 ـ 1943) بىلەن خىگفولېت مون (1897 ـ يىلى تۇغۇلغان) ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەم خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پىششىق بىلىدىغانلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى ئوسلېر خېممانسون (1889 ـ 1951) « ئىنجىل » نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ئۇلۇغ تەرجىمان؛ جورگ روبېنتس (1897 ـ يىلى تۇغۇلغان) دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسىنىڭ ئەڭ پائالىيەتچان، شۇنداقلا مەسىلە تازا كۆپ بولغان مەزگىلدىكى مەسئۇلى ئىدى بۇ تىزىملىكتىكى ئىسىملار تېخىمۇ جىقراق بولۇشى كېرەك ئىدى چۈنكى، دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكىلەر شىنجاڭدا تۇرغان مەزگىلىدە ھەممىسى دېگۈدەكلا شۇ جايدىكىلەرنىڭ تىلى ۋە يېزىقىنى قوللىنىپ خىزمەت قىلاتتى ئۇلارنىڭ مۇشۇ رايونغا بەك قىزىقىدىغانلىقىغا ئائىت نەتىجىلەرنىڭ بىرى بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە لوند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان شەرق قولىيازمىلىرىدىن ئىبارەت بۇ قولىيازمىلاردىن خەۋەردار كىشىلەر كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ قولىيازمىلار خەلقئارا شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىدا مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە.

مەن 1975 ـ يىلى راگۇيتنىڭ ھايات چېغىدا نەشرىدىن چىقمىغان

www.alma.cn

بىر ئەسىرنىڭ ئىنگلىرچە شەرھىسى بىلەن نەشر قىلدۇردۇم ئۇنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان لىللا پوزىتسىيىسى مېنى تەسىرلەندۈردى راگۇيت ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە « قاسىم ئاخۇننىڭ ئىستانبۇلدىكى دوستى كامىل ئەپەندىگە ياشاش ئۈسۈلى توغرىسىدا يازغان خېتى » دەپ ناھايىتى ئۇزۇن ماۋزۇ قويغان بۇ كىتابتا 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئابرۇيلۇق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان قەشقەرلىك يىگىت ھاشىم ئاخۇننىڭ قانداق قىلىپ ئىستانبۇل (شۇ چاغدا كونستانتىنوپول دېيىلەتتى) غا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەنلىك جەريانى بايان قىلىنغاندى ئۇ ئىستانبۇلدا خرىستىئان دىنىدىكىلەر بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلاپ ، ئامېرىكا دىن جەمئىيىتىنىڭ مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ كېيىن بېيرۇتتىكى ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە ، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇنىڭ ئۆز يۇرتىغا دەرھال قايتىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ چۈنكى ، ئۇلار ئۆز پەرزەنتىنىڭ خرىستىئان دىنىغا بەيئەت قىلىشىنى خالىمايتتى ئۇنداق قىلىش ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئالەمشۇمۇل چوڭ گۇناھ ھېسابلىناتتى راگۇيت ھاشىمنىڭ ئۆز يۇرتىغا قانداق قايتىپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ كىشىلەر ئەلۋەتتە راگۇيتنىڭ دىن تارقاتقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ياش ھاشىم ئاخۇننىڭ خرىستىئان دىنىنىڭ نۇقتىسىنەزەرلىرى ۋە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى قانداق قىلىپ زور دەرىجىدە ئۆزىگە يوقتۇرغانلىقىنى بايان قىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ ئەمما ، ھاشىم ئاخۇن خرىستىئان دىنىي مەكتەپلىرى ۋە ئۇنىۋېرسىتېتىدىكىلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقان بولسىمۇ ، ئۇ شۇ ۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە نىسبەتەن ئېتىراپ قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقان ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن بەزىبىر تەنقىدلەش خاراكتېرىدىكى ئىسلاھات قاراشلىرىدا بولغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ يەنىلا شۇ يەردىكى ئىسلام دىنىنىڭ سادىق مۇخلىسى بولىدۇ مەن راگۇيتنىڭ ئىرقىۇناسلىق ۋە دىن تارىخى جەھەتتىن ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولغان بۇ ئەسىرىنى نېمىشقا ھايات ۋاقتىدا نەشر قىلدۇرمىغانلىقىنى رادى چۈشىنەلمەي كەلدىم قارىشىمچە ، ئۇ كىتابنى 1914 ـ يىلى ياكى 1915 ـ يىلى يېزىپ بولغان بولۇشى مۇمكىن ئۇنىڭ ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن ئوچۇق

www.alma.cn

پىكىرلىك پوزىتسىيىده بولغان بۇ كىتابنى ئاشكارا نەشردىن چىقىرىشقا ھەرگىز بولمايتتى ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ چاغدا لارس ئىرىك خوگبېرگ ۋە شىنجاڭغا ئالدىن كەلگەن شۋېتسىيە دىن تارقاتقۇچى باشقا خادىملىرىنىڭ شۇ يەردىكى خەلقلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ناھايىتى قوپال بولغانىدى چۈنكى ، ئۇلار شۇ يەردىكى خەلقلەرنى روھى مەڭگۈ دوراخقا كىرىدىغانلار ، خۇراپىي ، كاللىسى ساختا ئېتىقاد بىلەن توشۇپ كەتكەنلەر ، دەپ قارىغانىدى ھالبۇكى ، راگۇيت دەسلىپىدە شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەخلاق جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكلىرىگە تازا كەڭ قورساقلىق قىلالمىغانىدى بىراق ، بىر كىتاب يېزىپ ئۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇلارنىڭ جەمئىيىتىدىكى مۇھىملىقىنى تولۇق چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادىلىگەن مېنىڭچە ئەينى چاغدا ، شۋېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتى راگۇيتنىڭ بۇ كىتابنى دىن تارقىتىش ئەدەبىياتى سۈپىتىدە نەشر قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ ، دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن ھازىر بۇ كىتابنى نەشر قىلىشتا ھېچقانداق مەسىلە يوقتۇر دەپ ئويلايمەن

شۋېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى زامان ۋە ماكاننىڭ تەلىپىگە بارا ـ بار ماسلىشىشقا مەجبۇر بولغان مەن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كۆچلۈك دىنىي ھېسسىياتىدىن قەشقەر ، يەركەن ۋە يېڭىسارنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خرىستىئان دىنىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش ئارزۇسىدىن ئەزەلدىن ۋاز كەچمىگەنلىكىگە ئىشىنىمەن ئەمما ، مۇھىت ئۇلارنى ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى چارىسىنى تېپىش ئۈچۈن قايتىدىن ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلغان دىن تارقىتىش ئۆزمىكى ئۇچۈن ئېيتقاندا ، شۇ جايدىكى ئاساسلىق ئەربابلار ۋە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىكى تۆرە ـ ئاقساقاللار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاش مۇھىم ئىدى بۇ يەردىكى مەسىلە داۋاملىق تۇرده مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىنلا ئىبارەت ئىدى بۇ كېسەل بولغاندا بازارغا بېرىپ ، كېسەل داۋالاشنى بىلمەيدىغان ، پەقەت دۇئا ئوقۇش ، پېرىخۇنلۇق قىلىشنىلا بىلىدىغان جاھانكېرەر تېۋىپىنىلا ئىزدەشنى بىلىدىغان يوقسۇللار ئۈچۈن ھەممىدىن

www.alma.cn

مۇھىم ئىدى . ئەمما ، بايلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ، مەسىلە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى بايلار كۆز گۆھىرىگە ئاق چۈشۈش كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغاندا ، ئۇلارنى شۇبھىسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان دوختۇرخانا ئوپېراتسىيە قىلىپ ساقايتالمسا ، ئۇلار پۇل خەجلەپ ھىندىستانغا بېرىپ كېسىلىنى داۋالىتالايدۇ شۇنداقتىمۇ قەشقەردە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان بىر دوختۇرخانىنىڭ بولۇشى ئۇلار ئۇچۇن تېخىمۇ قولايلىق ، ئەلۋەتتە

مەن 1930 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى سەھەردە ، يېڭىسار بازار ئەتراپىدىكى تۆت كوچا ئاغزىغا جايلاشقان ئېيىستېر بىلەن مونىنىڭ ئۆيىدە بىر قانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن ، قەشقەرگە قايتماقچى بولدۇم . مون ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ مەكتىپىدىكى بىر نەچچە ئوقۇغۇچى مېنى ئۇزىتىپ چىققانىدى ئۇ يەردە كېتىدىغان مېھمان بىلەن بىر پەس بىللە مېڭىپ ئاندىن ئۇنى ئۇزىتىپ قويىدىغان ئادەت بار ئىكەن ، ئۇزاتقان كىشىلەر قانچىكى كۆپ بولسا ، كەتمەكچى بولغان مېھماننىڭ ھۆرمىتى شۇنچە چوڭ بولىدىكەن دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان مەكتەپتىكى ھېلىقى ئوقۇغۇچىلار شۇبھىسىنىڭ « دۇنيا بەك گۈزەل » دېگەن ناخشىسىنى ئۇيغۇرچە ئوقۇدى قەدىمىي ۋە تونۇشلۇق بۇ ناخشا يىراقتىكى تېرەكلىك ۋە خام كېسەكتىن سېلىنغان ئۆيلەر ئەتراپىدا ياڭرىماقتا ئىدى شۇ چاغدا شۇبھىسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى شۇبھىسىنىڭ نۇرغۇن دىنىي ناخشىلىرىنى ۋە مۇقەددەس ناخشىلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى شۇبھىسىلىك دىن تارقاتقۇچىلارمۇ مۇشۇنداق دىنىي ناخشىلارنى ۋە مۇقەددەس ناخشىلارنى ھەرخىل تىللارغا تەرجىمە قىلغان ، بىراق بۇ شۇبھىسىيە ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى ۋە مەزمۇنى ھامان ساقلاپ قېلىنغانىدى مۇنداق تەرجىمە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بۇ دۆلەت ئۆزىنىڭ خام ماتېرىياللىرىنى ئىشلەتسە تېخىمۇ ئوبدان بولماسمىدى ؟ پەيدا بولۇپ بولغان دىنىي مۇراسىملارغا مۇناسىپ كېلىدىغان دىنىي ناخشىلارنى ئىجاد قىلسا بولمامدىغاندۇ ؟ دېگەندەك تەنقىدلىرىگە ئۇچرىغانىدى ھازىر ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇلار كىچىك

www.alma.cn

مەسىلىلەر ، خالاس ئەمما ، ئەينى چاغدا ، مەن شۇ ناخشىلارنى تەرجىمە قىلىشقا قارىتا تەنقىدىي پوزىتسىيىدە ئىدىم « دۇنيا بەك گۈزەل » دېگەن ناخشا شىنجاڭنىڭ كەڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىغا تارقىتىشقا ماس كەلمەيتتى ھازىر مەن بۇنىڭغا تارىخ نۇقتىسىنەزىرىدىن قاراۋاتىمەن 8 ـ ئەسىردە مانى دىنى مۇخلىسلىرى ۋە نېستۇرى دىنى مۇخلىسلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغانىدى ئۇلارنىڭ مۇقەددەس ناخشىلىرى ۋە دىنىي ناخشىلىرىمۇ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ ، 30 ـ يىللىرى قەشقەردە پەيدا بولغان ئەھۋاللارغا ئوخشاپ كېتەتتى مانى دىنى ۋە نېستۇرى دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى ئۆزلىرىنىڭ ناخشىلىرى ئارقىلىق مۇشۇ يەرنىڭ مۇھىتىغا تەسىر كۆرسىتىش جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى ئەگەشكۈچىلىرىگە ئوخشاش بىتاقەت ئىدى مەن ھەمىشە ئۆزۈمگە : خوتەننىڭ ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۇدا تەكرارلىنىدىغان دۇرۇتقا ئوخشاش ئاڭلىنىدىغان بولغاچقا ، ئۇ نېستۇرى دىنىدىن تەرجىمە قىلىنغان بىر ناخشىنىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى ئەكس ساداسىمىدۇ ؟ دەپ سوئال قويۇاتتىم

شوخلىق ياۋا ئۆرۈك شاخلىرىدىن ،
قېرى ئايال قولىدىن ،
شەپقەتلىك خۇدا قۇتقازغىن بىزنى ! *

يۇقىرىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكىنىمدەك ، بىراۋ ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندا ، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە ئەتراپىدىكىلەر بۇنىڭغا نىسبەتەن ئىنكاس قايتۇرغانغا ئوخشاش دىن تارقاتقۇچىلار ئۇلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىشى ، ھەتتا پاجىئەگە مۇپتىلا بولۇشى تۇرغان گەپ . پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخى مۇنداق پاجىئەلىك مىساللار بىلەن تولغان دىندا تامامەن يېڭىلاش ئاللىقاچان پەيدا بولۇپ بولغان ئېتىقادىنى قاندۇرىدىغان يېڭى توساق ـ پەردە ھاسىل قىلىشنىڭ

---

* ئاستۇرنىڭ ئىزاھاتى : بۇنى مۇشۇ كىتابنىڭ ئاپتورى شۆبەچىگە ئۇيغۇرچىدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلغان .

www.alma.cn

هاجىتى يوق مەيلى دىنىي ، مەيلى سىياسىي ۋە ياكى ئىدىئولوگىيە تۈ-سىنى ئالغان بولۇشتىن ، گاھىدا ئوڭاي قوبۇل قىلىنىش ۋە ماختاشقا سازاۋەر بولۇشتىن ، شۇنداقلا ۋاقىتنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن يەنە لە-نەتكە ئۇچراشتىن قەتئىينەزەر ، ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل تارىخى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى تارىختىن ئىبارەت قەشقەردىكى شۇڭېتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ كەچۈرمىشلىرىمۇ دەل ئاشۇ تارىخنىڭ بىر قىسمى بو-لۇپ ، ئۇلارنىڭ تارىخنى كىشىلەر تېخى يېزىپ چىقمىدى

كىتابيۇرۇش روزى ئاخۇن

لۇنىد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ۋاقتىمدا ، قەشقەردىن قايتىشىمدا ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر تۈركۈم ئۇيغۇر قولىيازما توپلاملىرىنى ئې-لىپ كېلىشىمەن دەيدىغان ئويۇم ۋە ۋەزىپەم بار ئىدى بۇنىڭغا ئۆزۈمۇ لەۋزى قىلغانىدىم ئەمما ، بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىنلا لوند ئۇنىۋېرسى-تېتى ماڭا تاپشۇرغان ۋەزىپىگە ئىنتايىن قىزىقسامۇ ، لېكىن ۋەزىپەمنى ئورۇنداش ئۈچۈن ، ماڭا ئازراقمۇ خىراجەت بەرمىگەنلىكىنى ھېس قىل-دىم شۇڭا ، خىراجەت بولمىسىمۇ ئۇنىڭ ئىلاجىنى قىلىشىمغا توغرا كەلدى ئېھتىمال ، ماڭا ئالدىنئالا خىراجەت بەرمىگەنلىكىگە مەندەك بىر ياش يارەمچى كۈتۈپخانا خادىمىنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىدىن كۈمانلانغانلىقىدىن ئىبارەت ھەددىدىن زىيادە ئېھتىياتچانلىق سەۋەب بول-غان بولۇشى مۇمكىن ؛ ئۇلار مېنى ئۇ پۈلنى باشقا ئىشلارغا سەرپ قىلىۋېتەرمىكىن ۋە ياكى ئەمدى زادى قايتىپ كەلمەسمىكىن ، دەپ ئويلە-غان بولۇشلىرىمۇ مۇمكىن

مەن قەشقەرگە بېرىپ بىر قانچە كۈندىن كېيىن بازارغا چىقتىم ، يەنى كىتاب ۋە قولىيازمىلارنى ساتىدىغان بازارغا باردىم ئۇ يەردە سېتىلە-دىغان كىتابلار ئىچىدە تاش باسمىدا بېسىلغان ئۇتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك ئەسەرلىرى ، ئىسلام دىنىغا ۋە ئېتىكىغا ئائىت نۇرغۇن كىتابلار بار ئىدى . بۇلاردىن باشقىلىرى تاشكەنت ، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتە بېسىلغان بەك

www.alma.cn

ئۇزۇن مەنسىز ئەدەبىي ماتېرىياللار بولۇپ ، قوليازمىلار كۆرۈنمەيتتى سەللە ئورىغان مويسىپىت موللىلار دۇكانلىرىدا ئولتۇراتتى ئۇلاردا كىتابلىرىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان بىر چەت ئەللىككە سېتىپ بېرىدىغان ئويى رادىلا يوق ئىدى ئۇلارنىڭ بۇنداق پورىتسىيسى سوغۇق تەلەتىدىن چىقىپ تۇراتتى كىتاب ۋە قوليازمىلارنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن باشقا بىر ئامال ئىزدەش لازىملىقى دەرھال ئېسىمگە كەلدى كېيىن ساقال-لىق ، سەللە يۆگىگەن سەييارە تىجارەتچى روزى ئاخۇن ئالدىمغا كەلدى - دە ، باش قېتىنچىلىقىمنى ھەل قىلدى

ئۇ بىر كۈنى بالىخانىدىكى ئۆيۈمگە مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپلا پەگادا ئولتۇرۇپ ، دۇمبىسىدىكى خۇرجۇنىدىن ساتىدىغان نەرسىلىرىنى چىقاردى ئۇ باشتا ماڭا نەپىس گۈللەر چېكىلگەن خوتەننىڭ مىس چۆگۈننى كۆرسەتتى ، كەينىدىن قەشقەردە سوقۇلغان كۈمۈش رىزىنى تەڭلىدى بۇ ئىككى نەرسىنى شۇ ئانلا ياقتۇرۇپ قالدىم ئۇ خۇرجۇنىدىن يەنە جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكە-لىرىنىڭ مەلۇم يېرىدە ئىشلەنگەن كۈرۈشكا ، سىر بېرىلگەن قاچا ، بىر نەچچە كەشتە ۋە باشقا نۇرغۇن نەرسىلەردىن چىقاردى مەن ئۇنىڭ بە-لەن بىر ھازاغىچە سودىلىشىپ يۈرۈپ ، مىس چۆگۈن بىلەن كۈمۈش رىزىنى ئالدىم قالغان نەرسىلەر ئۆزىگە قالدى مانا بۇ روزى ئاخۇن بە-لەن ئىككىمىز ئوتتۇرىسىدىكى سودا - سېتىقنىڭ باشلىنىشى ، شۇنداقلا ئۆز ئارا تونۇشۇشىمىزنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى كېيىنچە بۇ خىل تونۇشۇش دوستلۇققا ئايلاندى روزى ئاخۇن نېمىگە بەك قىزىقىدىغانلىقىمنى سورىدى مەن ئۇنىڭغا كىتاب ۋە قوليازمىلارغا قىز-قىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم ئۇ كېلەركى نۆۋەتتە ئەكىلىشكە لەۋزى قىلدى

بىر نەچچە كۈن ئۆتە - ئۆتمەيلا ، روزى ئاخۇن تاللىغان كىتابلىرىنى يۈدۈپ يەنە كەلدى ئۇ بىرىنچى بولۇپ خۇرجۇنىدىن « قۇر-ئان كەرىم » نىڭ قوليازمىسىنى ئالدى قۇرئاننىڭ بىرىنچى پارىسى كۆركەم رەڭ بىلەن ، بولۇپمۇ كۆك ۋە قىزىل رەڭ بىلەن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ ، بۇ كەشمىر قوليازمىسى ئىدى . ئۇ ئارقىدىنلا « قىسسەسۇل

www.alma.cn

ئەنبيا » دېگەن كىتابنى چىقاردى روزى ئاخۇن چېچەنلىك بىلەن : گەرچە بۇنىڭ باش ـ ئاخىرى يوق بولسمۇ ، بىراق بۇ كىتابنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى بولۇپمۇ بۇ كىتابنىڭ يەھيا پەيغەمبەرگە ئائىت قىسسىسى ، يەنى ئەيسا پەيغەمبەر ھەققىدىكى مەزمۇن ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ئۇنىڭدا ئۇيغۇرچە شېئىرلار توپلىمىدىن بىرى بار بولۇپ ، ئۇ بۇنىڭدىكى بىر قانچە شېئىرنى يادقا ئوقۇيالايتتى بىر كۈپلېتنى يادقا سۈدەك ئوقۇيتتى روزى ئاخۇن موللا بولۇپ ، كلاسسىك ئەسەرلەرگە كامىل ئىدى ئۇ ھەم ئوقۇيالايتتى ھەم يازالايتتى ، شىنجاڭ ئىسلام ئەدەبىياتىنى ناھايىتى ئوبدان بىلەتتى . ئەمما ، ئۇ مەرتىۋىلىك موللىلاردىن ئەمەس ئىدى ھەقىقىي يوسۇندا ياخشى تەلىم ئالغان موللىلار ئۆرلىرىنى « دامولا » دەپ ئاتىشاتتى « دا » دېگەن بۇ ئالدى قوشۇلغۇچى خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ ، « ئۇلۇغ ، كاتتا » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ روزى ئاخۇن ئادەتتىكى موللىلار ئىچىدىكى تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇرىدىغان موللا ئىدى ئۇ مېنىڭ نېمىگە قىزىقىدىغانلىقىمنى ناھايىتى تېزلا بىلىۋالدى شۇڭا ، مەندىكى قولىيازما ساقلانمىلىرى بارا ـ بارا كۆپىيىشكە باشلىدى بۇنىڭ ئىچىدە ھەرخىل ئەتىۋارلىق نۇسخىلار بار ئىدى

مەن بىر كۈنى روزى ئاخۇنغا ئاللادىن يامغۇر تىلەش ھەققىدىكى راراخەتمىگە بەك قىزىقىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم ئۇ ماڭا قاراپ كۆزىنى پۇرۇشتۇرۇپ : يامغۇر تىلەش ھەققىدىكى كىتابنى ھەرگىز تاپقىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى يامغۇر تەلەپ قىلغۇچى ئەۋلىيالار ئۇنىڭ سىرىنى بەك قاتتىق ساقلايدىكەن ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يامغۇر تەلەپ قىلىشتىكى دۇرۇت ـ ئەپسۇنلىرىنى ئەزەلدىن ئاشكارىلىمايدىكەن مەن ئۇنىڭغا ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدىن بىرىنى تېپىپ بېرىشنى دەپ باقتىم ئۇ يەنىلا تاپقىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى شۇنداقتىمۇ كېيىنچە باشقا ئەپسۇن ، پەند ـ نەسىھەت كىتابلىرىنى ئېلىپ كەلدى مەسىلەن ، قاسساپلارنىڭ ، مىسكەرلەرنىڭ ، ماشىنىچىلارنىڭ ، ناۋايلارنىڭ ئەپسۇنلىرى دېگەنگە ئوخشاشلار بۇلارغا تۇرلۈك ھۈنەر ـ كەسىپ پىرلىرىنىڭ ئىسىملىرى يېزىلغانىدى بۇ ئەپسۇن ، پەند ـ نەسىھەت كىتابلىرى ناھايىتى كىچىك ،

www.alma.cn

ناھايىتى رەتلىك يېرىلغان ئەپچىل قوليازمىلار ئىدى بۇلار ئۇرۇندىن بېرى چاپانىنىڭ ئىچ يانچۇقىدا ساقلىنىپ كەلگەچكە ، بىر ئاز كونىراپ كەتكەنىدى چاپان بىرخىل ئۇزۇن كىيىم بولۇپ ، ئۇنى قورامىغا يەتكەن ئۇيغۇر ئەرلىرى كىيەتتى ئارىدىن ھېچقانچە كۈن ئۆتمەي ، مەيىن شاـ مال ، ئىللىق ئاپتاپلىق بىر كۈنى ، روزى ئاخۇن بىر risale (رىسالە) نى ئېلىپ كەلدى ، بۇ risale ھەققىي رىسالە ئىدى ، ئەمما ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمىلا بار ئىدى شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭدا يامغۇر تەلەپ قىلـ غاندا ئوقۇيدىغان ئەپسۇن ـ ئايەتلەر بار ئىدى ئەلۋەتتە ، شۇنىڭغا ئوخشاشلا مۇھىم بولغان يامغۇرنى توختىتىدىغان سېھرلىك مەزمۇنلارمۇ بار ئىدى ئۇ كىتابتا سۇغا سېلىنغان يامغۇر تەلەپ قىلىدىغان ، تاشنى قانداق ئىشلىتىش ، شۇنداقلا تاشنى سۇغا سالغاندا ئوقۇلىدىغان يامغۇر تەـ لەپ قىلىدىغان ، قار تەلەپ قىلىدىغان ، مۆلدۈر تەلەپ قىلىدىغان بىر يۇرۇش ئەپسۇن ، ئايەتلەر تونۇشۇتۇرۇلغانىدى بۇنىڭدىن 50 يىل بۇـ رۇن ، قەشقەردە يامغۇر تەلەپ قىلىدىغان ئەۋلىيالارنى تاپقىلى بولاتتى يېقىندا ، قەشقەرنى قايتا زىيارەت قىلغىلى بارغىنىمدا ، بۇ ئىشنى سورىسام ، ئۇلار ماڭا خىجىللىق بىلەن كۆلۈپ تۇرۇپ ، بۇ يەردە بۇنداق ئىشلار كەلمەسكە كەتتى قەشقەر رامانۇي شەھەرگە ئايلىنىپ بولدى ، دەپ جاۋاب بەردى

يامغۇر تەلەپ قىلىش سېھرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزاق تارىخقا ئىگە چىڭگىرخان ۋە تۆمۇرلەڭگە ئوخشاش ھەربىي قوماندانلار ئۆز قوشۇنلىرىدا yadachis (يامغۇر تەلەپ قىلغۇچى) ئەۋلىيالارنى بىلىپ ئېلىپ يۈرەتتى ئىلگىرى بايـ قالغان يىلنامىلەردە يامغۇر تەلەپ قىلىدىغان ئەۋلىيالارنىڭ جەڭ باشلىنىشتىن بۇرۇن قانداق قىلىپ بوران چىقىرىپ يامغۇر ياغدۇرۇش ، شىددەتلىك شۇرغان ۋە قاتتىق مۆلدۈر پەيدا قىـ لىش ئارقىلىق دۈشمەنلەر سېپىگە غايەت زور ھەيۋە كۆرسىتىپ ، ئۇلارنى ساراسىمگە سېلىۋەتكەنلىكىدىن ئىبارەت مەنـ رىيىلەر تەسۋىرلەنگەن

www.alma.cn

روزی ئاخۇننىڭ يامغۇر تەلەپ قىلىدىغان ئاشۇ كىتابىنى ئەينى ۋا-قىتتا ماڭا قانچە پۇلغا سېتىپ بەرگەنلىكى ئېسىمدە قالماپتۇ لېكىن ، شۇ چاغلاردا بۇنداق كىتابلارنىڭ باھاسى شۇبھىسىزكى ناھايىتى قىممەت ئىدى شۇ كۈنى ، ئۇ يەنە بىر سالاچىنى بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى . بۇ سالاچى ۋېجىك كەلگەن ، پاكار سەممىي قىياپەتكە كىرىۋالغان ، ياغلىما گەپكە ئۇستا بىر بوۋاي ئىدى مەن ئارىدىن بىرەر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ، روزى ئاخۇن ھەر قېتىم بىر نەرسە ئېلىپ كەلگەن ، ئۇنىڭ ئۇسـتىگە ئۇنىڭغا ناھايىتى ئۇستۇن باھا قويىدىغان چاغدا ياكى بىرەر كىتاب ماتېرىيالىنى ماڭا كۆرسەتمەستىن ئوڭايسىزلىق ھېس قىلىدىغان چاغدا ، ئاشۇ سالاچىنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا زەن قويىدىغان بولدۇم . بۇ سالاچى گەپنى سىلىق ـ سىپايە قىلاتتى ئۇنىڭ كاللىسى سىزنى مالنى ئېلىشقا كۆندۈرىدىغان ھىيلە ـ مىكىرلەر بىلەن تولغانىدى ئەنە شۇنداق ئۇزاق-قىچە سودىلىشىش جەريانىدا ، ئۇيغۇر تىل ئىقتىدارىم كۇنسايىن ئۆسۈپ باردى

روزى ئاخۇن ئېلىپ كەلگەن قولىيازمىلىرىنىڭ باھاسىنى ئوبدان بىلەتتى . ئۇ بىر كۈنى بىر قولىيازمىنى ئېلىپ كەلدى ـ دە ، مېنىڭ ئۇ قولىيازمىغا بولغان دىققىتىمنى قوزغاشقا خېلى ئۇرۇندى بۇ قولىيازما ئارىسىغا قىستۇرۇلغان بىر قوشۇمچە نەرسە قولىيازمىنىڭ باھاسىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتكەنىدى . قولىيازما ئىچىگە بىر باغاقچە قىستۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇ-نىڭدا 1903 ـ يىلى يېڭىسارىدا تۇغۇلغان بىر تەنلىك قوشماق بوۋاق ھەققىدىكى ھېكايە يېزىلغانىدى بۇ قوشماق ئوغۇل بالا تۇغۇلۇپ ئىككى ھەپتىلىك بولغاندا ، ئاتا ـ ئانىسى ئۇلارنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ ، قەشقەرنىڭ دوتېيىگە كۆرسىتىپتۇ ، شۇنداقلا قەشقەردىكى باشقا ئامباللارغا ۋە بايلارنىڭ ئالدىغا كۆتۈرۈپ بېرىپ ، ئۇلارغىمۇ كۆرسىتىپتۇ ھەتتا ئەنگلىيە ۋە روسىيەنىڭ كونسۇلخانىلىرىدىكىلەرمۇ بۇ « مۆجىزە » نى كۆرۈشكە ئىجازەت ئاپتۇ . ئامبال ـ بايلار بۇ قوشماق ئوغۇل بالىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئاتا ـ ئانىسى ئۇلارنى قەشقەر شەھىرىدىكى كىچىك ـ چوڭ ھەممىسىگە كۆرسىتىپتۇ بۇ باغاقچىغا ھېلىقى بوۋاقلارنىڭ ئاتا ـ

www.alma.cn

ئانسىنىڭ بىر تەنلىك قوشماق ئوغۇل بالىنى ئەل ـ جامائەتكە كۆرسىتىش ئارقىلىق سوۋغا ـ سالام تەرىقىسىدە نۇرغۇن تەڭگە ۋە پۇلغا ئېرىشكەنلىكى يېزىلغانىكەن مەن ئاشۇ باغاقچىنى ئوقۇۋاتقىنىمدا ، روزى ئاخۇن چىراـ يىمغا زەن سېلىپ تۇردى . مەن ئۇنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇ كىتابقا باھا قويدى . باھاسى ناھايىتى يۇقىرى بولسىمۇ ، مەن ئۇ كىتابنى سېتىۋالدىم بۇ كىتاب لۇند ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ ۋە مەن ئېلىپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا قوليازمىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى

مەن كېسەل بولۇپ قالغان چاغدا ـــ بۇ ئىش ئۇستىدە كېيىن توختىلىپ ئۆتىمەن ـــ روزى ئاخۇنىنىڭ مېنى يوقلىشىنى قاتتىق مەنئى قىلدىم . بىر كۈنى كېسىلىم ئاخىر ساقايدى . ياتقىمنىڭ ئىشكى ئاۋايلاپ ئېچىلىپ ، ئىشكىتە روزى ئاخۇنىنىڭ يېقىملىق چىرايى ، بۇرۇت ـ ساقاللىق يۈزى پەيدا بولدى . ئۇ كۆزلىرىنى پۇرۇشۇپ :

— kitab bar ، غوجام ، كىتاب ئېلىپ كەلدىم ! ـــ دېدى بوش ئاۋازدا

ئۇنىڭ كىرگۈزۈشتىن بۆلەك ئامال يوق ئىدى شۇنداق قىلىپ ، ئۇ ئېلىپ كەلگەن قوليازمىلار ھەققىدە سۆھبەتلىمىز باشلاندى ئاشۇ قولياز ـ مىلارنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ئۇنىڭ باھاسى ئۇستىدە سۆزلەشتۇق تېنىم بەك ئاجىز بولغاچقا ، بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ بىلەن ئىمكانقەدەر باھا تالاشمىدىم ھەمدە روزى ئاخۇنىنىڭ ئارزۇ قىلغىنىدەك ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق سودىلىشىپ ، باھا تالىشىپ ئولتۇرمىدىم ئۇ ئاشۇ بىر قانچە ھەپتىدە خېلى نۇرغۇن پۇل ئۇندۇرۇۋالدى . ئاشۇ ۋاقىتنىڭ ئارىمىزدىكى سودا مۇناسىۋىتى ئەڭ ئوبدان بولغان ، ئەمما سودا قېتىمى كۆپ بولمىغان بىر قانچە ھەپتە بولغانلىقى شۇبھىسىز ئىدى

سالامەتلىكىمنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ ، سېتىۋالغان قولـ يازمىلىرىمنىڭ سانىمۇ كۆپەيىشكە باشلىدى شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، چاتاق بولغىنى قولۇمدىكى خىراجىتىمۇ بارغانسېرى ئازلىماقتا ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ ئېتىسىگە قايتىدىغان ۋاقتىمۇ بارغانسېرى قىستاپ قالماقتا

www.alma.cn

ئىدى روزى ئاخۇن مېنىڭ شۇبتسىيگە پات ئاربدا قايتىدىغانلىقىمنى ھەمدە ئەڭ ئوبدان خېرىداربدىن پات ئاربدا ئايرىلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە ، مەن ئالىدىغان قوليازمىلارنىڭ نەرخىنى ئاز ـ ئازدىن ئۆستۈرگىلى تۇردى تېخى ئۇنى ئاز دەپ ، ھەر نۆۋەت ئېلىپ كېلىدىغان نەرسىلەرنىڭ سانىنىمۇ ئۇزلۇكسىز تۇردە كۆپەيتكىلى تۇردى ئۇ ياتقىمغا كۇندە دېگۈدەك كېلەتتى ھەر قېتىمدا كىشىنىڭ روقنى قوزغايدىغان يېڭى ـ يېڭى نەرسىلەرنى ئەكىلەتتى مەن ئۇ ئەكەلگەن نەرسىلەرنى سېتىۋالمىسام بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلماقتا ئىدىم

بىر كۈنى رورى ئاخۇن خۇرۇمدا مۇقاۋىلانغان بىر كىتابنى ئەكەلدى كىتابنىڭ تېشى كىرلىشپ ، مايلىشىپمۇ كەتكەنىدى ئۇ ھېلىقى كىتابنى ماڭا قوش قوللاپ سۇندى ـــ بۇ ئۇنىڭ بۇ كىتابنى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئىنتايىن قەدىرلەيدىغانلىقىنى ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ماڭا بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرەتتى ، ئاندىن بوغۇق ئاۋازدا :

ـــ بۇ كىتابدا جىن ـ ئالۋاستىلارغا ئائىت نۇرغۇن مەزمۇنلار بار ، ـــ دېدى بۇ كىتابنى سامانى يازغان بولۇپ ، بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى بۇرۇنقى رامانىدا نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدىغان چاغدىكى مۇراسىملار ۋە قائىدە ـ يوسۇنلۇق سۆزلەردىن ئىبارەت ئىدى ئۇيغۇرچىدىكى dua — akhon (دۇئا ئاخۇن) دېگەن سۆز « قۇرئاننى يادقا ئوقۇش » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دېمەك ، بۇ كىتابتا يېرىلماي قالغان ھېچقانداق نەرسە يوق بولۇپ ، قانداق قارغاش ، مەسىلەن ، چىش ئاغرىقىدەك ئۇششاق ـ چۈششەك ئاغرىق ـ سىلاقلىرىنى ساقايتىدىغان دۇرۇت ـ ئەپسۇنلىرىنى تارتىپ ئوغرىلىغان نەرسىنى قايتۇرۇشقا بۇيرۇيدىغان ئەپسۇنغىچە ، يەنە بەتنىيەتلەرنىڭ بىگۇناھ كىشىلەرگە شۇم نەزەرى بىلەن قاراش ئارقىلىق ئېلىپ كەلگەن ئاقىۋەتلەردىن كىشىلەرنى خالاس قىلىش ھەققىدىكى سېھىر ـ جادۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى مەن بۇ كىتابقا بەكلا قىزىقىپ قالغانىدىم لېكىن ، روزى ئاخۇننىڭ كىتابنى ماڭا قوش قوللاپ سۇنۇشى مېنى ئۇ كىتابقا باھانى ناھىيىتى يۇقىرى قويىدىغان بولدى ، ئۇنىڭ باھاسىغا چىقىشالمايدىغان بولدۇم دېگەن ئەندىشىگە

www.alma.cn

سالدى ئادەتتىمىز بويىچە ، سودىلىشىشنى يەنە باشلىدۇق . ئەمما ، ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدۇق ــ سودىدا پۇتۇشەلمىدۇق . ئۇ ئەتىسى يەنە كەلدى ، بىراق كىتابنىڭ باھاسىنى بىر تىيىنمۇ چۈشۈرمىدى ئەھۋال كىشىنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلاتتى . لېكىن ، روزى ئاخۇننىڭ كۆزى كىتاب جاۋۇنىمىدىكى ئېگىز دۆۋىلەنگەن شۆبدچە گېزىتكە تىكىلگەنىدى بۇ گېزىتلارنى بىر قانچە ئايدىن بېرى توپلىغانىدىم مەن ئۇنىڭدىن بۇ گېزىتنىڭ غايەت زور قىممىتىگە ، ئۇنىڭدىكى يېڭى خەۋەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرىغا ، شۇنىڭدەك مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ماقالىلەرگە دىققەت قىلىشىنى ئۆتۈندۈم ، ئەمما ئۇ گەپلىرىمگە قىزىقمىدى . مەن بىر پارچە گېزىتنى يايدىم . شۇ چاغلاردا شۆبتسىيە گېزىتىنىڭ ھەجمى بەك چوڭ ئىدى . روزى ئاخۇن ئاخىر ماڭا يول قويدى مەن ھېلىقى ساماننىڭ كىتابىغا ئېرىشتىم . روزى ئاخۇن بولسا شۆبتسىينىڭ جەنۇبىدىن تارقىتىلىدىغان گېزىتتىن بىر كىلوگرامغا ۋە يەنە بىر ئاز نەق پۇلغا ئىگە بولدى بۇ سودىمىزدىن ھەر ئىككىلىمىز ئىنتايىن مەمنۇن بولدۇق

مەن روزى ئاخۇننىڭ شۆبتسىينىڭ گېزىتىگە نېمىشقا قىزىققانلىقىنى سەۋەبىنى كېيىنچە ئۇقتۇم ئۇ بۇ گېزىتلەرنى قەشقەرنىڭ ماشىنىچىلىرىغا ساتىدىكەن . شەھەر خەلقى قىشتا ئۇزۇنلۇقى تاپانغا چۈشىدىغان ناھايىتى قېلىن تون كىيىدۇ . شۆبتسىينىڭ جەنۇبىدىن چىقىدىغان گېزىتنى تولۇق يايغاندا ، ھېلىقى تونىنىڭ ئارقا بويىنىڭ چوڭلۇقىغا توغرا كېلىدىكەن بۇ گېزىتنى ئاشۇ تونغا قوش ئەستەر قىلىپ سىرىۋەتسە ــ تولا چاغلاردا يۇلۇق توقۇلمىلار ئارىسىغا ئېلىنىدۇ ــ چۆل باياۋاندىكى ھەر قانچە قاتتىق بورانمۇ ئۇنىڭدىن ئۆتەيدىكەن .

قەشقەردىن ماڭىدىغان چېغىمدا ، روزى ئاخۇن مېنى ئۇزاتقىلى چىققان نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن بىللە سېپىلدىن خېلى ئۇزاق يەرگىچە ئۇزىتىپ باردى . مەن شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى قايتا كۆرەلمىدىم ، شۇنداقلا كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ تۇرمۇشىنىڭ قانداق بولغانلىقىنمۇ ئۇقالمىدىم . ئۇنىڭ ئەھۋالىنى دوستۇم گۇستاق ئالىبېرت ماڭا يازغان خېتىدە ئۇققانىدىم . ئۇ خېتىدە ، روزى ئاخۇننىڭ ئۇنىڭدىن دائىم مېنىڭ ئەھۋا-

www.alma.cn

لىمنى سۈرۈشتۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى ، مېنىڭ قەشقەرگە يەنە قاچان كېلىدىغانلىقىمنى سورىغانلىقىنى يازغانىدى . ھالبۇكى ، مەن بۇ يەرگە قايتا كەلگەندە ، بۇ يەردە روزى ئاخۇنمۇ ، ئۇنىڭ قولىيازمىلىرىمۇ يوق ئىدى ئەمدىلىكتە بۇ يەردە بارى كىتابخانا پوكىيى ئىچىدە ئىللىق كۆلۈمسىرەپ تۇرغان قىزلار سېپىتىۋاتقان باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان كىتابلار ئىدى ، خالاس

دەشت ـ بايازانغا بېرىش تاۋاپ قىلىش

قەشقەر شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى ناھايىتى يىراقتا جايلاشقان تەكلىماكان چۆلى ئىچىدە كەڭ كەتكەن بىر پارچە يەر بار ، ئۇ يەردە نۇرغۇن ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسى بار ، ئۇنىڭدا شۇ چاغدا كۈنسېرى گۈللەپ ـ ياشناۋاتقان ئىسلام دىنىي كۆچلىرى بىلەن قەشقەر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بۇددا مۇخلىسلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭلەر تارىخى خاتىرىلەنگەن ئاشۇ قەبرىلەر ئىچىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئەڭ ، ئەڭ مۇھىم بىر قەبرىگە ئودام پادىشاھنىڭ ئىسمى ئويۇلغان بۇ قەبرە شۇ جايىنىڭ نامىمۇ بولۇپ قالغان . ئادەت بويىچە بەلگىلەنگەن تاۋاپ قىلىش ۋاقتى يېتىپ كەلگەندە ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قەشقەر خەلقى ـــ مىڭلىغان ، تۇمەنلىگەن ئەر ـ ئاياللار ۋە بالىلار دەشت ـ بايانۋاندىكى بۇ قەبرىگاھنى تاۋاپ قىلىدۇ ئۇلار ئۆزۈن سەپ بولۇپ تىزىلىپ ، تېرەك خادىسىغا باغلانغان تۇغ ـ ئەلەملىرىنى لەۋھەلەر ۋە ھەرخىل لاتىلارنى كۆتۈرۈپ ، ئۇنلۇك جار سېلىپ ، مەرسىيە ، مەدھىيىلەرنى ئوقۇپ ، ئۇلۇغلارغا ھەمدۇ سانا ئوقۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇلارغا بولغان ئىززەت ـ ئىكرامىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ تاۋاپ قىلغۇچىلار قەشقەردىكى مۇقەددەس يەرگە ئەسەبىيلەرچە ئېتىقاد قىلغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ ئۇ يەرنى تاۋاپ قىلىشنى شۇ جايدىكىلەر ئاپىرىن ئوقۇشقا ھەقلىق ئىش ، ئەگەر ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىگاھىنى دائىم تاۋاپ قىلىپ تۇرسا ، بۇنىڭ رولى يىراق مۇساپىلەرنى بېسىپ باردىغان ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بېرىش ئاسانغا

www.alma.cn

چۇشمەيدىغان مەككىگە ھەج ـ تاۋاپ قىلغان بىلەن ئوخشاش دەپ قارايتتى . ئاشۇ قەبرىگاھنى تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ دىنىي روھى بەك ئەسەبىي بولغاچقا ، ئۇلار يولدىن ئۆتكەندە دىنسىزلار ئۇلارغا يول بوشتىپ بېرىشى شەرت ئىدى بىر قېتىم مەلۇم دۆلەتنىڭ كونسۇلى ئاشۇ يەردىكى قەبرىگاھنى ئېكسكۇرسىيە قىلماقچى بوپتۇ شۇ چاغ تاۋاپ قىلىش مەزگىلى بولمىسمۇ ، جۇڭگو تەرەپ ئۇنى قوغداشقا ئەسكەر ئەۋەتىپتۇ چۈنكى ، جۇڭگونىڭ قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىمۇ تەۋەككۈلچىلىك قىلىشنى خالمايتتى .

مەن 1929 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جون تورېنكۇست بىلەن بىرلىكتە ئودامنى تاۋاپ قىلغىلى باردىم . تورېنكۇست شۆبىتسىيىلىك قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى تەققى ـ تۇرقى راۋۇرۇس بىر بوۋاي ئىدى . بىز تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭ لىگشىپ ، سىلكىنىپ تۇرىدىغان ئۇچ مەپىگە چۈشۈپ يولغا چىقتۇق . ئات قوشۇلغان بۇ خىل مەپىنىڭ ئىككى چاقى بەك يوغان ، مەپە ئۇستىگە كۆك رەخت يېپىلغان بولۇپ ، ئۇنى بىر ئات سۆرەيتتى . تورېنكۇست بىلەن ئىككىمىز بىردىن مەپىگە چۈشتۇق ، يەنە بىر مەپىگە يۈك ـ تاقىلىرىمىزنى باستۇق . تورېنكۇست شۆبىتسىيىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ مەسئۇلى ئىدى . ئۇنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقىنىغا بىر قانچە ئون يىل بولغانىدى ئۇ خەنزۇچىنى سۇدەك سۆزلىگىنى بىلەن ، ئۇيغۇرچىنى ئانچە راۋان سۆزلىيەلمەيتتى ئەمما ، يەنىلا قاملاشتۇراتتى تورېنكۇست ئەدەبىي تالانتقا ، شۇنداقلا بەدىئىي خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە كاتتا فوتوگراف ئىدى . مەن ئۇ تارتقان شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىغا ئائىت شۇنچە ئېسىل سۈرەتلەرنىڭ ھازىر نەدىلكىنى ئۇقمايمەن ئۇ بىر نەچچە قىسىم سايامەت خاتىرىسىمۇ يازغانىدى . ياشىنىپ قالغان بۇ دىن تارقاتقۇچىنىڭ نۇرغۇن مەسىلىلەردە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل كۆز قارىشى بار ئىدى ئۇنىڭ نۇرغۇن پىكىرلىرى دىن تارتقاتقۇچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىدىيىسى بىلەن كۆپ ھاللاردا بىردەك ئەمەس ئىدى . ئۇ ناھايىتى قامىلاشقان سەپەرداش ، ھېرىش ـ چارچاشنى بىلمەيدىغان ، ئوچۇق ـ يورۇق ، قىزىقچى ئادەم

www.alma.cn

ئىدى

مەپىمىر يېگىشەھەرنىڭ ئەگمە دەرۋازىسىدىن چىققاندا تاڭ ئاتتى كىشىلەر ئېشەكلىرىگە كۆكتات ۋە يەل ـ يېمىشلىرىنى ئارتىپ شەھەرگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى بىر مۇنبەت ئېتىرلىقلار ئارىسىدىن ئۆتكەن يول بەلەن ماڭىدۇق ، ئېتىرلىقتىكى كۆممىقوناق ۋە ئاق قوناق ئادەم بويى ئېگىزلىكتە ئۆسكەنىدى يول ياقىسىدىكى قاشقا سۆگەت تىكىلگەنىدى ھەربىر بۆلەك ئۆلكە ئېتىزنى قاش توساپ تۇراتتى يول يۇزىنى قېلىن بىر قەۋەت ئۆلۈك توپا قاپلاپ تۇراتتى يولنى نۇرغۇن ئېرىقلار توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەچكە ، مەپىمىر ئۇچۇن نۇرغۇن ئاۋارىچىلىك ئېلىپ كەلگەنىدى مەپىمىر ئاشۇنداق ئېرىقلاردىن ناھايىتى تەستە ئۆتەتتى بىر بىر پەس ماڭغاندىن كېيىن ، سازلىققا كەلدۇق ، يول بويىدا بىر كىچىك كۆل بار بولۇپ ، كۆلنىڭ سۇيى سېسىپ كەتكەنىدى بۇ كۆلنىڭ ئىسمى قاراسۇ ئىكەن كۆلگە يېقىنلاپ كەلگىنىمىزدە ياۋا ئۆردەكلەر توپ ـ توپ بولۇپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى بىر چۇش بولغاندا ، دۇشەنبە دېگەن جايغا كەلدۇق بۇ جاينىڭ ئىسمى « دۇشەنبە كۇنى بازار بولىدۇ » دېگەن مەنىدە بىر دۇشەنبىدىن ئۆتكەندە قۇم بوران چىقىپ كەتتى ، قەشقەر تەرەپنىڭ ئاسمىنى كۆكۇچ تۇسكە كىرگەنىدى بىرەمدىن كېيىن يەنە قىرغۇچ سېرىق رەڭگە ئۆرگەردى قاتتىق بوران قۇم ـ توپىلارنى ئۇچۇرۇپ ، ئارقا ـ ئارقىدىن قۇيۇنلارنى ھاسىل قىلاتتى كۆكۇچ ئاسمانىنى ئاقچىلىق قاپلىغانىدى شۇ يەردىكىلەر قۇيۇندا « جىن » بار دەپ ئىشىنىدىكەن ، يەنى شۇملۇق چىللايدىغان جىن ـ ئەرۋاھ بار دەيدىكەن بىز بوران ئىچىدە تۇرغىنىمىزدا ، ھېلىقى قۇيۇنلار قانداقتۇر بىر نەرسە تەرىپىدىن تارقىتىۋېتىلگەندەك قىلدى ـ دە ، ئاسمانىنى چاڭ ـ توزان قاپلاپ ، بىر نەچچە مېتىر نېرىدىكى نەرسىنى پەرق ئەتكىلى بولماي قالدى گۈلدۈرلەپ چىققان بوران نۇرغۇن دەرەخلەرنى ئۆرۈۋەتتى مەپىمىر دەڭگە كىرگەندە ، بوران پەسىيىشكە باشلىدى ھاۋا قايتىدىن سۇرۇلدى

بىز دەڭدىن بىر ئۆي ئالدۇق ، ئۆيدىن سېغىز پۇرىقى پۇراپ تۇر-

www.alma.cn

سـمـۇ ، لـېـكـىـن ئۆي پـاكـىـر ئىدى بىر بازارنى پىيادە ئايلىنىۋېدۇق ، كـىـشـىـلـەر بـىـزدىـن قـاتـتـىـق ھەيران بولۇشتى ئىلگىرى بىر كىمنىڭ Ferangis (فـەرەڭ ، يـەنـى يـاۋروپـالىق) نى كۆرگەنلىكىنى ھېچكىمنىڭ ئېسـىـدە قـالـمـاپـتـۇ بـىر توپ كىشىلەر ئارقىمىزدىن ئەگىشىپ دەگگىچە بـاردى ئۇلار دەگـگـە كـىـرگـەنـدىن كېيىن ، توختاپ بىرگە ۋە بىرنىڭ يـۈرۈش ـ تـۇرۇشلىرىمىزنى كۆزىتىشكە باشلىدى تۇركچە دوپپا كىيگەن بـىـر ئۇيغۇر ياتقىمىزغا كىردى ھەمدە توپا يەردىلا چازا قۇرۇپ ئولتۇردى ئۇ ئۆزىـنـىڭ ئىستانبۇلدىن كەلگەنلىكىنى ، بىزنىڭ روسىيىلىك ياكى ئەنگـلـىيىلىك ئىكەنلىكىمىزنى بىلمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتتى بۇ ئادەم بىرنىڭ روسـىيىلىكىمۇ ، ئەنگلىيىلىكىمۇ ئەمەسلىكىمىزنى بىلگەندىن كېيىن ، كۆڭلى ئارامـىغا چۈشكەندەك بولدى ئۇ يۇرتىنى سېغىنىش ھېسـسـىيـاتى بـىـلەن ئىـسـتـانـبۇل ھەققىدە توختىماي سۆزلىگىلى تۇردى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ۋە قـېـرىنداشلىرىنىڭ ھېلىھەم ئاشۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى بىر ئۇنىڭدىن ئىـستانبۇلنى شۇنچە سېغىنغان ئىكەنسىز ، ئۇنداقتا نېمىشقا قايتىپ كەتمەيـسـىـز دەپ سـوريساق ، pul yoq (پۇل يوق) دەپ جاۋاب بەردى كېيىن بـىـر ئۇنىڭ دۇشمەنلىكى بىردىنبىر « دوختۇر » ئىكەنلىكىنى بىلدۇق ئۇ بـىـزنـىـڭ بۇ يەرگە ئۆرى بىلەن ئورۇن تالاشقىلى كەلگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئويـلـىغانىكەن ئەتىسى ئەتىگەندە ، بىزنى ئىككى خەنزۇ يوقلاپ كەلدى ئۇلار ئۆرلـىـرىـنـىـڭ خـىـرىـسـتـىئان مۇخلىسلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ئۇلاردىـن بـىـرىـنـىـڭ بويى ناھايىتى ئېگىر ، ئۆزى ئاۋاق بولۇپ ، بەئەينى ئىـسـكـىـلـىـتـتەكلا ئىدى بىرلا كۆزى بار ، قۇلىقىمۇ پاك ئىدى (قەستەن شـۇنـداق قىياپەتكە كىرىۋالغان بولۇشى مۇمكىن) ئۇنىڭ قىياپىتى ئادەمـىـنـىـڭ ئېسـىـدىـن ئۇڭايـلـىـقچە چـىـقـمـايـىتتى ئۇ ئىككىسى گۆرۈخانا خـوجـايـىـنلىرى ئىكەن بىر قونالغۇدىن يولغا چىقىپ ئىككىنچى ئۆتەڭگە بـارغـانـدا ، كـىشىلەرنىڭ ھېلىقى ئاۋاق ئىسكىلىتنى padishah (پادىشاھ) دەپ ئاتـايـىدىغانلىقىنى بىلدۇق چۈنكى ، ئۇ ئىلگىرىكى بىر قانچە يىلدا نا ـ ھايىتى جىق مال ـ دۇنيا يىغىۋالغانىكەن

بـىـر ئەتـىسى چېكىگە كۆر يەتمەيدىغان شورتاڭلىققا كەلدۇق ئۇ

www.alma.cn

يەردىكى يەر ئۈستىنى ناھايىتى قېلىن ، بەك قاتتىق شور قاپلىغان بولۇپ ھەممە يەر ئاپئاق كۆرۈنەتتى غۇرمەك بولۇپ ئۆسكەن قۇملۇق ئوت ـ چۆپلىرى ئۇ يەر ، بۇ يەردە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى بۇ خىل يېقىمسىز مەنزىرە چىرايلىق بىنەپشە چېچەك ئاچقان توپ ـ توپ يۇلغۇنلۇق تەرىپىدىن بەربات بولۇپ تۇراتتى قاتتىق شورتاك كاتاكدا مەپە چاقىدىن خۇددى چويۇندەك ئويۇپ كەتكەن قار ئۈستىدە مېڭىۋاتقان چانىدىن چىققان ئاۋازدەك غاچىلدىغان ئاۋاز چىقىپ تۇراتتى بىر باشقا مەپە چاقى قالدۇرغان غۇۋا كاتاك ئىزىنى بېسىپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتاتتۇق ، تۆت ئەتراپ ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇرىدىغان رېزىكىشلىك مەنزىرە بىلەن تولغانىدى مەپىدە كېتىۋېتىپ كۆڭلۈمگە : مۇبادا سۇ بولمىغان بولسا ، كىشىلەر بۇ يەرگە بىر نەرسە تېرىپ ئۇندۇرەلەرمۇ ، ئېھتىمال كىشىلەر ئىلگىرى بۇ يەرلەردە تېرىقچىلىق قىلغان بولۇشى ، شورلىشىپ كەتكەنلىكىتىن بۇ يەرنى تېرىماي تاشلىۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن ئوي كەلدى

بىردەمدىن كېيىن ، شورتاكلىق بارا ـ بارا ئارقىمىردا قېلىپ ، كۆز ئالدىمىردا ئۆرلەشتۇرۇلگەن ۋە زىرائەت تېرىلغان يەرلەر پەيدا بولدى بىز قاش قارايغان چاغدا ئاچچىق دېگەن يەرگە كەلدۇق بۇنىڭ مەنىسى « تۇزلۇق ، شورلۇق يەر » دېگەندىن ئىبارەت بۇ يەردىكى ئاھالىلەرمۇ دۇشەنبىدىكىگە ئوخشاش بىزنى كۆرگىلى دەگگە يېغىلدى ئۇلاردىن بۇرۇن ياۋروپالىقنى كۆرگەن ـ كۆرمىگەنلىكىنى سورىساق :

ـــ كىچىكىمدە Ferangis (فەرەڭ) نى بىر قېتىم كۆرگەنىدىم ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى مەن ئوقۇغان كىتابىمغا ئاساسەن ، ئاشۇ ياۋروپالىقنى ئەنگلىيە ئارخېئولوگى ئاۋرىل ستەين بولسا كېرەك ، دەپ ئويلىدىم ، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 25 يىل بۇرۇن ، ئۇ مۇشۇ جايغا كەلگەنىدى تورېنكۇست شۇ جايدا تۇرغانلاردىن سورىسا ، ئۇلاردىن بىرى :

ـــ پەقەت بىرلا خەنزۇ بار ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى تورېنكۇست يەنە ئۇنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى سورىغاندا ، ئۇلار گۆرۈخانا

www.alma.cn

خوجايىنى ، دەپ جاۋاب بەردى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن گەپ جازانە بېرىش ۋە ئۆسۈم ـ پايدا ئېلىشقا يۆتكەلدى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىدە جازانىخورلۇق قەتئىي مەنئى قىلىناتتى بۇ يەردىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار بۇ بەلگىلىمىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان لېكىن ، كىشىلەر دائىم قەرز ئېلىشقا توغرا كەلگەچكە ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلـ مايدىغان گۆرۈخانىنىڭ خوجايىنىدىن قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولغان بۇ خىلدىكى جازانىخورلار ھەممىلا يەردە بار ئىدى ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يا خەنرۇلار ، يا ھىندىلار ئىدى ئۇلار قىلچە ئەيمەنمەستىن جازانىخورلۇق قىلىپ پايدا ئالاتتى مەن دەڭدىكىلەرگە قاراپ :

ــ بىر بىر ئىشتىن تولىمۇ ھەيران قالدۇق ، ئۇ بولسىمۇ سىلەر مۇسۇلمان تۇرۇپ ، ھاجەتمەن بولغاندا بىر ـ بىرىڭلارغا ياردەم قىلمايدىكەنسىلەر ، ــ دېدىم كىشىلەر توپى ئىچىدىكى يۇرەكلىك بىرى يۇقىرى ئاۋازدا :

ــ گۆرۈخانىنىڭ خەنرۇ خوجايىنى بىر مۇسۇلمان يەنە بىر مۇسۇلمانغا بىر گەزچە كېلىدىغان قوتاز قۇيرۇقىنى بىرىشىنى خالىمايدۇ ! دېگەنتى ، ــ دېدى ئۇلاردىن قانچىلىك جازانە تۆلەيدىغانلىقىنى سورىغىنىمىزدا ، ھېلىقى ئادەم يەنە مۇنداق جاۋاب بەردى :

ــ ئۇ بىر تونغا سەككىز تەڭگە (تەخمىنەن بىر شۇڭىتسىيە كرو-ناسىغا تەڭ كېلىدۇ) بېرىدۇ بىر ھەپتىدىن كېيىن ، بىر 12 پۇل (تەخمىنەن ئۈچ ئولىن ــ شۇڭىتسىيە پۇل بىرلىكى ، بىر ئولىن بىر كرونانىڭ يۈزدىن بىرىگە باراۋەر كېلىدۇ) تۆلەيمىز مۇبادا ئالتە ئايدىن ئېشىپ كەتسە ، گۆرۈگە قويغان تۆت تونىنى قايتۇرۇۋالالمايمىز گۆرۈخانا خوجايىنى تونىنى سېتىۋېتىدۇ !

مەن شۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ دۇشەنبىدىكى ھېلىقى ئاۋاق ، بىر كۆزلۈك ئادەمنى « پادىشاھ » دېيىشىنىڭ قىلچىلىكمۇ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئىكەن ، دەپ ئويلىدىم كېيىن ئۇلار بىرده دورا بار ـ يوقلۇقىنى ، كېسەل كۆرۈشىنى بىلمەيدىغانلىقىمىزنى سورىدى ئۇلار ئۈچ ، تۆت ياشلار چامىسىدىكى بىر قىز بالىنى ئالدىمىزغا ئېلىپ كەلدى بۇ بالا

www.alma.cn

قان بۇزۇلۇش كېسىلگە گىرىپتار بولغان بولۇپ ، ئەپتى قورقۇنچلۇق ئىدى تۇرېنگۇست ئۇلارغا چۈشەندۈرۈپ :

ـــ بىرده هېچقانداق دورا يوق ، ئەمما مۇبادا خالىساڭلار بۇ بالىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ دوختۇرخانىسىغا كۆرسەتسەڭلار ، بالىنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتقىلى بولىدۇ ، ـــ دېدى يەنە نۇرغۇن ئادەم كەلدى ئۇلارنىڭمۇ ئۇنداق ياكى مۇنداق كېسىلى بار ئىدى بىر ئۇلارغا قەشقەرگە بېرىپ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ دوختۇرخانىسىنى ئىردىسە ، ئۇ يەردىكى دىن تارقاتقۇچىلار ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە ياردەم بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتۇق .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، ئۇچ هارۋىكەشنى ئويغىتىشىمىز ناھايىتى تەسكە چۈشتى چۈنكى ، ئۇلار كېچىچە ئوشۇق ئويناپ چىققانىدى ئۇ-نىڭ ئۇستىگە ئۆزلىرى بىلەن قىمار ئويناشنى خالايدىغان نۇرغۇن ئادەملەرنى تاپقانىدى ئۇلار دەڭدە كېچىچە ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلغاچقا ، تورېنكۇست بىلەن ئىككىمىز ئۇخلىيالمىغانىدۇق ئۇلار ھەر قېتىم ئوشۇق ئاتقاندا مەيدىسىگە قاتتىق مۇشتلىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇراتتى ، بۇ ئوشۇق ئېتىپ قىمار ئويناشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى ئۇلارنىڭ ئويىنغىنى قوينىڭ ئوشۇقى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئالاھىدە بەلگىسى بار ئىدى

بىر يولغا چىققاندا قۇياش خېلىلا ئۆرلىگەنىدى بىر بازاردىن بىر ئاز تاۋۇر ۋە نان ئېلىۋالدۇق ، بۇ يېمەكلىكلەر بىزنىڭ تەكلىماكان چۆلىدە ئىككى ـ ئۈچ كۈن يېيىشىمىزگە يېتەتتى بىر يەنە بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن چۆلگە كىرىپ ، ئۇدام پادىشاھنىڭ قەبرىگاھىغا بارىدىغان يولغا چىقاتتۇق

قەشقەر يېڭىشەھەردىن ماڭىدىغان چاغدا ، هارۋىكەشلەر باشلىقى بىرگە كېپىللىك قىلىپ ، ئۇدام پادىشاھنىڭ قەبرىگاھىغا بارىدىغان يولنى بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقاندى ۋەھالەنكى ، ئاچچىققا كەلگەنده ئۇ سەل ئىككىلىنىپ قالدى شۇنىڭ بىلەن موردۇزنىڭ ياش بىر شاگىرتىنى يول باشلاشقا ئېلىۋالدى بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنى ئىلاھىيەتچىلىكىنى ئۆگەنىكەنلىكىنى ئېيتتى ھەمده بىر قانچە تەڭگە بەرسەكلا بىزنى باشلاپ

www.alma.cn

بېرىشقا ماقۇل بولدى .

مەپە شورتاڭلىقتا غىچىرلاپ بىر نەچچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن ، ئالدىمىزدا قۇملۇق كۆرۈنىدى قاتار ـ قاتار تېرەك خادىلىرىغا ئېسىلغان تۇغ ـ ئەلەملەر ۋە لاتا ـ پۇرۇچلار يېراقتىن كۆرۈنۈشكە باشلىدى ئاشۇ مازار ئۇلۇغلار قەبرىگاھلىقىدىكى بىرىنچى مازار بولۇپ ، شۇ يەردىكىلەر ئۇنى « دوست بۇلقىم مازارى » دەپ ئاتايدىكەن مازار بۇلاق قورغانغا ئېلىنغان چوڭ كۆل ئىدى بۇرۇنقى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا ، ئودام پادىشاھنىڭ بىر مۇرتى خەنجەرنى يەرگە شۇنداق بىر تىقسا ، شۇ يەردىن شۇ زامانلا بىر بۇلاق ئېتىلىپ چىققانمىش خەنجەرنى يەرگە سانجىپ سۇنى ئېتىلدۇرۇپ چىققاچقا ، ھېلىقى دوست بۇلقىمۇ بۇگۈنكى كۈندە رېئاللىق بولۇپ قالغان مازارنىڭ چوققىسىغا بىر ئابىدە ياسالغان ، ئۇنىڭدىن سىرت بۇ مازارلىقنى كۆركەم ، ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرگۈزۈش مەقسىتىدە مازارلىققا يوغان بىر ساراي ـ خانىغا سېلىنغانىدى يۇمىلاق گۈمبەزلىك مازار بىر كىچىك تاغ ئۈستىگە سېلىنغان بولۇپ ، ئىلگىرى ئۇ يەردە بىر بۇتخانا بولغان بولۇشى مۇمكىن ئۇنىڭ يېنىدىكى مازارلار ئۇستىدە كۆتىكى پەسكە ساڭگىلىتىلغان بەئەينى سۈپۈرگىگىلا ئوخشايدىغان بىر نېمە دۆۋىلەكلىك تۇراتتى . ئۇ ئۇرۇن بىر باغلام شاخ ـ شۇمبا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۇچىغا باغلانغان تۇغ ـ ئەلەملەر شامالدا لەپىلدەپ تۇراتتى مازارلىق يېنىدا بىر sheikh (شەيخ) نىڭ ئۆيى بار بولۇپ ، ئاپ-ئاق ساقال بۇ بوۋاي كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى ئۇنىڭغا بىر ئاز پۇل بەردۇق ئۇ بىزنى چاي ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى ھەمدە ئودام پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەتنى سۆزلەپ بەردى

ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، مازارلىق ياقۇپ بەگ زامانىدا سېلىنغانىكەن شۇ چاغ 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىلى 70 ـ يىللىرى بولۇپ ، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا راسا ئەۋج ئالغان دەۋر ئىدى شۇ دەۋرنىڭ ئالا-ھىدىلىكى باشقا قۇرۇلۇشلارنى قىلىش بىلەن بىر چاغدا نۇرغۇن دىنىي خاتىرە مۇنارلىرىنىمۇ سالدۇرغانلىقىدىن ئىبارەت

ئۇدام پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەت ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا

www.alma.cn

كىرگەندىن تارتىپلا بارلىققا كەلگەن . بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ۋاز كېچىپ ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان بىر-رىنچى ھۆكۈمران تۇغرىسىدىكى ھېكايىلەردىن ئىبارەت ئىدى ئۇنىڭ ئىسمى سۇتۇق بۇغراخان بولۇپ ، ئۇ مىلادى 944 ـ يىلى تۇغۇلغان ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندا ئاران 12 ياشقا كىرگەنىدى . ئۇنىڭ تۇغرىسىدا رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ ، ھەم ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ سۇتۇق بۇغراخان ئالەمگە كۆز ئاچقان كۈنى كارامەت بىر ئىش يۈز بېرىپتۇ : يەر ـ زېمىن قاتتىق سىلكىنىپ ، بۇلاق سۇيى يەرنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن ئېتىلىپ چىقىپ ، بىپايان كەڭ زېمىننى سۇغىرىپتۇ . شۇ چاغ گەرچە قىش پەسلى بولغان بولسىمۇ ، لېكىن دەل ـ دەرەخلەر چېچەك ئېچىپ نوتا چىقىرىشقا باشلاپتۇ . سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى تۆۋەندىكى ئۇسۇلدا بوپتۇ : بۇنىڭدىن ئالتە يىل ئىلگىرى دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەن سۇتۇق بۇغراخان بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى بوپتۇ بىر كۈنى ، ئۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى مەلۇم بىر جايدا شىكار قىلىۋاتقاندا ، بىر توشقان تىكەنلىك چاتقاللىقتىن سەكرەپ چىققان پېتى ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇ . سۇتۇق بۇغراخان قىرىق نۆكىرىنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ ، ئۆزى ھېلىقى توشقانىنى قوغلاپتۇ ئۇ يانىڭ كىرىچىنى تارتىپ ئوق ئۇزەي دەپ تۇرۇشىغا ، ھېلىقى توشقان توساتتىن توختاپ ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپلا ئادەمگە ئايلىنىپتۇ ، ئۇ سۇتۇق بۇغراخاندىن يېقىنراق كېلىشىنى ھەمدە سۆزىگە قۇلاق سېلىشىنى ئۆتۈنۈپتۇ . ئۇ سۇتۇق بۇغراخاندىن :

ـــ بۇغراخان ، سەن نېمە ئۈچۈن يەنە بۇدقا چوقىنىسەن ؟ نېمە ئۈچۈن رەسۇللاللاغا ئەگەشمەيسەن ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ كېيىن ئۇلار ئۆزئارا ئۇزۇن سۆھبەت قىپتۇ ھېلىقى ئادەم ئاخىرىدا :

ـــ ئاھ ، بالايىخەتەرگە يولۇققان بالام ، سىنىڭ ياش تېنىڭنى دوزاختا كۆرگۈم يوق ، ئاشۇ مەنزىرىنى خىيال قىلسام قاتتىق ئازابلىنىمەن ! ـــ دەپتۇ . سۇتۇق بۇغراخان ئىلگىرى دوزاخ دېگەن سۆزنى زادى ئاڭلاپ باقمىغاچقا ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن :

ـــ ھەي ، تەقۋادار دانا ، دوزاخ دېگەن زادى نەدە ؟ ـــ دەپ

www.alma.cn

سوراپتۇ . دانا ئۇنىڭغا :

ـــ بالام ، دوزاخ ـ ئوت مەڭگۈ لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرىدىغان جاي ، ئۇ يەر چايانلار بىلەن تولغاندۇر ، گۇناھى ئېغىر بارلىق كىشىلەر ، بارلىق دىنسىزلار شۇ يەردە جازاسىنى يەيدۇ ، ئۇلار شۇ يەردە بارلىق ئازاب ـ ئۇقۇبەتلەرنى يەتكۈدەك تارتىدۇ ، ـــ دەپتۇ . سۇتۇق بۇغراخان بۇلارنى ئاڭلاپ تېنى شۇركۈنۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇنىڭدىن نېمە ئىشلارنى قىلغاندا ئاشۇ يەرگە كىرىشتىن خالي بولغىلى بولىدىغانلىقىنى سوراپتۇ . دانا ئۇنىڭغا بۇغراخاننىڭ ئۆزىگە ئەگىشىپ ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكاملىرىغا ئېتىقاد قىلىشى لازىملىقىنى ئېيتىپتۇ بۇغراخان ئۇنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھۆكۈمران بولۇپ قاپتۇ . ۋەھالەنكى ، سۇتۇق بۇغراخان ھېلىقى دانانىڭ گېپىنى تەكرارلاشتىن ئاۋۋال ، ئۇ كىشىدىن ھېلىقى ئىستىغپارنىڭ مەنىسىنىڭ نېمىلىكىنى سورىغاندا ، ئۇ :

ـــ ئوغلۇم ، سەن مۇشۇ ئىستىغپارنى ئېيتساڭ مۇسۇلمان بولىسەن ، مانا بۇ سېنىڭ جەننەتكە كىرىدىغانلىقىڭدىن دېرەك بېرىدۇ . ئۇ يەردە ، گۈزەل پەرىلەر ، يېگىتلەر ۋە ئېسىل شارابلار بار . ئەمما ، ئەگەر سەن مەن ئېيتقان ئىستىغپارنى تەكرارلاپ ئېيتمىساڭ ، دوزاختا كىرىسەن ، ئۇ يەردە قاباھەتلىك جەبىر ـ زۇلۇملارنى تارتىسەن ، ـــ دەپتۇ سۇتۇق بۇغراخان ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇنىڭدىن قايسىنى تاللىۋېلىش لازىملىقى تەس ئەمەس ، ئەلۋەتتە

بۇ رىۋايەت سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى ئالانۇر جەبرائىل تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلىدۇ ئۇ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ ، بالىنىڭ ئاتىسى مالا ئىسكەجەبرائىلدۇر . بۇ گەپلەر روھتىن ھاملىدار بولۇش ھەققىدىكى رىۋايەت ۋە بۇۋۇى مەرىيەم ئانا ھەققىدىكى نۇقتىئىنەرزەرلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . يەنە بىر رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا ، ئالانۇر بىر كۈنى شىرغا ئۇچراشقان چاغدا ھېلىقى ئوغۇل بالا قورسىقىدا قالغانمىش . شۇ ۋەجىدىن بۇ بالا تۇغۇلغاندا ، ئۇنىڭ ئىسمىنى سەئىد ئېلى ئارسلانخان قويغانىكەن . Arslan (ئارسلان) دېگەن شىر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ

www.alma.cn

ئاشۇ ئوغۇل كېيىنكى كۈنلەردە ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان بۇتپەرەسلەرگە قارشى جەڭ قىلىدۇ قەشقەرگە يېقىن بىر جايدا بولغان قاتتىق جەڭدە ، دىنسىزلار بەدەر قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن يەنىلا ئارسلانخان ۋە ئۇنىڭ ياساۋۇللىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشىدۇ بىراق ، بىر قېتىملىق قوغلاپ رەربە بېرىش جېڭىدە ئارسلانخانغا ئوق تېگىپ قۇربان بولىدۇ ئۇنىڭ ئىنىسى ھەسەن بۇغراخان ئاكىسىنىڭ جەستى ئالدىدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ دەل ئاشۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ، قاتتىق بوران چىقىپ قۇربان بولغان ھەقىقىي مۇسۇلمانلارنىڭ جەستىنىڭ ئۈستىنى بىر قەۋەت تۇر قاپلايدۇ بۇ ئۇلارنىڭ جەننەتكە كىرگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى جەسەتنى ساقلاشتا تۇزنىڭ ياكى قۇمنىڭ تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىكەنلىكىگە بىر نەرسە دېيىش ناھايىتى تەس .

ئۇلۇغلار مازىرى تەكلىماكان چۆللىنىڭ بىر چېتىگە جايلاشقان بىر دوست بۇلىقىم مازىرىدىن ئۆتۈپ ، يەنە بىر مازارغا قاراپ ماڭدۇق بۇ مازارنىڭ ئىسمى قىزىل يېرىم ئىدى رىۋايەت قىلىنىشىچە ، ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ يەردە نۇرغۇن قان تۆكۈلگەچكە ، شۇنداق نام قويۇلغانىكەن بۇ يەردىكى شەيخنىڭ بىزنى ياقتۇرمىغانلىقى مانا مەن دەپ چىقىپلا تۇراتتى ، ئۇنىڭ بىر بىلەن پاراڭلاشقۇسى كەلمىدى ، شۇنداقلا بۇ قەبرىگاھلىقنىڭ تارىخىنى سۆزلەپ بېرىشكىمۇ خۇش ياقمىدى بۇ يەردىن جەنۇبقا ئۇدۇل قارىسا ، كۆتىكى تەرەپ پەسكە قارىتىپ ئېسىپ قويۇلغان سۈپۈرگە شەكىللىك بىر نەرسە يېراقتىن غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى ، ئۇنىڭ ئۇچىغا تۇغ ـ ئەلەملەر ئېسىلغانىدى ئۇ ئۇدام پادىشاھنىڭ مازىرى بولۇپ ، قۇم بارخىنى ئۈستىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى ئۇ بىر بېرىش ئالدىدا تۇرغان مەنزىلگاھ ئىدى ھېلىقى شەيخ بىزنى باشلاپ بېرىشقا ماقۇل بولدى ، ئىشمىز ئوڭغا تارتقانىدى چۈنكى ، ئاچچىقتىن بىزگە يولباشچى بولۇپ كەلگەن ھېلىقى يىگىتنىڭ بىلىدىغانلىرى بىزدىن كۆپ ئەمەس ئىدى

ئۇ يەرگە بېرىش ئۇچۇن ، شەرق تەرەپكە قاراپ مېڭىش لازىملىقىدىن خەۋەر تاپتۇق ئۇدام پادىشاھنىڭ مازىرى جەنۇبتا ئىدى

www.alma.cn

ئەمدىلا قوزغالغىنىمىزدا ، ئالدىمىزدا يول بارەك قىلغانىدى بىراق ، مەيلىك بىر نەچچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن ، يولنى خاتا مېڭىپ قالـ دۇقمۇ نېمە ، دەپ ئەنسىرەشكە باشلىدۇق ئەمما ، يولباشچى بىزگە كاپالەت بېرىپ ، يولنى خاتا ماڭمىغانلىقىمىزنى ئېيتتى ھەمدە بىزگە قۇمـ لۇقتىكى يوللار تولا چاغلاردا ئەگرى ـ بۇگرى كېلىدۇ ، قۇم بارخانلىرىنى چۆرگىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ . بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان بولمايدۇ ، دەپ ئەسكەرتىپ قويدى . ئارقىدىنلا يول تۈيۇقسىز ئۇزۇلۇپ قالدى . ناھا ـ يىتى ئېنىقكى ، بىر ئېگىز قۇم دۆۋىسى يولنى توسۇپ قويغانىدى بىز دائىم سىيرىلىپ تۇرىدىغان قۇمغا يامىشىپ قۇم تىزمىسىنىك ئۈستىگە چىقتۇق كۆز يەتكۈسىز قۇم دېڭىزى مەنزىرىسىنى كۆرۈپ جاۋابقا ئېـ رىشتۇق . يىراق ـ يىراقتا كۆز تاشلىساق ، تۇتاش كەتكەن قۇم بارخانلىرى كۆرۈنەتتى . كۆتىكى پەسكە ساڭگىلىتىپ قويۇلغان سۈپۈرگە شەكىللىك بىر نەرسە ئېسىلغان ئودام پادىشاھنىك مازىرى تېخى يېراقتا بولۇپ ، بىز تۇرغان يەردىن يەنىلا يىراق ئىدى

باشتا ئامال بولمىغاچقا ، كەلگەن يولىمىز بىلەن قايتىشقا مەجبۇر بولدۇق . ئاتلار چارچاپ ھالىدىن كەتكەنىدى . مەپىكەشلەر كوتۇلدىشىپ قاتتىق ئاغرىنىۋاتاتتى . بۇلۇتتىن قىلچىلىكمۇ ئەسەر يوق كۆپكۆك ئاسماندىكى قۇياش نۇرى تونۇردەك لاۋلىدايتتى يولباشچىمىز ئۆزىنى مە ـ پىنىك ئىچىگە دالدىغا ئالغان بولۇپ ، سايىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى ، يەنە بىر سائەتچە يول يۈرگەندىن كېيىن ، يول تېپىلدى ئۇ بار ـ يوقنىك ئارىسىدىكى ئەبجەق بىر يول بولغاچقا ، بىز ئۇنى كۆرمەي ئۆتۈپ كېتىپ تۇق . مەپە ئىچكىرىلەپ ماڭغانسېرى قۇمغا شۇنچە پاتماقتا ئىدى مەپە چاقى ھەرقانچە يوغان بولسىمۇ ، ئودام پادىشاھنىك مازىرىغا مەپىگە چۈـ شۈپ كەلمەسلىكىمىز لازىملىقىنى تېزلا ھېس قىلدۇق . ئاقىلانە ئۇسۇل يا پىيادە مېڭىش ، يا تۆگىگە مىنىپ مېڭىش ئىكەن ئېغىر مەپىنى سۆرەپ مېڭىشقا ئاتنىك كۈچى يەتمەيتتى گاھىدا مەپە قۇمغا پېتىپ قالاتتى ، گايىدا مەپىنىك كۈدا ـ قازىنىغا يول بويى قۇم كىرىۋالدى . ئەمما ، شۇ چاغدا بىزدە باشقا ئامال بولمىغاچقا ، مەپىدە ئولتۇرۇپ بىر دەم يول

www.alma.cn

يۇرگەندىن كېيىن توختاپ ئۆزاق ھاردۇق ئالدۇق . يولباشچىمىز مەپىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قىزىق قۇمغا بىرىنچى بولۇپ ئۆزىنى ئاتتى . ئۇنى ئاز دەپ ئۇ يولىنىڭ قەيەردىلىكىنىمۇ ئۇقمايتتى . خۇداغا شۈكۈر ، ھەرنېمە بولسا ئاچچىقتىن يېتەرلىك تاۋۇز ئېلىۋالغان ئىكەنمىز ، ئۇنىڭ شىرنىلىك قىزىل ئەتلىرىنى سۇنىڭ ئورنىدا يېدۇق . ئاتلىرىمىز بولسا يېشىل شاپاق لىرىنى يېيىشتى .

بىز بىر قانچە قۇم بارخانلىرىدىن ئۆتۈپ ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدۇق ، ھالبۇكى قۇم بارخانلىرى بارغانسېرى ئېگىزلىمەكتە ئىدى ئاخىردا ، ھەممەيلەننىڭ مەپىدىن چۈشۈپ ، ئات ۋە مەپىلەرنىڭ قۇم بارخانلىرىدىن ئۆتۈۋېلىشىغا ياردەم قىلماقتىن باشقا ئامال بولمىدى قۇم بارخانلىرى ئۇستىدىن تۆۋەنگە مېڭىش ناھايىتى ئاسانىدى ــ ئات ، ئادەم ۋە مەپىلەر بىرلىكتە ئۆرۈلۈپ ، سوقۇلۇپ چۈشۈپ كېتەتتى بىر دەم ماڭغاندىن كېيىن ، ئىككى بۇلاقنىڭ بويىغا كەلدۇق . بۇ يەردە خاسىيەتلىك ئىككى بۇلاق بار بولسىمۇ ، لېكىن ياراتقان تەڭرىنىڭ ئېسىدىن چىقىپ كەتكەن باشقا ھەرقانداق قاقاس جاڭگالغا ئوخشاش قاقاس مەنزىرە ھېلىھەم مەۋجۇت ئىدى بۇ ئىككى بۇلاقنىڭ ئۇستىنى نېپىز قاڭالتىر بىلەن يېپىپ قويۇلغانىدى قاڭالتىرلار كونا ماي تۇڭىدىن قىلىنغانىدى ــ ئۇنىڭدىكى روسچە خەتلەر ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى . بۇلاق سۇيى تۇزلۇق بولغاچقا ، ئىچكىلى بولمايتتى

ئودام پادىشاھنىڭ مازىرىغا يېتىپ بارغاندا ، گۈگۈم چۈشكەنىدى بىز ئالدىراپ ـ تېنەپ يۇرۇپ بۇ يەردىكى ئەڭ ئوبدان دەڭگە ئورۇنلاشتۇق . دەڭدە بىرمۇ ئادەم يوقتەك قىلاتتى . چۈنكى ، بۇ چاغ تاۋاپ قىلىدىغان ئاۋات مەزگىل ئەمەس ئىدى بىز كاتتا شۆھرەتكە ئىگە ئاشۇ مازارغا قاراپ ئۇدۇل ماڭدۇق ــ يول ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى . ئۇ يەردە بىر دۆۋە تېرەك خادىلىرى بار ئىدى ، ئۇنىڭ ئۇچىغا تۇغ ـ ئەلەملەر ، لاتا ـ پۇرۇچلار ئېسىلغانىدى . خادىنىڭ ئېگىزلىكى ئاز دېگەندە ئون مېتىر كېلەتتى . بىز كىشىلەردىن يېگى خادىنى ۋە لاتا ـ پۇرۇچلارنى ئۇنىڭ ئۇستىگە قانداق باغلىغانلىقىنى سورىساق ، ئۇلار بىزگە بۇ يەرگە

www.alma.cn

كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى تاپالمىغان ئەڭ ئۇزۇن تېرەك خادىلىرىنى يىراق - يىراق يەرلەردىن مۇشۇ يەرگە ئەكىلدىغانلىقىنى ، ئاندىن كېيىن تاۋاپ قىلغۇچىلار ئىچىدىكى ئەڭ چاققان كىشىلەرنىڭ سۈپۈرگە شەكىللىك خادا دۆۋىسىنىڭ ئەڭ ئۈستىگە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يامىشىپ چىقىپ ، يېڭى خادىلارنى ۋە كونا خادىلارنىڭ ئۈچىغا باغلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى مانا بۇ كۆتىكى پەسكە ساڭگىلىتىپ قويۇلغان سۈپۈرگە شەكىللىك خادا دۆۋىسىنىڭ بارغانسېرى ئېگىزلەپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبى ئىكەن

يوغان سۈپۈرگە شەكىللىك خادا دۆۋىسى يېنىدا بىر موللا ۋە ئۈچ ئايال ئۆزلىرىنىڭ ئودام پادىشاھقا بولغان ئېتىقادىنى ئىرھار قىلىۋاتاتتى موللا بىردەم بوش ئاۋازدا ئۆكسۈپ يىغلايتتى ، بىر دەم رىكرى قىلاتتى ، يەنە بىردەم ئۇزۇن خەتمە قۇرئان قىلاتتى ئاياللار بوغۇلۇپ يىغلايتتى ، ھۆڭگىرەك ئېتىپ يىغلايتتى ، شۇنداقلا ئاللا - توۋا كۆتۈرۈپ بىردەمدۇ شۇك تۇرمايتتى ئۇلار تا كۈن ئولتۇرۇپ تۇن پەردىسى ئودام پادىشاھنىڭ مازىرىنى قاپلىمىغۇچە دۇئا - تىلاۋەتلىرىنى توختاتمايتتى

مەن شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە ، قۇملۇقتىكى مەھەللىنى ئاستا ئارىلاپ چىقتىم ، سۈتتەك سۈزۈك تولۇنئاي نۇرىنى قۇم بارخانلىرىغا بىر نەچچە يۈز ئۆيلۈك بۇ مەھەللىگە چاچماقتا ئىدى بۇ مەھەللىدىكىلەر تاۋاپ قىلغىلى كەلگەنلەرنى ئاش - تاماق ، ئورۇن - ياتاق بىلەن تەمىنلەشكە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى بەزى ئۆيلەرنىڭ يېرىمى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەنىدى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆينىڭ ئەتراپىدىكى قۇم بارخانلىرى بورانلارنىڭ ئۇچۇرتىشى بىلەن دائىم كۆچۈپ تۇراتتى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان بىردىنبىر جانلىق مەۋجۇداد « ھاۋ - ھاۋ » دەپ قاۋاپ تۇرىدىغان ئىت ئىدى دەڭدىكى تاتلىق ئۇخلاۋاتقان ئادەملەرنىڭ خورەكلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى بىزنىڭ ھارۋىكەشلىرىمىز بولسا ئوشۇق ئويىنىماقتا ئىدى ئوشۇق ئاتقاندا ئالقىنى بىلەن مەيدىسىنى مۇشتلىغان رەتلىك ئاۋازلار ئۇيغۇرلارنىڭ زەردىسىنى قاينىتىدىغان قارغاش ئاۋازلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنىدى

www.alma.cn

ئەتىسى ئەتىگەندە ، دەڭ خوجايىنى بىلەن مەپەكىشىمىز بىرگە مۇتلەق ئاز ئۇچرايدىغان altun dash (ئالتۇن داش) نى كۆرستىمىز دەپ تۇرۇۋاتقىدى ئەمەلىيەتتە ، بۇ ناھايىتى يوغان چۆيۈن قازان بولۇپ ، دېئامېتىرى ئىككى مېتىرچە كېلەتتى بۇ يەرگە تاۋاپقا كەلگەنلەر مۇشۇ داشقازاندا ئېتىلگەن تاماقنى يەيتتى داشقازان ئۆي ئىچىگە ئورنىتىلغان بولۇپ ، ئۆينىڭ ئىچىدىكى پۇراق راستىنلا سەسكىنىشلىك ئىدى ئۇنى مال سويغاندا ئىشلىتىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى چۈنكى ، سويۇلغان مال گۆشى ئۇ داشقازانغا بىمالال پاتاتتى بىراق ، بۇ ئۆيگە ئەزەلدىن سۈپۈرگە تەگمىگەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىپلا تۇراتتى

ئاشۇ كۈنى تاۋاپ قىلغان ئاخىرقى كۈنىمىز ئىدى بىر ھېسابلاپ كۆرسەك ، كەچ كىرىشتىن بۇرۇن يېڭىسارغا يېتىپ بارالايدىكەنمىز بىر يېگىدىن بىر يولباشچى تاپتۇق ، ئۇ بىر « سوپى » ــ ئىسلام دىنىنىڭ ئىنئام ـ سەدىقە يىغقۇچى كەسپىي خادىمى ئىدى ئۇ يۇرت بىلەن مازار ئارىلىقىدىكى ھەددى ـ ھېسابسىز مايماق ـ سايماق ، ئەگرى ـ بۈگرى يوللارنى بىلەتتى ، ئۇ يولنى ھەقىقەتەن بىلەتتى بىراق ، يولدا يولۇققان ئاۋارىچىلىككە ھېچقانداق ئامال قىلالمايتتى بىر ئالدىنقى كۈنى كەلگەن چاغدىكىگە ئوخشاش ، ئېگىز قۇم بارخانلىرىدىن مېڭىر جاپا ـ مۇشەققەتتە ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدۇق بۇ يەردىكى كۆرۈنۈش غەلىتە ئىدى سان ـ ساناقسىز لاتا ـ پۇرۇچلار باغلاغلىق سۈپۈرگە شەكىللىك خادا دۆۋىلىرى بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قۇم بارخانلىرىدىن ھاسىل بولغان مەنزىرىنى ئۇرۇپ تاشلىغانىدى ۋەھالەنكى ، سۈپۈرگە شەكىللىك ھېلىقى خادا دۆۋىلىرى ئاشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ئۇلۇغ ياكى ئۇلۇغ بولمىغان شۇ جەسەتكە سىمۋوللۇق قىلاتتى

بىر بىر مازاردىن ئۆتتۇق بۇنىڭغا دەپنە قىلىنغان ئادەم ھايات ۋاقتىدا ئودام پادىشاھقا مېۋە ھەدىيە قىلغانىكەن ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ مازار « مېۋە ـ چېۋە مازىرى » دەپمۇ ئاتىلىدىكەن بىر ئېگىر قۇملۇق تاغ بېشىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، « دۇئالىق تاغ » قا كەلدۇق . ئودام پادىشاھ ئۇنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ ، غەلىبىلىك جەڭ قىلغان قوشۇنغا ئاتاپ دۇئا ـ

www.alma.cn

تىلاۋەت قىلغانلىقتىن ئاشۇنداق نام قويۇلغانىكەن ئاشۇ قۇملۇق تاغ ئۇستىدە « نىشانەم مازىرى » دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇلۇغ زاتنىڭ قەبرىسى بار بولۇپ ، ئۇ « تۇغ ـ ئەلىمىزنىڭ مازىرى » دېگەن مەنىدە ئىدى . يولباشچىمىزنىڭ قارىشىچە ، بۇ يەرگە تۇغ ـ ئەلەم كۆمۈلگەن بولماستىن ، ئەكسىچە بىر ئوردا ياساۋۇلى ئاشۇ قۇملۇق تاغ ئۇستىدە تۇرۇپ بىر تۇغنى پۇلاڭلاتقانىكەن ، خالاس بىر بۇ يەردىن قۇملۇقنىڭ ئايىغىنى كۆرەلمەيدۇق يىراقتىكى يېشىل ئېتىزلار ، شۇنداقلا تۇرخۇن ـ مورىلاردىن چىقىۋاتقان كۆكۈچ ئىسلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى ئۇ يەر دېھقانچىلىق رايونى ئىدى ئەمما ، ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى تېرەك خادىلىرى قادالغان ۋە لاتا ـ پۈرۈچلار ئېسىلغان مازارلاردىن ئۆتۈشمىرگە توغرا كېلەتتى ـــ بىر ئۇلۇغلار مازىرىدىن تېخى چىقىپ بولمىغانىدۇق

بىر چۈش ۋاقتى بولغاندا ، ئاخىرقى بىر مازار ئالدىغا كەلدۇق ، « ھەزرەت بېگىم » دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مازار ئودام پادىشاھنىڭ بىر سەركەردىسى خاتىرىسىگە ياسالغانىدى بىر ئاتنى ھاردۇق ئالدۇرۇش مەقسىتىدە ئۇ يەردە بىر قانچە سائەت تۇرۇشنى پىلانلىدۇق ئاتلار قۇملۇقتا قاتتىق سىناقتا بەرداشلىق بەرگەنىدى . ئالدىنقى ئاخشام ئودام پادىشاھنىڭ مازىرىدا كۆرگەن ھېلىقى موللا بىلەن ئۈچ ئايال مۇشۇ مازار ئالدىدا ئولتۇراتتى ئۇلار ئالدىنقى ئاخشامدىكىگە ئوخشاش ، قايغۇ ـ ھەسرەت ۋە دەرد ـ ئەلەمگە لېۋىنى چىشلەپ تۇرۇپ سەۋر ـ تاقەت قىلماقتا ئىدى ناھايىتى ئېنىقكى ، ئۇلار ئايدىڭدا يېرىم كېچىدە بۇ يەرگە كەلگەنىدى

ئاشۇ كىچىك بازاردا بىر دەڭ بار ئىدى خۇددى بۇرۇنقىغا ئوخشاش ، كىشىلەر ئەتراپىمىزغا ئولىشىپ بىرگە قاراشماقتا ئىدى . بىزمۇ ئۇلارغا قاردۇق ئۇلارنىڭ سەپلىس كېسىلىنىڭ قاتتىق ئازابىنى تارتىۋالغانلىقىنى يۈزلىرىدىكى يوشۇرغىلى بولمايدىغان جاراھەت ئېشىشقىدىن بىر قاراپلا كۆرۈۋالغىلى بولاتتى شۇ چاغدا ، سەپلىس ھەممە يەرگە يامراپ كەتكەن بولۇپ ، بۇ شۇبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكىلەر دائىم داۋالاشقا تېگىشلىك بولغان كېسەللەردىن بېرى ئىدى سەپلىسنى ئۇيغۇرچىدا yel (يەل) sowaq yel (سوغۇق يەل) دەپ ئاتايدۇ ئېھتىمال

www.alma.cn

كىشىلەر سەپلىس شامالدىن بولىدىغان كېسەل ، دەپ ئىشەنسە كېرەك
مىكروبىر تەسىلكتە ھارۋىكەشىلەرنى ئالدىن بېكىتكەن ۋاقىتتا يولغا چىققۇزدۇق ، ئۇلار ئاتلاردىنمۇ بەكرەك چارچىغاندەك قىلاتتى

كېزىك

مەن 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى بالىخانىدىكى ياتاقتىن پەسكە چۈشكىنىمدە بەدەنلىرىم بوشىشىپ كەتكەندى شۇ كۈنى مېنىڭ تۇغۇلغان كۈنۈم ئىدى مۇشۇ بىنانىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدە تۇرۇۋاتقان روت بىلەن گۈستاف ئالبېرت تۇغۇلغان كۈنۈمنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن مېنى ئەتىگەنلىك غىزاغا تەكلىپ قىلدى گەجگەم قاتتىق ئاغرىۋاتاتتى ئولتۇرالمايتتىم ، ئولتۇرسام ئۆرە بولالمايتتىم مەن شۇ چاغدا بۇنىڭ سەۋەبىنى ھېلىقى تار ھەم يېقىمسىز بربزېنت كارىۋاتتا ئۇراق ۋاقىت ياتقانلىقىمدىن دەپ ئويلاپتىكەنمەن ئەھۋالىمدىن ياخشىلىنىش بولمىغاچقا ، بالىخانىدىكى ياتقىمغا قايتىپ ئارام ئالدىم شۇ ئاخشىمى قاتتىق قىرىپ كەتتىم بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ، كېسىلمىنىڭ كېزىك ئىكەنلىكى ، يەنە كېلىپ يامان خاراكتېرلىك ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى كېسىلم ناھايىتى ئېغىر بولغاچقا ، بىرەر ئايغىچە ئەس ـ ھوشۇمنى بىلەلمىدىم ھوشۇمغا كەلسەم 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى بولۇپ قاپتۇ ئېسىمدە قالغان بىردىنبىر نەرسە ـــ ئاشۇ كۈنى چاڭ ـ توزان يېغىپ ، دېرىزە سىرتىنى سېرىق تۇمان قاپلاپ كەتكەندى چاڭ ـ توزان قەشقەر شەھىرىگە ھەدەپ تەھدىت سالماقتا ئىدى ھالبۇكى ، بەدەن تېمپېراتۇرام يەنە ئۆرلەپ ، كېزىك كېسىلم قايتىلانغانىدى مەن بىر مەزگىلچە ، ھايات ـ ماماتلىق ئارىسىدا يۈردۈم كېسىلم ئېغىرلىشىپ كەتكەچكە ، ئاڭلاش سېزىمىمدىن مەھرۇم بولدۇم ئۇنىڭ ئۇستىگە گەپمۇ قىلالمايدىغان بولۇپ قالدىم جون ئاندېرسون بىلەن روت ئالبېرت ھالىمدىن خەۋەر ئېلىپ ، مېنى قۇتقۇرۇۋالدى نەرسە ـ كېرەكلىرىم ئىچىدە ، كونىراپ ئەجىقى چىقىپ كەتكەن بىر خاتىرە دەپتەر بار ئۇنىڭغا ئۇ ئىككىيلەننىڭ ماڭا

www.alma.cn

يېزىپ كۆرسەتكەن سۆزلىرى يېزىلغان ، چۈنكى مەن ئاگلاش سېزىمىمنى يوقاتقانىدىم . بىر كۈنى بەدەن تېمپېراتۇرام بىردىنلا تۆۋەنلەپ هوشۇمغا كەلدىم . قارىسام جون ئاندېرسون ، رۇت ئالبېرت ۋە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى شۆبىتسىيىلىك دوختۇر كرىستىئان خېلمانۇد يېنىمدا تۇراتتى ئۇلار مەن ۋە كېسىلىم توغرۇلۇق پاراگلىشۋاتاتتى ، خېلمانۇد :

ــ ئۇ ساقايمايدۇ ، ــ دېدى . شۇ چاغدا ، ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىمدىن ، شۇ ئۆلۈم ھۆكۈمنامىسغىمۇ ھېچقانداق ئىنكاس قايتۇرالمىغانلىقىم ھازىرمۇ ئېسىمدە . ھەرنېمە بولسا مەن ساقىيىپ ھايات قالدىم سالامەتلىكىم ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن ، ئاشۇ كۈنى كەچقۇرۇن خېلمانۇدنىڭ قىلغان ھېلىقى بىر ئېغىز گېپىنى ئاگلاپ قالغانلىقىمنى ئۇنىڭغا ئېيتتىم ، ئۇ مېنى ئاگلمايدۇ ، دەپ شۇ گەپنى قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى . بەدەن تېمپېراتۇرام بىراقلا چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ، ئاگلاش سېزىمىم ئەسلىگە كېلىپ قالغاندۇر ئېھتىمال . مېدىتسىنا ئىلمى بۇنى يېشىش مۇمكىن

قىزىۋېرىش نەتىجىسىدە ، شۇ كۈنلەردە مېنى دائىم قارا باسىدىغان بولۇپ قالدى بۇنىڭ كۆپىنچىسى لۇند بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . ئۇلاردىن بىر قىسمى ھېلىمۇ ئېسىمدە لۇنددىكى چوڭ چېركاۋ كارىۋىتىمنىڭ يېنىدىكى ئۇستەل ئۇستىدە تۇرغاندەك ، چېركاۋنىڭ ئىككى مۇنارىنى ئېنىق كۆرگەندەك قىلاتتىم . ئەسلىدە ئۇستەل ئۇستىگە ئىككى بوتۇلكا قويۇپ قويۇلغان بولۇپ ، بىرىدە قايناقسۇ ، يەنە بىرىدە روسىيە ئۇزۇم ھارىقى بار ئىدى . قايناق سۇ بىلەن ئۇزۇم ھارىقىنىڭ ئارىلاشمىسى شۇ چاغدا مەن ئىچەلەيدىغان بىردىنبىر نەرسە ئىدى مەن قويۇق يېمەكلىكلەرنى يېيەلمەيتتىم . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇچىيمدىن دائىم قان چىقىپ تۇراتتى كېسىلىم ناھايىتى ئېغىرلاشقان بىر مەزگىلنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ، ئورۇقلاپ ئىسكىلىتقا ئوخشاپ قالغانىدىم ، پۇت ـ قوللىرىمۇ بوشاپلا كەتكەنىدى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە دائىم قارا بېسىپ تۇراتتى يا قارا بېسىش ئەمەس ، يا چۈش كۆرۈش ئەمەس ، ئىش قىلىپ ئۇنى نېمە دەپ ئاتىسا بولىۋېرەتتى بىر قېتىم مۇنداق قارا بېسىپ

www.alma.cn

قاپتىمەن ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلار ئويۇشمىسى ئۆتكۈزگەن بەزمە كېچىلىكىگە قاتنىشىپتىمەن شۇ يىللاردا تەلەپ قىلىنغىنىدەك ، ھەممىمىز چىرايلىق كىيىملىرىمىزنى كىيىپ ، بىر رەت بولۇپ تىزىلىپتۇق ھۆرمەتكە سازاۋەر پروفېسسور لاۋرېنس ۋېبۇل كىرىپتۇ ـ دە ، ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆپچىلىككە مېھرىبانلىق بىلەن ئېھتىرام بىلدۈرۈپتۇ ئۇ ئالدىمغا كېلىپ ، كۆرۈشۈش ئۈچۈن قولىنى ماگا سۇنۇغاندا ، قولۇم ئۇنىڭ قولىغا يەتمەي ، ئۇنىڭ ئالدىدىلا پولغا يىقىلىپ چۈشۈپتىمەن كۆزۈمنى ئاچسام ، يەردە ياتىمەن روشەنكى ، كارىۋاتتىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈش كېسىلمىنىڭ بىر قىسمى ئىدى لېكىن ، بۇ خىل ئۇرۇنۇش كېسىلمىنى ياخشىلىيالمىغانىدى .

قاتتىق ئاغرىپ ئۇزۇن يېتىپ قېلىشىم نەتىجىسىدە ، تىل جەھەتتىكى ئىپادىلەش ئىقتىدارىمغا تەسىر كۆرسەتتى كېسەل بولۇشتىن ئىلگىرى سكانىيە شېۋىسىدە چىرايلىق سۆزلەيتتىم كېسەل بولغاندىن كېيىن بولسا ، يۇرتۇمنىڭ شېۋىسىدە سۆزلەيدىغان بولۇپ قالغانىدىم . بۇ خىل شېۋىدىكى قوش سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۆزگىچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ئېغىز تىلىمدا يەنە كۆرۈلۈشكە باشلىدى . ھالىمدىن خەۋەر ئالىدىغان ھېلىقى ئىككى دىن تارقاتقۇچى دوستۇمنىڭ كېسىلىم تۇپەيلىدىن كۆڭلى يېرىم بولسىمۇ ، لېكىن مېنىڭ زورلىنىپ گەپ قىلىشىم ئۇلارغا بەك كۈلكىلىك تۇيۇلغانىدى ھازىر ئارىدىن نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپ كەتتى . مەن بەزىلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردە كېسەللىكنىڭ تىلغا بولغان تەسىرى ئۇستىدە توختالغانلىقىنى ئۇچراتتىم ، بۇ يەردە مېنىڭ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىم سۈبىن دېلبرانكنىڭ « غاردىكى كىشىلەر » ناملىق كىتابىدىن ئىبارەت . بۇ يەردە ئۇنىڭدىكى مۇنۇ بىر ئابزاسنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن : « شۇ يىلى كۈز مەن ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 2 ـ يىللىقىدا ئوقۇۋاتقىنىمدا ، دادام پۇكسىئونىڭ روھىي كەيپىياتى ناچارلىشىپ ، ئاخىر كېسەل بولۇپ قالدى . ئۇنىڭدىكى كېسەللىكنىڭ بىرىنچى ئالامىتى شۆبد تىلىنى ئۇنتۇپ كېتىپ ، ئىتالىئان تىلىدىدىلا سۆزلىيەلەيدىغانلىقى ئىدى ، بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا خۇددى ئۇنىڭ ئىلگىرى سۆزلەيدىغان تىلى ئەسلىگە كېلىپ قالغاندەك

www.alma.cn

بولغانىدى . » بىراق ، ماڭا نسبەتەن ئېيتقاندا ، كۆرابگېتس سكانىيە شېۋىسى قايتا تىرىلگەنىدى ئۆزۈم ئۆگەنگەن لۇند شېۋىسىنى بولسا پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەنىدىم ، ئەمما كېيىن ئەسلىگە كەلدىم ئاڭلاش سېزىمىمۇ ئەسلىگە كەلدى بۇ يەردە شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمەنكى ، ئاشۇ قاتتىق كېسەل سەۋەبىدىن چېچىم پۈتۈنلەي چۈشۈپ كەتتى قېشىمۇ تۆكۈلۈپ كەتتى ئەمما ، كېيىن چېچىم بىلەن قېشىم ئاز - تولا يەنە ئۆستى ئىككىنچى يىلى 4 - ئايدا لۇندقا قايتقىنىمدا ، ئەمدىلا ئۆسۈپ چىققان يۇمران چاچلىرىم بەزى كىشىلەردە مېنى غەلىتە بولۇپ قاپتۇ ، دېگەن تەسىر قالدۇردى

مەن ئىلگىرى قەشقەردىكى شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باسمىخانىسى باسقان ئەدەبىي ئەسەرلەر كاتالوگىنى تۇرگەن چېغىمدا ، « دىن تارقىتىش ئۇيۇشمىسى » دېگەن ھەپتىلىك ژۇرنالنى كۆرگەنىدىم ئۇنىڭدا دوستۇم جون تورېنكۇستنىڭ 1930 - يىلى يازغان بىر ماقالىسىدە قەشقەردە كېسەل بولغانلىق ئەھۋالىم تىلغا ئېلىنغانىدى مەن ئۇ يەردە تەلىيى ئوڭدىن كەلمىگەن بىردىنبىر ئادەم ئەمەس ئىدىم ، قەشقەرگە بارغۇچە بولغان يىراق سەپەردە روبېنتس بىلەن كونستروموۋ بىرلا ۋاقىتتا كېسەل بولۇپ قالغانىدى روبېنتس بەزگەك بولۇپ قالدى كونستروم بولسا مۇرەككەپ ئۆت ئوپېراتسىيىسى قىلىنىدى جون تورېنكۇست قەشقەردە كېسەل بولۇپ قالغانلىقىم ھەققىدە ماقالە يازغانلىقىنى ماڭا رادىئو دېمىگەنىدى ئاردىدىن نۇرغۇن يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، ستوكھولم پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسى ئىچىدىن تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىم ئۈچۈن بېرىلگەن بىر بۇلۇڭدا ئولتۇرۇپ ئاشۇ ماقالىنى ئوقۇپ ھەقىقەتەن بەكلا ھەيران قالدىم ئۇ ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى :

« بىز تۇرغان ئۆينىڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىدىكى تاغ تەرەپتىكى كىچىك ئۆيدە كۆرگەن ئېچىنىشلىق بىر ئىش بىزنى ناھايىتى قاتتىق ئازابلىدى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ بۇ يېرى (قەشقەر) دە دائىم كېسەل يوقتۇرۇۋېلىشى نورمال ئىش ئىدى بىز ئاسىيانىڭ كېلىش ئالدىدىلا مۇشۇ ھىلىدىكى كۆتۈلمىگەن ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە

www.alma.cn

روھي ھالەت جەھەتتە تەييارلىق قىلىپ قويغاندىن شۇڭا ، بىر دىن تاراقتۇچى كېسىل بولۇپ قالسا ، ئانچە قايغۇرۇپ كەتمەيتتۇق شۇنداقتىمۇ كىشىنى تەت ـ تەت قىلىدىغىنى شۇكى ، كېسىل بولۇپ قالغاندا ، دىن تارقىتىش ئورنىدىن ئايرىلىپ ، بىر مزگىل يا ئۇزۇن ، يا قىسقا ئارام ئېلىشقا توغرا كېلەتتى دىن تارقاتقۇچى بول غان كىشىنىڭ ئازاب چېكىشى ۋە تېپىن مۇھىتتا تۇرۇشى ھەقىلىق ئىش ئىدى لېكىن ، بىزىبىر سادا ھامان كېلىپ تۇرالمايتتى ئۇلار كېسەلخانىدىكى جانلىرىدا يېرىم تىلرىنىڭ ناشا ئېيتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندەك قىلاتتى

لېكىن ، بىرىزىنىتتىن ئىشلىنگەن قانىلىما كارىۋاتتا ياتقان ئادەم دىن تارقاتقۇچى ئەمەس ئىدى ئۇ بەك يالاڭغۇ ، سۆلگۈن بولغايقا ، ئۇنىڭ لوند ئۇنۇ ۋېرسىتېتىدىكى گۈننار بارىنىڭ ئىكىنلىكىنى يېرىق ئېتكىلى بولماي قالغانىدى ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى ئاي ئىلگىرى بىر نەچچە دىن تارقاتقۇچى بىلەن بىللە قىشقىرگ كېلگەنىدى ئۇ بۇ يېرگ كېلىشتە ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنى ، لوند ئۇنىۋېرسىتېتىغا قايتقاندا ماگىستىر ئۇنۋانىنى ئېلىشنى ، كېيىن ئاسىيا تىللىرىنى تەتقىق قىلغۇچى پىلىيە دوكتورى ئۇنۋانىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغانىدى بىز ئۇنتكەن قېتىم كۆرۈشكەندىن كېيىن بۇگۈنكىچە بولغان ئىككى ھېيت ئىچىدىكى ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىدىكى شۇنچىۋالا چوڭ ئۆزگىرىش بىزنى ھەيران قالدۇردى ئىككى ھېيت ئالدىدا ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەلەيتتۇق ئەمەلىكتە بولسا سۆزلىشىش مۇمكىن ئە مەس ئىدى ئۇ باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىيالمايتتى ، گېپىمۇ قىلالمايتتى ئۇنىڭ كۆزى ، قۇلىقى ۋە ئاغزىدىن يىرىڭلىق زەردار ئاقاتتى من بىللە كېلگەن دوختۇرغا تەكىلدىم ، بۇ مەقسىتىمنى چۈشىنىپ : « شۇنداق ، ھەممىدىن يامان بولغىنى بۇنداق قاتتىق كېسەلنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن كېسىل ، ئادەتتە دائىم قايتىلىنىپ تۇرىدۇ بۇ بەك خەتەرلىك ئىش مانا بۇ دەل مۇشۇ يەردە پەيدا بولۇپ بولغان ئەھۋال من ئۇنتكەن بىر مزگىلدە ، ئۇ يامان ئەھۋالارنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىغا تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدىم بىراق ، ئۇ ھازىر ئىككى كۈنىنىڭ ئالدىدىكىدىن كۆپ ياخشىلىنىپ قاپتۇ » دېدى ئۇنىڭ ئاخىرقى بىر ئېغىز گەپ ماڭا تەسىر قىلدى ـ دە ، شۇنىڭ بىلەن بېشىمنى پەسەيتىپ قىلىپ ، ئىمكانقەدەر كېسىلگە ئۇنلۇك ئاۋازدا : « خېلى ياخشى بولۇپ قالغاندەك تۇرسىز » دېدىم ئۇنىڭ ماڭا تەكىلىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن گېپىمنى ئاڭقىرغانلىق ئالامىتى كۆرۈنەيتتى بىر

www.alma.cn

ئىلاجسىزلىقتىن ئۇ يەردىن قايتىپ جەنۇب ھېلىقى بىرىنىت كارىۋاتقا يېنە بىر رەت نەزەر سالدىم ، ئۇجاپا ئاشۇ كارىۋاتتا ياتقان ئادەم بىر نەچچە ھەپتىنىڭ ئالدىدا مەن بىلەن بىللە تۇم بارخانلىرىنى كەزگەن ، مەن بىلەن بىللە چۆلدە سەيرە قىلغان ، تېنى ساغلام ھېلىقى يىگىتمىدۇ ؟ مەن ئۇنىڭ ئادەمنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان چاغدىكى جۈشقۇنلۇقىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا : « سىز ئاسىيانا كېلىش ئۈچۈنلا تۇغۇلغان ئوخشايسىز » دېگىنىدىم ئۇ بىزى تەرەپلەردە مەندىن قابىل بولۇپ كەتكىنىدى ئۇ ھەممە جايىنى غەلىتە يۇرۇق قايلاپ كەتكەن بازارىدىكى بىرلىك تاماقلارنى يەيىشكە كۆنۈپ كەتكىنىدى ئەما ، ئەمىلىككە كەلگەندە ، ئۇ مانا مۇشۇنداق ئەھۋالغا جۈشۈپ قالدى مەندە ئۇنىڭغا ئاتاپ دۇئا ـ ئىلاۋەت قىلىشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى ھىلسىنبورگتىن بىر قانچە ئىنگلىز ملى يىراقتىكى بىر جايدىكى ئاتا بىلەن ئانا بولسا ئۆزلىرىنىڭ ئوغلىغا ئاتاپ توختىماي دۇئا ـ ئىلاۋەت قىلىپ تۇراتتى دەل ئاشۇ ۋەجىدىن بۇ بالىنىڭ كېيىنكى ئىشلىرى جەزمەن بەختلىك بولىدۇ »

ئويلايمەنكى ، ئالىيجانابلىرىنىڭ مېنىڭ خەۋىرىم يوق ئەھۋالدا ئاتا ـ ئانامغا يازغان خېتىنىڭ كېسىلمىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك باسقۇچى ئۆتۈپ كېتىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ قولىغا تېگىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى چۈنكى ، ئۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىدىكى پوچتا ئىشى ناھايىتى ناچار ئىدى سالامەتلىكىمنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىك ھەققىدىكى خەۋەرمۇ ئاتا ـ ئانامغا ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇزۇندا يېتىپ باراتتى بۇ خەۋەرنىڭ ئۇلارنى چۆچۈتۈپتۈشى ۋە قاتتىق ئازابلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى ئۇلار مېنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ دوختۇرخانىسىدا باشقا ھەرقانداق جايدىكىدىن ئوبدان داۋالىنالايدىغانلىقىمنى ۋە كۆتۈلدىغانلىقىمنى بىلسە ، ئاتا ـ ئانام بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ قالغان بولاتتى شۇنى كېسىپ ئېيتىمەنكى ، ئەگەر شۇ دوختۇرخانىدا داۋالانمىغان ۋە كۆتۈلمىگەن بولسام ، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ بىر قانچە قۇر خەتنىمۇ يازالمىغان بولاتتىم

سالامەتلىكىمنىڭ ئەسلىگە كېلىشى چىدامچانلىقىم ئۈچۈن بىر

www.alma.cn

سىناق بولدى . لېكىن ، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، يەنە ھاياتىمدىكى ئەڭ گۈزەل بىر مەزگىل بولدى ــ مەھرۇم بولغىلى قىل قالغان ھاياتىم ساقلاپ قېلىندى . روشەنكى ، دۇنيادا قانداق ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىشكە بەكمۇ تەقەززا بولۇپ كەتكەنىدىم بۇنىڭغا مېنىڭ باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىيالمىغان ۋاقتىمدا ئۆزۈمنىڭ باشقىلار بىلەن ئالاقىلاشقان چاغدا ئىشلەتكەن خاتىرە دەپتىرىم دەلىل ـ ئىسپات بولالايدۇ جون ئاندېرسون خاتىرە دەپتىرىمگە مۇنداق دەپ يازغان : « گېزىتلىرىڭىزنىڭ ھەممىسىنى ئەپسۇسكى ، كېسىلىڭىز ساقايغاندىن كېيىن سىزگە بېرىمىز ، قىزىتمىڭىز ئۆرلەپ تۇرغاندا ، گېزىت ئوقۇشنىڭ سىزگە بەك زىيانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىشىڭىز لازىم ئەمما ، بۇ ئىشنى مەن دوختۇردىن سوراپ باقاي . » ئاخىرقى بىر جۈملە سۆزدىن رەھىمدىل ئاندېرسوننىڭ ئېھتىياجىمنى چۈشەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى . لېكىن ، « دوختۇر » خېلىمۇنداق مۇناسىۋەتتىن ئوشۇق ئېھتىياجنى چۈشەنمەيتتى ئۇ قىزىتمامنىڭ ئاستا ـ ئاستا چۈشۈپ ، سالامەتلىكىمنىڭ پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلگۈچە بولغان مەزگىلدە ، كارىۋاتتىن چۈشمەي جىم يېتىشىمنى ئېيتقانىدى مەدىر ـ سەدىر قىلالماي ياتقاندا ، بەزى بىر ئىشلارنىڭ ئېسىڭىزگە قانداق كېلىپ قالىدىغانلىقى ئادەمنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدۇ مەسىلەن ، ھەر كۈنى ئەتىگىنى سائەت دەل سەككىز بولغاندا ، بىر قەشقەر قارا قارغىسى دېرىزەمنىڭ سىرتىدىكى دەرەخكە قونۇپ بىر پەس تۇرۇپ : « قاق ، قاق » دەپ بىرنەچچىنى قاقىلداپ بولۇپ تۆت ئەتراپقا قارايتتى ئاندىن « قاق ، قاق » دەپ يەنە بىر نەچچىنى قاقىلداپ ئۇچۇپ كېتەتتى ، ئەتىسى ئەتىگىنى يەنە كېلەتتى ئەتىگەنلىرى ھېلىقى قارغا ماڭا ھەمراھ بولاتتى مۇبادا ئۇ مېنىڭ كارىۋاتتا ياتقانلىقىمنى راستىنلا دېرىزىدىن كۆرگەن بولسا ، سالامەتلىكىم ئەسلىگە كېلىپ ، مەن ئاشۇ ياتاقتىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇ قارغا جەزمەن مېنى سېغىنىدۇ . چۈنكى ، مەن شۇنىڭغا دىققەت قىلدىمكى ، ھېلىقى قارغا كېيىن بۇ يەرگە ئىككىنچىلەپ كەلمىدى .

خاتىرەمدىن شۇنى ئۇقتۇمكى ، سالامەتلىك ئەسلىگە كېلىشكە

www.alma.cn

باشلىغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق كۆزىتىش ماتېرىياللىرىنى يېزىشنى باشلاپتىمەن ، يازغان پۈچۈركام بۇنى چۈشەندۇرۇپ بېرەتتى شۇ چاغدىكى پۈچۈركام سەككىز ياشلىق بالىنىڭ يازغان خېتىدەكلا مايماق ـ سايماق ، ئەگرى ـ بۈگرى ئىدى قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى تاشمىلىق دېگەن يەردىن كەلگەن شۇكۇر ئاخۇن ئىسىملىك بىر « خىرمەتكار » نىم بار ئىدى ، ئۇ ياتىقىمغا كېلىپ ئىشلىرىمغا ياردەملەشەتتى ئۇ ھەركۈنى ئەتىگەندە كېلىپ ، مەشكە ئوت ياقاتتى ، ئاشخانىدىن تاماق ئەكىلىپ بېرەتتى ، ياتاقنى پاكىز تازىلاپ بولغاندىن كېيىن مەن بىلەن پاراڭلىشاتتى ئۇ ساۋاتسىز بولۇپ ، ھازىرقى رامان قېلىپلاشقان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلمىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىل شېۋىسىدە سۆزلەيتتى مەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغاچ ، مايماق ـ سايماق خاتىرىلەيتتىم

شۇكۇر ئاخۇنۇمنىڭ سۆزىدىكى نۇرغۇن ئالاھىدە نەرسىلەر مەن كېيىنكى چاغدا ئىلمىي ئۇنۇقانىنى ئېلىش ئۈچۈن يازغان ئىلمىي ماقالەم « ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات » قا كىرگۈزۈلدى بۇ ئىلمىي ماقالەم كېيىن سېتىلىپ تۈگىدى ، ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياج يەنىلا ناھايىتى كۈچلۈك

سالامەتلىكىم تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىشكە باشلاش بىلەن بىر چاغدا ، قورسىقىممۇ بەك ئاچىدىغان بولۇپ قالدى ئىنتايىن ئاجىزلاپ كەتكەن بەدىنىم ئوزۇقلۇققا بەك تەشنا ئىدى ئەمما ، رۇت ئالماپەرت بىلەن جون ئانداېرسون ماڭا ناھايىتى ئوبدان قاراپ كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن غىزالىنىشىمغا ئىنتايىن دىققەت قىلاتتى خاتىرە دەپتىرىمدىكى ئالاقىدار مەزمۇنلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ھەر كۈنلۈك تامىقىمغا ئۇماچ (بوغداي ئومىچى) ، كۆكتات شورپىسى ، كالا سۈتى ، شورپا ، ياڭيۇ قىيمىسى ۋە گۆش شىرنىسى قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلاتتىم ناھايىتى روشەنكى ، دەسلەپتە بۇ خىل ئاددىي تاماقنى پىكىرىم بولغانىدى چۈنكى ، ھېلىقى خاتىرە دەپتەردىن ، جون ئانداېرسوننىڭ خاتىرىسىدىن مۇنداق بىر ئابزاس سۆزنى ئۇچراتتىم : « سىر سىكانىيەدىكى ئۆيىگىرگە قايتقاندىن

www.alma.cn

كېيىن ، ئامال قىلىپ سكاننىيىلىك ئاشپەزدىن بىزگە بىرنى تېپىپ مۇشۇ يەرگە ئەۋەتىلىك ئۇ بىزگە چوشقا گۆشى بىلەن پۇرچاق قورۇمىسى ۋە باشقا تاماق قورۇمىلارنى قورۇپ بەرسۇن ۋە ئېتىپ بەرسۇن . » شۇ چاغدا ئېچىرقاپ كەتكەنلىكىمدىن ئازراق گۆش سېلىنغان تاماقنى يەپ بولغاندىن كېيىن ، تەخسىنى يەنە پاك ـ پاكىز يالۋېتەتتىم

ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بىر كۈنى تورېنكۇست بىلەن ئىككىمىز كېزىك كېسىلىنى قەيەردە يۇقتۇرۇۋالغانلىقىمىز ئۈستىدە ئويلاپ كۆردۇق بىز بۇ خىل كېسەلدىن يوشۇرۇن مەزگىلگە ئاساسەن ، بۇ كېسەلنى تەكلىماكان چۆلىگە قىلىنغان سەپەرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۇقتۇرۇۋالغان ، دەپ قاردۇق چوقۇم سايغاندىكى ھېلىقى دەڭدە يوقتۇرۇۋالغان ، دەپ جەزم قىلدۇق ئاشۇ كۈنى كېچىسى تۈن قاراڭغۇسىدا تاتلىق ئۇخلاۋاتقان توپ ـ توپ ئۇيغۇرلار توپى ئىچىگە قىستاپ كىرىشكە ، ئۇلار ئاردىدا قىستىلىپ يېتىشقا مەجبۇر بولغاندۇق دەڭنىڭ ھەممە يېرىدىن گەندە ـ سۈيدۈك پۇراپ تۇراتتى ئەتىسى ئەتىگەندە ، دەڭدىن كېتىندىغان چېغىمىزدا ، بىر قىسىم كىشىلەر بۇ يەردىن كەتكەن بولسىمۇ ، بىراق يەنە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھېلىھەم تام تۈۋىدە ياتقانلىقىنى كۆرگەنىدۇق بۇ كىشىلەر چوقۇم بىرەر كېسەلگە گىرىپتار بولغانىدى ئەمما ، شۇ چاغدا بىز بۇلارغا ئۇنچىۋالا پىسەنت قىلمىغانىدۇق مۇشۇ ئەھۋاللار ئۈستىدە توختالغاندا ، ئاشۇ ئاخشىمى دەڭگە كەلگەندە ، چارچاپ ھالىمىزدىن كەتكەنلىكىمىزدىن ئۆتۈكىمىزنىلا سالغانلىقىمىز ـــ بۇنىڭ ئالدىدا ئۆتۈكىمىزنى كېيگەن پېتى دەڭ قورۇسى ئىچىدە گەندە ـ سۈيدۈكنى دەسسەپ ، ئۇياق ـ بۇياققا ماڭغانلىقىمىز ئېسىمىزگە كەلدى ناھايىتى ئېنىقكى ، قولىمىز ئەنە شۇنداق بۇلغانغانىكەن ، تورېنكۇست شىنجاڭدا بىر قانچە ئون يىل تۇرغان ھەر كۈنى خىلمۇخىل ۋىرۇسلار بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان بولغاچقا ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى يەرلىك كېسەللىكلەرگە ئوگايلىقچە گىرىپتار بولمايتتى بىراق ، مەن كېسەلنىڭ ئوگايلا يۇقتۇرۇۋېلىپ ئۇنىڭ ئازابىنى تارتقانىدىم .

لۇندىتىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى ، پروفېسسور

www.alma.cn

جون فۇرسمان ــ ئۇ تىببىي ساھەدىلا ئەمەس ، بەلكى باشقا ساھەلەر-دىمۇ ناھايىتى مەشھۇر ھەم ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى . مېنى يولۇقۇش ئېھتىمالى بولغان ھەرخىل كېسەللەرنىڭ ۋاكسىنىسى بىلەن ئەمەلىگەنىدى . مەن لۇندقا قايتىپ بارغاندىن كېيىن ، بىر كۈنى شەھەردە ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم ئۇ مېنىڭ كېزىك بولۇپ قالغانلىقىمغا بەك قىزىقىدىكەن ، مەنمۇ ئۇنىڭغا كېزىك بولۇپ قېلىش ئەھۋالىمنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم ــ ئېھتىمال سۆزۈمدىن ئۇنىڭ مېنى ئەملىگەن ۋاكسىنىسىغا نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدىكى تەنقىد پۇرىقى چىققان بولۇشى مۇمكىن ــ ياكى ئۇ ئاشۇنداق چۈشىنىۋالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن شۇڭا ، ئۇ مەن كېسەل بولغاندىن كېيىن تارتقان شۇنچە جىق ئازابلىرىم ھەققىدىكى گەپلىرىمگە ناھايىتى قىسقىلا رەددىيە بېرىپ :

ــ ئەگەر مەن سىزنى ئاشۇ ۋاكسىنا بىلەن ئەملىمىگەن بولسام ، بۇگۈنكىچە ھايات تۇرالمىغان بولاتتىڭىز ، ــ دېدى ـ دە ، لۇنددا ناھايىتى قارشى ئېلىنىدىغان بۇ پروفېسسور كوچا سەيلىسى قىلىپ كېتىپ قالدى

قايتا تاۋاپ قىلىش

مەن 1930 ـ يىلى 1 ـ ۋە 2 ـ ئايدا ، خوتەنگە بېرىپ ئىككى ئاي تۇرۇشنى پىلانلىغانىدىم . خوتەن يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقانىدى ئەمما ، بۇ پىلان مېنىڭ ئاتلىق ياكى مەپىلىك ئادەمنىڭ جۇلقىنى چىقىرىۋېتىدىغان توپتوغرا ئون كۈنلۈك مۇساپىنى بېسىشىمغا توغرا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېسەلدىن ئەمدىلا ساقىيىپ قوپۇپ ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتمەيلا مۇنداق سەپەرگە ئاتلانسام ، سالامەتلىكىمنىڭ يار بەرمەيدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭدىن سىرت ، شۇېتسىيىگە قايتىدىغان ۋاقتىمنىڭمۇ بارغانسېرى يېقىنلاپ قېلىۋاتقانلىقىنى ، ئاتلىق ئىككى ھەپتە زورۇقۇپ يول يۈرۈپ ، پامىرنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈش ئۈچۈن ، بىر ئاز كۈچ توپلىمىسام بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم شۇڭا ، خوتەنگە بېرىش

www.alma.cn

نسيىتتمدىن يېنىشقا مەجبۇر بولدۇم بۇ تولمۇ كۆڭۈلسىز ئىش بولدى سەۋەبى شۇ چاغدا خوتەن شېۋىسىنى سىرت جايدىكىلەر ئۇقمايىتتى . شۇڭا ، مەندە 1935 ـ يىلىغا بارغاندا ، ئاندىن ئاشۇ شېۋە بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۆلەك ئامال يوق ئىدى ، شۇ چاغدا كەشمىرنىڭ سىرناگار دېگەن يېرىدىكى يەتتىنچى بىرىگادا تۇرۇشلۇق جايدا خوتەندىن كەلگەن بىر قىسىم سودىگەرلەر بار ئىدى

مەن قەشقەردىكى چاغدا ئۇقۇغان ئۇيغۇر تارىخى قولىيازمىلىرى ئىچىدە (بۇ قولىيازمىلارنى كىتابېۋروش دوستۇم روزى ئاخۇندىن ئالغانىدىم) Tazkire — yi — Satuq Bughra Khan (تەزكىرەئى سۇتۇق بۇغراخان) ، يەنى « سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى » دېگەن بىر قولىيازما مەندە ناھايىتى زور ئىشتىياق پەيدا قىلدى بۇ قولىيازما ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇنجى ئىسلام ھۆكۈمرانى بولغان بۇ بىر زات ھەققىدىكى بايلىق رىۋايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى مەن ئۇدام پادىشاھنىڭ مازىرىغا بېرىش سەپىرىمدە ، بۇ رىۋايەتلەرنى ئاڭلىغانىدىم سۇتۇق بۇغراخان كىچىك بازار ئاتۇشقا ، يەنى قەشقەرنىڭ شىمالىدىن 50 كىلومېتىر يىراقتىكى بىر جايغا ⑫ دەپنە قىلىنغان ئۇ يەرگە بارىدىغان ھېچقانداق يول يوق ئىدى

مەن 2 ـ ئايىنىڭ باشلىرىدىكى ھاۋا تۇتۇق بىر كۈنى ئەتىگەندە ، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىنى ، شۇنداقلا ئاتۇشنىڭ رادى قانداق بىر بازار ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ بېقىش مەقسىتىدە ئاتۇشقا قاراپ يولغا چىقتىم مەن ئىلگىرىكىگە ئوخشاش ئۇ يەرگە مەپىلىك باردىم . مەپىكەشنىڭ ئىسمى كىتابېۋروش دوستۇمنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش روزى ئاخۇن ئىكەن ئۇ شۇ چاغدا خىرمەتكارىم ۋە ئاشپەزىم بولۇشقا ماقۇل بولدى شۇ چاغدا ، شىنجاڭدا سايامەت قىلىدىغان ياۋروپالىقلاردىن خىزمەتكار ئىلىپ يۈرمەيدىغىنى يوق ئىدى ئەگەر خىزمەتكارى بولمىسا ، ئۇنىڭ يۈرى تۆكۈلەتتى ، ئابرۇيى بولمايتتى

بىر ئەتىگەن سائەت بەش يېرىم ئەتراپىدا مەپىگە ئولتۇرۇپ يولغا

www.alma.cn

چىقىپ ، قەشقەرنىڭ تار كوچىلىرىنى ئارىلاپ ماڭدۇق كوچا ـ يول بويىلىرىدىكى ئۆيلەردە جىن چىراغ يورۇتۇقلۇق بولۇپ ، كىشىلەر زوۋلۇق يېيىشكە تەرەددۇت قىلىۋاتاتتى قىش كۈنلىرى روۋلۇقنى تاڭ تولۇق سۈزۈلۈپ ، بىر تال قارا يىپ بىلەن ئاق يىپنى پەرقلەندۈرگۈدەك ۋاقىت كىرىشتىن بۇرۇن يەپ بولۇش شەرت ئىدى روۋلۇقتىن كېيىن تا كۈن تولۇق ئولتۇرغۇچە بولغان ئارىلىقتا روزا تۇتۇلاتتى قىشتا كۈندۈر قىسقا بولسىمۇ ، لېكىن سوغۇقتا روزا تۇتۇش يازدا روزا تۇتقاندىنمۇ بەك تەس ئىدى

بىر شەھەردىن چىقىپلا ئەگرى ـ بۈگرى يوللاردا ماڭدۇق شورتاڭ يەرلەردىن ئۆتۈپ ، ئېگىر ـ پەس دۆڭلۇكلەردە يۈردۇق بىر بىر نەچچە دەريا ـ ئېقىننى كېچىپ ئۆتتۇق دەريا ـ ئېقىندىكى ئېرىگەن مۇزلار دەريادىكى سۇنى ئۇلغايتقانىدى ، مانا بۇ ئەتىياز پەسلىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى مەپىمىر پاتقاق سايىدىن ئۆتتى ، بۇ پاتقاق ساي قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشى تۈپەيلىدىن ھاسىل بولغانىدى بىر چۈشـ تىن كېيىن سائەت تۆت ئەتراپىدا كوچىسى ئۇرۇن كەتكەن ئاتۇش بازىرىغا يېتىپ كەلدۇق يولنىڭ ئىككى قاسنىقى دۆكان بىلەن تولغا ـ نىدى بىر ھەمىمە يەرنى بىر قۇر ئايلىنىپ چىقىپ ، شۇ جايدىكى ئەڭ ئوبدان سارايدىن بىرنى تاپتۇق ئەمما ، بۇنداق دېگەنلىك بۇ ساراي مېھـ مانلارغا قالتىس ئازادە شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ ، دېگەنلىك ئەمەس بازاردىكى چېغىمىزدىلا كىشىلەر مېنىڭدەك بىر چەت ئەللىكنى بايقۇېـ لىشتى ، خېلىلا چوڭ بولۇپ قالغان بىر توپ بالىلار ھەممە يەرگە يۈگۈرۈپ بېرىپ : « بىر ئۇرۇس كەپتۇ » دەپ جار سېلىشتى ھەش ـ پەش دېگۈچىلا ساراي قورۇسى زادى نېمە گەپتۇ دېگەننى ئۇققىلى كەلگەن كىشىلەر توپى بىلەن توشۇپ كەتتى ئۇلار ئاشۇ ئۇرۇسنى كۆرۈپ باقماقچى بولغانلار ئىدى

مەن ئاتۇشلۇقتەك بىر نەرسىگە بەك قىزىقىدىغان كىشىلەرنى رادى ئۇچراتمىغانمەن ئۇلار مەن چۈشكەن ھۈجرا ئىشىكىنىڭ يوچۇقىدىن مېنى ماراشتى ، بەزىلىرى تېخى ئۆگزىگە يامىشىپ چىقىپ ، مېنىڭ زادى

www.alma.cn

قانداق بىر ئادەملىكىمنى تۇڭلۇكتىن كۆرمەكچى بولۇشتى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئاشۇنداق قورغاش ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرگەچكە ، مەن روزى ئاخۇننىڭ ياردەم قىلىشىنى ئۆتۈندۇم ئەمما ، ئۇنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى ئۇ ھۈجرىدىكى ئوچاققا ئوت يېقىپ ، مىس چۆگۈندە چاي قايناتقۇاتاتتى بۇ ئىشتىن ئەتراپتىكىلەر شۇ زامانلا تېخىمۇ بەك ھەيران بولۇشتى يېڭىدىن كەلگەن بۇ ئۇرۇس رامىزان تۇتۇشتىن ئىبارەت قائىدىنى ئەيمەنمەستىن بۇرۇپ تاشلىغانىدى بۇ ساراينىڭ يېنىدىلا ئېگىز بىر ئىمارەت بار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى لىگىشپ تۇرىدىغان ياغاچ پەلەمپەينىڭ يۇقىرىسىدا ــ ئۆينىڭ سىرتىدا ھاجەتخانا بار ئىدى مەن شۇ كۈنى خېلى كەچ كىرگەندە ئۇ يەرگە چىقتىم قارىسام ئىككى تەرەپتە ، پەستە مېنى كۆزىتىپ تۇرغانلار بار ئىكەن ئاتۇشلۇقلارنىڭ بىر نەرسىدىن ھەيران بولۇشى قەشقەردە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئۇچراتقان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ھەيران بولۇشلاردىن ئېشىپ چۈشكەنىدى مەن 1978 ــ يىلى 9 ــ ئايدا ئۇرۇمچىدىكى بىر تۇرلۇك مىللار ماگىرىنىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغان چېغىمدىمۇ ، ئۇ يەردىكىلەرنىڭ چەت ئەللىكىلەرگە بولغان قىزىقىشى يەنىلا ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن قەشقەر-دىكى بىر كىتابخانىدىكى ئەھۋالمۇ ئاشۇنىڭغا ئوخشاش بولدى ئۇلارنىڭ نېمىشقا شۇنداق قىلىدىغانلىقى ماڭا نامەلۇم بۇنىڭ ئەكسىچە ئادەتتىكى جاۋابى بۇ رايونىنىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ شۇنچىۋالا ئۇرۇۋېتىلگەنلىكى ئىدى بىراق ، مۇشۇ جاۋابلا كۈپايە قىلارمۇ ؟

ئېسىمدە قېلىشىچە ، ئۇ چاغ 1937 ــ يىلى 7 ــ ئاينىڭ ئىسسىق بىر كۈنى ئىدى مەن لۇنىد كوچىسىدا كېتىۋاتاتتىم ، توساتتىن بىر توپ ياشىنىڭ ۋارقىرىشىپ سۆرەن سېلىشىۋاتقانلىقى قۇلىقىمغا كىردى ئارقىدىنلا ئۇلارنى ئۇچراتتىم بىرىپ قارىسام ، ئۇلار : « جۇڭگولۇق ، جۇڭگولۇق ، توكرا پاچاق ! » دەپ ۋارقىرىشىۋاتاتتى كىشىلەر توپى ئارىسىدا بىر جۇڭگولۇق سايادەتچى قورققىنىدىن داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالغانىدى ئومۇمەن ئاتۇشتا بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن خىرىس قىلىش تۇ-سىدىكى ھەيران قېلىش ئالدىدا تىز پۈككەنىدى ئەمەلىيەتتە ، ئاتۇشتىكى

www.alma.cn

هەيران قىلىش تىخمۇ كۆپ هالىغا يېتىش ۋە كۆيۈنۈش تۇسىنى ئالغاندى چۈنكى ، ئۇلار پەقەت مېنى ئورۇنلاشتۇرۇۋاتقان ئىدى ، ئەمما ، ھاقارەت تۇسىنى ئالغان گەپلەرنى قىلمىدى يەنە شۇمۇ ئېسىمدىكى ، مەن لۇندۇن كوچىسىدا ھېلىقى بىر توپ ھارامزادىلەرگە بىر نەچچە ئېغىز قوپال گەپ قىلدىم ــ ئەينى چاغدا بۇنداق قىلىش قانۇنغا خىلاپ ئەمەس ئىدى شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ ھارامزادىلەر كېتىشتى ھېلىقى جۇڭگولۇق قېرىندىشىم ماڭا رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن ، لۇند مەنزىرىسى ئۇستىدىكى ئىرىدىنىشىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇۋەردى

ئاتۇشقا كەلگەنلىكىم ھەققىدىكى خەۋەر تېزلا تارقالدى ھەش ـ پەش دېگۈچىلا بىر بەگ (ئۇيغۇر ، يەرلىك ئامبالنىڭ كۈچلۈك ياردەمچىسى) ئىمكانقەدەر داۋراڭ سالماستىن مېنىڭ تەكتىمنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە مېنى يوقلاپ كەلدى مېنى ئۇرۇس ئىكەن دېگەن گەپكە ئۇمۇ ئىشىنىپتۇ مەن تەمكىنلىك بىلەن ئۇنىڭغا ئۆرۈمنىڭ ئۇرۇس ئەمەس ، بەلكى ferangis (فەرەڭ) ئىكەنلىكىمنى ئېيتتىم مانا مۇشۇ ۋەجىدىن ئاتۇشتىكى ئىشىم ئاسانغا توختىدى بۇ يەردىكىلەر ساياھەتكە كەلگەن چەت ئەللىكلەردىن قاتتىق گۇمان قىلىدىكەن بىراق ، دېگەن گەپلىرىمنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيمەنمۇ ؟ ھېلىقى بەگ پاسپورتىڭىزنى كۆرسەن دېدى ۋەھالەنكى ، چاتاق بولغىنى پاسپورتىمنى قەشقەردە قويۇپ كەپتىمەن ئاتۇشتىكى بىر نەچچە كۈنلۈك رىيارىتىمدە سالاھىتىمنى پاسپورت ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى رادىئو ئويلاپ باقماپتىكەنمەن مەن ھەتتا ئۇستىدە خەنزۇچە خېتى بار قەرىل رەڭلىك ناھايىتى يوغان تەكلىپنامەمنىمۇ ئالماي كەپتىمەن ھېلىقى بەگ بىلەن قائىدە ـ يوسۇنلۇق خوشلاشتۇق ئىش شۇنىڭ بىلەن ھەل بولغاندۇر دەپ ئويلىدىم

ھەيرانلىق ئىلكىدە تۇرغان كىشىلەر ھېلىغىچە قورۇدا ئىدى ئاتىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، تالاغا قارىسام ئۇلار بىر خىل سېھرىي كۈچ تەرىپىدىن ھەيدىۋېتىلگەندەكلا غايىب بولۇپ كېتىپتۇ ساراي دەرۋازىسىدىن قاچالمايدىغانلار قورۇ تېمىدىن ئاتلاپ قېچىپتۇ قالغانلىرى ساراي ئىچىدە كۆزدىن غايىب بوپتۇ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتلاردا

www.alma.cn

قىتتا ، مەزكۇر شەھەرنىڭ ئەڭ ئالىي ئەمەلدارى كىرىپ كەلدى . ئۇ ئاتۇشنىڭ ئامبىلى (ھاكىمى) ⑬ سالاھىيىتى بىلەن بىر توپ ئەسكەرلەر ۋە ئەمەلدارلار ھەمراھلىقىدا كەلگەنىدى . بۇ ئەمەلدارلارنى ھاكىمنىڭ كاتىپ ـ مىرزىلىرى دەپ قاراش تېخىمۇ مۇۋاپىق ئىدى . بۇ ھاكىم ياش ئىدى ھۇجرامغا كىرگەنىدە ، ئاغزىدا تاماكا چىشلەگلىك تۇراتتى . ھۇجرىدا ئۆي جاھازىدىن بىرەرسىمۇ بولمىغاچقا ، ئۇنى پەگاھدا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدىم . ھېلىقى ئۇيغۇر بەگمۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بار بولۇپ ، ئۇيغۇرچىنى خەنزۇچىغا ، خەنزۇچىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش بۇرچىنى ئادا قىلىپ تۇراتتى

ھاكىمنىڭ مېنى يوقلاپ كېلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى مېنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىمنى ئېنىقلاش ئىدى ئۇ مېنىڭ مەن روسىيىلىك ئەمەس ئىكەنلىكىم توغرىسىدىكى بايانىاتىمنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇنى ئىسپاتلاپ بېرەلەمسىز ؟ دەپ سورىدى « ياق » دەپ جاۋاب بېرىدىغانلىقىم تۇرغان گەپ ئىدى ، ئەلۋەتتە چۈنكى ، پاسپورتۇمنى ئېلىپ كەلمىگەنىدىم مەن قەشقەردىن كەلگەن بولغاچقا ، ئۇ مېنىڭ دەرھال شۇ يەرگە قايتىپ كېتىشىمنى ئېيتتى ئۇ بۇ بۇيرۇقنى خېلىلا ئەدەب بىلەن ئىزھار قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تەلەپپۇرى ناھايىتى كەسكىن ئىدى ئۇ يەنە دىپلوماتىيە سۆزى بىلەن مېنى باشقىلارنىڭ ھامىيلىقىدا قايتۇرۇۋەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى ئۇ سىلىقلىق بىلەن يەنە مەندەك بىر كاتتا زات ئۇنىڭ شەھىرىگە زىيارەتكە كەلگەنىدە شەھەردە ياكى قايتىپ كېتىش سەپىرىدە بولسۇن ، مۇھاپىرەت قىلىدىغان ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى ، چۈنكى مېنىڭ ھەرخىل خېيىمخەتەرگە ۋە قىينىچىلىققا يولۇقۇشۇم مۇمكىنلىكىنى ، شۇڭا مېنى ئاپىرىپ قويۇشقا مۇھاپىرەتچى ئەسكەر ئەۋەتىشنى قارار قىلغانلىقىنى ئېيتتى ئۇ گېپىنى تەكرارلاپ ، مېنىڭ دەرھال قايتىپ كېتىشىمنى ئېيتتى مەن ئۇنىڭغا گەپنى ئەگىتىپ رەك قىلىپ ، سالاھىيىتىمنىڭ بۇنىڭغا توشمايدىغانلىقىنى ، ماڭا ئوخشاش ئالاھىدە مەرتىۋىسى يوق ئادەمنى ئاپىرىپ قويۇشقا مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئەۋەتكەنىدە ، مەن ئۇچۇن رىيادە شۆھرەت ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ

www.alma.cn

ئۇستىگە ئۆزۈمنىڭ ھازىرنىڭ ئۆرىدىلا قەشقەرگە قايتىپ كېتىش ئىشىغا كەلسەك ، جىسمانىي جەھەتتىن ئېيتقاندا ، سالامەتلىكىمنىڭ يار بەرمەيدىغانلىقىنى ، مەپىگە قاتقان ئاتنىڭ بەك ھېرىپ كەتكەنلىكىنى ، ئۇنى دەم ئالدۇرۇشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى ، ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭ يولغا چىقىپ قايتىپ كېتىشكە ۋەدە بېرىدىغانلىقىمنى ، ئۇنىڭدىن سىرت ، مېنىڭ شۇنچە يىراق يولنى بېسىپ قەشقەردىن ئاتۇشقا سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ مازىرىنى كۆرۈشكە كەلگەنلىكىمنى ، ئەمدىلىكتە بىردىنبىر مۇمكىنچىلىك تېخى قاراڭغۇ چۈشمىگەن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ، ئاشۇ جايغا بېرىپ ئۇنى كۆرۈش ئىكەنلىكىنى ئېيتتىم ھاكىم بۇ جەھەتتە يول قويدى . ئۇ ھېلىقى بەگكە ماڭا ھەمراھ بولۇپ بېرىپ ، ئاتۇشنى زور نام ـ ئاتاققا ئىگە قىلغان ئاشۇ كاتتا مازارنى كۆرسىتىپ كېلىش ھەققىدە يولىيورۇق بەردى ئۇ يەنە شۇ كۈنى كەچقۇرۇندا قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشىم لازىملىقى ھەققىدىكى گېپىدە چىڭ تۇردى ھەمدە بەگكە بارلىق ئىشلارنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى ئاندىن كېيىن ماڭا باشتىن ئاياغ ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلغان ھېلىقى ھاكىم ئىشخانىسىغا قايتىپ كەتتى

مەن بىردەمدىن كېيىن سۈتۈق بۇغراخان مازىرىغا قاراپ يولغا چىقتىم ، ھېلىقى بەگ ماڭا ھەمراھ بولۇپ ماڭدى ئارقىمىردىن سانى ئۇر-لۇكسىز ئاۋۇۋاتقان كىشىلەر توپىدىن ھاسىل بولغان تاماشا كۆرگۈچىلەر ئەگىشىپ ماڭماقتا ئىدى ئاخىردا ھېلىقى كىشىلەرنىڭ سانى ئاتۇش با-رىرىنىڭ ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلغانلىقىدا گەپ يوق ئىدى بۇ ۋايلار مېنىڭدىن ئىبارەت يات ئادەمنى ئوچۇق كۆرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش مەقسىتىدە ، نەۋرىلىرىنى ئېگىر كۆتۈرۈۋالغانىدى كىشىلەر توپى ئىچىدە پىيادە يول مېڭىشى تەسكە چۈشىدىغانلار ۋە دوكلارمۇ بار ئىدى بىر پاكار قورغان ئىچىگە ئېلىنغان سۈتۈق بۇغراخان مازىرىغا بار-غان چېغىمىردا ، مازارغا قارايدىغانلار ، شۇ يەرلىك بىر نەچچە موللىلار ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا كىشىلەر بىزنى ساقلاپ تۇرغانىكەن مازارغا قارىغۇچى سۈتۈق بۇغراخاننىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرىنى ناھايىتى

www.alma.cn

قاتتىق ئاۋازدا بايان قىلدى ھەمدە « تەزكىرەئى سۇتۇق بۇغراخان » دېگەن كىتابقا ئاساسەن ، بۇ خانىنىڭ ھاياتىنى بايان قىلدى مەن ئۇ تەزكىرىنى تەپسىلى ئوقۇپ چىققانىدىم ۋەھالەنكى ، شىنجاڭدىكى تۇنجى ئىسلام ھۆكۈمرانى دەپنە قىلىنغان بۇ مازار بىر قېتىمقىلىق يەر تەۋرەش تۈپەيلىدىن قاتتىق ۋەيران بولغان قەدىمكى زامانداً ، بۇ مازارنىڭمۇ ھەزرىتى ئاپاق مازارىغا ئوخشاش ، كىشىلەر يادىدىن پەقەت چىقمايدىغان مازار ئىكەنلىكىدە گەپ يوق مەن بۇنى كېينكى كۈنلەردە ، ئەنگلىيىلىك كاپىتان ئى ف چاپمادان 1874 ـ يىلى تارتقان مۇشۇ مازارغا ئائىت بىر سۈرەتتىن بايقىدىم چاپمان شۇ چاغدا 1873 ـ يىلى يەكەن ۋە قەشقەر ھۆكۈمرانى (ئەمرى) بىلەن كۆرۈشكىلى بارغان سىر فورسىت باشچىلىقىدىكى ئەنگلىيە ئەلچى ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى ئىدى بۇ سۈرەت ئاشۇ ئەلچى ئۆمىكى 1874 ـ يىلى كالكۇتىدا ئېلان قىلغان بىر تەپسىلي دوكلاتقا قوشۇپ بېسىلغان . مەن ئاشۇ قېتىمقى زىيارەت ھەققىدە خاتىرەمگە : « ئىلگىرى مەۋجۇت بولغان كاتتا ئىمارەت ئەمدىلىكتە ئۇششاق تاشلارغا ئايلىنىپ ، يەردە دۆۋىلىنىپ يېتىپتۇ » دەپ يازغانىدىم بىر يەنە شۇ يەردىكى مەدرىسىنىمۇ زىيارەت قىلدۇق ھەمدە دىنىي بىلىم ئۆگىنىۋاتقان ياش تالىپلار بىلەن كۆرۈشتۇق

بەگ سارايغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا ، مېنىڭ قەشقەرگە قايتىش ئىشىمنى قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىپ ، ھاكىمنىڭ دېگىنى بويىچە دەرھال يولغا چىقىشىم ھەققىدە تەكلىپ بەردى مەن ئاتۇشنى زىيارەت قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتىمنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى ، بۇگۈن ئاخشام كەتسەم بولىدىغانلىقىنى ، ئەمدىكى گەپنىڭ مەپكەش روزى ئاخۇنۇمنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىدا قالغانلىقىنى ، ئۆزۈمنىڭ ھاكىمنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىدىغانلىقىمنى ئەگىتىپ ئېيتتىم

مەن سارايغا كەلگەندىن كېيىن ، روزى ئاخۇننى كۆندۈرۈشكە شۇنچە كۈچىگەن بولساممۇ ، قىلچە كار قىلمىدى ئۇ شۇ كۈنى كەچتە ئاتۇشتىن يولغا چىقىشنى قەتئىي رەت قىلدى

ـــ ماڭمايمەن ، ئېتىم چىدىمايدۇ ، بەزى جايلاردا دۆڭگە چىقىش

www.alma.cn

ناھايىتى قىيىن ، ئۇنىڭدىن سىرت ، پاتقاق سايىدىن ئۆتىمىز ، قاراڭغۇ ئات ئۇ يەرنى پەرق ئېتەلمەيدۇ . بىز يولنى ئېنىق پەرق ئېتەلمىگەچكە ، مەپە موللاق ئېتىپ ئۆرۈلۈپ كېتىشى مۇمكىن ، ــ دېدى . بەگ روزى ئاخۇننىڭ شۇ كۈنى كەچقۇرۇندا قايتىپ كېتىشكە قارشى ئېيتقان ئاشۇ سۆزلىرىگە نېمە دەپ رەددىيە بېرىشنى ئويلاپ يېتەلمىگەچكە ، پىلان بويىچە بىزنى ئاتۇشتىن كەتكۈزىۋېتىشكە ئامالسىز قېلىپ ، بىزگە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى .

ــ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ــ دېدى ئۇ يەنە ، ــ ھاكىم سىزنى ئاپىرىپ قويۇشقا مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئەۋەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقان . بىز مېھمانلارنى كۈتكەندە ئۇلارغا ئەدەبلىك مۇئامىلە قىلىشىمىز شەرت . ئۇنىڭدىن باشقا ئامال يوق .

بەگ قايتىپ كەتتى . روزى ئاخۇن پاسكىنا بىر قازاندا مەززىلىك پولۇ ئېتىشكە باشلىدى . ئۇ بۇ قازاننى قەشقەردىن ئېلىپ كەلگەندى ھەش ـ پەش دېگۈچە قازاندا پىشىۋاتقان قوي گۆشى ، پىياز ۋە گۈرۈچتىن مەززىلىك پۇراق دىماغقا ئۇرۇلۇشقا باشلىدى ھېلىقى قىزىققاق كىشىلەر بىر كۈن روزى تۈتۈپ قورساقلىرى ئېچىپ كەتكەچكە ، ئۆيلىرىگە قايتىپ كەتكەندى . مەن تاماقنى يەپ بولۇپ ، جىمجىت ئاتۇش كوچىلىرىدا بىر ئايلاندىم . ئەتراپتا ئادىمىزاتنىڭ ئەسىرى يوق ئىدى ئۆيلەردىن جىن چىراغ نۇرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى ، شۇنداقلا شادلىق سادالىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى كىشىلەر پۇرقىراپ ھور چېقىپ تۇرغان قازان ئەتراپىنى چۆرىدەپ ئولتۇراتتى .

بىز ئەتىسى ئەتىگەندە ، قەشقەرگە قايتىپ كېتىش مەقسىتىدە ، تاڭ يورۇشتىن بۇرۇنلا ئورنۇمدىن تۇردۇم . سارايۇەننى ئىسىم كارتۇچكامنى ئېلىپ ھاكىم بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىشكە ئەۋەتتىم . بۇ دوستلۇقنى ئىزھار قىلىش يولىدىكى مەقسەتسىز ، بىر مەھەللىلىك ھاياجانلىنىشتىن پەيدا بولغان ھەرىكەت ئىدى . كېيىن مەن دىپلوماتىيە ئىمەلىدارى بولغان چاغلىرىمدا ، ئىسىم كارتوچكامنىڭ ئۇستىگە ⑭ دېگەن سۆزنى دائىم يېزىپ قويىP. P. C — Pour Predre Conge

www.alma.cn

دىغان بولدۇم ئەمما ، قەشقەردىكى چېغىمدا دىپلوماتىيە قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى تېخى ئۇقمايتتىم ئۇنىڭ ئۇستىگە ھېلىقى ھاكىمنىڭمۇ بۇ جەھەتتە بىلىمدىغانلىرى ناھايىتى ئاز ئىكەن ئىسسىق كارتۇچكام ئۇنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇشى كېرەك ئىدى . ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى

بىز مەيگە ئولتۇرۇپ ھاكىمنىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭدۇق . مۇھاپىرەتچى ئەسكەر بىزنى ساقلاپ تۇرغانىكەن . ئۇ ئاتۇشتا تۇرۇشلۇق جۇڭگو ھەربىي گازارمىسىدا ئاتلىق ئەسكەرلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىكەن . ئۇ لام ـ جىم دېمەي ئارقىمىزدىن ئاتلىق يۈرەتتى ھەمدە ماڭغان يولىمىزنىڭ توغرا ـ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىنچىكىلىك بىلەن رەن قويۇپ كۆزىتىۋاتاتتى قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا يولدا كىشىلەر خېلى كۆپەيدى ھېلىقى مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئېتىغا قامچا سېلىپ ، مەپىمىزنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ يول بوشاتقۇزۇپ ماڭدى شۇڭا ، قەشقەرگە قايتىشىمىز قەشقەردىن يولغا چىققان چاغدىكىدىن كۆپ ئوڭۇشلۇق بولدى روزى ئاخۇن ھېلىقى مۇھاپىرەتچى ئەسكەرنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ ، ئېتىنى قامچىلاپ مەپىنى تېز ھەيدەپ ، قەشقەر شەھىرىنىڭ كوچىلىرىنى قىلچىلىكمۇ پەرۋا قىلماي بۆسۈپ ئۆتتى بىر ئولتۇرغان مەپە نۇرغۇن ئېشەك ھارۋىلىرىنى قوپاللىق بىلەن يولىنىڭ چېتىگە قىستاپ چىقىرىۋەتتى

مەن دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ھېلىقى جۇڭگو-لۇق ھەربىيگە ئۇستىدە خەنزۇچە خېتى بار توق قىزىل رەڭلىك بىر پارچە رەھمەت خېتىمنى بېرىپ ، ئۇنىڭغا مېنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەكىلىپ قويغانلىقىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىغا بېرىشنى ، ئۇنىڭدىن سىرت يەنە ھاكىمغا ئۆزۈمنىڭ پاسپورتۇمنى يېنىمدا ئېلىۋالمىغانلىقىم ئۈچۈن يەنە بىر نۆۋەت كەچۈرۈم سورىغانلىقىمنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئېيتتىم . مەن مۇھاپىرەتچى ئەسكەرگە « چاي پۇلى » ئۈچۈن سەككىز تەڭگە بەردىم بۇ پۇل شۇ چاغدا بىر شۆبىتسىيە كرونا سىگە تەڭ ئىدى بۇنىڭدىن ھەر ئىككىلىمىز خۇرسەن ۋە رازى بولدۇق

مەن 1978 ـ يىلى قەشقەرگە قايتا بارغىنىمدا ، ئۇلار قەيەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىغۇدەك بار ، دەپ سوردى مەن ئاتۇشنى يەنە بىر قېتىم بېرىپ كۆرۈپ كەلسەم بۇغراخانىنىڭ مازىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلسام بولاتتى ، دەپ ئەگىتىپرەك

www.alma.cn

ئېيتتىم چۈنكى ، ئۇ يەر بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقى 50 كىلومېتىرچە كېلىدىغان بولغاچقا ، كىچىك ماشىنىغا ئولتۇرۇپلا بارساق بولىدىغۇ دەپ ئويلىغانىدىم بىراق ، بۇ ئارزۇيۇمنىڭ قارشى ئېلىنمايدىغانلىقىنى شۇ زامات ھېس قىلدىم دەسلەپ ئۇلار بىر پەس جىم تۇرۇۋېلىپ بىر دەم ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن :

— بۇ ئۇنچىۋالا ئاسانغا چۈشمەيدۇ ، ھازىر ئاتۇش قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى شۇگا ، ئۇ يەرگە بېرىش ئۈچۈن ئالاھىدە تەستىق ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى . ئاشۇنداق ئالاھىدە تەستىق ئېلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بار ـ يوقلۇقى ماگا نامەلۇم ئىدى ، مېنى كۈتۈۋالىدىغان ئادەمنىڭ چىرايىدا ئەپسۇسلىنىش ئالامەتلىرى قايتا ئىپادىلەنگەچكە ، بۇ ئارزۇيۇمدىن ۋاز كەچتىم بولۇپمۇ سۈتۈق بۇغراخان مەن ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇنچىۋالا مۇھىم ئەمەس ئىدى مەن شۇنداقتىمۇ ، مەيلى 1978 ـ يىلدا بولسۇن ، ياكى 1930 ـ يىلدا بولسۇن ، ئاتۇش ئوخشاشلا زىيارەت قىلىش ناھايىتى تەسكە چۈشىدىغان بىر جاي ئىكەن دېگەندىن ئىبارەت مۇشۇ بىر ئەمەلىيەتنى راستىنلا ئويلاپ قالدىم

ئىزاھات

① لۇند — شۆبىتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر شەھەر ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى ئاشۇ شەھەرگە جايلاشقان ئۇ شىمالىي ياۋروپادىكى داڭلىق بىلىم يۇرتى

② ئۇپسالا — ستوكھولمنىڭ شىمالىدىكى شەھەر بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى

③ « يېگى ئۇيغۇر تىلى » دېگىنى ئۇيغۇرچە كونا يېزىقنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇر يېگى يېزىقى (لاتىنچىلاشتۇرۇلغان يېزىق) نى ئەمەس ، بەلكى چاغاتاي يېزىقىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ

④ جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە ، نۇرغۇن ئۇيغۇرلار جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، ئادەتتە ئۇلار « تارانچى » دەپ ئاتىلاتتى بۇ سۆز موڭغۇلچىدا « يەر تېرىغۇچى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ

⑤ چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇگچىك يىللىرىدا ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىغا داڭلىق غۇلجا ئىبادەتخانىسى ياسالغانىدى كېيىن شۇ جايدىكى كىشىلەر ھازىرقى غۇلجا شەھىرى ئەتراپىنى غۇلجا دەپ ئاتىغان

⑥ سۆيىن ھېدىن ئەينى چاغدا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ئىلمىي

www.alma.cn

تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئۆمكىنگە خىراجەت يىغىش ئۈچۈن ، بېرلىنغا ئالاھىدە كەلگەن « ئوتتۇرا ئاسىيادا كەلگ كۆلەمدە ئېكسپېدىتسىيە قىلىش » 1927 ـ يىلى تەشكىللەنگەن جۇڭگو ـ شۋېتسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئۆمكىنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ

⑦ ئانىنىي ماريىيە گابائىننىڭ خەنزۇچە ئىسمى گې مالى ، ئۇ مەشھۇر تۇركشۇناس ۋە بۇدداشۇناس

⑧ « ستىنكا رازىن » ، يەنى سېتىفان رازىن ئۇ روسىيەدىكى چار پادىشاھقا قارشى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى ئىدى بۇ يەردە ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتكەندە ، كىشىلەرنىڭ ئۆتكەن ئىشلارنى ئېسىگە ئالغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ

⑨ مالىمىۇ ــ شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبى چېتىگە جايلاشقان ، دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى دانىيىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل قارىشىپ تۇرىدىغان پورت شەھىرى

⑩ تاراس بولبا ــ روسىيە يازغۇچىسى گوگولنىڭ شۇ ناملىق رومانىدىكى پېرسوناژ ، ئۇ ئاجايىپ خىسلەتكە ئىگە ، ۋەتەن ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىشتىن يانمايدىغان كازاك قەھرىمان

⑪ سېلما لاگېلوف ــ (1858 ــ 1940) شۋېتسىيىلىك ئايال يازغۇچى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكۈچى ، ئۇنىڭ « نىلسنىڭ غاز ئۇستىدىكى ساياھىتى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار

⑫ سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ، يەنى « سۇلتان مازارى » بولۇپ ، بۇ-گۈنكى ئاتۇشنىڭ سۇنتاغ يېزىسىدا

⑬ ئامبال ــ چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەنسەپ نامى ، ئۇ ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن يەرلىك باشلىققا باراۋەر كېلىدۇ 1930 ـ يىلى ئاتۇش قەشقەر يېڭىشە-ھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق بازار ئىدى 1938 ـ يىلىغا بارغاندىلا ئاتۇش مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان 1942 ـ يىلغا كەلگەندە دەرىجىسى ناھىيىگە كۆتۈرۈلگەن كۆرۈشكىلى كەلگەن كىشى راستتىنلا ھاكىم (ئەينى چاغدا ناھىيە ئامبىلى دەپ ئاتىلاتتى) بولىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى

⑭ بۇ فرانسۇزچە « خوشلىشىش ئۇچۈن » دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ ، شۇ ئادەمنىڭ قارشى تەرەپ بىلەن خوشلىشىپ قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە قوللىنىلىدۇ

www.alma.cn

ئۇچىنچى باب 1978

قەشقەرگە قايتىپ كېلىش

1978 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ، جۈمە . مەن قەشقەر ئايرود-رومىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىمىنوف ھامۇتنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتىم . ئۇ ئۇيغۇر ئىدى ، دەۋر ئۆزگەرگەن بىر تۇرلۇك يېڭى ئىدىئولوگىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ ، مەن ئۇنى كۆرۈش بىلەن تەڭ ئىلگىرى قەشقەردە كۆرگەن ئەدەبلىك ۋە مۇلا-يىم ھەمدە چوڭقۇر پىكىرلىك كىشىلەر يادىمغا كەلدى . ئىمىنوف ھامۇت 53 ياش ئىدى . ئۇ ئۇچىسىغا قەشقەر پاسونىدىكى ، ئەمما جۇڭگوچە ئۆزگەرتىپ تىكىلگەن كىيىم ، بېشىغا ئوتتۇرا ئاسىيا بادام دوپپىسىنى كىيگەنىدى . مەن ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا شەھەر مەركىزىدىن سەككىز كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئايرودرومىدىن شەھەر رايونىغا كەلدىم .

ـــ 1953 ـ يىلى ، بۇ يەردە پەقەت بىرلا تاشلىقيول بار ئىدى ، ـــ دېدى ئۇ ماڭا ، ـــ بىراق ، بىر نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ، بۇ يول ئۇزۇل ـ كېسىل زامانىۋىلاشتۇرۇلدى

ئىمىنوف ھامۇت يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا ۋە خەنزۇ تىلىدا سۆزلەيتتى . ئۇنىڭ ئوچۇق ، سىپايە سۆزلىگەن ئۇيغۇرچە سۆزىنى ئاڭلاپلا ئۇيغۇرچە ئېغىز تىلىم ئوخشىمىغان بىر خىل نەرسىنى ، يەنى ئابدۇللا بىلەن پاراڭلاشقان چاغدىكىدىن تېخىمۇ قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىنى ھېس قىلدىم ئابدۇللا قەشقەردە تۇغۇلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ شىمالىي شېۋىسىدە ، يەنى ئىلى ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ئاتالـمىش « تارانچى » تىلىدا سۆزلەيتتى .

مەن بۇ نۆۋەت بۇ يەرگە كېلىپ ، بۇنىڭ 1929 ـــ 1930 ـ يىللىرى

www.alma.cn

غوستوراتاسيا فيكسيه تشيه مرجوئه سى

دۆشقدگە قايتاسەپسەر

يارماق عەسەرلىرى توپلىمى

ئابتورى : گۈنتار ئالغىدە يارماق (شۇيتسيە)

تۈزگۈچى : ياڭ لين

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئېسسمده قالغان قەشقەردىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلـ
دىم ئەمما ، يېڭا ـ قىشلاقلارنىڭ مەنزىرىسى ئېسسمدىكى مەنزىرە بىلەن
تامامەن ئوخشاش ئىدى : يولنىڭ ئىككى قاسىنىدا ئېگىز ئۆسكەن
سۇۋادانلار ، تاختا ـ تاختا ئۆلكە ئېتىزلار ، بۇلار ھېلىمۇ etiz (ئېتىز)
دەپ ئاتىلاتتى . كىشىلەر ئىلگىرىكىدەك ئېگىز ئۆسكەن قوناقلىقلاردا ياكى
قوغۇن ـ تاۋۇزلار دۆۋىلەنگەن ئېتىرلىقلاردا ئىشلىمەكتە ئىدى ئاياللار
بۇرۇنقىغا ئوخشاش رەڭدار كىيىملەرنى كىيىۋالغانىدى . بىز شەھەرگە
كىرگەندىن كېيىن ، بىر كوچىدىن ئۆتتۇق بۇ كوچىمۇ ئېسسمدىكىدەكلا
تۇراتتى كوچىنىڭ ئىككى ياقىسى ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار : موزدۇز ، ما-
شىنىچى ، قاداقچى قاتارلىقلار بىلەن تولغانىدى ناۋايلار چازا قۇرۇپ
ئولتۇرۇپ دۆۋە ـ دۆۋە گىردە ۋە ھەمەك نانلارنى ساتاتتى بۇ ئىككى
خىل نان ئەڭ ئادەتتىكى نانلار ئىدى بىر تۆمۇرچى بىر ئاتنى ئەپچىل
دارغا مەھكەم باغلىغاندىن كېيىن ، بىردەمدىلا ئۇنىڭغا يېڭى تاقا قاقتى .
ئەمما ، قەدىمكى كوچىلار خىيالىي تۇسكە ئايلانغان بولۇپ ، قەدىمىي
قەشقەرنىڭ كۆپلىگەن جايلىرى ئۆرنىڭ كونا تۇسىنى يوقاتقانىدى
كوچىلاردا بېشىغا يوغان سەللە يۆگىگەن موللىلار كۆرۈنمەيتتى . ئېسسمده
قېلىشچە ، سەللىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى شۇ كىشىنىڭ ياش ـ قورامىنى ،
ئىلمىنى ۋە مەتبۇسىنى بىلدۈرەتتى ئېشەككە مىنىپ تۆگىنى يېتىلەپ
كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ « posh , posh » (پوش ، پوش) دەپ ۋارقىرـ
غان ئاۋازلىرى ئەمدى ئاڭلانمايتتى ئەكسىچە ئاپتوموبىللارنىڭ
« دۇت ، دۇت » قىلغان قۇلاقنى يارغۇدەك ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى
بۇ يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا signal bermak (سىگنال بەرمەك) ياكى
tat — tat qilmaq (تات ـ تات قىلماق) دېيىلىدۇ بۇنىڭدىن 50 يىل
ئالدىدا ، بۇنداق سۆزلەر يوق ئىدى ئىلگىرىكىدەك كۆپ تۆگىلەرمۇ
كۆرۈنمەيتتى ئىلگىرى بۇ يەردە ، تۆگىلەر بازارنىڭ ئەڭ يىراق بۇلۇڭ ـ
پۇشقاقلىرىغىچە بىمالال ھەيدەپ بېرىلىپ ، ئۇستىدىكى ئېغىر يۈكلەرنى
چۈشۈرۈۋېلىش ئۈچۈن يەرگە تىزلاندۇرۇلاتتى . ئەمدىلىكتە بولسا ،
تۆگىلەرنىڭ كۆرسى رور دەرىجىدە چۈشۈپ ، يۈك ئاپتوموبىلىنىڭ كونا

www.alma.cn

چاقى سېلىنغان رېزىنكە چاقلىق ھارۋىغا قوشۇپ ئادەتتىكى ئىشلارغا سېلىنىدىغان ئۇلاغقا ئايلىنىپ قالغانىدى . بۇ خىل رېزىنكە چاقلىق ھار-ۋىلاردا ئېغىر نەرسىلەر توشۇلاتتى . يۇك ئاپتوموبىللىرى ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورتقا ئىشلىتىلەتتى . بۇ يەردە ئېشەك ھېلىھەم بار بولغاندىن سىرت ، ئۇنىڭ سانى ئاشقانىدى بىراق ، ھازىر ئېشەكلەر ھەرخىل ھارۋىلارنى سۆرەشكە ئىشلىتىلەتتى كىشىلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان قاتناش قورالى — ئىككى دانە رېزىنكە چاق ئۇستىگە قۇرۇلغان « resinka araba » (رېزىنكە چاقلىق ھارۋا) دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك ھارۋا (قول ھارۋىسى) ئىدى بۇنداق ھارۋىلار ئادەم ۋە يېنىك مال تو-شۇشقا ئىشلىتىلەتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئەھۋالدا : مالنى ھارۋا كۆتۈرىشچە قاچىلاشتىن ئىبارەت ئوخشاش بىر خىل قائىدە قوللىنىلاتتى ئاشۇنداق ھارۋىغا گاھىدا بەش ، ئالتە ئادەم چىقىۋالاتتى . ئەمەلىيەتتە بولسا ئىككىلا ئادەم ئولتۇرۇشقا بولاتتى . بۇ ھارۋىلار ھەمدە پىكاپ ، يۇك ئاپتوموبىلى ۋە موتسىكلىتلار كەلتۈرۈپ چىقارغان قالايمىقانچىلىقلاردىن سىرت ، كوچىلاردا يەنە سان ـ ساناقسىز ۋېلىسى-پىتلارمۇ بار ئىدى .

كوچىلار ئاجايىپ قاينىاق ـ ئاۋات بولۇپ ، ھەرخىل سۈرەن ـ سادالار قۇلاقنى يېرىۋەتكۈدەك دەرىجىدە ئىدى . ھەر بىر تۆت كوچا ئاغ-زىدا ساقچىلار ۋە يول كۆرسىتىش چىراغلىرى بار ئىدى . قاتناش قىستاڭچىلىق بولىدىغان چاغلاردا ئىختىيارىي نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان قات-ناش خادىملىرى قويۇلاتتى . ئۇلار فورمىلرىنى كىيمەي ، بىلىكىگە نوپۇزىنى كۆرسىتىدىغان يەڭ بەلگىسىلا تاقىۋالاتتى . كىنوخانىلارنىڭ يو-غان ئېلان تاختىلىرىغا شۇ كۈنى ئاخشامدا قويۇلىدىغان فىلىملەرنىڭ ئېلانلىرى يېزىلاتتى . ھەممىلا يەرگە ياڭراق كارنايلار ئورنىتىلغان بولۇپ ، تۈرلۈك مۇزىكىلار بېرىلەتتى ، شۇنداقلا شەھەر ئەمەلدارلىرى بۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە مۇھىم ئۇقتۇرۇش ـ ئېلانلارنىمۇ ئاڭلىتاتتى ياڭراق كارناي يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا karnay (كارناي) دېيىلىدۇ . بۇ پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ ، « كارناي » يا كى « نەي » دېگەن مەنىنى

www.alma.cn

بىلدۇرىدۇ رادىئودا ئەتىگەنده ئورۇندىن تۇرۇش مۇزىكىسى بېرىلەتتى ، شۇنىڭ بىلەن بىرلا چاغدا يەنه قەشقەردىكى ئېشەكلەرمۇ ھاڭراشقا باشلايتتى ئېشەكلەر قاتتىق ، ئەمما بوغۇق ئاۋازدا ھاڭرايتتى قەدىمدىن بېرى بۇ بىر خىل ۋەھىمىلىك ئاۋاز ئىدى ئېشەكنىڭ ھاڭرىشى ھارۋىغا قېتىلغانلىق سەۋەبىدىن بولغانلىقى ياكى ھاڭراش ئارقىلىق ھارۋىغا قېتىشقا قارشى تۇرغانلىق ئىكەنلىكى ماڭا نامەلۇم ئىدى ئەمەلىيەتته بۇنى ھېچكىم بىلمەيدۇ

ئەمما ، ئىلگىرى تۇرغان يېرىمگه قايتا سايامەتكه كېلىپ ، يولنى پەرق ئېتەلمەسلىكىمنىڭ سەۋەبى بۇ يەردە كەڭ يوللار ، يېڭى ئۆيلەر ، كاتتا بىنالار ۋە ماۋ رېدۇگنىڭ يوغان ھەيكىلى پەيدا بولغانلىقىدىلا ئەمەس ئىدى قەدىمكى شەھەر سېپىلى ــ شەھەر ئىچىدىكىلەرنى قوغداپ تۇرىدىغان توساق ــ ئېلىپ تاشلانغاچقا ، شەرق ، غەرب ، شىمال ، جەنۇبنى ئايرىيالمايدىغان قالغانلىقىم بىر ھېيتگاھ جامەسى ــ بۇنىمۇ تونۇيالماپتىمەن ــ ئالدىدىكى سەينادىن ئۆتتۇق كاللامدا ئۇ يەردە سېپىل بار دەپ ئويلاپتىمەن شۇنىڭ يېنىدىكى qum darvaza (قۇم دەرۋازا) دەپ ئاتىلىدىغان شەھەر دەرۋازىسى يېنىدا ، سابىق شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ۋە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ دوختۇرخانىسى بار ئىدى ئەمما ، ئەمدىلىكته بۇ دەرۋازىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى شۇنچه كۆپ پىشىشقان خىش ۋە توپىنى يۆتكىۋېتىش ئىلگىرى ئۇنى ياسىغان چاغدىكىگه ئوخشاشلا تەس ئىش ئىدى سترىنبېرگ ① نىڭ يورۇقلۇق ۋە ھاۋا ئۇچۇن شەھەر سېپىلىنى ئېلىپ تاشلاش لازىملىقى ھەققىدىكى خىتابنامىسى بىردىنلا يادىمغا كېلىپ قالدى ياش چېغىمدىن تارتىپلا بۇ يەردىكى سېپىلنىڭ ئۆرىلا ماڭا بىر خىل كەيپىيات بولۇپ تۇيۇلغانىدى ئۇ دائىم مېنى تەقىپ قىلىپ قويۇلغاندەك سېزىمغا كەلتۈرەتتى بۇ مەن تېخى قەشقەرگه كېلىشتىن بۇرۇن سۆبۈن ھېدىننىڭ « كىشىلەرنىڭ ئايىغى تەگمىگەن چىغىر يولنى بويلاپ » دېگەن كىتابىدىكى سۈرەتلەرنى كۆرۈش ئارقىلىق پەيدا بولغان تەسىرات ئىدى . لېكىن ، ئىمنوف ماڭا ئاشۇ دەرۋازىلارنىڭ ئىسمىنىڭ ھېلىھەم ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ، ئاشۇ

www.alma.cn

ئىسىملارنىڭ بۇ شەھەرنىڭ ئوخشاشمايدىغان قىسىملىرىنىڭ نامى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى .

تۇمەن دەريىسى دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك بىر دەريا قەشقەر شەھىرىدىن ئۆتەتتى . تۇمەن دېگەن بۇ سۆزنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەقىقىدە بىر نېمە دېيىش ناھايىتى قىيىن ئىدى . Tuman (تۇمەن) 10 مىڭنى بىلدۈرىدۇ ، ئەمما ئۇ يەنە كىچىك دەريا ـ ئېقىنلاردا سۇنى توساش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان باغلام ـ باغلام شاخ ـ شۇمبىلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ تۇمەن دەريىسى ھېلىھەم ئۆز جايىدا ئىدى تاغدىكى قارلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇلار پەسىلگە قاراپ ئازىيىدىغان بولغاچقا ، كۈزدە دەريادا ھېچقانچە سۇ قالمىغان بولسىمۇ ، لېكىن سۇ يىغىلىدىغان ئازگاللاردا ئايالار بۇرۇنقىدەكلا كىر ـ قات يۇماقتا ئىدى .

شەھەرنىڭ جەنۇبىغا يېپىيېڭى بىر مېھمانخانا سېلىنغانىدى ، ياكى ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا ، ئۇچ مېھمانخانا سېلىنغانىدى مەن ئۇنىڭ بىرىگە چۈشىدىغان بولدۇم . مېھمانخانىغا بارىدىغان يول يېڭىدىن چېپىلغان يوغان ئۆستەڭنى بويلاپ ئېلىنغانىدى ئۆستەڭ سۈيى ئىنتىنىڭ ئاقاتتى . بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى قەشقەردىكى قىزىل دەريا دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئېقىندىن كېلەتتى . مېھمانخانىغا بارىدىغان يول يۈزىدە ئۇندەك يۇمشاق بىر دېيۇم قېلىنلىقتىكى ئۆلۈك توپا بار بولۇپ ، ئاپتوموبىللارنىڭ چاقى تېگىشى بىلەنلا پۇرقىراپ ئۇچۇپ ھەممە يەرنى چاڭ ـ توزانغا تولدۇرۇۋېتەتتى ، بىز ئاشۇنداق چاڭ ـ توزان ئىچىدە مېھمانخانىغا باردۇق بۇ جاي كىشىگە تونۇشلۇقتەك تۇيۇلاتتى ھەمدە كىشىگە شاد ـ خۇراملىق بەخش ئېتەتتى

بۇ مېھمانخانا ھەقىقەتەن ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى . ئۇنىڭ سېلىنغىنىغا بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت بولغانىدى . بۇ مېھمانخانا سېلىنىشتىن بۇرۇن ، سابىق روسىيە ۋە ئەنگلىيە كونسۇلخانىلىرى بۇ يەردە مۇھىم مېھمانلارنى ياتاق بىلەن تەمىن ئېتەتتى . ۋەھالەنكى ، ئۇلار ئەمدىلىكتە ئاددەتتىكى سارايغا ئايلىنىپ قالغانىدى . ماڭا مېھمانخانىنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىن بىرىدە مۇنچىسى بار ، يەنە بىرىدە مېھمان قوبۇل قىلىدىغان

www.alma.cn

ئۆيى بار ئىككى ئېغىزلىق ياتاق ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى ئۆيلەر ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ ، لېكىن ياتاق سايمانلىرى ئۆزگىچە ، ئاستىغا قەشقەردە توقۇلغان گىلەم سېلىنغانىدى . ياتاق سىرتىدىكى گۈللۈكتە ھەرخىل گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلغانىدى ئۇنىڭدىن سىرت ، يەنە مېۋىلىك دەرەخ ۋە كۆكتاتلارمۇ بار ئىدى مانا بۇلار كىشىلەر قەشقەردە بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان نەرسىلەر ئىدى ھازىرقى زامانغا ۋەكىللىك قىلىدىغان نۇرغۇن نەرسىلەر ئېچىدە يەنە ئىسسىق ، سوغۇق سۇيى تەييار مۇنچىخانىسى ، دۇش ۋە ھاجەتخانىسى ، شۇنداقلا « Victory » دەيدىغان تاۋار ماركىسىمۇ بار ئىدى . « Victory » جۈگىگودا ئىشلەنگەن ياكى ئىمپورت قىلىنغان ماللاردا دائىم قوللىنىلىدىغان سودا ماركىسى ئىكەنلىكى ناھايىتى روشەن ئىدى . چۈنكى ، ئۇرۇمچى ۋە بېيجىڭدىمۇ ئاشۇنداق سودا ماركىسى ئىشلىتىلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلەتكەنلىكى كۆزگە چېلىقاتتى .

بىز چۈشلۈك غىزانى تېز يېپلا قەشقەردىكى بىر ھەپتىلىك پائالىيىتىم ئۈستىدە مۇزاكىرىلەشتۇق بىردەك پىكىرگە كېلىشىمىز تەسكە چۈشمىدى ئاۋۋال ئارام ئېلىشىمىزغا توغرا كېلەتتى ، بۇ ئەڭ مۇھىم ئىش ئىدى بىز بۇنىڭ ئالدىدا دەم ئېلىش توغرۇلۇق كۆپ مۇزاكىرىلەشكەنىدۇق . مەن ئاخىر بۇنىڭغا مېنىڭ ياشىنىپ قالغان كىشى ئىكەنلىكىمنىڭلا سەۋەب بولغانلىقىنى چۈشەندىم جۈگىگودا 60 ياشتىن ئاشقان كىشىلەرگە ھەر جەھەتتىن بەك ئېتىبار قىلىنىدىكەن . مەن ئۇلارنىڭ گېپىگە رەددىيە بېرىپ ، ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ 6000 كىلومېتىر يولنى بېسىپ ، سەپەر قىلىشىم قانغىدەك ئۇچۇپ ئارام ئېلىش ئۈچۈن ئەمەسلىكىنى ئېيتتىم ئەمما ، بۇ گەپلىرىم كارغا كەلمىدى ئۇلار ئارام ئېلىشىم لازىملىقىنى بېكىتتى . كۈندە ئارام ئالىدىغانغا بەلگىلىك ۋاقىت ئورۇنلاشتۇرۇلغاچقا ، مەن ئاشۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ بۇ يەردىكى كەچۈرمىشلىرىمنى ۋە ئىگىلىگەن ئەھۋاللىرىمنى قايتىدىن تولۇق ئەسلەپ ئۆتتۈم .

www.alma.cn

قەشقەردىكى ھۆكۈمەتنىڭ كۈتۈۋېلىشى

شۇ كۈنى ، 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، قەشقەردە تۇنجى كېچىنى ئۆتكۈزۈشۈم ئىدى ئىمىنوف ھامۇت مېنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنىدى . ئەمما ، مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىدىن زىياپەت كېچىكتۈرۈلۈپتۇ بىز خەۋەر كېلىشنى ساقلاپ تۇرغان ۋاقىتتا ، ئۆز ئەھۋالىمىز توغرۇلۇق ، قەشقەردە تۇرغان چاغلىرىم ، قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالى ئۈستىدە پاراڭلاشتۇق . ئىمىنوف ھامۇتمۇ ئۆزىنىڭ ئەھۋالى ، شۇنداقلا ئۆمرىدىكى بەزى ئىشلار توغرۇلۇق پاراڭ سېلىپ بەردى ئۇ ناھايىتى سۆزمەن ، ئوچۇق ئادەم بولغاچقا ، ئۇنىڭ گەپلىرى ئادەمنى تولىمۇ خۇرسەن قىلاتتى .

ئۇ ماڭا ئۆزىنىڭ 60 ـ يىللاردا جۇڭگو ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە ئۇزۇن مۇساپىلىك بىر قېتىملىق زىيارەتكە قاتنىشىپ مىسر ۋە سۇدانىنى زىيارەت قىلغانلىقىنى ، يەنە غەربىي ئافرىقىدىكى گۈنىيىگە بېرىپ ، ئۆزلىرى ئۇچۇن تامامەن يېڭى بولغان نەرسىلەرنى كۆرگەنلىكى ۋە ئۆگەنگەنلىكىنى ، شۇ چاغدا ھېچقانداق چەت ئەل تىلىنى بىلمىگەچكە ، ئۆزىنى شۇنچە ئىقتىدارسىز ھېس قىلغانلىقىنى ، شۇنىڭ بىلەن ئىنگلىزچە سۆزلەشنى قەتئىي ئۆگىنىشكە بەل باغلىغانلىقىنى ، ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » قوزغالغانلىقىنى ، ئۇ چاغدا چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشنىڭ زامانىغا ماس كەلمەيدىغانلىقىنى ، ھازىر يەنە رادىئودىن ئىنگلىز تىلى دەرسى ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى ، 53 ياشقا كىرىپ قالغاچقا ، ئىنگلىزچە ئۆگىنىشنىڭ ناھايىتى تەسكە چۈشۈۋاتقانلىقىنى ، ئىنگلىزچە سۆزلەشتە تەلەپپۇز قىلىشنىڭ ناھايىتى تەسلىكى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر-كۈنى مەشق قىلىش پۈرستىنىڭ يوقلۇقىنى سۆزلەپ بەردى ئۇ يەنە باشقىلار بىلەن ئىنگلىزچە سۆزلىشەلەيدىغان بولۇش ناھايىتى مۇھىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانلىقىنى ئېيتتى . چۈنكى ، ھازىر « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » ئاغدۇرۇلغاندى

www.alma.cn

— ئادەم ئۆر مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىش لازىم شۇڭا مەن ھەركۈنى ئاز - ئازدىن ئىنگلىرچە سۆزلەشنى قارارىغا كەلدىم ، — دېدى ئۇ گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ .

ئىمىنوف ھامۇت قاق سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ زىياپەت تەييارلىقىنى سۈرۈشتۈرگىلى كەتتى مەن بىر ھازا تەنھا ئولتۇرۇپ ، سىرتتىكى ئاۋازلارغا قۇلاق سالدىم يىراقتىن ئاپتوموبىللارنىڭ سىگنال بەرگەن ئاۋازى ، خىلمۇ خىل توۋلاش - ۋارقىراشلار ۋە ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى توساتتىن « مايا ك » ② رادىئو ئىستانسىسىنىڭ بەلگە مۇزىكا ساداسىنى ئوچۇق ئاڭلاپ قالدىم يېقىن ئەتراپتا بىرى سوۋېت ئىتتىپاقى « مايا ك » رادىئو ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئاڭلاۋاتاتتى — ئۇنى كىمنىڭ ئاڭلاۋاتقانلىقىنى بىلمىدىم ، ئەمما بۇ بەك مۇھىم ئەمەس ئىدى

ئىمىنوف ھامۇت قايتىپ كېلىپ مېنى زىياپەتكە ئېلىپ باردى بۇ زىياپەتكە قەشقەر ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تۆت ئەزاسى قاتناشتى ئۇلار زىياپەتتە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلىشنىڭ مۇھىملىقى ، « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئۈستىدە توختالدى ، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ مەملىكەت بويىچە تەرەققىي قىلمىغان ئۆلكە - رايونلاردىن بىرى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر پاكىت ئۈستىدىمۇ توختالدى مەن ئۇلارنى ئىمكانقەدەر بىر ئاز خۇشال قىلىش مەقسىتىدە قالتىس تەرەققىياتلارغا ئېرىشتىگلار ، دەپ ئېيتتىم مەن « تىك لىنىيە » بويىچە ، يەنى ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر رېتى بويىچە ، سېلىشتۇردۇم بۇ ئۇسۇل « توغرا لىنىيە » بويىچە يەنى باشقا ئۆلكە ، ئاپتونوم رايونلار ۋە دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، ئۇلارنىڭ ئەكسى ئىدى « تىك لىنىيە » بويىچە سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ئۇسۇل تېخىمۇ توغرىراق بولاتتى ، شۇنداقلا مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا ، كىشىلەرگە تېخىمۇ ئىلھام بەخش ئېتىدىغان ھۆكۈمنى چىقارغىلى بولاتتى

ئاشۇ كۈنى كېچىدە ناھايىتى تاتلىق ئۇخلىدىم يېقىن ئەتراپتىكى ئىتلار قاۋاشقا باشلىغاندىلا ئويغىنىپ كەتتىم بۇ ئىتلار توختىماي بىر

www.alma.cn

هازاغىچە قاۋىدى ئىتلارنىڭ قاۋىشى ئۇرۇن تۇن مۇزىكسى بولغاچقا ، ئۇنىڭغا كۆنۈشكە توغرا كېلەتتى بۇ ئىتلار كۈندۈزلىرى مەلۇم بىر جايدىكى سايىدا سونايلىنىپ ياتاتتى ، بۇ ئۇلارنىڭ ئارام ئالىدىغان ۋاقتى ئىدى . سائەت ئالتە ئەتراپىدا تاڭ ئېتىشقا باشلىدى ، لېكىن ئەتراپ يەنىلا بىر ئاز قاراڭغۇ ئىدى . تاڭ يورىدى ، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئېشەكلەرنىڭ ھاڭرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى . يەنە بىر پەستىن كېيىن كارنايدىن ئەتىگەنلىك مۇزىكا بېرىلىشكە باشلىدى ، بۇ مۇزىكا ناخشا بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئاڭلىتىلاتتى . قەشقەر ئويقۇسىدىن ئويغانغانىدى

بىز چۈشتىن كېيىن مېھمانخانىدا كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بىر يىغىن ئاچتۇق ، يىغىنغا يەنە ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى ۋە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ قاتناشتى ئىمىنوف ھامۇت ماڭا ھازىرقى قەشقەرنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش يۈرىسىدىن دوكلات بېرىشكە لەۋزى قىلغانىدى . ئۇ خەنزۇچە يېرىلغان ماقالىنى ئوقۇماقتا ئىدى مەن ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ كۆر قاراشلىرىنى ئۇقۇش مۇھىم ئىدى مەن ئۇنىڭ ماقالىسىدىن ھەربىر بەتنىڭ چەتلىرىگە ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە بېرىلگەن ئىزاھاتلارغا دىققەت قىلدىم ــ ئېھتىمال بۇ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ نۇقتىسىنەزەرىدىن قوشقان مەزمۇنلىرى بولسا كېرەك ئۇ ئەھۋالنى خەنزۇچە تونۇشتۇردى ، ۋاڭ جۇجى خېنىم شۇېدچىگە تەرجىمە قىلىپ بەردى ئۇ ئەھۋال تونۇشتۇرۇش جەريانىدا پات ـ پات توختاپ ، بەزى سۆزلەرنى ۋە ئاتالغۇلارنى يېڭى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلاتتى ياكى ئۇلارنى يېڭى ئۇيغۇر تىلى بىلەن چۈشەندۈرەتتى ئەھۋال تونۇشتۇرۇش ناھايىتى ئۇزۇن داۋاملاشتى

قەشقەرنىڭ مائارىپى

« ئوقۇتقۇچىلار ئۆيى »(دارىلمۇئەللىمىن)(Dar—ul—muallimin) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ مۇئەللىملىرىنى يېتىشتۈرىدىغان مەكتەپ ياكى ئىنستىتۇت قەشقەردىكى بۇ مەكتەپ

1935 ـ يىلى قۇرۇلغان ، ئۇنىڭ كۆلىمى ئەينى چاغدا ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . ئۇ 1964 ـ يىلدىن بۇرۇن تېخى هازىرقى ئورنىغا يۆتكەلمىگەن ، شۇنداقلا هازىرقىدەك مائارىپ كۆلىمىنى شەكىللەندۈرمىگەنىدى . بۇ مەكتەپ هازىر قەشقەر شەهىرىنىڭ غەربى چېتىگە ــ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا ماڭىدىغان سودا يولىنىڭ بويىغا جايلاشقان . بىزنى مەكتەپ هويلىسىدىن مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى كۇتۇۋالدى مەگزى قىزىل ، چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان ، ئابدۇكېرىم ئىسىملىك ئۇيغۇر بولۇپ ، بېشىغا بادام دوپپا كىيىۋالغانىدى . ئۇ بىزنى ئاۋۋال بىر قانچە سىنىپقا كىرىپ دەرس ئاڭلاپ بېقىشقا ، ئۇنىڭدىن كېيىن مەكتەپ ئەهۋالى توغرىسىدىكى تونۇشتۇرۇشنى ئاڭلاشقا تەكلىپ قىلدى .

بىز پىششىق خىشتىن سېلىنغان ئۈزۈن بىنانىڭ 2 ـ قەۋىتىگە چىقىپ ، قىزلار سىنىپىدا دەرس ئاڭلاشنى باشلىدۇق . سىنىپقا كىرگىنىمىزدە ، قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ هەممىسى ئورنىدىن دەس تۇردى مۇئاۋىن مۇدىر ئۇلارغا مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى ، قەشقەرگە نېمىشقا كەلگەنلىكىمنى تونۇشتۇردى . ئۇلارغا ئەدەبىيات تارىخى دەرسى ئۆتۈلۈۋاتقان ئىكەن ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ هەممىسى هەمدە دەرس ئۆتۈۋاتقان ئوقۇتقۇچىمۇ ئۇيغۇر ئىدى هېلىمۇ ئوقۇتقۇچى روهلۇق هالدا ناهايىتى چوڭقۇر هېسسىيات بىلەن ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى سۆزلەۋاتاتتى يەنە بىر سىنىپتا ، ئۇيغۇرلار ئۇچۇن تەسىس قىلىنغان خەنزۇ تىلى دەرسى ئۆتۈلۈۋاتاتتى مۇئاۋىن مۇدىر ئالدىنقى سىنىپتىكىگە ئوخشاش ، مېنى ئۇلارغا تونۇشتۇردى ئۇ بىز ئېكسكۇرسىيە قىلغان سىنىپلارنىڭ هەممىسىدە مېنى ئۇلارغا تونۇشتۇردى بىز كىرگەن 2 ـ سىنىپتىكى هېلىقى ئوقۇتقۇچى خەنزۇچە خەت يېزىلغان دوسكا ئالدىدا تۇرۇپ ، قولى بىلەن بىر خەنزۇچە خەتنى كۆرسەتسە ، سىنىپتىكى بارلىق ئوقۇغۇچىلار ئۇ خەتنى ئۇنلۇك ئوقۇيتتى ، دېمەك ئۇلار هېلىقى خەتنىڭ ئوقۇلۇش ئاهاڭىنى ئۇنلۇك ئوقۇيتتى ، كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئاۋازىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ قانچىلىك ئوقۇغۇچىنىڭ ئاشۇ خەتنى ئوقۇيالايدىغانلىقىنى بىلىۋالالايتتى . بەزىدە ئاران بىر نەچچە

www.alma.cn

ئوقۇغۇچىنىڭ ئاۋازىلا چىقاتتى . يەنە بىر سىنىپتا خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا يېڭى ئۇيغۇر تىلى ③ دەرسى ئۆتۈلۈۋاتاتتى . دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلى ئالدىنقى سىنىپتىكىلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى ، ئەمما بىر يېرى ئوخشىمايتتى بۇ سىنىپتا ھەممە ئوقۇغۇچى تەڭ جاۋاب بېرىدىغان ئىش يوق ئىدى . ئوقۇتقۇچى ئۇيغۇرچە بىر سۆزنى كۆرسەتسە ، ئوقۇغۇچىلار نۆۋەت بويىچە ئۇنى ئوقۇيتتى . بىر قىز ئوقۇغۇچى دوسكىدىكى سۆزنى ئوقۇيالماي ، دوسكىدىكىسى كىتابتىكىسى بىلەن ئانچە ئوخشاشمايدىكەن ، دېدى . لېكىن ، ئوقۇتقۇچى ئۇنىڭ پىكرىنى توغرا كۆردى ؛ يەنە بىر سىنىپقا كىرىسەك ، ماتېماتىكا دەرسى ئۆتۈلۈۋاتقانىكەن ، ئوقۇغۇچىلار سىنۇس ، كوسىنۇسنى يېشىشنى ئۆگىنىۋاتقانىكەن ؛ 5 ـ سىنىپقا كىرىسەك ، رەسىم دەرسى ئۆتۈلۈۋاتقانىكەن ، ئوقۇغۇچىلار ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ، ھەرخىل نۇقتىدىن ھەرخىل نەرسىلەرنى سىزىۋاتاتتى ؛ بىز ئاخىرىدا 6 ـ سىنىپقا كىرىسەك ، سىنىپتىكىلەر ناخشا ئېيتىۋاتقانىكەن . ئوقۇتقۇچى ئۇيغۇر بولۇپ ، بويى ئانچە ئېگىز ئەمەس ، مۇلايىم ، چىرايلىق ، ئەمما ئىنتايىن روھلۇق ئىدى . ئۇ ئوغۇل ، قىز ئوقۇغۇچىلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان سىنىپ بولۇپ ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياش پەرقى چوڭ ئىدى . تام تۆۋىگە ھەرخىل ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى قويۇقلۇق تۇراتتى . ئۇنىڭ كۆپ سانىدىكىسى راۋاب ـــ مانداللىنغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان چالغۇ ئەسۋابى ئىدى . دوسكىغا نوتا يېزىلغانىدى . دېمەك ، ئۇ مۇزىكىدىكى بەش سىزىقلىق نوتا بويىچە ئەمەس ، بەلكى خەنزۇچە سان بويىچە يېزىلغان نوتا ئىدى ئوقۇتقۇچى دوسكىدىكى ئاشۇ سانلارنى كۆرسىتەتتى ، ئوقۇغۇچىلار ناخشا ئېيتاتتى مەن ناخشىنىڭ تېكستىنى ئۇقالمىغان بولساممۇ ، لېكىن ناخشا ئاۋازىدىن « ماۋ زېدۇڭ » دېگەن بىر سۆزنى تەكرار ـ تەكرار ئېيتقانلىقىنى ئۇقتۇم . بىز بارلىق سىنىپلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ، مەكتەپ مەيدانىغا چۈشتۈق ئۇ يەردە بىر سائەتلىك گىمناستىكا مەشقى ۋە توپ ئويناش مەشقى دەرسى كۆردۇق مانا بۇلار ئاشۇ دارىلمۇئەللىمىن يولغا قويۇۋاتقان تەلىم ـ تەربىيىنىڭ بىر قىسمى ئىدى .

www.alma.cn

ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ مەكتەپ ۋە مەكتەپ خىزمىتى ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇشنى ئاڭلاش ئۈچۈن مۇدىر ئىشخانىسىغا كىردۇق. بۇ ئىشخانا ناھايىتى چوڭ بولۇپ، تام تۈۋىگە ئۇرۇن ئورۇندۇق، شىرە ۋە ئورۇندۇقلار تىرىلغاندى. شىرەگە قوغۇن، تاۋۇز، ئۈرۈم، ئەنجۈر قاتارلىق ھەرخىل مېۋىلەر لىق تىزىلغاندى، بۇلار 9 ـ ئايدىكى ئەڭ ئېسىل مېۋىلار ئىدى. شىرە يېنىدىن ئەمدىلا ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇشىمىزغا بىرى بۇ يەرگە يەنە مېۋە، ھەرخىل بولكا ۋە چاي ئېلىپ كىردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇكېرىم تام تۈۋىنى بويلاپ ئورۇن ئالغان ئوقۇتقۇچىلارنى ھەمدە ھەربىر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، «مەدەنىيەت رور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن، بۇ مەكتەپتە ئاساسلىقى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى تەربىيىلىنىدىكەن، ھازىر ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ تەربىيىلىنىدىغان بولۇپتۇ. «مەدەنىيەت رور ئىنقىلابى» دىن كېيىن، يېڭى ئۇيغۇر تىلى، ماتېماتىكا، تەنتەربىيە ۋە رەسىم دەرسىگە ئوخشاش يېڭى دەرسلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ. بۇنداق دېيىش ئارقىلىق ماڭا «مەدەنىيەت رور ئىنقىلابى» جەريانىدا، يېڭى ئۇيغۇر تىلى دەرسى ئۆتۈلمىگەنلىكى ئەگىتىپ ئېيتىلغاندى. بۇ يىل ئۇلار مەكتەپ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ ئىنگلىز تىلى دەرسىنى تەسىس قىلىشنى پىلانغا كىرگۈزگەنىكەن. بۇ دەرسلەر بۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەش كۆردە تۇتۇلۇپ، ئالاھىدە تەسىس قىلىنغانىكەن.

ھازىر، بۇ مەكتەپتە 670 نەپەر ئوقۇغۇچى بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ 80% ى ئۇيغۇر، تاجىك، خۇيزۇ (تۇنگان) ۋە قىرغىزلار، قالغان 20% ى خەنزۇلار ئىكەن. 1978 ـ يىلى 277 نەپەر ئوقۇغۇچى مەكتەپ پۈتتۈرگەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خىزمەتكە تەقسىملەنگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئۇلارنىڭ 90% ى ئىشچىلار ۋە دېھقانلار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئوقۇتقۇچىلىقنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى تىرىشىپ، قىتىرقىنىپ ئۆگىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىكەن.

www.alma.cn

ـــ ئۇلارنى ياخشى تەربىيىلىنىش شارائىتى بىلەن تەمىن ئېتىشكە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تىرىشتۇق ، ـــ دېدى ئابدۇكېرىم ، ـــ بىرده تەجرىبىخانا ، كۈتۈپخانا بار ، ئۇنىڭدىن سىرت يەنە تىرىشىپ نۇرغۇنلىغان ئۇسكۇنە ـ جاھازلارنى سېتىۋېلىشنىڭ يولىنى قىلىۋاتىمىز بىرده 131 ئەر ئوقۇتقۇچى ، 26 ئايال ئوقۇتقۇچى بار ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالىي مەكتەپ ياكى ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر . بۇنىڭدىن باشقا ، بىرده يەنە مۇشۇ مەكتەپتە ئۇزۇن يىل ئىشلىگەن بىر تۇركۇم پېشقەدەم ئوقۇتقۇچىلار بار

مەن ئۇنىڭ گېپىدىن ئۇلارنىڭ ئالغان تەربىيىسى قالغان رور ساندىكى ئوقۇتقۇچىلارغا يەتمەيدۇ ، دەۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلدىم

ـــ ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى ، ـــ دېدى ئابدۇكېرىم يەنە ، ـــ لېكىن بىز ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا خەنزۇ تىلى دەرسى ئۆتىدىغان ، ئاساسلىقى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا خەنزۇ تىلى دەرسى ئۆتىدىغان ، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇر تىلى دەرسى ئۆتىدىغان بولغاچقا ، بۇ ئىككى خىل دەرس بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى بىر گۇرۇپپىغا تەشكىللىدۇق ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى بەك يېقىن . مەن شۇنداق دېيەلەيمەنكى ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ يېرىمى خەنزۇچە بىلىدۇ ، شۇنداقلا خەنزۇچە سۆزلەيەلەيدۇ .

مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئاخىرقى ئاشۇ بىر ئېغىز گېپىنى قىلىپ بولۇپ ، ئەھۋال تونۇشتۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇردى ھەمده مېنىڭدىن يەنە سورايدىغان سوئاللىرىم بار ـ يوقلۇقىنى سورىدى .

مەن بىرىنچى بولۇپ ، مەكتەپنىڭ ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابى ھەقىقده سوريدىم بۇ دەرسلىك كىتابلار يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانمۇ ؟ ئۇنى شىنجاڭدا باسقانمۇ ؟ ئۇلار بۇ دەرسلىكلەر خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بېيجىڭدا بېسىلغان ، دەپ جاۋاب بەردى مەن مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغاچقا ، ئۇ ئەھۋال تونۇشتۇرۇۋاتقاندا ، ئۇنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى بو-

www.alma.cn

يىچە يازغان خاتىرىسىگە زەن قويغانىدىم ، شۇڭا ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇرچىنى لاتىنچە ھەرپ بىلەن يېزىشتىن ئىبارەت يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى قانداقلىقىنى سوريدىم ئۇ بۇنىڭ ھېلىمۇ يولغا قويۇلۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى . مېنىڭچە ، بۇ يېزىقنى ياشلارنىڭ قوللىنىشىدا گەپ يوق ، بىراق ياشانغانلار بىر ئاز قىينالغاچقا ، ئۇلار ھېلىمۇ ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوللىنىۋېتىپتۇ يەنە بىر سوئالىمغا بېرىلگەن جاۋابتىن بۇ مەكتەپتىكى بارلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپتە ياتاقتا يېتىپ ئوقۇيدىغانلىقىنى ، تاماق ، ياتاقنىڭ ھەقسىز ئىكەنلىكىنى بىلدىم .

يېزا ئىگىلىك

ئىمىنوف ھامۇت ئەھۋال تونۇشتۇرغاندا ، جۇڭگونى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان زامانىۋى سانائەت دۆلىتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش يولىدىكى « تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش » نىڭ ئالدىنقى ئىككىسىنى تىلغا ئالدى ، ئەمما قالغان ئىككىسى دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن پەن ـ تېخنىكىنى تىلغا ئالمىدى مەن بۇنىڭدىن ھەيران بولمىدىم يېزا ئىگىلىك ۋە سانائەت مۇھىم بولغان ئۇل تارماقلار ، ئەلۋەتتە

قەشقەردىكى زىيارىتىمنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇستىدە مۇزاكىرە بولغاندا ، بىرەر دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ناھايىتى قىزىقىدىغانلىقىمنى ئېيتقانىدىم بۇنىڭدا مېنىڭ سكانىنىيەدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىقىم ئۈچۈن ، يېزا ئىگىلىكىگە باغلىنىشلىق كۆچلۈك مۇھەببىتىمنىڭ بولغانلىقىدىن ئىبارەت بىر سەۋەب بار ئىدى . ئۇنىڭدىن سىرت ، مەن ئىلگىرى تىلشۇناسلىق ـــ مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتى ھەققىدە يازغان بىر ئىلمىي ماقالەمدە شىنجاڭنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى يېزا ئىگىلىكى تېخنىكىسىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلغانىدىم . شۇڭا ، بۇ جەھەتتىكى يېڭى تەرەققىياتلارغا بەك قىزىققانىدىم ئاخىرقى بىر سەۋەب شۇكى ، بۇ شەھەرنىڭ شەھەر رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن ھەرگۈنى ئۇچرىشىپ

www.alma.cn

تۇرغاچقا ، قەشقەرنىڭ سەھرا ـ يېزىلىرىغا قىزىقاتتىم .

ئاخىر بىزنىڭ پاختەكلە دەپ ئاتىلىدىغان خەلق كومموئنىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشىمىز بېكىتىلدى بۇ كومموئنا قەشقەر شەھەرىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى دەرۋەقە ، ژان مىردالى بۇ كومموئنىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغان ، شۇنداقلا بۇ كومموئنا ھەققىدە ئەسەرمۇ يازغانىدى بۇ كومموئنا ئىزچىل تۇردە داڭلىق بولۇپ كەلگەن . ئەمما ، مەن ئوخشىمايدىغان بىر خىل ئۇسۇل بىلەن ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆزىتىش ۋە ئۇلار ئارىسىغا بېرىپ كۆرۈپ بېقىشقا تەشنا ئىدىم . بۇ كومموئنىنىڭ توغرا ئىسمى پاختەكلىك (Pahteklik) (« پاختەك ماكانى » دېگەن مەنىدە) ئىدى بۇ ئىسىم ماڭا ناتونۇش ئىدى . شۇ جايدىكىلەرنىڭ ئۇنىڭ نامىنى Pakhtekla (پاختەكلە) دېگىنىنى ئاڭلاپ ، بۇ سۆزنىڭ تومۇرىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇۋالالمىدىم . بۇ كومموئنا ئۇزاق تېرىقچىلىق تارىخىغا ئىگە كىشى بىر رايونىغا جايلاشقان . بۇ رايون توقۇزاق دېيىلىدۇ بۇ toquz — aq — bazar (توقۇز ئاق بازار) دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ ، « كۆندىلىك توقۇز بازار » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

بىز بىر يەكشەنبە كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ، ئاپتوموبىلدا قەشقەر شەھىرىنى ئايلاندۇق . يەكشەنبە بازار بولىدىغان كۈن ئىدى بىز شاد ـ خۇراملىققا چۆمۈپ بازارغا كېتىۋاتقان توپ ـ توپ قەشقەر ئاھالىسىنىڭ يېنىدىن ئۆتتۇق بۇرۇن قەشقەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا بىر بازار سىستېمىسى بار بولۇپ ، بىر ھەپتىنىڭ ھەر كۈنى بىر يەردە بازار بولاتتى . ھەر يەرنىڭ ئايرىم بازار كۈنى بار ئىدى ـــ مانا بۇ بىر ھەپتىنىڭ ھەربىر كۈنىدە نۆۋەت بىلەن بازار قىلىشتىن ئىبارەت بازار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى ھەر بىر كۈننىڭ نامى ، ئەمەلىيەتتە ، شۇ يەرنىڭ نامى بولۇپ قالغانىدى مەسىلەن ، بۈگۈن يەكشەنبە بولغان بولغاچقا ، مۇشۇ كۈندە بازار بولىدىغان بىر جاينىڭ نامى yakshanba (يەكشەنبە) بازار ، يەنى « يەكشەنبە كۈنى بولىدىغان بازار » دېيىلەتتى . ئىمزىنوف ھامۇت ماڭا بۇرۇنقى كونا سىستېمىلارنىڭ قوللىنىلمايدىغان بولغانلىقىنى ، ھازىر پۈتۈن قەشقەر رايونىدا بىرلا كۈندە ـــ يەكشەنبە كۈندە بازار

www.alma.cn

بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى

بىر ئارىلاپ ئۆتكەن بىر قانچە بازاردا سودا ـ سېتىق قىلىناپ كەتكەن ، ھەرخىل مول مەزمۇنلۇق پائالىيەت راسا قىزىپ كەتكەنىدى بازاردا خىلمۇ خىل توقۇلمىلار ، گۈللۈك دوپپا ـ قالپاقلار ، گىلەم ـ شىرداقلار ، ھەددى ـ ھېسابىسىز قوغۇن ـ تاۋۇزلار سېتىلماقتا ئىدى مەن تىجارەتچىلەرنىڭ شەخسىي تىجارەت قىلىدىغانلىقىنى سورىۋېدىم ، شەخسىي سودا دەيدىغان ئىش يوق دېگەن جاۋاب بېرىلدى 50 ـ يىللار-دىلا خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ، ھەممە ئىشلار كوللېكتىپ ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدىكەن مەن يەنە ئۇلاردىن شەھەر-لەردە ۋېلىسىپىت مىنگەنلەرنىڭ ۋېلىسىپىتى ئۆرىنىگىمۇ ياكى باشقىلارنىڭمۇ دەپ سورىۋېدىم ، ئۆرلىرىنىڭ دېگەن جاۋاب بېرىلدى

ـــ ئېتىرلىقتا ئىشلەۋاتقان ئاۋۇ ئادەم ئاشۇ كىچىك بىر پارچە يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلالامدۇ ؟ ـــ دەپ سورىدىم يەنە

ـــ ھەئە ، ئىگىدارچىلىق قىلالايدۇ ، ـــ دەپ جاۋاب بېرىلدى پەرىزىمچە ، كەنت ئەتراپىدىكى يەرلەر شۇ كەنتنىكى ئاھالىلەرنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىدەك قىلاتتى ، ئۇلارنىڭ ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى بازاردا ئىخ-تىيارىچە سېتىشقا رۇخسەت قىلىناتتى ، بىراق شەھەرنىڭ بىر كوچىسىدىكى قەپەستەك كىچىك دۇكانلاردا ئولتۇرىدىغان موردۇزلار كول-لېكتىپ ئۇچۇن ئىشلەيتتى روشەنكى ، ئۇلار يېزا ـ قىشلاقلاردىكى شەخسىلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىق رولىغا ۋە ئالغا ئىنتىلىش ئىرادىسىگە نىسبەتەن بىر قەدەر ئەركىن مۇئامىلە قىلىدىكەن .

بىر ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ قىزىل دەريادىن ئۆتتۇق بۇ دەريانىڭ سۈيى راستىنلا قىزىل ئىدى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قىزىل رەڭلىك سۇنى ئىچىدىغانلىكى جايلاردىكىلەردىن پوقاق كىسىلگە گىرىپتار بولىدىغانلىرى چىقمايدىغانلىقى ، قەشقەرنىڭ سۈيىنىڭ قىزىل ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە ئايانىدى يەكەننىڭ سۈيى ئاق رەڭلىك ئىكەن ، بۇ شەھەر پوقاق كىسىلى بار ئادەملەرنىڭ كۆپلىكى بىلەن داڭلىق ئىكەن قىزىل رەڭلىك سۇدا يود مادداسى بار بولۇپ ، ئۇ پوقاق كىسىلىنىڭ ئالدىنى

www.alma.cn

ئالالايدىكەن ، بۇ پاكىتلار ئىمنوق هامۇتقا بەك تونۇشلۇق ئىكەن .

بىز ئولتۇرغان ئاپتوموبىل كەڭ ئاسفالىت يولدىن ئۆتۈپ توققۇراق تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى بىر بۇ يەرنىڭ يوللىرىنىڭ ناھايىتى پاسكىنا ئىكەنلىكىگە ، يول يۈرىنى دائىم قېلىن بىر قەۋەت قۇملۇق توپا قاپلاپ تۇرىدىغانلىقىغا ، يولنىڭ ئىككى قاسىنىدىكى سۇۋادان تېرەكلەرنىڭ ئاسمان پەلەك ئېگىز ئۆسكەنلىكىگە دىققەت قىلدۇق مانا بۇ پاختەكلىككە بارىدىغان ئاساسلىق يول بولۇپ ، يولدىكى چوڭقۇر كاتاڭچىلار بۇ يولدا ئاپتوموبىل ، هارۋىلارنىڭ بەك تولا ماڭىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى تاغدىكى قار ـ مۇزلار ئېرىپ ، يوللار ئۈيغۇر تىلىدا ئېيتىلىدىغىنىدەك patiq (پاتقاق) بولۇپ كېتىپ ، ئاپتوموبىل ، هارۋىلار ماڭالمايدىغان بولۇپ كەتكەندە ، بۇ يولنىڭ قانداق هالەتكە كېلىدىغانلىقى ئىختىيارسىز كۆز ئالدىمغا كەلدى

پاختەكلە كومۇنىلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىدىكى رەھبەرلەر كومۇنىنىڭ ئاساسلىق بىناسى ئالدىدا بىزنى كۈتۈپ تۇرغانىكەن ، كېلىشىمىز بىلەنلا بىرنى ناھايىتى چوڭ بىر مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىگە باشلاپ كىردى ، شىرەگە چاي ۋە قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەر تەرىلغانىدى بىر رەھبەر قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى هەمدە جۇڭگو — شۇېتسىيە ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ يىراق يەردىكى شۇېتسىيىلىك بىر مېھمانىنى پاختەكلەنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا يەنە باشلاپ كەلگەنلىكىنى ، ئۆزلىرىنىڭ بۇنىڭدىن خۇرسەن بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى ئۇنىڭ سۆزى دىپلوماتىك پۇراقىقا ناھايىتى باي ، شۇقەدەر سەمىمىي ئىدى بۇنىڭغا ئۇلاپلا نۇرغۇن پاكىتلار ئارقىلىق مەزكۇر كوممۇنىنىڭ قۇرۇلغان چاغىدىكى ئەھۋالى ۋە هازىرقى ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى

پاختەكلە خەلق كوممۇنىسى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ، قىزىل دەريا سىي بىلەن تالچۇق دەريا سىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ، يېرى كەڭ ، تۇر بولۇپ ، تېرىلغۇ كۆلىمى 24 مىڭ مو ئىكەن ئازادلىقتىن بۇرۇن ، بۇ يەر ئوت ـ چۆپلەر بېسىپ كەتكەن سازلىق بولۇپ ، بۇ يەردە بىر نەچچە يوقسۇل دېھقان ئائىلىسىلا تۇرىدىكەن ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش

www.alma.cn

سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن ئىكەن ئاھالىلەر تىرىكچىلىك قىلىش مەقسىتىدە ياقا يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ، ئۇنىڭدىن سىرت ، بۇ يەردىكى دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ ئېزىشىغا ئۇچرىغان ، بۇ يەردىكى يەرلەرنىڭ 80% ى باي دېھقانلارنىڭ قولىدا بولغاچقا ، مۇتلەق كۆپچىلىك نامرات دېھقانلار كۈن بويى ئۇلارغا ئىشلەيدىكەن . 1949 ـ يىلى ئازاد بولغاندىن كېيىن نامرات دېھقانلار يەرنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلانغان ماۋ رېدۇگىنىڭ رەھبەرلىكىدە 1952 ـ يىلى يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ ، پومېشچىكلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەن . 1952 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى پاختەكلە دېھقانلىرى ماۋ رېدۇگىغا ئۇرۇن خەت يازغان ، شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ماۋ رېدۇگە ئۇلارغا جاۋاب خەت يازغان (بۇ خەت رامكىغا ئېلىنىپ تامغا ئېسىلغان ، ئۇنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى رامكىغا ئېلىنغان) ماۋ زېدۇگە خېتىدە ، پاختەكلىدىكى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاشۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە پاراۋانلىقىنى ئاشۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلغان ماۋ زېدۇگە ئاشۇ خەتنى يازغان ۋاقىتتىن ھازىرغىچە 26 يىل ۋاقىت ئۆتكەن ، دېھقانلار ئۇنىڭ يولىۇرۇقى بويىچە ئىشلەپ ، بۇرۇنقى سازلىق ـ قاقاسلىقنى گۈزەل ئېكىنزارغا ۋە ئورمانزارلىققا ئايلاندۇرغان كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش يىلدىن ـ يىلغا ئاشقان ، تۇرمۇش سەۋىيىسى يىلدىن ـ يىلغا ياخشىلانغان

ئۇ ئاشلىق مەھسۇلاتى ھەققىدىكى بىر قاتار تەپسىلىي سان ـ سىفىرلارنى مىسال كەلتۈردى ، مەن بۇ يەردە بۇلارنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىپ ئولتۇرمايمەن ئۇلار ماڭا قوغۇن ، تاۋۇز تېرىسا خېلى پۇل تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى بۇ كومموٰنا ھەرخىل سورتلۇق قوغۇن ، تاۋۇزنى 10 مىڭ مو يەرگە تېرىپ ، مو بېشىدىن 1000 كىلوگرامدىن مەھسۇلات ئالغان بىر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قوغۇن ، تاۋۇزى پۈتۈن قەشقەرنى تەمىنلىگەن

بىر مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدىن چىقىپ ، ئېتىزلىقنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ـ ھەممە يەر پارچە ـ پارچە ئېتىزلىقلارغا بۆلۈنگەن ، ھەربىر

www.alma.cn

ئېتىر سەككىز كۈادرات كىلومېتىر چوڭلۇقتا ئىدى ئېتىرلىقنىڭ بىر تە-رىپىدىكى يول ياقىسىدىكى قاتار ـ قاتار كەتكەن سۈۋادانلار ئاسمان پەلەك ئۆسكەن ، ئۇرۇنسىغا ، تۇغرىسىغا چېپىلغان ئېرىقلار گىرەلىشىپ كەتكەنىدى ئېتىرنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىكى يول بويىغا قاتار ـ قاتار سۆگەتلەر قويۇلغانىدى بۇ سۆگەتلەرمۇ ئىلگىرى سكانىيە يېرىلىرىدا تىكىلگەن سۆگەتلەرگە ئوخشايتتى بۇ يەردىكى سۆگەتلەر ئىلگىرى سكانىيە يېزىلىرىدىكىگە ئوخشاش يېقىلغۇ قىلىش ئۈچۈن تىكىلگەنىدى بىر ئىككى تەرىپىگە ھەرخىل رېرائەت تېرىلغان تۆت ـ بەش كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يولنى بويلاپ ماڭدۇق ، ھەممىلا يەردە مەھەللەر ، ئۈيغۇر ئۇسلۇبىدىكى پاكار ، ئۆگزىسى تەكشى ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى بىر ئاۋۇال بىر قوغۇنلۇقتا توختىدۇق مول ھوسۇل مەۋسۇمى ئۆتۈپ كېتىش ئالدىدا تۇراتتى ، بىر قۇرۇپ قالغان بىر ئېرىقتىن ئاتلاپ ، قوغۇنلۇققا كىردۇق قوغۇنلۇقنىڭ ھەممىلا يېرى پىششىپ كەتكەن قوغۇن بىلەن تولغانىدى . قوغۇنلۇقنىڭ بىر چېتىدە ، شاخ ـ شۇمبىدىن ياسالغان بىر ساتما تۇراتتى ، قوغۇنچى كۈندۈزى پىژ ـ پىژ ئاپتاپتا ئاشۇ يەردە ئارام ئالاتتى ، شۇنداقلا قوغۇن ۋە سۇ باقاتتى ، رۆرۈر تېپىلغاندا ، سۇنى ئېرىققا چىقىرىۋەتتى ئۇلار قوغۇندىن بىر قانچىنى پىچتى ، بىر ھەرخىل سورتـ لۇق قوغۇنلارنى تېتىپ كۆرۈپ ، ماختىشىپ كەتتۇق مەن ئۇلارغا قوغۇننىڭ ساپىقىدىن كېسۈېتىلگەن ھېلىقى پارچىسىنى ئۈيغۇرچىدا « satan » (شەيتان) نى ئېلىۋېتىش دەيدىغانلىقىنى ئېيتىشىم بىلەن تەڭ ھەمەيلەن پاراقىدە كۈلۈپ ، تۇغرا ئېيتقانلىقىمنى تەستىقلاشتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشچە ، شەيتان قوغۇننىڭ كېسۈېتىلگەن ساپىقىنى غالتەك قىلىپ ، بۇ يەردىن ئۇ يەرگە چېپىپ يۈرىدىكەن كېسۈېتىلگەن قوغۇننىڭ ساپىقىنى شەيتانغا غالتەك قىلىپ ئويناتماسلىق ئۈچۈن ، ئۇنى ئۇششاق قىلىپ توغرىۋېتىش ئادەت بولۇپ قالغان ئۇلار پاختەكلەدىكى قوغۇنلۇقتا ئۇنداق قىلمىدى بۇلار ھازىرقى رامان كىشىلىرى بولغاچقا ، قوغۇننىڭ قىممىتىگە ئورۇقلۇقى ۋە ئۆرلىرىگە ھۇرۇر بېغىشلايدىغانلىق تەرىپىدىن ناھايىتى ئەمەلىي قارايدىكەن ئۇلار ماڭا قىش كۈنلىرى قو-

www.alma.cn

غۇننى 5 ℃ — 8 ℃ قىچە بولغان تېمپېراتۇرىدا تۆت ـ بەش ئاي ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى قەشقەر رايونىدىكىلەر بىر قانچە يۈز يىل ياكى بىر قانچە مىڭ يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان تەجرىبىگە ئاساسەن ، قوغۇنىنى گەمىدە ساقلاش جەھەتتە ئاجايىپ باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئىگە ئىكەن ماركو پولو قەشقەرنىڭ باغلىرىنى ۋە ئۇ يەردە ئۆسىدىغان مېۋىلەرنى تەسۋىرلىگەن ، ئەمما قوغۇننى تىلغا ئالمىغان !

بىر ھەدەپ قوغۇن يەۋاتقان چېغىمىردا ، يولغا نۇرغۇن كىشىلەر توپلاشتى ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى باللار ئىدى ئۇلاردىن نۇرغۇنلىرىنىڭ يۈزلىرىگە يەل تاشما چىقىپ كەتكەن بولۇپ ، قارىسا ئاـ دەمنىڭ كۆڭلى بۆلەكچە بولۇپ قالاتتى ئەمما ، ئۇلارنىڭ ئەپتىدىن قارىغاندا ئورۇقلۇقى ياخشى ، ناھايىتى ساغلام كۆرۈنەتتى ئۇلارنى كۆرـ گەندە كونا رامانداكى قەشقەر ئادەمنىڭ ئېسىگە كېلەتتى ، تازىلىق ۋە ساغلاملىقنى ياخشىلاش جەھەتلەردىكى تىرىشچانلىقلارنىڭ ھەممىلا يەردە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ كېتەلمىگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى

مەن ھەر يىلى مۇشۇ مەزگىلدە شۇ‌دىگەر قىلىنىدىغان يەرنىڭ قانچە مو كېلىدىغانلىقىنى سوردىم ، ئۇلار ماڭا ئۇنىڭ سانىنى دەپ بەردى ، ئارقىدىنلا مېنى شۇ‌دىگەر قىلىنۋاتقان يەرگە باشلاپ باردى بۇنداق يەرـ لەر ئۇيغۇرچىدا aq yer (ئاق يەر) دېيىلىدۇ تېرىلماي شۇ‌دىگەر قىلىنغانلىقتىن ، توپراق بىر مەزگىل ھاردۇق ئېلىۋالىدۇ « ئاق » دېگەن سۆزنىڭ دېھقانلار تىلىدا يەنە باشقا بىر مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېسىمگە كەلدى شۇ‌دىگەر قىلىنغان ئاق يەرلەرگە توپراق قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، دۆۋە ـ دۆۋە قىغ تۆكۈلگەنىدى

بىر كىشىلەر كېۋەز تېرىۋاتقان بىر ئېتىرلىقنىڭ يېنىدا توختىدۇق بۇ يەرلەرگىمۇ پاختەكلىدىكى باشقا يەرلەردىكىگە ئوخشاش ، تۆت ئەتراپىغا ئاپتاپپەرەس تېرىلغانىدى ئاپتاپپەرەس ئۇرۇقى ئاساسلىقى ياغ تارتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى ئۇيغۇر يېگىتلىرى ۋە قىرلىرى توپ ـ توپ بولۇپ قەدىمكى زامانداكىگە ئوخشاش قاتار تۇرۇپ ، تەڭ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ ، ئورغاق بىلەن شال ئورۇشماقتا ئىدى ئورۇش ـ يېغىشتا

www.alma.cn

پۇتۇنلەي ماشىنىغا تايىنىلمايدىكەن لېكىن ، ئۇلار ماڭا تېرىغاندا ماشىنا بىلەن تېرىيدىغانلىقىنى ئېيتتى ، شال ئەنجىسى ئۇيغۇرچىدا pakhal (پا-خال) دېيىلىدىكەن ، ئۇنى باشقا ئۇلاغقا بەرگەندە بەك يېرىكلىك قىلىدىغان بولغاچقا ، پەقەت تۆگىگىلا يەم قىلىپ بېرىلىدىكەن ، ئېشەكمۇ يەيدىكەن ئۇلاغلار ئۆزلىرىنىڭ يېمەكلىكىنى ناھايىتى ئىلغايدىكەن

ئېتىزلىقنى بىر نەچچە سائەت ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن ، چۈشلۈك غىزا ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى پاختەكلە كومۇنىسى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ مەركىزىدە كۇلۇب دېيىشكە بولىدىغان بىر ئىمارەت بار ئىدى توق قىزىل رەڭلىك خەنزۇچە بېغىشلىما بىلەن زىننەتلەنگەن دەرۋازا ئالدىدا ئۇيغۇرچە رەڭگا رەڭ كىيىم كىيگەن بىر توپ ياش بىزنى كۈتۈپ تۇرغانىكەن ، ئۇلار بىرنى ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن قارشى ئالدى ۋە بىزنى ئۆزۈن بىر ئۆيگە باشلاپ ئەكىردى بۇ ئۆينىڭ تاملىرى ۋە تورۇسلىرىغا ياماشقان ئۇرۇم باراڭلىرىدىن پىشقان ساپ ـ ساپ ئۇرۇملەر ساڭگىلاپ تۇراتتى يەرگە خوتەن ۋە قەشقەر گىلىمى سېلىنغان ، نۇرغۇن گىلەم نۇسخىلىرى ھازىر قوللىنىلمايدىغان قەدىمكى نۇسخىلاردىن ئىدى قىزىل ۋە كۆكرەڭلىك ھەرخىل ئانارگۈل نۇسخىلىرى ـــ رەڭگى بىلەن تەبىئىي تۇس كارامەت ماس كەلگەنىدى بىر گىلەمدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ئالدىمىزغا چاي ۋە قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەر كەلتۈرۈلدى بىلمىدىم ، شۇنچىۋالا كۆپ ئۇرۇم ۋە قوغۇن ، تاۋۇزلار بىچارە قورسىقىمغا قانچىلىك سىغارکىن تاكى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئويۇن قويۇلدى كونىسىرتلارنىڭ تولىسى ماۋ زېدۇڭنى مەدھىيىلەيدىغان كونىسىرتلار ئىدى . ئۇلار ناخشا ، ساز ۋە ئۇسسۇل ئارقىلىق ئۆرلىرىنىڭ ماۋ زېدۇڭنىڭ تەلىمى ۋە فاكىجىنىنى ئىجرا قىلىش ، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ياخشىلاشنىڭ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى ئويىنالغان ئويۇنلارنىڭ ئالدىنقى يېرىمى « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نى سۆكىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ بۇرغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى ئۇستىدىن دەرد تۆكىدىغان ئويۇنلار بىلەن ئاخىرلاشتى كېيىنكى يېرىمى پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى

www.alma.cn

ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان جىنايەتلىرىگە بېرىپ تاقالدى بىر ئۇيغۇر يىگىتى ئىلگىرىكى aq saqal (ئاقساقال) رولىغا چىققانىدى « ئاقساقال » دېگەن سۆز ئىلگىرى يۇرت ـ مەھەللىلەردىكى يېشى چوڭ مويىسپىتلارنى ئاتاشتا قوللىنىلاتتى ، بۇنداق ئاقساقاللار ھوقۇقلۇق ۋە نوپۇرلۇق ئىدى بىر ياش ئۇيغۇر ئايال ھېلىقى ئاقساقالنىڭ ئايالىنىڭ رولىغا چىققانىدى ئۇلار بىر ۋەقەلىكنى نۆۋەتلىشىپ ناخشا تەرەپقىسىدە بايان قىلدى ، ۋەقەلىكنىڭ مەزمۇنى پومېشچىكلارنىڭ رامانىدا ، تۇرمۇش زىنداندىكىدەك ئۆتەتتى ، ماۋ رېدۇڭ يېڭى زامانغا ئىگە قىلدى دېگەندىن ئىبارەت ئىدى بۇ سەنئەت ئەترىتىنىڭ ئىشتىن سىرتقى ئەترەت ئىكەنلىكىنى بايقىدىم ئادەتتە ئۇلار ئېتىردا ئىشلەيدىغان مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ ئىختىيارىي ئەزالىرىدىن ئىكەن ، ئۇلار كومموۇنىغا ئەزىر مېھمانلار كەلگەندە ياكى كوممۇنىدىن مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئويۇشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان سورۇنلاردا ئويۇن قويىدىكەن ئادەتتە ئاشۇنداق ئويۇن ئاخىرلىشىشتىن بۇرۇن ئەزىر مېھمانلار ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىنىدىكەن ، ياشىنىپ قالغانلىقىمنى نەزەرگە ئېلىپ ، مېنى ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىشنى كەچۈرۈم قىلىۋەتتى ياشانغانلارنىڭ ئارزۇسى ھۆرمەتلىنىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار مېنى ئاشۇنداق پائالىيەتكە قاتناشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇۋالـ مىدى

بىر قەشقەرگە قايتقۇچە قەشقەر تەنتەربىيە مەيدانىدا توختاپ ئۆتتۇق . ئىمىنوف ھامۇت ماڭا بۇ شەھەردىكى پۇتبول كومانىدىسىنىڭ داڭقى بارلىقىنى ئېيتتى قەشقەرلىك بىر يىگىت جۇڭگونىڭ ئەڭ ياخشى پۇتبول كومانىدىسىنىڭ ۋارتارى بولغانىكەن ئۇ بېيجىڭ ۋە باشقا چوڭ شەھەرلەردە پۇتبول ئويىنىغانىكەن ئۇيغۇرچىدا توپ سولايدىغان ئېغىزنى باقىدىغان ئادەمنى voroter (ۋاراتار) دەيدىكەن ئىلگىرى قەشقەردە تۇرغان چېغىمدا ، بۇ سۆزنى رادى ئاڭلىماپتىكەنمەن . چۈنكى ئۇ چاغدا بۇ يەردە ھېچقانداق تەنتەربىيە پائالىيىتى يوق ئىدى بىراق ، بۇ سۆز ماڭا تونۇشلۇقتەكلا قىلاتتى مەن بىر پەس ئويلانغاندىن كېيىن ، بىردىنلا ئۇ سۆزنىڭ روسچە vratar دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكىنى چۈشەندىم ئويـ

www.alma.cn

غۇرچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇشى تۆۋەيلىدىن vratar دېگەن سۆز varatar دېگەن سۆزگە ، كېيىن يەنە voreter دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ قالغان

قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سادىر بولغان بىر ئىش ماڭا چوڭ بىر بىخەستەلىكنى ، يەنى دىپلوماتىيە ئاتالغۇسىدىكى une gaffe (فرانسۇزچە سۆز بولۇپ ، تاسادىپىي كەتكۈزۈپ قويۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دېگەنگە ئوخشاش بىخەستەلىكنى سادىر قىلىپ قويغانلىقىمنى تونۇتتى . شىنجاڭدا « شىنجاڭ گېزىتى » دېيىلدىغان بىر يەرلىك گېزىت بار ئىدى . مەن ئۇرۇمچىدىكى ۋاقتىمدا ، ئاشۇ گېزىتتىن بىر سان كۆرۈپ بېقىش تەلىپىنى قويغانىدىم ، ئەمما ھېچكىم تەلىپىمنى ئورۇنداپ بېرەلمىدى . شۇ چاغدا بۇنىڭدىن قايغۇرۇپمۇ كەتمىدىم ، ئىچىمدە بىرەر سان تېپىلىپ قالار ، دەپ ئويلىدىم . مەن قەشقەر مېھمانخانىسىدا ئاشۇ گېزىتنىڭ بىر مۇخبىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم . مەن ئۇنىڭدىن گېزىتنى نەدىن سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى سورىسام ، ئۇ جاۋاب بېرەلمەي خىجىل بولۇپ كەتتى . ئۇنىڭ قېشىدا ئىنگلىزچە سۆزلەيدىغان بىر يىگىت تۇرۇبتىكەن ، ھېلىقى ئۇيغۇر مۇخبىر سوئالىمنى چۈشەنمىگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئۇنىڭدىن قايتا سورىدىم ، ئۇ يىگىتمۇ تەڭلىكتە قالدى . شۇندىلا بىرەر سەۋەنلىكىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدىم ، كېيىن بۇ مەسىلىنىڭ جاۋابىنى تاپتىم جۇڭگودا چەت ئەللىكلەرگە سېتىپ بېرىشكە بولىدىغان ئۇچلا گېزىت بار ئىكەن ، ئۇنىڭ بىرى « خەلق گېزىتى » ئىكەن ، يەرلىك گېزىتلەرنى ھەرقانداق ۋاقىتتا چەت ئەللىكلەرگە سېتىپ بېرىشكە بولمايدىكەن مەن قەستەن بولمىسىمۇ ، ئۇلارغا قانائەتلەندۈرگىلى بولمايدىغان ئارزۇيۇمنى قويۇپ ، ئۇلارنى يەرگە قارىتىپتىمەن . كېيىن ئامېرىكا قىرائەتخانىسى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندا ، كىشىلەرنىڭ كۆرۈشى ئۈچۈن ئاشۇ يەرگە قويۇپ قويۇلغان « شىنجاڭ گېزىتى » نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى ئۇچراتماي قالمىدىم بىراق ، ئاشۇ گېزىتتە قانداق مەزمۇنلار-نىڭ بارلىقىنى بۇگۈنكىچە بىلمەيمەن .

www.alma.cn

سانائەت

بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن ، قەشقەردە سانائەت يوق ئىدى شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى بارلىق جايلاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىستېمال بۇيۇملىرى بولۇپ ، ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياكى ھىندىستاندىن ئىمپورت قىلىناتتى ۋە ياكى مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئۇرۇمچى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلاردىن بارلىق نەرسىلەر تۆگە كارۋىنى ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى قەشقەر قول سانائەت شەھىرى ئىدى بۇ- گۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگەرگەندى . قەشقەر تېخى مۇھىم سانائەت مەركىزى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئاشۇ نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . مەن توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بىلەن گىلەمچىلىك زاۋۇتىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم ئەسلىدە بىر يېپەكچىلىك فابرىكىسىنىمۇ ئېكسكۇرسىيە قىلماقچى بولغانىدۇق ، ئەمما ۋاقىت يار بەرمەي قالدى

« قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى » — ئۇلار بۇ زاۋۇتنى شۇنداق دەپ ئاتايدىكەن — شەھەرنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان . فابرىكا قۇرۇلۇشىنىڭ كۆپ قىسمى كەڭرى ، باغچىدەك بىر جايغا سېلىنغان ، فابرىكا ھويلىسىغا تېرەك ۋە باشقا دەرەخلەر قويۇلغانىدى بىز ئۇ يەرگە بېرىشىمىزغىلا مەمۇرىي بىناغا باشلاپ چىقىلدۇق 2 ـ قەۋەتتە ناھايىتى چوڭ بىر مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيى بار ئىكەن ، ئۇ ئۆينىڭ تام تۇۋىلىرىگە ئۇزۇن ئورۇندۇق ، شىرە قويۇلغانىدى ، شۇنداقلا ئىلگىرى بارغان جايلاردىكىگە ئوخشاش ، شىرەگە قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەر تىزىلغان ، يەرگە خوتەن ۋە قەشقەر گىلىمى سېلىنغانىدى ماركس ، ئېنگېلس ، لېنىن ۋە ستالىندىن ئىبارەت بۇ تۆت ئۇلۇغ شەخس تامدىن بىزگە قاراپ تۇراتتى فابرىكا ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى — بىر خەنزۇ سۆز قىلىپ ، يېراقتىن كەلگەن ئەزىز مېھمان بولغان مېنى قارشى ئالدى ئۇ شىرەگە تىزىلغان قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەرنى

www.alma.cn

كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

ـــ سىزنى كۈتۈۋالغۇدەك ئانچە كۆپ نەرسىمىز يوق ، شۇنداقتىمۇ مۇشۇ يۇرتتىن چىققان قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىلەرگە ئېغىز تەگكۈزۈپ بېقىڭ ، ـــ دېدى . ئۇنىڭ كەمتەرلىك بىلەن قىلغان ئاشۇ سۆزلىرىگە بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە بۇنچىۋالا جىق قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋىگە كۆپ پۇل خەجلەشكە توغرا كېلىدۇ ، دېگەن بىر ئېغىز گەپنىلا قىلالايتتىم

قائىدە ـ يوسۇن خاراكتېرىدىكى تونۇشتۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن ، بىز بۇ فابرىكىغا ئائىت ئەھۋاللار بىلەن تونۇشتۇق بۇ فابرىكا 1958 ـ يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىشقا كىرىشىپ ، 1960 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەن ؛ تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بويىچە لىق سېخى قۇرۇلۇپ ، 1966 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەن

ـــ 1958 ـ يىلى فابرىكىنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلغاندا ، جۇڭگودىكى بىر ئالاھىدىلىك تېز تەرەققىي قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى ، ھازىرمۇ تېز تەرەققىي قىلىش مەزگىلى ، ـــ دېدى ھېلىقى مۇئاۋىن مۇدىر يەنە بۇ مۇئاۋىن مۇدىر بىزگە قابرىكىدا 1200 رەخت توقۇش ماشىنىسى بارلىقىنى ، يىلىغا 20 مىليون مېتىر پاختا رەخت توقۇپ چىقىرىلىدىغانلىقىنى ، بۇنىڭ ئۈچۈن يىلىغا 30 مىڭ تاي پاختا كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى . كۆلەم جەھەتتىن قارىغاندا ، بۇ فابرىكىنى زامانىۋى فابرىكا دېگىلى بولاتتى ، ئۇلار پاختا رەختىنلا ئىشلەپ چىقىرىدىكەن ، بىرىكمە تالاغا قىزىقمايدىكەن بۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رەختلەرنىڭ رەڭگى ئوچۇق ، تۈرى كۆپ ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكىلەرنىڭ ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ بۇنىڭغا ئېھتىياجى ناھايىتى كۆپ ئىكەن ، يېزا ـ كەنت ئاياللىرى ھېلىھەم يوغان گۈللۈك پاختا رەختلەرگە ئېھتىياجلىق ئىكەن ، شەھەردىكىلەر بولسا رەڭگى ئۆزگىچە ، كۆركەم رەختلەرنى تېخىمۇ ياخشى كۆرىدىكەن مەن بىزگە ئەھۋال تونۇشتۇرغان مۇئاۋىن مۇدىرنىڭ گېپىدىن شەھەردىكىلەر-نىڭ ئارزۇسىغا ماس كېلىدىغان رەختلەرنى ئىشلەشنى بەكرەك تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلدىم . ئۇلارنىڭ ئاز بىرقىسىم مەھسۇلاتى پاكىستانغا ئېكسپورت قىلىنىدىكەن . مەن بۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق

www.alma.cn

بولغانلىقىنى چۈشىنەلمىدىم چۈنكى ، پاكىستانىنىڭ ئۆزىدىمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدىغان توقۇمىچىلىق سانائىتى بار ئىدى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەرنىڭ توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ پاكىستان بىلەن رىقابەتلىشىشى ناھايىتى تەس ئىدى بۇ ھەقتە ئۇلار ماڭا بۇنىڭ چېگرا سودىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى . پاكىستانغا ئېكسپورت قىلىنىدىغان توقۇلما بۇيۇملار يېگىدىن ياسالغان قارا قۇرۇم تاشيولى ئارقىلىق پاكىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ چەت چېگرا رايونغا توشۇلىدىكەن ، شۇنىسى ناھايىتى روشەنكى ، ئۇ يەردىكى قىرغىز كۆچمەن چارۋىچىلىرىغا ۋە تاغ جىلغىلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق ئاز سانداكى ئاھالىلەرگە قەشقەردىن مال يەتكۈزۈپ بېرىش پاكىستانىنىڭ سانائەت شەھىرىدىن ئەكەلگەندىن ئاسانراق ئىدى ، بۇنداق ئېكسپورتنىڭ سان جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيىتى يوق ئىدى . ھېلىقى مۇئاۋىن مۇدىر ئۆزلىرىنىڭ ھەربىيلەرنىڭ كىيىم ـ كېچىكىگە كېرەكلىك پاختا رەختىنمۇ ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى قوشۇپ قويدى .

بۇ فابرىكىنىڭ بارلىق ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرى جۇڭگودا ئىشلەنگەن ، ھەممىسى توك كۈچى بىلەن ماگىدىكەن ھازىر ئۇلار ئۇسكۇنە ـ سايمانلارنى ياخشىلاش يولىدا تىرىشۋېتىپتۇ . ئۇلار ئاشۇ ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەردە يەنە بەزى مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ، ئاساسلىقى تاراق ـ تۇرۇقنىڭ بەك كۆپلۈكىنى ، خىزمەت مۇھىتىنىڭ تېخى بەك ياخشى بولۇپ كەتمىگەنلىكىنى ئېيتىراپ قىلىدىكەن . فابرىكىدا ھازىر 3030 ئىشچى بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ يېرىمى ئاياللار ئىكەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 39.5 ياش ، ئايلىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 68 يۈەن ئىكەن بۇ ئىش ھەققى ناھايىتى تۆۋەن دەپ قارىلىدىكەن . ئىشچىلارنىڭ مىللەت تەركىبى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ، خۇيزۇ ، خەنزۇ ، ئۆزبېك ، موڭغۇل ، شىبە ۋە مانجۇ قاتارلىق ھەرقايسى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقانىكەن فابرىكا قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا ، ئىشچىلار شاڭخەيگە ۋە باشقا شەھەرلەرگە كەسپىي تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى بىرىنچى ئەۋلاد توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى ئىكەن . بىزگە ئەھۋال تونۇشتۇرغان بۇ مۇئاۋىن مۇدىر ئىشچىلار ئۆزلىرىدىن تەلەپ قە-

www.alma.cn

لىنغان نەتىجىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ، خىزمەتتە ناھايىتى تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىقىنى قايتا ـ قايتا تەكىتلىدى .

ئېكسكۇرسىيىمىز ئاشۇ فابرىكىنىڭ جەنۇبى تەرىپىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىن باشلىنىپ ، فابرىكىنىڭ شىمالىدىكى تۇرمۇش رايونى بىلەن ئاھالىلەر تۇرالغۇ رايونىدا ئاخىرلاشتى ھەممە يەر پاكىز ئىدى ، بىز ئېكسكۇرسىيە قىلغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق ئىدى ـــ پاكىزلىك ئىشىنى ئىمكانقەدەر كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك دەرىجىدە ياخشى قىلىش ئارزۇسىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ ئەمما ، سېخىتىكى تاراق ـ تۇرۇق ، گۈلدۇر ـ گۈلاپ ئاۋازلار قۇلاقنى پاك قىلىۋەتكۈدەك دەرىجىدە ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ھاۋا بوشلۇقىنى پاختا توزانلىرى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن سېخلار ئاق تۇمان ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغاندى ، ئىشچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ماسكا تاقىۋالغاندى . ناھايىتى روشەنكى ، تېخنىكىلىق دەرىجىسى ئۇستۇن ، ئەڭ مۇرەككەپ ئىشلارنى خەنزۇ ئىشچىلار قىلاتتى توقۇمىچىلىق سېخىدىكى ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا قىزلار ئىدى ، ئۇلارنىڭ يېرىمى ئۇيغۇر ، يېرىمى خەنزۇ ئىدى . بىز فابرىكىنىڭ لايىھىلەش تارمىقىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق . لايىھىلىگۈچىلەر چېرتيوژنى مېتال تاختىغا ئويۇپ چىقىپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى رەختكە باسىدىكەن بىز شۇ يەردە ئۇيغۇر ئايال بىلەن كۆرۈشتۇق ، ئۇ نەمۇنىچى ئىشچى ئىكەن دېمەك ، ئىشچىلارنىڭ ئۇلگىسى ئىكەن ئۇنىڭغا بېرىلگەن مۇكاپات ـــ ئۇنى بېيجىڭغا بىر قېتىم ئېكسكۇرسىيىگە ئەۋەتىش ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتۇرۇش بوپتۇ بىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە سۈرەتكە چۈشتۇق . ئۇنىڭدىن كېيىن بىز يەنە چېرتيوژ سىزىش بۆلۈمىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق تۆت خەنزۇ خادىم ئۇ يەردە يېڭى نۇسخا سىزىۋاتقانىكەن ئۇنىڭ ئۇچى ئايال ئىدى كۆرگەنلىرىمنىڭ ھەممىسىدىكى ناھايىتى چوڭ بىر مەسىلە ـــ سىزىلغان نۇسخىلار يا خەنزۇلار نۇسخىسىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ، يا خەنزۇلارنىڭ نۇسخىسىدىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن نۇسخىلار ئىدى ، بولۇپمۇ گۈللۈك نۇسخىلار شۇنداق ئىدى . ھەقىقىي ئۇيغۇرلارنىڭ نۇسخىسى كۆزۈمگە چېلىقمىدى .

www.alma.cn

بىر فابرىكىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى فابرىكا دوختۇرخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ئۇ يەردە كېسەل كارىۋىتىدىن 40 ى بار ئىكەن ھەربىر كېسەلخانىغا تۆتتىن كارىۋات قويۇلغان ، سەرەمجانلىرى ناھايىتى ئاددىي ، ئەمما ناھايىتى ئوبدان ، ناھايىتى پاكىز ئىدى بىر ئىممۇنىتېت بۆلۈمى بىلەن بالىلار بۆلۈمىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق . ئۇ يەردە بىمار يوق ، ياتاقلار بوش ئىكەن بىر يەنە فابرىكىنىڭ يەسلىسىگە كەلدۇق ، ئۇ يەردە بىزنى قۇلاقنى يارغۇدەك ناخشا ساداسى قارشى ئالدى خەنزۇ بالىلار ئىككى دائىرە بولۇپ شوخلۇق بىلەن ناخشا ئېيتقاچ ئۇسسۇل ئويناندى ئۇلارنىڭ نېمە ناخشا ئېيتىۋاتقانلىقىنى سورىسام ، بىرى بۇنىڭ « 〈 تۆت كىشىلىك گۈرۇھى 〉 نى ئاغدۇرايلى » دېگەن ناخشا ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى مەن ئۇ يەردە بىرمۇ ئۇيغۇر بالا كۆرمىدىم ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئۆيلىرى فابرىكىغا يېقىن بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ باللىرىغا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قاراپ بەرسە كېرەك دەپ قىياس قىلدىم خەنزۇ ئىشچىلارنىڭ تۇرىدىغان جايلىرى يىراقراق بولسا كېرەك بىر ئۇزۇن بىر كاردوردىن ئۆتىتۇق ، كاردورنىڭ ئىككى تەرىپىدە دەرسخانا ۋە دەم ئېلىش ئۆيلىرى بار ئىدى بەزى دەرسخانىلاردا دەرس ئۆتۈلۈۋاتاتتى ، بىر يىراقلاپ ماڭغانسېرى ، باللارنىڭ « تۆت كىشىلىك گۈرۇھ » نى تەنقىد قىلغان ناخشا ساداسى ئارقىمىردا قالماقتا ئىدى بىرى مەندىن 2 ـ قەۋەتتىكى بوۋاقلار بۆلۈمىنى كۆرگۈم بار ـ يوقلۇقىنى سورىدى مەن ئۇ ـ نىڭغا ئۆزرە ئېيتىپ كۆرمەيدىغانلىقىمنى ئېيتتىم قايتىشىمىردا ھېلىقى بالىلارنىڭ يېنىغا باردۇق ، ئەمدى ئۇلار ناخشا ئېيتمىغانىدى شۇڭا ، بىز قول ئىشارىتى ئارقىلىق سۆھبەتلەشتۇق ئۇلار بۇنى ئاسانلا چۈشەندى . ئەمما ، مەن مۇئەللىمنىڭ ئۇلارنى داۋاملىق ناخشا ئېيتىشقا ئۇندەۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلدىم شۇنىڭ بىلەن بىر ئۇ يەردىن ئۆتۈپ ، قۇياش نۇرى جىلۋە قىلىپ تۇرغان بىنا سىرتىغا چىقتۇق فابرىكىنىڭ گۈللۈك كىدىكى گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى بىز خۇشاللىق ئىچىدە ئۆزئارا خوشلىشىپ ، ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ قەشقەرگە قاراپ ماڭدۇق يولدا ئېشەك ھارۋىسى ۋە ئېغىريۈك بىسىلغان تۆگە ھارۋىلىرى قاتناپ تۇرماقتا

www.alma.cn

ئىدى . بىر يەردە يول ياسىلىۋاتقانىكەن . ئۇيغۇر ئاياللار ئۇ يەردە توپىنى گۈرجەك بىلەن زەمبىلگە ئۇسۇپ توشۇۋاتاتتى . يېڭى دەۋر ئۇلارنى باراۋەر ھوقۇقتىن ، ھېچ بولمىغاندا ئەمگەك قىلىش جەھەتتە باراۋەر بولۇشتىن بەھرىمەن قىلغانىدى

گىلەمچىلىك زاۋۇتى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرەپىدە بولۇپ ، ئايرودرومغا يېقىنلا ئىدى يول بويىدا سېرىق خىشتىن ياسالغان قەشقەر بويىچە ئەڭ چوڭ دوختۇرخانا بار ئىدى بۇ يول ئۇ-رۇمچىدىن قەشقەرگە بېرىشتىكى ئاساسلىق يول بولغاچقا قاتناش قىستا ـ قىستاڭ ئىدى ، يولدىكى ئاپتوموبىللارنىڭ كۆپ قىسمى ئېغىر يۈك باسقان يۈك ئاپتوموبىللىرى ئىدى بىر چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتە بولغاندا ، گىلەم راۋۇتىغا يېتىپ كەلدۇق ، بۇ ئەلۋەتتە بېيجىڭ ۋاقتى ، قەشقەر ۋاقتى سائەت تۆت ئىدى . بىزنىڭ بارغان ۋاقتىمىز چۈش-تىن كېيىنكى سەپنا ئالمىشىدىغان ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالغانىكەن ، ئىلگىرىكى قېتىملاردىكىگە ئوخشاش ، ئۇلار ئاۋۋال بىرنى زاۋۇتنىڭ ئىش-خانىسىغا باشلاپ كىرىپ ، ئالدىمىزغا قوغۇن ـ تاۋۇز ، مېۋە ـ چېۋە ، چاي ـ پاي ئېلىپ كىردى ، شۇنداقلا شۇ جەريانىدا بىرگە زاۋۇتقا ئائىت بىر قىسىم سانلىق مەلۇماتلارنى تونۇشتۇردى راۋۇت رەھبەرلىرى ئەھۋال تو-نۇشتۇرغاندا ، كۆنۈپ قالغان ئادىتى بويىچە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نى تەنقىد قىلىپ ئۆتتى . بۇ نۆۋەتتىكى تەنقىدتە كەسكىن سۆزلەر ئىشلىتىلگەچكە ، ئۇلار بۇ سۆزلەرنى ماڭا قانداق قىلىپ تېخىمۇ مۇۋاپىق ، تېخىمۇ تولۇق تەرجىمە قىلىپ بېرىش ئۈستىدە مەسلىھەت قىلىش كېرەك ئىدى مەن تەرجىمە قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بىرئاز ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى پەملىدىم ، ئەمما « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ قاتتىق تەنقىد قىلىنغا-نلىقىنى ئوخشاشلا چۈشەندىم بۇ زاۋۇت ناھايىتى يېڭى بولۇپ ، ئىككى تۇقۇش ماشىنىسى ، ئالتە ئىشچى بىلەن 1973 ـ يىلى قۇرۇلغان ، بەش يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق ھازىر گىلەم توقۇش ماشىنىسى 120 گە ، ئىشچىسى 302 گە يەتكەن بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ئىشچىدىن 25 ى ، خۇيزۇ ئىشچىدىن ئىككىسى ، تاجىك ئىشچىدىن ئىككىسى ، ئۆزبېك

www.alma.cn

ئىشچىدىن بىرى ، ئۇيغۇر ئىشچىدىن 272 ى بار ئىكەن .

ــ زاۋۇتىمىزدىكى ئىشچىلار ئۆزئارا ئۆگىنىپ ، ئۆزئارا ياردەملەشىپ ، گىلەمنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاش يولىدا بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ ، ــ دېدى زاۋۇت رەھبىرى ئەھۋال تونۇشتۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ــ 1973 ـ يىلى 200 كۋادرات مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىلغانىدى 1974 ـ يىلى 600 كۋادرات مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىش پىلانلانغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 900 كۋادرات مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىلدى . مەسۇلات پۇختا قەدەم بىلەن ئاشتى 1977 ـ يىلى 2600 مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىش پىلانلانغانىدى ئەمەلىيەتتە 3000 مېتىر ئىشلەپچىقىرىلدى . بۇ يىلقى (1978 ـ يىلىدىكى) پىلان 2700 مېتىر ئىدى . ھازىرغىچە 2400 مېتىر ئىشلەپچىقىرىلدى . يىل ئاخىرىغا بارغاندا 3200 مېتىر گىلەم ئىشلەپچىقىرىش نىشانىغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتىمىز

ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى ، مەن يۇقىرىدىكى ئەھۋال تونۇشتۇرۇشتىن « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ بۇ زاۋۇتقا ئېلىپ كەلگەن بۇزغۇنچىلىقلىرىنىڭ قايسى جەھەتتە كونكرېت ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى زادىلا سېزىۋالالمىدىم .

زاۋۇت رەھبىرى ئۇنىڭغا ئۇلاپلا گىلەم توقۇش تېخنىكىسى ئۇستىدە توختالدى .

ــ توقۇلغان گىلەملىرىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلدى . 1976 ـ يىلىغا قەدەر بۇرۇنقى چېرتيوژ بويىچە گىلەم ئىشلەپچىقارغانىدۇق ، ــ دېدى ئۇ ، ــ لېكىن ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېڭى چېرتيوژ لايىھىلەشنى قارار قىلدۇق ، ئىككى چېرتيوژ يېڭىدىن لايىھىلەندى ، تېخىمۇ كۆپ چېرتيوژلار لايىھىلىنىش ئۇستىدە تورماقتا . بويىاق ماتېرىياللىرىغا كەلسەك ، ئىلگىرى بىز ئۇنى ئۆسۈملۈك ۋە مېۋىلىك دەرەخلەر ، مەسىلەن ، ئۈزۈم ، ئۆرۈك ، ئانار ، شاپتۇل ۋە زاراڭزا دەپ ئاتىلىدىغان مايلىق دان ئۆسۈملۈكىدىن (مەن ئۇلارنىڭ قايسى خىل ئۆسۈملۈكلەر ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئۇقمايدىكەنمەن) ، ئەنە شۇ خىل ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى ۋە قووزىقىدىن ئالاتتۇق . ئەمدى بۇلارنىڭ

www.alma.cn

هەممىسى زامانىۋىلاشتى ، بىر ئۇنىڭدىمۇ ياخشى خىمىيىۋى بويىاقلارنى ئىشلىتىدىغان بولدۇق .

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ئولتۇرغانلار ئىچىدە قىرغىن بەس ـ مۇنازىرە قوزغىدى

ـــ ئۆسۈملۈك بويىاقلىرى ياخشىراق ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇتەخەسسەر ساپ ، تەبىئىي ئۆسۈملۈك بويىاقلىرىنى ئىرچىل تۇردە ئىزدەۋاتىدۇ ، ـــ دېدىم گەپنى ئەگىتىپرەك مەن بۇ گېپىمنى ئىسپاتلاپ بېرىش مەقسىتىدە ئافغانىستاندا سۇنئىي بويىاقتىن پايدىلىنىشنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان مەنئى قىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالدىم ئەمما ، بۇ زاۋۇتتىكى قەشقەرلىكلەر ئۆز قارىشىنى ئۆزگەرتكىلى ئۇنىماي ، خىمىيىۋى بويىاقنى ئەڭ ياخشى دەپ قارىدى ، ئۇلارنىڭ دەلىلى ـــ شىنجاڭنىڭ گىلىمى ئەنگلىيىگە ئوخشاش ئەللەردە ناھايىتى چوڭ بازارغا ئىگە دېگەندىن ئىبارەت ئىدى

ـــ كونا ئۇسۇلنى قوللىنىپ ئۆسۈملۈك بويىقىنى ئىشلىتىدىغان بولساڭلار ، تېخىمۇ بازار تاپسىلەر ، ـــ دېدىم ئۇلارغا ئەمما ، بىر ئاخىر بىردەك قاراش ھاسىل قىلالمىدۇق

ياش ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلار سېخ سىرتىدا قەدىمدىن بېرى داڭق قازىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بىلەن گىلەم توقۇماقتا ئىدى ـــ ئىچىمدە بىر ئائىلىۋى گىلەم توقۇش دۇكىنىنى ياكى ھۇنەرۋەنچىلىك كارخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىۋاتىمايدىغاندىمەن ؟ دەپ ئويلاپ قالدىم چۈنكى ، بۇ زاۋۇتنىڭ ئۇسكۇنە ـ جابدۇقلىرى تولىمۇ ئىپتىدائىي ، ئورنى بەك كىچىك ئىدى ئەمما ، ساپ ھاۋا ناھايىتى يېتەرلىك ئىدى . بولۇپمۇ ئىشىك ، دېرىزىلەرنىڭ ھەممىسى ئېچىۋېتىلگەچكە ، كۈرنىڭ ئىللىق ھاۋاسىدا قىزلار ئاجايىپ ياش كۆرۈنەتتى گىلەملىرىنىڭ سۈپىتى خېلى ياخشى بولسىمۇ ، لېكىن نۇسخىسى ۋە رەڭگى كۆڭلۈمگە ياقمىدى ئارزۇ قىلىدىغىنىم قەشقەرنىڭ قەدىمكى anar — gul (ئانار گۈلى) گىلىمى ـــ قىزىل ، كۆك رەڭ ئىچىگە ئانار گۈلى قوندۇرۇلغان گىلەم ئىدى ۋەھالەنكى ، ئۇلار خوتەننىڭ ھېلىمۇ شىنجاڭنىڭ گىلەمچى

www.alma.cn

لىك مەركىزى ئىكەنلىكىنى ، قەشقەرنىڭ خوتەن بىلەن رىقابەتلىشىش ئۇچۇن ، خېلى ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىكەن

قەشقەرنىڭ ھازىرقى داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى

مەن بېيجىڭدىكى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنىدا ئۇيغۇر دوربگەرلىكى تەتقىق قىلىنغان قېلىن بىر كىتابقا ئېرىشتىم بۇ كىتابنى تۇردى مۇھەممەت ئاخۇن ئىسىملىك ئۇيغۇر مۇتەخەسسىس يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا يازغان 950 بەتلىك بۇ يوغان كىتابنىڭ نامى « ئۇيغۇر دوربگەرلىك قوللانمىسى » ئىدى بۇ كىتاب 1977 ـ يىلى شىنجاڭدىكى دۆلەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مەن قەشقەر دوربگەرلىك تەتقىقاتىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر دوربگەرلىك تەتقىقاتى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى جەمئىيەتتە قوللىنىلىشى بىلەن ئالاھىدە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى بايقىدىم مېنىڭ بىلىشىمچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىيرەك بولغان ماتېرىياللىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى 8 ـ ئەسىرگىچە سۇرگىلى بولىدۇ ئۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار دوربگەرلىككە ۋە تىببىي ئىلىم نەزەرىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن شىنجاڭدىكى يېپەك يولىدىن تېپىلغان قوليازمىلار ئىچىدە تېخى تولۇق رەتلىنىپ بولۇنمىغان تىببىي ماقالە ـ ئەسەرلەر بار ئىدى ئۆزۈمـ نىڭ ھېلىھەم قەدىمكى تىببىي ئۇسۇل بويىچە كېسەل داۋالايدىغان كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈشكە بەك تەقەززا ئىكەنلىكىمنى ئېتىراپ قىلىمەن

9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ، چارشەنبە ، قەشقەردە كەمدىنكەم ئۇچرايدىغان ھاۋا ئوچۇق بىر كۈن ئىدى ھاۋا ساپ ، قۇياشنى خىرە كۆرسىتىدىغان چاڭ ـ تورانلاردىن ئەسەر يوق ئىدى ئاسماندا ئالىقانچىلىكمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى ، ئەتىگەنلىك سالقىن ھاۋا ئادەمگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى جەنۇبقا نەزەر سالغاندا ، كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى ۋە قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئاپئاق قار قاپلىغان چوققىلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى ئەمما ، مۇزلۇق تاغلارنىڭ ئاتىسى بولغان مۇز تاغ

www.alima.cn

چوقۇملىرىنى كۆرگىلى بولمايتتى. بىر ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ماڭدۇق. بۇ دوختۇرخانا غەربتىكى بىر جايدا ming yol (مىڭ يول) غا ماڭىدىغان يول بويىدا ئىكەن. بۇ يول سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتىشاتتى. دوختۇرخانىدا ئىمارەتلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى، بۇلار ئىچىدە بىر نەچچىسى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىدى. دوختۇرخانىدىكى تېۋىپ ئابدۇراخمان قارىم قارشى ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقتى. ئۇ 75 ياشقا كىرگەن، مۇشۇ دوختۇرخانىدا پۈتۈن كۈچىنى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى، دورىگەرچىلىكىنى تەتقىق قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا سەرپ قىلغان ئۇچ تېۋىپنىڭ بىرى ئىكەن. قالغان ئىككىسىنىڭ 78 ياشقا كىرگەن بىرى كېلەلمەي قالغان، يەنە بىرى يېقىندىلا ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن. ئابدۇراخمان قارىم قاردەك ئاپئاق ئۇزۇن ساقىلى يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان قەشقەر ئەرلىرىدىن ئىدى. ئۇ كىچىك پېئىل، مىجەزى ياخشى، كۆزلىرى يوغان، ئىنتايىن روھلۇق، بەك سەزگۈر ئادەم ئىكەن. ئۇ مېنىڭ ياش ۋاقتىمدا قەشقەردە تۇرغانلىقىمنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلىشىپ پىكىر ئالماشتۇرالايدىغانلىقىمنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن جاسارەت نۇرلىرى ئۇرغۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ يېنىدا قادىر مەھەممەت ئىسىملىك 50 ياشتىن ھالقىغان بىر ئۇيغۇر بار ئىدى. ئۇ مۇشۇ دوختۇرخانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىكەن. ئۇ چوقۇر، ئۇچىسىغا ئاق خالات كىيىۋالغان بولۇپ، ئۇ سۆھبەت يېغىنىمىزغا رىياسەتچىلىك قىلىدى. مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدىكى تامدا سۈرەت يوق ئىدى. لېنىننىڭ ئۆگىنىشىنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدىكى مەتبەئىدە بېسىلغان ئۇيغۇرچە ئۇزۇندە سۆزلا ئېسىقلىق تۇراتتى. دېرىزىدىن سىرتقا نەزەر سالغاندا، گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلغان گۈللۈك ئىككى قەۋەتلىك ناھايىتى يوغان سېرىق بىنانىڭ تۆۋىگىچە تۇتىشىپ كەتكەن، بۇ بىنا دوختۇرخانا بىناسى ئىدى. مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدىكى شىرەگە ھەرخىل قوغۇن ـ تاۋۇز، مېۋە ـ چېۋىلەر ناھايىتى كۆپ تىزىلغان، ئوتتۇرىسىغا يوغان بىر قوغۇن قويۇلغانىدى. مەن ئۇنىڭ رەڭنەت بۈيۈمى بولۇپ قېلىشىنى ھەقىقەتەن ئارزۇ قىلاتتىم. ئۇنى كۆرۈپلا پاختەكلە خەلق كومۇنىسىدىكىلەر

www.alma.cn

شۇبتسىيىگە ئالغاچ كېتىلگە دەپ ماڭا سوۋغا قىلغان ، 16 قاداق ئېغىرلىق تىكى ھېلىقى يوغان قوغۇن يادىمغا يەتتى . مەن ئۇنى ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ ، مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىكى بىر بۇرادىرىمنىڭ ساقلاپ بېرىشىگە تاپشۇرغانىدىم . بۇ دوختۇرخانىدا قوغۇن ـ تاۋۇزنى كۆپرەك يېيىشنى رەت قىلىشىقا مەجبۇر بولدۇم . چۈنكى ، قوغۇن ـ تاۋۇزنى تولا يەپ كەتكەنلىكتىن ، ئاشقازىنىم قاتتىق تەسىرگە ئۇچرىغانىدى . يېڭى بۇرادىرىم بۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنى چۈشىنىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنكاس قايتۇردى ـــ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك مۇتەخەسسىس بولغان ئادەمگە قوغۇن ، تاۋۇزنىڭ تاھارەتنى راۋان قىلىش ئىقتىدارى ناھايىتى ئاياندى .

ئابدۇقادىر ئۆزىنىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇشىنى سۈرئىتى تېز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا باشلىدى سۆھبەتكە قاتناشقان بىر جۇڭگولۇق ئاۋۋال ئۇنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى ئاندىن ۋاڭ جۇجى ئۇنى شۇبدچىگە تەرجىمە قىلدى شۇنداق بولغاچقا ، مەن ئابدۇقادىرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئىككى نۆۋەت چۈشىنىش پۈرسىتىگە ئىگە بولاتتىم . ئىمنوق ھامۇت ئۇنىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇشىنى ناھايىتى زور ئىشتىياق بىلەن ئاڭلىدى پات ـ پات ئىزاھات بېرىپ ، سۆزنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىگە ۋە خەنزۇچە تەرجىمىدىكى خاتا كەتكەن جايلىرىغا تۈزىتىش بېرىپ تۇردى

ـــ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە ، ـــ دېدى ئابدۇقادىر دەسلەپ شۇ چاغدا ، ئىچىمدە شۇنداق بولۇشى مۇمكىن ، بىراق بۇ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا دەللىلەنگىنى ھېساب ـ دە ، دەپ ئويلىدىم

ـــ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ، ـــ دېدى ئابدۇقادىر سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ـــ ئۇيغۇر تىبابىتى ئىزچىل تۇردە تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي كەلگەنىدى ئۇ چاغدا كېسەل كۆرىدىغان ، داۋالايدىغان دوختۇرخانا يوق ئىدى . ئازادلىقتىن كېيىن ، ئەھۋال ئۆزگەردى . كومۇنىستىك پارتىيە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى . 1956 ـ يىلى ، قەشقەردە تىببىي ئىلىم ھەمكارلىق مەركىزى قۇ-

www.alma.cn

رۇلدى ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى بىلدىغان تېۋىپتىن ئالتىسى كىردى ، ھازىر بۇلاردىن ئىككىسىلا ھايات ئۇنىڭ بىرى ئابدۇراخمان قا- رىم . 1957 ـ يىلىغا كەلگەندە ، بۇ مەركەز كېڭەيتىلدى ، ئالتە شاگىرت كۆپەيتىلدى ئۇنىڭ بىرى مەن بولىمەن 1959 ـ يىلى ، بۇ ھەمكارلىشىپ داۋالاش مەركىزى تەرەققىي قىلىپ دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى ئاممىۋى دوختۇرخانىغا ئايلاندى

ـــ ئەينى چاغدا ، ـــ دېدى ئابدۇ قادىر ، ـــ دوختۇرخانىمىزدا ئاران 20 كېسەل كارىۋىتى بار ئىدى . 1960 ـ يىلىغا كەلگەندە ، كېسەل كارىۋىتى 40 قا ، تىببىي خادىم 36 گە يەتتى . 1976 ـ يىلىغىچە دوختۇر- خانا مەمۇرىي جەھەتتە قەشقەر شەھىرىگە قارايتتى ؛ ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايدۇ كېسەل كارىۋىتىدىن 100 ى بار ، تىببىي خادىم 103 گە يەتتى يېڭى بىنا سېلىنىۋاتىدۇ بۇ بىنا پۈتسە دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش ئىقتىدارى يەنىمۇ ئاشىدۇ 1976 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ، دوختۇرخانىدا زامانىۋى ئۇسكۇنە ـ سايمانلار يوق ئىدى ، دورىلارنىڭ ھەممىسى قول بە- لەن ياسىلاتتى . ئەمما ، بىز رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئۇيغۇرچە تىبابىتىنى ياۋروپا تىبابىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ، ئەڭ ياخشى داۋالاش ئۇنۇمىگە ئىگە بولۇشى ھەقىقىدىكى تەلىمىگە ئەمەل قىلدۇق . ئەمىلىكتە نۇرغۇن ئۇسكۇنە ـ سايمانلارغا ئىگە بولدۇق مەسىلەن ، بىر ئېلېكترو كاردىئوگرامما سىلىق تەكشۈرۈشنى ئىشلىيەلەيدىغان بولدۇق بۇلتۇردىن باشلاپ ئولتىرا بىنەپشە نۇرلىنىشىنى مەلۇم كېسەللەرنى داۋالاشتا تەدبىق قىلىۋاتىمىز

دەرۋەقە ، قەدىمكى ئۇيغۇر تېۋىپلىرى دورىنى ئوكۇل بىلەن ئادەم بەدىنىگە سېلىشنى زادى بىلمەيتتى بىراق ، 1973 ـ يىلىدىن بۇيان ، ئۇلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىمۇ دورىنى ئوكۇل بىلەن سېلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان ھەمدە ناھايىتى ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشكەن

ئابدۇقادىر ئارقىدىنلا ئۆزلىرى ئىرچىل تۇرده ئالاھىده دىققەتِ ـ ئېتىبارىنى سەرپ قىلىپ كېلىۋاتقان aq kessal (ئاق كېسەل) دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل تېرە كېسىلى ئۈستىده توختالدى . 1961 ـ يىلى ئۇلار

www.alma.cn

مۇشۇ كېسەلنى ئالاهىده تەتقىق قىلىشقا باشلىغان هازىر ئۇلار داۋالاش نەتىجىسىده داۋالىغان كېسەلدىن 8.4% ى ساقايغان ، 50% ى كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئىگە بولغان « ئاق كېسەل » ئىلگىرى ئىزچىل تۇرده « ساقايماس كېسەل » دەپ قارىلاتتى بۇنداق كېسەلگە گىرىپتار بولغۇچىنىڭ چىرايى بەك قورقۇنچلۇق بولغاچقا ، كىشىلەردىن تامامەن ئايرىۋېتىلەتتى ، بۇنداق قىلىش بىمارنى ئىنتايىن ئۈمىدسىزلەندۈرۈلەتتى ، ئەلۋەتتە كونا كۆز قاراش بويىچە بولغاندا « ئاق كېسەل » نى هەر يىلى ئاپتاپ راسا قاتتىق بولىدىغان مەزگىلدىلا داۋالىغىلى بولىدۇ ، دەپ قارىلاتتى

— بىر 5 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە داۋالاشنى تەجرىبە قىلىپ كۆرۈدۇق ، — دېدى ئابدۇقادىر ، — بىراق ، كېيىن بىر تېخىمۇ قەدىمكى تىببىي ماتېرىيالغا ئېرىشتۇق بىر بۇ خىل كېسەلنى كىشىلەرنىڭ بىر يىلىنىڭ باشقا چاغلىرىدىمۇ داۋالىيالايدىغانلىقىنى بىلىۋالدۇق

1956 ـ يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى ئەۋج ئالدۇرۇشقا هەمىدىن بالدۇر تۇتۇش قىلغان ئالتە تېۋىپنىڭ بىرى 1975 ـ يىلى بۇ خىل تىبابەت ئىلمىنىڭ تارىخىنى يېزىپ چىقتى ئۇ تېۋىپنىڭ ئىسمى يۈسۈپ هاجى ، قەشقەردىن ئىدى بۇ كىتاب يېزىلىپ قولدىن چىققاندا ، ئۇ 77 ياشقا كىرىپ قالغانىدى ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ، ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى ئەمما ، ئۇنىڭ ئوغلى ئاشۇ مېهمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدىكىلەر قاتارىدا ئولتۇراتتى ئۇ ئاتىسى يازغان كىتابتىن بىرىنى ماڭا هەدىيە قىلدى كىتابنىڭ ئىسمى « Qanuncha » (قانۇنچە) ئىدى . بۇ كىتاب 290 بەت بولۇپ ، شىنجاڭ هۆكۈمەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانىدى مەن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان هېلىقى كىتابقا ئوخشاش ، بۇ كىتابمۇ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا بېسىلغان ، ئاپتورنىڭ يېشىنى نەزەرگە ئالغاندا ، بۇنى چۈشىنىشكە بولاتتى بۇ كىتابتا « تىببىي ئاتالغۇلار ئاچقۇچى » مۇ بار ئىدى ئابدۇقادىر يۈسۈپ هاجىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن 60 يىل ۋاقىت سەرپ قىلغانلىقىنى ، ئۇنىڭ روهى باشقىلارنى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى هەققىده

www.alma.cn

تېخىمۇ كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشقا ئىلھاملاندۇرغانلىقىنى ئېيتتى ئۇلار مۇشۇ مەزمۇندىكى كىتابلارنىڭ كۆپرەك چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتى

سۆھبەت يېغىنى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۇ بىنا « ئامبولاتورىيە بىناسى » دېيىلىدىكەن ، بۇ رۇسچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزگە تولىمۇ ئوخشايتتى مەن دوختۇرخانىنىڭ رېنتگېن ئورنىتىلغان ئۆينى ، يەنە ئېلېكترو كاردىئوگرامما ئىشلەيدىغان ئۆينى كۆردۈم بىر گۇل دېگىزىگە ئوخشايدىغان گۈللۈك ئارىسىدىن ئۆتۈپ ئاساسىي بىناغا پىيادە كەلدۇق گۈللۈكتىكى ئاشۇ گۈللەر تېبابەتچىلىكتە دورا ياساشتا ئىشلىتىلىدىكەن

سوئال تەرەپىگىمۇ يېڭى چوڭ بىنا سېلىنماقتا ئىدى بۇ بىنا پۈتسە دوختۇرخانىنىڭ كېسەل قوبۇل قىلىدىغان كارىۋىتىدىن 100 ى كۆپىيىدۇ. كەن بىر ئاساسلىق بىنانىڭ 2 ـ قەۋىتىگە چىقىپ ، كېسەلخانىلارنى ئارىلىدۇق ھەربىر كېسەلخانىدا 8 ـ 10 غىچە بىمار بار ئىدى بۇ يەرنىڭ ئۆلچىمىنى يۇقىرى دېسە بىر ئاز مۇبالىغە قىلىۋەتكەنلىك بولىدۇ قارىغاندا ، بىمارلار كېسەلخانىدا يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيىۋالغاندەك قىلاتتى ، شۇنداقلا ھېلىھەم بۇرۇنقى ئادىتى بويىچە كېسەل بېقىۋاتقانلار بىمار بىلەن بىر يەردە تۇراتتى ، ئاق كېسەلگە گىرىپتا بولغان بىمارلار ئۈچۈن راسلانغان بىر كېسەلخانىنى كۆردۇق ئۇلار ئىنتايىن ئىپتىخارلانغان ھالدا بىزگە بۇ بىمارلارنى كۆرسەتتى ، چۈنكى ، ئۇلارنىڭ كېسىلى ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە ئىدى ئۇ يەردە شوخ بىر ئوغۇل بالا بار ئىكەن ئۇنىڭ بىر قولىقىنىڭ يېنىدا قار ئۇچقۇنىدەك يوغانلىقتا بىر ئاق يەر تۇراتتى ، ئەمما ئۇ پۈتۈن يۈزىنى قاپلاپ كەتكەن ئاقنى داۋالاپ سالقاندىن كېيىن قېپقالغان كىچىككىنە ئاق ئىدى ئۇ يەردىكى تېۋىپلار ئۇنىڭ ساقىيىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىكەن بۇ خىل كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنىڭ تولىسى خەنزۇلار ئىكەن . ئۇلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بۇ دوختۇرخانىدا خەنزۇ ئاساسەن يوق ئىدى . مەيلى بىمارلار بولسۇن ياكى خىزمەتچى خادىملار بولسۇن ، ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئىدى ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئاق كېسەلنى داۋالايدىغان مۇتەخەسسىسلەر ئىكەن بۇ راستەك

www.alma.cn

قىلاتتى چۈنكى ، خەنرۇلارنىڭ داۋالىنىش ئۇچۇن بۇ يەرگە كەلگەنلىكى بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى ئاق كېسەل بۆلۈمى مەزكۇر دوختۇرخانىنىڭ ئىپتىخارى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى چۈنكى ، ئۇلار بەزى بىمارلارنىڭ ياۋروپادىن ۋە ئامېرىكىدىن ۋە ياكى تېخىمۇ يىراق جايلاردىن داۋالانغىلى كەلگەنلىكىنى قايتا ـ قايتا تىلغا ئالدى بىر بىمارلار بىلەن بىللە سۆزەتكە چۈشتۈق . دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى دەسلەپتە كېلەلمىگەنىدى ھازىر ھېلىقى بۆلۈمدە بىر بىلەن ئۇچراشتى ئۇ ئۇيغۇر بولۇپ ، مىجەزى ئوچۇق ، ئادەمنىڭ ئامراقلىقى كېلىدىغان ئادەم ئىدى

بىر دورىخانىنى ئارىلاپ چىقتۇق ئۇ ئۇچىسىغا يېڭىلا دەزمالالانغان ئاپئاق خالات كىيگەن ياش ئۇيغۇر ئايال بۇ دورىخانىنى باشقۇرىدىكەن رەت ـ رەت فار ـ فور قۇتا ـ شىشىلەر جاۋەنگە قاتارقىلىپ تىزىلغان ، ئۇ چىگە ھەرخىل دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ شىرنىسى قاچىلانغانىدى ھېلىقى ئايال بىر قۇتىنىڭ ئاغزىنى ئېچىش بىلەن تەڭ ئاجايىپ ھىدلىك بىر خىل پۇراق ئۆينى بىر ئالدى مېنىڭ ئاشۇ دورىنى بىر تېتىپ كۆرگۈم كەپكەتتى ! ئۇنىڭ پۇرىقىدىنلا ئۇنىڭ ناھايىتى شىپالىق دورا ئىكەنلىكىنى جەزىم قىلغىلى بولاتتى ئۆسۈملۈكتىن ياسىلىدىغان دورىلار باشقا بىنالاردىن يىراقراق ، ئۇرۇنسىغا سېلىنغان پاكار ئۆيلەردە تەييارلىناتتى ، بىر ئۆيدە قارىماقما چۇچۇكبۇيىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى قاينىتىلۇاتاتتى بۇ دورا ئۆسۈملۈكى قەشقەر ئەتراپىدىكى تاغدىن ئېلىپ كېلىنگەن ئۆسۈملۈك ئىدى يەنە بىر ئۆيگە تابلىت دورا ياسايدىغان بىر ماشىنا ئورنىتىلغانىدى بۇ ماشىنا جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مەلۇم بىر جايدا كەشپ قىلىنغان ۋە ياسالغانىدى بۇ ماشىنا دورا ئۆسۈملۈك مەلھەمدىن تەييارلانغان دورىلارنى ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن ئىشلەپچىقىراتتى مەن ئۇلارنىڭ دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى يىغىشنى قانداق تەشكىللەيدىغانلىقىنى ، بولۇپمۇ ئاشۇ خىل ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ئۆسىدىغان تاغقا كىشىلەرنى تەشكىللەپ چىقىرىش ئەھۋالىنى ئۇقۇشتۇم دورا ئۆسۈملۈكلەر پاكىز سومكىلارغا ياكى خالتىلارغا قاچىلىنىپ ، قاينىتىلىپ قىيام قىلىنغۇچە مەخسۇس ساقلىنىدىكەن

www.alma.cn

ئۇلارنىڭ دورا ئۆسۈملۈكلىرىگە ناھايىتى ھەۋەس قىلىدىغانلىقىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە دورا ئۆسۈملۈكى ھەققىدىكى قېلىن بىر كىتابنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكۈم كېلىۋاتىدۇ بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلىدا شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان 670 بەت تېكست ، 293 رەڭلىك سۈرەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ھەرخىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامى ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە ۋە لاتىنچە يېزىلغان . كىتابتا ھەربىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈش شەكلى ، ئۇنى يېغىشتا قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل ، ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش لازىملىقى ھەم ئۇنىڭ ئۇنۇمى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان . مەن ئۇ كىتابنى شۇنداقلا ۋاراقلىسام badam (بادام) دېگەن بىر ئاتالغۇ چىقىپ قالدى badam — بادام ئۆرۈكىنىڭ مېغىزى دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىدى . مەن ئاشۇ كىتابتىن ئۇنىڭ قىزىتمىنى يانداۋىدىغان دورا ئىكەنلىكىنى ھەمدە بەدەننى قۇۋۋەتلەندۈرەلەيدىغانلىقىنى ، مەلۇم جەھەتتىن يۆتەلنى داۋالاشقا ئىشلىتىدىغانلىقىنى چۈشەندىم . كىتابتا ئاشۇلار تولۇق بايان قىلىنغان .

قەشقەردىكى ئىسلام دىنى

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى « ئالتە شەھەر » ⑤ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ ئاسىيادىكى قورغىنى ئىدى بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى خېلى كۈچلۈك بولۇپ ، ئىسلام دىنىدىكى بارلىق ئەمر ـ مەرۇپ ۋە تەلىماتلارغا رىئايە قىلاتتى شۇڭا ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا تۇرغان شۇ ۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى بىلەن ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭنىڭ شىمالىدا تۇرغان جۇڭگو قۇرۇقلۇق رايونىدىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ مەزكۇر رايونىدا تۇرغان بىر قانچە يىلدا ، كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىش جەھەتتە ئانچە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقى قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى ، چۈنكى ئىسلام دىنى بۇ يەردىكى خەلقلەر ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانىدى .

www.alma.cn

ئۇلارنىڭ تىلى ئىسلام دىنى ماتېرىياللىرى تىلىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرىگە بەكرەك ئۇچرىغان ، ئۇنىڭدىن باشقا ، پېرسىيە ئىسلام دۆلىتى بولغاندىن كېيىن ، پارس تىلى ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتقان بۇمۇ شىنجاڭنىڭ تىلغا نىسبەتەن مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن . بىز بىر كۇنى ئۇرۇمچىدە ، توساتتىن ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلغا بولغان تەسىرى ئۇستىدە پاراڭلىشىپ قالدۇق ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدۇللا مۇنداق دېدى :

— بىر سالام ـ سائەت قىلغاندا دەيدىغان « assalam aleykum » (ئەسسالام ئەلەيكۇم ، « ئامان ـ ئېسەنلىك سىرگە يار بولغاي » دېگەن مەنىدە) دېگەن قەدىمكى سۆزنى ئەمدى دېمەيدىغان بولدۇق بۇ سۆزنى ھازىر ياشانغان كىشىلەرلا قوللىنىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بىر ـ بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ سالام ـ سائەت قىلىشقاندا ، « Yahshimu siz ? » (ياخشىمۇ سىز ؟) دەيدۇ

شۇنىسى ناھايىتى روشەن ئىدىكى ، 50 يىلنىڭ ئالدىدىكىگە قارىغاندا ، ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن . بۇ گەپ تىلغا ئېلىنغاندا ، ئاخبارات تىلىدا ، شۇنداقلا ئەدەبىي تىلدا خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ناھايىتى كۆپىيىپ كېتىپتۇ ، ھەتتا لۇغەت بولماسا ، گېزىتتىكى سىياسىي ماقالىلەرنى ۋە باشقا نەشر بۇيۇملىرىنى چۈشەنگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ قاپتۇ ئەرەب ۋە پارس تىلىنىڭ دىن جەھەتتىكى تەسىرى قالمىغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرىنى ھېلىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ مەن قەشقەردە ، ئەھۋال سوراشتا قوللىنىدىغان « assalam aleykum » (ئەسسالام ئەلەيكۇم) دېگەن سۆزنىڭ ياشلار ئارىسىدا يوقالغانلىقىنى بايقىدىم ، ئەمما يېشى چوڭراق كىشىلەر ئۇ سۆزنى يەنىلا قوللىنىدىكەن ، لېكىن ئۇ پەقەت قىسقارتىلما شەكىللا ئىكەن بۇ خىل قىسقارتىلغان ئۇسۇلدا

www.alma.cn

« salam » (سالام) دېيىش بۇرۇنمۇ بار ئىدى . ھەيران قالارلىقى شۇكى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى « ھەشقاللا » دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى « ئاللاغا رەھمەت » دېگەن مەنىدە بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە مەنتىقى جەھەتتىن ئىپتىقاندا ، بۇ سۆز تېخىمۇ ئامەباراق بولغان « Rahmat » (رەھمەت) دېگەن سۆزگە ئورۇن بوشقىپ بېرىشكە توغرا كەلگەن ، لېكىن ھېلىھەم داۋاملىق قوللىنىلۇاتاتتى . ئاپئاق سەللىلكلەر كوچىلاردا كۆرۈنەيتتى ، ئەمما ئەڭ چوڭ مەسچىت ــ ھېيتگاھ جامەسى ئاشۇ چوڭ مەيدانىدا ھېلىھەم قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . يەنە باشقا ئالامەتلەرمۇ ئىسلام دىنىنىڭ كۈچى ۋە تەسىرىنىڭ بۇ يەردە يەنىلا ناھايىتى چوڭ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرەتتى

قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا بىر مازار بار . بۇ « ئەۋلىيا مازىرى » نىڭ تەسىرى ھېلىمۇ ناھايىتى زور . مەن 1930 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۇ يەرنى زىيارەت قىلغانىدىم (ئاشۇ قېتىملىق زىيارىتىم ھەققىدە كېيىن توختىلىمەن) ئۇ مازار ئاپاق خوجىنى ، يەنى Khoja Hidayetullah (خوجا ھىدايەتۇللا ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىسمى) نى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسالغانىدى ئاپاق خوجا « خوجىلار دەۋرى » دەپ ئاتالغان دەۋردىكى ئالتە شەھەر تاـ رىخىدا ئەڭ مۇھىم بىر ئىسىم ئىدى ، خوجىلار دەۋرى پۈتكۈل 17 ـ ئەسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى

ئاپاق خوجا دېگەن بۇ ئىسىمنى ئېھتىمال « دۇنيانىڭ خوجىسى » دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولار ، بۇ ئۇنىڭ ھوقۇقى تازا كامال تاپقان مەزگىلدە بېرىلگەن نام ئىدى ئۇ چاغدا ، ئۇ قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن ، ئاقسۇ ، كۇچا ۋە تۇرپاندىن ئىبارەت ئالتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى ــ خوجىسى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دىنىي داھىيسى بولغانىدى . ئۇنىڭدىن سىرت ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ، ھىندىستاندا ، روسىيىدە ئۇنىڭ نۇرغۇن تەرەپدارلىرى بار ئىدى شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، ھەرىيلى كەشمىر ۋە بەدەخشاندىكى مۇرتلىرى ۋە جۇڭگو تۈركىستانلىرى (خۇيزۇلار شۇ چاغدىن تارتىپلا قەشقەردىكى بۇ مازارنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس جايى دەپ بىلەتتى) دىنىمۇ ئۆشرە يىغاتتى

www.alma.cn

1873 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ يەكەندىكى دىپلوماتىيە ئەلچى ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى دوختۇر بېللوف ئاشۇ سىياسىئون ھەززىتى ئاپاق خوجا ھەققىدە ناھايىتى ئۇزۇن بىر ماقالە ئېلان قىلغانىكەن بېللوف ئاپاق خوجىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭلا ئارقىسىدا تۇرىدىغان پەيغەمبەر دەپ قارىغان ئۇ كېسەلگە داۋا تېپىپ ئادەمنى قۇتقۇزالايدىغان ، سەكراتتىكى ئادەمنى تىرىلدۈرەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەن ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئۇ پەيغەمبەر يەھيا بىلەن تەڭ تۇرالايدۇ ، دەپ قارالغان ئۇنىڭ روھىي جەھەتتىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئۆزىلا خەلقە نىسبەتەن سېھرىي كۈچكە ئىگە ئىكەن . ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا پەيدا بولغان چاغلاردا كىشىلەر شادلانغىنىدىن يىغا ـ زار قىلىپ ، زىكرە ئېيتىپ ، ئۇسسۇل ئويناپ ، سەكرەپ ـ ئويناپ كېتىدىكەن ياكى ھەلقە بولۇپ چۆرگىلىشىدىكەن . بەزىلەر ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىكەن . ھەممە ئادەم بىر خىل سېھرىي كۈچ تەرىپىدىن چولغىۋېلىنىدىكەن ئاپاق خوجىنىڭ كۆرسەتكەن كارامەتلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز بولغاچقا ، ئۇنىڭ نامى ھەممە يەرگە تارالغان ، ئەمما باشقا نۇرغۇنلىغان ئەۋلىيالارغا ئوخشاش ئۇمۇ تۆھمەت ۋە ھاقارەتكە دۇچار بولغان .

كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ، يەكەنىنىڭ بىر ھۆكۈمرانى ئاپاق خوجىنىڭ ئابرۇيىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا قاتتىق ئۆچمەنلىك قىپتۇ ئۇ ئۆزىنىڭ بىر كەسپدىشى ، شۇنداقلا ئەگەشكۈچىسى يەكەنىنىڭ قازىسى ، يەنى دىنىي سوتچىسى قىلىپ تەيىنلەپتۇ بۇ قازى شەرئەت مەھكىمىسىدىكى بارلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئاپاق خوجىنى « ساختىپەز » دەپ قاغاپ ـ تىللاپ ، ئۆزىنىڭ گېپىگە ئاسانلا ئىشەنگەنلەرنى ئىندەككە كەلتۈرۈپ پۇل ئۇندۇرۇۋاپتۇ ئۇ ئاپاق خوجا ئۆزىنىڭ قۇللىرىغا زەر بېسىلغان دۇردۇن كىيگۈزۈپتۇ خوتۇن ـ چۆرىلىرىگە ئېسىل شايا ـ ئەتلەسلەرنى كىيگۈزۈپتۇ ، دەپ شەكايەت قىپتۇ دەرۋەقە ، ئاپاق خوجا بۇ گەپ ـ سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرۇپتۇ لېكىن ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىپ ، ئاشۇ ئەمەلىيەتنى ئىنتايىن ئاسايىشلىق بىلەن قوبۇل قىپتۇ ھەمدە ئاللا ئىگەم بىر

www.alma.cn

كۇنى ئەمەس بىر كۇنى ئۇنىڭ ئەدىبنى ھامان بېرىدۇ ، دەپتۇ ئۇ ئىككىلەن تەڭلا داخىل بولغان بىر زىيادەتتە ، ھېلىقى جازا ئاخىر كەپتۇ ھېلىقى قازىنىڭ گېلىغا بىر تال سۆڭەك تۇرۇپ قاپتۇ ، شۇ ۋەجدىن ئۇ نەپەس ئالالمايى ئىنتايىن بىئارام بولۇپ ، ئۆلۈپ كېتىش گىردابىغا كەپقاپتۇ ، ئۇنى قۇتقۇزالايدىغان ئادەم چىقماپتۇ قازىنىڭ خىزمەتكارلىرى نالە قىلىپ تۇرۇپ ئاپاق خوجىغا يېلىنىپتۇ ھەمدە ئەگەر مۇشۇ گۇناھكار بەندىنى قۇتقۇزۇپ قالالىسا ، بارلىق مال ـ دۇنياسىنى ئۇنىڭغا بېرىشكە ۋەدە قىپتۇ . جەبرائىل كېلىش ئالدىدا ، ئاپاق خوجا ئۆز ھەرىكىتىنى باشلاپتۇ ئۇ قازىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بىرىگە قازىنىڭ بوينىغا قاتتىق مۇشتلاشنى ئېيتىپتۇ قازىنىڭ گېلىغا تۇرۇپ قالغان سۆڭەك چىقىرىلىپتۇ ، قازى قۇتقۇزۇۋېلىنىپتۇ ئۇ تەشەككۇر ئېيتىش يۈزىسىدىن قازىلىقتىن ۋاز كېچىپ ، يىراق جاي ــ ئاقسۇغا كۆچۈپ كېتىپ ، قالغان ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزۈپتۇ .

ئاپاق خوجىنىڭ يەكەندە يەنە باشقا رەقىبلىرىمۇ بار ئىكەن . بۇلار ئۇنى قاغاپ ، نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۇنىڭ مۇقەددەس ئورنىنى مەسخىرە قىلىدىكەن ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرى ئۆزىنىڭ گۇناھلىق تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشى بىلەن ، بولۇپمۇ ئەيىۇن چېكىشى بىلەن ئاتاق چىقارغانىكەن ئۇ ئاپاق خوجىنى قارىلاپ ، مۇبادا ئاپاق خوجا ئەۋلىيا بولىدىغان بولسا ، مېنىڭ ناچار خۇمار ـ ھەۋىسمنى ساقايتالايدۇ ، دەپتۇ ئۇنىڭ ئىنىسىمۇ ئاپاق خوجىنىڭ كۆرسەتكەن نۇرغۇن كارامەتلىرىنى زاكىلىق قىپتۇ . كېيىن ھەر ئىككىسى ئەدىبنى يەپتۇ ئەيىۇنكەش ئەيىۇننى كۆپ چەكىكەنلىكتىن ئۆلۈپ قاپتۇ ، ئۇنىڭ ئىنىسى شىكارغا چىققاندا ، قورسىقى قاتتىق مۇجۇپ ئاغرىپ كېتىپ ، ۋاقتىدا داۋالىنالمىغانلىقتىن ئۇمۇ ئۆلۈپتۇ قەشقەردىكى كىشىلەر مانا مۇشۇلارنى ئاپاق خوجا ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بەردى ، دەپ چۈشىنىدىكەن

ئاپاق خوجىنى مۆجىزە كۆرسىتىشتە ئەيسا پەيغەمبەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويىدىغان رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان يەكەننىڭ ھۆكۈمرانى جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ئاتلىنىپتۇ كېسەل بولۇپ قالغاچقا ، كىشىلەر ئۇنى

www.alma.cn

jirga (جىرغا) غا سېلىپ يەكەنگە ئېلىپ مېڭىپتۇ jirga ئىككى ئات ئۈستىگە ئارتىلغان ناسلىكدىن ئىبارەت ئەمما ، ئۇ ئۆيگە كەلمەي تۇرۇپلا ، يېرىم يولدا ئۆلۈپ كېتىپتۇ . بۇ ھۆكۈمراننىڭ ئانىسى ئاپاق خوجىدىن ئوغلىنى قۇتقۇزۇۋېلىشنى ئىلتىجا قىپتۇ . ئۇ ئايال ئەگەر ئاپاق خوجا ئوغلىنى قۇتقۇزۇۋالالايدىغان بولسا ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن ـ تىللا بېرىشكە لەۋز قىپتۇ شۇ چاغدا ئاپاق خوجا ناشتا قىلىۋاتقانىكەن ، ئۇ تەخسىدىن بىر قوشۇق ئوماچنى ئېلىپ ئۆلگۈچىنىڭ ئاغزىغا سۈۋاپتۇ ئۆلگۈچىدىن تەر چىقىشقا باشلاپ ، ئارقىدىنلا ھوشىغا كېلىپ ، ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ئۇچ كۈندىن كېيىن ، كىشىلەر ئۇنىڭ ھېچ ئىش يۈز بەرمىگەندەك ، ئاتقا مىنىپ يەكەنىڭ كوچىسىدا كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ .

1693 ـ يىلى ، ئاپاق خوجا تالىپلىرى بىلەن ئىلاھىيەت مەسىلىسى ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىۋاتقاندا ، ئۇشتۇمتوت قازا قىلغانىكەن . ئۇ ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن ئوغلى ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ قەشقەردىكى قىرغىزلار ۋە قازاقلار ۋەيران قىلغان ئۇرۇق ـ جەمەتلىرىنىڭ قەبرىگاھلىقىنى ياساپ بولغانلىقىنى ، ھازىر بۇ قەبرىگاھنىڭ يەنە ئەسلىدىكى كەڭ جايدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ ، دادىسىنى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ يېڭى قەبرىگاھلىقىنىڭ پۈتكەنلىك مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىپتۇ ئاپاق خوجا بىرىنچى ماقۇل بوپتۇ ، بىراق ئۇ يەرگە بېرىپلا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ بۇ ئىشمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلۈم نامىزىغا قاتناشقان ، دېگەندىن ئىبارەت ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر مۆجىزىسى بولۇپ قاپتۇ

ئاپاق خوجا مازىرى قەشقەردىكى ئەڭ مۇھىم مەشھۇر جاي . ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى سەمەرقەند ۋە ئىسفاھاندىكى گۈزەل قۇرۇلۇش سەنئىتىگە يېتەلمىسىمۇ ، لېكىن ئۇ بۇ ئىككى شەھەردىكى ئىمارەتلەرنى ئەمىنىڭ ئېسىگە كەلتۈرىدۇ بۇ مازار بىر مەھەل تاشلىنىپ قېلىپ ، چۆلدەرەپ قالغانىكەن ، لېكىن ھازىر يېڭىۋاشتىن رېمونت قىلىنىپ ياسىلىپ ، بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپتۇ .

مەن بىر كۈنى ئەتىگەندە ، بۇ مازارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم .

www.alma.cn

مازارغا قارايدىغان ھەسەن ئۆمەر مازارنىڭ يېنىدىكى كىچىك ئىشخانىسىدا ئولتۇرۇپ ، بىرگە ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ خانلىقى ھەققىدىكى تارىخنى تونۇشتۇردى ھەسەن ئۆمەر 35 ياشلار چامىسىدىكى ئۇيغۇر يىگىتى ئىدى ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، ئاپاق خوجىنىڭ جەمەتلىرى بەش ئەۋلاد بولۇپ ، مۇشۇ قەبرىگە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەبرىلەرگە ئۇلارنىڭ ئورۇق ـ جەمەتىدىن 72 سى دەپنە قىلىنغانىكەن ئاپاق خوجا ھايات چېغىدا ، ئۇ-نىڭ دىن يولىدا ئۆزىنى پىدا قىلىش روھى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ، « دىنىي ئەرباب » (دىنىي رىياسەتچى) دېگەن نامغا ئېرىشكەنىكەن ئۇنىڭ ئۆرىگە خاس ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇنىڭ بېيجىڭ بىلەن بولغان ئالاقىسى ياخشى ئىكەن بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىش ئىكەن ، 1663 ـ يىلى ئاپاق خوجا بېيجىڭغا بېرىپ jigda (جىگدە) كۆچىتىنى خانغا سوۋغا تەرىقسىدە تارتۇق قىپتۇ جىگدىنىڭ مېۋىسىنى يېگىلى بولىدۇ شۇ ۋەجىدىن خانمۇ ئۇنىڭغا چاي دەملەپ ئىچىدىغان بىر چوڭ قاچا سوۋغا قىلغانىكەن ئاشۇ قېتىملىق سەپەر ئارقىلىق ئاپاق خوجا قەشقەر بىلەن بېيجىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سەھىپىسىنى تۇنجى بولۇپ ئاچقانىكەن ھەسەن ئۆمەر ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ماۋ رېدۇكىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتىلغان سىياسەتلىرى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتتى ، ئۇنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتقىنى بۇ مازارنىڭ ساقلاپ قېلىنىشىدىكى سەۋەبتىن ئىبارەت ئىدى 1947 ـ يىلىدىكى بىر قېتىملىق يەر تەۋرەشتە بۇ مازار ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغانىكەن . مازارنىڭ ئۇستىدىكى يۇمىلاق يوغان مۇنار ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ كەتكەن ئۇ چاغ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى زامانى بولۇپ ، ئۇلار بۇنى رېمونت قىلىشقا ھېچقانداق ياردەم بەرمەپتىكەن ، لېكىن ئازادلىقتىن كېيىن ، ئەھۋالدا زور ئۆزگىرىش بوپتۇ ماۋ زېدۇكىنىڭ يار-دەمى بىلەن 1956 ـ يىلى بۇ مازار رېمونت قىلىنىپ ، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپتۇ ھازىر زۆرۈر تېپىلغاندا ھۆكۈمەت دائىم ياردەم قىلىپ قوللاۋېتىپتۇ

روشەنكى ، بۇ مازارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىنىشىدە ئاپاق خوجىنىڭ جۇڭگونىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى يېتەكچىلىك ئورنىغا بولغان ئاقىلانە

www.alma.cn

هۆكمى نەزەردە تۇتۇلىدۇ لېكىن ، ۋاستىلىك ئېيتقاندا ، ئۇ يەنە ئاپاق خوجىنى ئەۋلىيە دەپ مەدھىيىلىگەنلىكتىنمۇ دېرەك بېرىدۇ مەن بۇ مازارنى ھېلىمۇ دىنىي سەۋەبتىن تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ سېخىيلىق بىلەن بەرگەن ياردىمىنى ئاشۇنداق دەپ چۈشىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن چۈنكى ، ئىسلام دىنى ئەلنى ئىدارە قىلىشتىن تېخى پۈتۈنلەي قېچىقالمىغانىدى شۇڭا ، يۇقىرىدىكى ياردەم ۋە قوللاشنىڭ دانا تەدبىرى ئىكەنلىكىدە شەك ـ شۈبھە يوق

مازار سىرتىغا نۇرغۇن ئادەملەر توپلىشۋالغانىدى بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى مەندەك Ferfangis (فەرەڭ) گە قىزىقىپ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن كەلگەنلەر ئىدى ئاسمان پەلەك ئۆسكەن سۇۋادان تېرەك ۋە توغراق سايىسىدىكى خىلۋەت جايىنى بۇ دەرەخلەر باغچا قىلىۋەتكەنىدى بىر ئەمدىلا تازىلانغان كوچا بىلەن ماگدۇق بۇ كوچىغا قەشقەردە دائىم قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل بويىچە يەر يۇرىدىكى ئۆلۈك توپىلارنى باسۇرۇش ئۈچۈن سۇ سېپىلگەنىدى لېكىن ، سېپىلگەن سۇ يولنى پېتىق ھەم تېيىلغاق قىلىۋەتكەچكە ، بىر ناھايىتى پەخەسمەنلىك بىلەن ئۇ يەر ـ بۇ يەردە سۇ سېپىلماي قالغان ئالقانچىلىك قۇرۇق يەرلەرگە دەسسەپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇق . مازارنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى پاكار سارغۇچ كۇل رەڭ قەبرىلەر بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەنىدى بۇرۇنقى زامانىدا ، بايلار ئاپاق خوجا مازارىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىش ھوقۇقىنى پۇلغا سېتىۋالاتتىكەن بايلارنىڭ يەرلىك دىنىي ئورگانلارغا ناھايىتى كۆپ پۇل تاپشۇرغانلىقى ئېنىق ، قەبرە سېتىۋېلىشقا ئىشلەتكەن پۇل Uaqf (ۋەقف) دېيىلىدىكەن ئاپاق خوجا مازىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق دىنىي ئورگانلاردىن بىرى . تاڭ قۇياشى نۇرىدا كۆك ، يېشىل سىرلىق ساپال بىلەن بېرەلگەن ئاساسىي قۇرۇلۇشلار كۆزنى قاماشتۇراتتى مازارنىڭ ئىلگىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر قىسىم جايلىرى پۈتۈنلەي رېمونت قىلىنىپ بولغانىدى ناھايىتى ئېنىقكى ، بۇنىڭغا ناھايىتى نۇرغۇن پۇل ۋە ناھايىتى نۇرغۇن ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنغان ئۇستىگە يىل ، ئاي خاتىرىلەنگەن چوڭ قۇلۇپ ئېچىلدى بىز خىرە نۇر چۈشۈپ تۇرغان

www.alma.cn

قەبرىستانلىققا كىردۇق ئاياغ كىيىممىرنى سىلۇۋېتىش تەلەپ قىلىنمىدى ئەمما ، ئىلگىرى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندا ئاياغ كىيىمنى سىلۇۋېتىش تەلەپ قىلىناتتى بۇ قەبرىستانلىققا ئا-پاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى دەپنە قىلىنغاندى قەبرىگە ھەرخىل رەڭدىكى كەڭ ئەنلىك يوپۇق ئارتىپ قويۇلغاندى ئاپاق خو-جىنىڭ قەبرىسىگە قارا جىيەكلىك توق قىزىل يوپۇق ئارتىپ قويۇلغاندى قەبرىنىڭ ئۈستىدىكى گۈمبەز ئاستىدا بىر قانچە ئېلېكتر لامپىسى ساڭگىلاپ تۇراتتى ئۇلارنىڭ يېقىنىدا ، قەبرىنى رېمونت قىلغاندا ئورنىتىلغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى

ئاپاق خوجا مازىرى بىر ئەۋلىيا - ماشايىق ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرىنىڭ مازىرىلا ئەمەس ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا ، ئۇنىڭ ئەترا-پىغا مەسچىت ، مەدرىس ۋە ئىسلام دىنى تەلىم - تەربىيە ئورگانلىرى قۇرۇلغان بۇگۈنكى كۈندە ، ئاشۇ ئورگانلار ھېلىھەم بار بولۇپ ، مازارغا ئوخشاشلا ئوبدان باشقۇرۇلماقتا ۋە مۇھاپىرەت قىلىنماقتا بىر مەسچىتنىڭ ئىچىگە كىردۇق شۇ كۈنى ئۇ يەردە بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى مەن ھەسەن ئۆمەردىن بىر بىلەن كىم بىللە بولىدىغانلىقىنى ، قەرەلدە بۇ يەرگە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ناماز ئوقۇشىغا كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقىنى سوريدىم ئۇ ھەر جۈمە كۈنى نۇرغۇن كىشىلەر جۈمە نامىزى ئوقۇغۇلى بۇ يەرگە كېلىدىغانلىقى ـــ جۈمە كۈنى ئىسلام دىنىدا دەم ئېلىش كۈنى ئىكەنلە-كىنى ، ئۇنىڭدىن سىرت ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىشتىن ئاۋۋال بۇ يەرگە كېلىپ namaz bamdad (بامداد نامىزى) ئوقۇيدىغانلە-قىنى ، ھېيت كۈنلىرى بۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغانلار ، بۇ يەرگە كېلىپ - كېتىدىغانلار ناھايىتى كۆپ بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى مەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى موللىلارنىڭ نېمە ئىش قىلىۋاتقانلىقىنى سوريدىم ئۇ ماڭا بۇ يەردە موللا ، داموللىلار ھەمدە « ئەڭ تەقۋادار موللىلار » ۋە ئە-شانلارنىڭ ھېلىمۇ بارلىقىنى ، ئەمما ئادەتتە ئۇلارنى ئانچە كۆرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى ئىشان ـــ دىنىي كىتابلارنى باش بولۇپ ئوقۇي-دىغان كىشى بۇ كىشىلەرنىڭ ئورنى ئىلگىرىكىدەك ئۇنچىۋالا ئەتىۋارلىق

www.alma.cn

هەم مۇھىم بولماي قالغاندى

جامە زالى ــ تەكشى ئۆگزىسى نۇرغۇن تۇۋرۇكلەر بىلەن تىرەلگەنگەن ، قورۇقسىز چوڭ زال ئىدى تۇۋرۇكلەرگە كۆك ۋە يېشىل رەڭلىك نەقشلەر ئويۇلغانىدى . زالنىڭ ئىچى قۇپقۇرۇق بولسىمۇ ، لېكىن ئىچىگە سېلىنغان بورا ئادەملەرنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ تۇرىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى

مەن ئۆز ـ ئۆزۈمدىن ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ مۇقەددەس قەسىرى بولغان ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ دىنىي چوقۇنۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بۇ جايدا بۇگۈن يۇر بەرگەن ئەڭ چوڭ ئۆرگىرىش نېمىدۇر ؟ دېگەن سوئالنى سورىدىم مېنىڭچە ، بۇ ئۆزگىرىش دۇنيانىڭ تۇغۇلغانلىكى بولسا كېرەك . ئىلگىرى بۇ يەردە دۇنيانىڭ ناھايىتى كۆپ ئىدى . قەشقەر كوچىلىرىدىمۇ دۇنيانىڭ تۇغۇلغانلىقى يېڭى جەمئىيەتنىڭ ئۇلارنىڭ غېمىنى يېگەنلىكى ۋە ئۇلارغا ئىش تېپىپ بەرگەنلىكى ئېنىق ئىدى . شۇنداقتىمۇ ، بىز ھېلىقى تېرەكلەر سايە تاشلاپ تۇرغان كوچا بىلەن قايتىشىمىزدا بىر دۇنيانىڭ ، ئېرىق بويىدىكى بىر تۇپ دەرەخ تۇۋىدە ئولتۇرغان بىر دۇنيانىڭ كۆردۇق . بىراق ، ئۇ ناھايىتى بەخىرامان ئولتۇراتتى ، ئۇنىڭدىن ئادەمنىڭ چىشىغا تېگىدىغان ئالامەتنى كۆرگىلى بولمايتتى بۇ دۇنيانى كونا جەمئىيەتتە ئاھ ـ پەريات ئۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلىدىغان دۇنيانىلەرگە ئوخشمايتتى بىر ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتكىنىمىزدە ، ئۇ بېشىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە قاراپ تۇرۇۋالدى . مەن ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك بىر دۇنيانە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلدىم . ئىسلام دىنىدا خەيرە ـ ساخاۋەت ۋە سەدىقە قىلىشتىن ئىبارەت بەلگىلىمە بولغاچقا ، سەدىقىنى ئالىدىغان ئادەملەرمۇ بولۇشى كېرەك ئىدى دىنىي سەۋەب تۇپەيلىدىن بىر قىسىم دۇنيانىلەرنىڭ بولۇشى بەرھەق ئىدى

ئاپاق خوجا مازىرى ئىلگىرى قانداق تۇنىتە ئىدى مەن 1930 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى بۇ مۇقەددەس جاينى زىيارەت قىلغانىدىم شۇ چاغدا يازغان خاتىرەمنى ھېلىھەم ساقلاۋاتىمەن بۇ خاتىرە ئانچە تەپسىلىي يېزىلمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئاشۇ چاغدىكى زىيارىتىمدىن

www.alma.cn

هازىرغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە مېنى ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىلەيدۇ .

قەشقەرنىڭ 2 ـ ئېيى ھاۋا تۇتۇق بولىدىغان ئاي . ئەتىيازنىڭ باشلانغانلىقى كۈندۈزلىرى توڭلار ئېرىپ ، يول ـ كوچىلارنىڭ پاتقاق بولۇپ كېتىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ مەن كونا پاسوندىكى ئىككى چاقلىق ئات ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ، ئاپاق خوجا مازىرىغا باردىم . ھارۋا قەشقەرنىڭ تار ، پاسكىنا يول ـ كوچىلىرىدىن ئۆتتى ھارۋىكەش ئاغزى بىسىلماستىن « posh , posh » (پوش ، پوش) دەپ ۋارقىرايتتى . بىز ئاپاق خوجا مازىرىغا يېقىنلاشقانسېرى يولدىكى دۇانىلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكە باشلىدى دەسلەپتە ئىككى كىچىك بالا يول ياقىسىنى بويلاپ يۈگۈرۈپ يۈرۈپ « amin , amin » (ئامىن ، ئامىن) دەپ ۋارقىرىدى بۇ سۆزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى مەنىسى « بوپتۇ ، سالاۋات » دېگەندىن ئىبارەت ئىدى . ئەمما ، بۇ يولدا ئاشۇنداقلا « بوپتۇ » قىلىۋېتىشكە بولمايتتى . چۈنكى ، مۇقەددەس جايدا خەير ـ ساخاۋەت بېرىش لازىملىقى ماڭا ئايانىدى . بىز ھارۋا بىلەن ئىككى قاسنىقى تېرەكلىك تار كوچا بىلەن ماڭدۇق . مۇقەددەس جاينىڭ ئەتراپىدىكى قەبرىلەرنى كۆردۇق باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى ساۋاب دەپ بىلىدىغان بىر موللا بىزنى باشلاپ ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى كۆرۈشكە تېگىشلىك جايلارنى كۆرسەتتى . مازار ـ قەبرىلەر ئۆزۈندىن بېرى رېمونت قىلدۇرۇلمىغاچقا ، ۋەيران بولۇپ كەتكەنىدى ، نۇرغۇن يەرلەرنىڭ ساپاللىرى چۈشۈپ كەتكەنىدى . مەن يەنە ئازراق پۇل تۆلەپ مازارنىڭ ئىچىگە كىرىپ رەخت بىلەن يېپىلغان گۆرلەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم مازارلىققا نۇرغۇن تۇغ ـ ئەلەملەر ۋە لەۋھەلەر ئېسىلغانىدى ئۇنىڭغا خەنزۇچە بېغىشلىما يېزىلغان ـــ بۇنى تۇڭگانلار ئېيلىپ كەلگەنىدى . تۇڭگانلار ئاپاق خوجا مازىرىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە مۇقەددەس جاي دەپ بىلىدىكەن . مازار گۈمبىزىنىڭ بىر يېرىدە بىر يېرىق بولۇپ ، بىر قېتىملىق يەر تەۋرەشتە قەپقالغان ئىزنا ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى

دەرۋازا سىرتىدا مۇقەددەس مۇنبەرگە ئوخشايدىغان ، تۆت ئەترا-

www.alma.cn

پىغا سىرلىق ساپال بېسىلغان بىر شىرە تۇراتتى ، شىرە ئۈستى بۆكەن مۇڭگۈزى بىلەن تولۇپ كەتكەندى ئۇنىڭدا يەنە مەشھۇر « ماركو پول قوچقىرى » نىڭ يوغان مۇڭگۈزلىرىمۇ تۇراتتى . بۇلار پامىر ۋە قارا قۇرۇمدىن ئېلىپ كېلىنگەندى ئەينى چاغلاردا ، كىشىلەر ھايۋانلارنىڭ بېشىدىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى بەك ئەتىۋار بىلىشەتتى ھالبۇكى ، 1978 ـ يىلىغا كەلگەندە ، بۇنداق نەرسىلەردىن ئەسەر قالمىغاندى ناھايىتى ئېنىقكى ، 30 ـ يىللاردا ، ئاشۇ خىلدىكى ھايۋان مۇڭگۈزلىرى نەـ رىر بۇيۇملىرى ھېسابلىناتتى كىشىلەر تاغ ئارىلىرىدا ياكى چۆللەردە ، شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋان مۇڭگۈرلىرىنىڭ يېگانە قەبرە ـ مازارغا ئېسىپ قويۇلغانلىقىنى ئۇچرىتاتتى بۇ مۇڭگۈزلەرنى ئۇ يەرگە ئېسىپ قويۇشتىكى مەقسەت نېمە ؟ ئەجەبا بۇ قەدىمكى بىر خىل ئېتىقادمىدۇ ، يەنى ئەركەك ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزىنىڭ جىن ـ ئالۋاستىلارنى يولاتماي ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىنى قوغدىيالايدىغانلىقىدىنمىدۇر ؟ 1873 ـ يىلى دوختۇر بېللوق مۇشۇ مازارنى زىيارەت قىلغاندا ، مۇقەددەس جاي ئىچىدىكى تام تۇۋۈگە تېكە ، بۇغا مۇڭگۈزلىرى ، « ماركو پولو قوچقىرى » (غۇلجا قوچقىرى) مۇڭگۈزى ۋە تىبەت تېكسىنىڭ مۇڭگۈرلىرىنىڭ قاتار ـ قاتار تىزىقلىق تۇرغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنىڭ ناھايىتى يوغان ئىكەنلىكىنى كۆرگەن ئەنگلىيەلىك بۇ دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ئاشۇ مۇڭگۈز ئىچىدىكى بۇغىنىڭ يوغان مۇڭگۈزىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي ماختىغان . كېيىن مازارنىڭ مەسئۇلى بۇ يوغان مۇڭگۈزنى ھېلىقى ئەنگلىيەلىككە يادىكار قىلـ غان ـــ ئۇ ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى مەلۇم سەۋەبتىن ئاشۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى جەزمەن بىلەتتى ، چۈنكى ھېلىقى ئەنگلىيـ لىكنىڭ ماختاشلىرى ئۇنىڭ ئاشۇ مۇڭگۈزنى تەلەپ قىلغانلىقىنىلا بىلدۈرەتتى ئەنگلىيەلىك ساياھەتچى ۋە دىن تارقاتقۇچى خېنرى لانـ سىدالمۇ قەشقەرنى 1888 ـ يىلى زىيارەت قىلغان ھەمدە ئاپاق خوجا مازىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغان ئۇمۇ ئاشۇ يەردە ساقلىنىۋاتقان « مارکو پولو قوچقىرى » نىڭ مۇڭگۈزىگە ئېرىشىش كويىدا بولغان ئۇ زىيارەت خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغان : مەن بۇ يەردىكى « مارکو پولو قوچقـ

www.alma.cn

رى » نىڭ مۇڭگۇرىدەك نەرسىنى زادىلا كۆرمىگەنىدىم بۇ نەرسىلەر ئاسارئەتتىقە ۋە غەلىتە نەرسىلەرنى توپلايدىغان ھەربىر ئەنگلىيىلىكنى ئىنتايىن خۇشال قىلىدۇ

شۇ چاغلاردا ، مازار ئەتراپىدىكى مەدرىسلەردىن تالىپلارنىڭ ئۇنىلۇك كىتاب ئوقۇۋاتقان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى مەدرىس تالىپلارنىڭ ئالدىدا تۇراتتى تالىپلارمۇ دەرس ياد ئوقۇۋاتقان سىرلىق جۇملىلەرنى قايتا - قايتىلاپ تەكرارلايتتى نۇرغۇنلىغان دىۋانىلەر تېرەك تۇۋىدە چۇرقىرىشىپ - ۋارقىرىشىپ سەدىقە تەلەپ قىلىشاتتى بىزنىڭ يولباشچىمىز ياداڭغۇ ، سۇلغۇن چىراي بىر ياشنى بىر ياققا ئىتتىرىۋەتتى ھەمدە بەلكىم ئاپاق خوجىنىڭ ئۇرۇق - جەمەدلىرىنىڭ بىرى بولسا كېرەك ، دېدى ئۇ ئۆرىنىڭ خورلانغانلىقىغا تەن بەرمەي ، مەن بىلەن پاراڭلىشىشقا تەمشىلدى قارىغاندا ، ئۇ قولۇمدىكى سۇرەت لېنتىسىنىڭ قۇرۇق قۇتىسىغا ئېرىشىمەك بولغاندەك قىلاتتى ، شۇڭا مەن ئۇ قۇتىنى ئۇ-نىڭغا بېرىۋەتتىم . بىر ئاپاق خوجا مازىرىدىن كېتىش ئالدىدا يول باشلىغۇچى ئالدىمغا يۈگۈرۈپ كېلىپ :

— ئۇلۇغ ئاپاق خوجامنىڭ ئۇ ئەۋلادىغا بىرئاز پۇل بەرگەنلىك يا-مان ئىش ئەمەس ، — دېدى ئۇنىڭغا ئازراق پۇل بەردىم ئۇ كەتتى ، ئېھتىمال ئۇ ھېلىقى سۇرەت لېنتىسىنىڭ قۇرۇق قۇتىسىنى ناھايىتى پۇللۇق نەرسە بولسا كېرەك ، دەپ ئويلىغان بولۇشى ، بىراق ئۇنى تەپسىلىي دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ پۇلغا يارىماس نەرسە ئىكەنلىكىنى سەزگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن ۋەھالەنكى ، 1978 - يىلى مەن ئۇ يەرنى زىيارەت قىلغاندا ، تاسادىپىي بايقىغان بىر ئىش مېنى ھېلىقى پەرزىمنىڭ ئەمەلىي بولمىغانلىقىغا ئىشەندۈردى ھېلىقى سۇرەت لېنتا قۇتىسى ئۇنىڭغا نىسبەتەن يەنىلا قىممەتلىك ئىكەن بۇ نۆۋەت يۇر بەرگەن ئىش شۇ ئە-دىكى ، مەن ھەسەن ئۆمەرگە « قۇياش نۇرى » ماركىلىق سۇرەت لېنتىسىنى ئىشلىتىپ بولۇپ قۇتىلىرىنى بىر يەرگە تاشلۇۋېتىشنى ئېيتتىم ئۇ بۇ قۇتىلارنى قولىغا ئېلىپ بىر قۇر سەپسالغاندىن كېيىن :

— بۇلاردىن بالىلارنىڭ ناھايىتى ئوبدان ئويۇنچۇقلىرىنى ياسىغىلى

www.alma.cn

بولىدۇ ، ـــ دېدى

1930 ـ يىلى ، ھېلىقى يولباشلىغۇچى مېنى ياقۇپ بەگنىڭ قەبرىسىنى كۆرۈشكە باشلاپ باردى ياقۇپ بەگ 1866 ـ يىلىدىن 1877 ـ يىلىغىچە قەشقەر ۋە « ئالتە شەھەر » نىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى بولغانىدى . ئۇنىڭغا ئەنگلىيەنىڭ ئالاھىدە ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلىش نېسىپ بولغانىدى ئۇنىڭ قىسقا مۇددەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋەھشىي بولغان ۋە داۋالغۇش ئىچىدە ئۆتكەن ، ئۆزىمۇ ئۇشتۇمتۇتلا ئۆلۈپ كەتكەن ، شۇنداقلا ئۇ « بەدۆلەت » ۋە « ئېتىقادنىڭ ھامىيىسى » دېگەن ئىككى كاتتا ئاتاقنى ئېرىشكەن ئۇنىڭ تارىخى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ قەبرىسى ئاپاق خوجا مازىرىغا ناھايىتى يېقىن ، ئەمما باشقا قەبرىلەرگە ئوخشاش ناھايىتى ئاددىي ئىدى بىرى مېنى ئۇنىڭ قەبرىسىنى سۈرەتكە ئېلىپ قويۇش تەكلىپىنى بەردى ، مەن ئۇنى سۈرەتكە ئالدىم . ئاشۇ قەبرە ئۇنىڭ قەبرىسىمۇ ـ ئەمەسمۇ ، ھازىر بۇنىڭغا ھېچكىم بىر نېمە دېيەلمەيدۇ لانسدال قەشقەرنى زىيارەت قىلغان ھەمدە ئاپاق خوجا مازىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندا ، ياقۇپ بەگنىڭ قەبرىسىمۇ كۆرگەن ، ئۇ ئاشۇ قەبرىلەر ئىچىدىكى بىر دۆۋە شېغىلدىن سەل ـ پەل يوغانراق توپا دۆۋىسىنى سۈرەتكە تارتقان لانسدال كېيىن ماقالە يېزىپ ، ياقۇپ بەگ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، جۇڭگولۇقلار قايتىپ كېلىپ ھوقۇقىنى قولغا ئالغانلىقى ، ئۇلار ئۇنىڭ جەسىتىنى كولاپ ئېلىپ ، ئۇنى كۆيدۈرۈپ ، كۈلىنى بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئاتاپ خاتىرە سارىيى سېلىشتەك ئىشلارنى قىلىشنى مەنئى قىلغانلىقى ھەمدە ھەرقانداق بىر خىل چارە ئارقىلىق ئۇنىڭ جەسىتى كۆمۈلگەن جايغا بەلگە سېلىشنى مەنئى قىلغانلىقىنى بايان قىلغان بۇنى تامامەن ئىشەنچسىز دېگىلى بولمايدۇ

1930 ـ يىلى مازارنى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن ، يولباشلىغۇچىغا تۆت تەڭگە بەردىم ئۇ ماڭا ئاتاپ كۆپ قېتىم دۇئا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى . توختىماي ئۇنلۇك ۋارقىراپ تۇرغان ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلارنى تىللاۋاتقان دۇانىلەردىن بىرى ئالدىمغا كېلىپ :

www.alma.cn

— pul lazim (پۇل لازىم) ، — دېدى هازىر شۇ چاغدا نېمە-لەرنى ئويلىغانلىقىم ئېسىمدە يوق ، ئەمما شۇ چاغدا مەن :

— Ishning bashi pul emas , ishning bashi bismillah

(ئىشنىڭ بېشى پۇل ئەمەس ، ئىشنىڭ بېشى بىسمىللاھ) — دېدىم مەن بۇ گەپنى روزى ئاخۇندىن سېتىۋالغان بىر قولىيازمىدىن ئۆگىنىۋالغانىدىم بۇ گەپنىڭ مەنىسى : « سېنى ياخشى ئادەم قىلىشنىڭ توغرا چارىسى پۇل ئەمەس ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ئىشنى ئاللاھنىڭ نامىدا باشلاشتىن ئىبارەت » ئۇ ماڭا بىر تېكىلىپ قارىدى ـ دە ، ئۇنىڭدىن كېيىن :

— توغرا دېدىلە ، — دېگىنىچە مەندىن ئىككىنچىلەپ بىر نېمە تەلەپ قىلمىدى باشقا دىۋانىلەر بولسا يەنىلا داۋاملىق تۇردە ئۇنلۇك ۋار-قىرىشىپ تىلەمچىلىك قىلىشماقتا ئىدى

مەن مەپىكەش بىلەن بىللە قەشقەرگە قايتتىم يېڭى شەھەر — قەشقەردىكى خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ ئېگىر ـ پەس ئۆگرىلىرى ۋە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى خىش ئوچاقلاردىن چىقىۋاتقان كۆكۈچ ئىس يېراقتىنلا كۆزۈنۈپ تۇراتتى يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىم شۇ چاغدا خاتىرەمگە يېزىلغان مەزمۇنلاردىن ئىدى .

50 يىل ئىلگىرى ئاپاق خوجا مازىرى ئەتراپى بەك قاينىق بىر جاي ئىدى ، ئەمدىلىكتە جەمجىتلىققا چۆمگەن ، تېخىمۇ گۈزەل بىر جايغا ئايلانغان بولسىمۇ ، لېكىن ئادەمنى ئانچە ھاياجانغا سالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى قەشقەردىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئالامەتلىرىدە ئۆزگىرىش ھاسىل بولغانىدى

قەشقەر شەھىرىدىكى ئەڭ چوڭ جامە ھېلىمۇ بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا بۇ يەرنىڭ دىنىي پائالىيەت مەركىزى ئىدى . ئىلگىرى ، يايمىچى سودا-گەرلەر ، چەرچەنچىلەر يايمىلىرىنى جامە ئىشكى ئالدىغا ياياتتى ، جامەنىڭ يېنىدا قەشقەرنىڭ لاپاسلىق ئەڭ چوڭ بازىرى بار ئىدى ئەمدىلىكتە بۇلاردىن ئەسەر قالمىغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى كەڭ كوچىلار ئىگىلە-گەنىدى بىر ئاپاق خوجا مازىرىدىن بۇئاستە ھېيتگاھ جامەسىگە كەلدۇق

www.alma.cn

بۇ يەردىكىلەرنىڭ مېنىڭ كېلىشىمنى ساقلاپ تۇرغانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى چۈنكى ، ئۇچىسىغا ئوشۇقىنى بېسىپ تۇرىدىغان ئۇزۇن يەڭلىك يەكتەك كىيگەن ئۇچ مويسىپىت موللا جامە دەرۋازىسى ئالدىدا مېنى كۈتۈۋالدى بىراق ، ئۇلارنىڭ بېشىدا ئىلگىرى كەم بولسا بولمايدىغان سەللە يوق ئىدى بۇ ئۇچ موللا ئۇزۇن ئاق ساقال قويغانىدى ئۇلار تەقۋادارلاردىن بولغاچقا ، ئاستا دەسسەپ ئالدىمغا كېلىپ :

— assalam aleykum (ئەسسالام ئەلەيكۇم) ، — دېدى ئۇلار- دىن ئەڭ ياشانغان — ئۇ ئۆرىنى بۇ يىل 77 ياشقا كىردىم دېگەن — بىرى بىزنى جامەگە باشلاپ كىردى مەن ئىلگىرى جامە ئىچىگە زادىلا كىرىپ باقمىغاچقا ، بەك ھەيرانلىق ئىچىدە جامە ئىچىدە ناھايىتى چىرايلىق بىر گۈللۈكىنىڭ بارلىقىنى كۆردۈم ھېيتگاھدەك دائىم ئادەم كىرىپ تۇرىدىغان ھەمدە دىنىي بۇرچىنى ئادا قىلىدىغان مەسچىتىمۇ ھېچقانداق بىر ئادەمنىڭ ئايىغ كىيىمىنى سېلىۋېتىشى بىھاجەت ئىدى بىر جامە ئىچىنى پىيادە ئايلاندۇق بۇ يەردە كىشىنىڭ روقىنى قوزغىغۇدەك نەرسە يوق ئىدى جامەنىڭ ناھايىتى قاملاشقان دەرۋازىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستى سىرلىق ساپال بىلەن بېزەلگەنىدى ئۇنىڭدىن سىرت كەم بولسا بولمايدىغان ، ناھايىتى نەپىس بېزەلگەن بىر ئورۇندۇق بار بولۇپ ، « minbar » (مۇنبەر) دېيىلەتتى يەرگە سەل - پەل كونىراپ كەتكەن گىلەم سېلىنغانىدى بۇ مەسچىت باشقا مەسچىتلەردىن ھېچقانچە پەرقلەن- مەيتتى ھېلىقى تەقۋادار موللىلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇشمىدۇق ، بۇ قېتىمقىسى بىر قېتىملىق قائىدە - يوسۇن تەرتىپسىزلىكى زىيارەتتىنلا ئىبا- رەت بولدى ئۇلار مەن بىلەن جامە دەرۋازىسى ئالدىغىچە بىللە چىقىپ ، ساقاللىرىنى سىلاپ تۇرۇپ :

— Khosh (خوش) ، — دېدى

جامە سىرتىدىكى مەيدان ھەيرانلىق ئىلكىدە تىكىلىپ قاراپ تۇرَ- غان قەشقەر شەھىرى ئاھالىسى بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى ئۇلار ئىچىدە رەڭگارەڭ كىيىنگەن ئۇيغۇرلارمۇ ، خەنزۇلارمۇ بار ئىدى . مەن ئارقامغا

www.alma.cn

بۇرۇلۇپ قارىسام ، ھېلىقى ئۇچ موللا ھېلىغىچە جامە دەرۋازىسى ئالدىدا تۇرۇپتۇ . بىز قايتا يەنە بىر ـ بىرىمىزگە ئېگىلىپ سالام قىلىشتۇق . موللىلار ھېلىمۇ ئىلگىرىكىدەكلا ئىززەت ـ ئېكراملىق ئىدى يېڭى دەۋر ئۇلارغا ھېچقانچە تەسىر كۆرسەتمىگەنىدى . مەن ھازىرقى جەمئىيەت ئاشۇ كىشىلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە تەسىر يەتكۈزەرمۇ ـ قانداق ، دەپ گۇمان قىلىمەن . مەن ئۇنداق بولماس دەپ ئويلايمەن چۈنكى ، ئىززەت ـ ھۆرمەت قەشقەرنىڭ ۋە شىنجاڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مەيلى كىيىم ـ كېچەك جەھەتلەردە بولسۇن ، يۈرۈش ـ تۇرۇش ، تىل جەھەتلەردە بولسۇن ، ئىززەت ـ ھۆرمەت ئەكس ئېتىدۇ ساقالنى سلاش ئىسلام دىنىدىكى قەدىمكى ئەدەب ـ قائىدە ، ئۇ ئەدەب ـ قائىدىلەرنىڭ تەركىبىي قىسمى . بۇ يەردىكىلەر ئەدەب ـ قائىدىنى ئېسىدىن چىقارمىغان . بىر بوۋاينىڭ ساقلى بىر خىل خىسلەتنىڭ نامايانىدىسى ، ئورۇن ـ مەرتىۋىنىڭ سىمۋولى . ئافغانلىقلار : « ساقلىمىز قولىگىزدىدۇر » دېگەن بىر ئېغىز گەپ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قارشى تەرەپكە بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرىدۇ .

مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات

50 يىل مۇقەددەم ، قەشقەرنىڭ ئەدەبىياتى راسا گۈللەنگەنىدى ، پۈتۈن شىنجاڭدىمۇ شۇنداق ئىدى . دەرۋەقە مەتبەئىدە بېسىلغان كىتابلار تولىمۇ ئاز ئىدى ، شۇ كەمىلەردە بۇ خىل كىتابلار بولغان تەقدىردىمۇ كۆپىنچىسى تاشكەنت ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارادىن كىرگۈزۈلگەن تاش باسما كىتابلار ئىدى . مۇشۇ جاينىڭ ئۆزىدىكى كىتابلارنىڭ كۆپىنچىسى قولىيازما بولۇپ ، باھاسى سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن تاش باسما كىتابلاردىن كۆپ ئەرزان ئىدى ئېھتىياج تۇپەيلىدىن كىشىلەر كىتابنى قول بىلەن كۆچۈرۈپ چىقاتتى بىر قىسىم موللىلار پۇل تېپىش مەقسىتىدە كۆچۈرمىچىلىك قىلىپ ، قولىيازما كىتابلارنىڭ قايتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى ئىشلەتتى ـ يەنە بەزىلەر كىملەرنىڭ ئەتىۋار كىتابلارنى ساقلايدىغانلىقىـ

www.alma.cn

نى ، كىملەرنىڭ ئاشۇ كىتابلارنى كۆچۈرۈش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا سودىلىشىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالالايدىغانلىقىنى بىلەتتى بۇ خىل ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تولىسى ئىسلام دىنى ۋە ئەخلاقىغا دائىر ئىدى ئۇقۇيدىغانلار ئەڭ كۆپ ، كۆچۈرۈلگەن قېتىم سانى ئەڭ كۆپ بولغىنى « قىسسەسۇل ئەنبىيا » دېگەن مەشھۇر كىتاب ئىدى بۇ كىتاب 14 ـ ئەسىردە ئەرەب ـ پارسلار ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى . بىر نەچچە ئەسىردىن بۇيان قايتا ـ قايتا كۆچۈرۈش داۋامىدا ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رىۋايەتلىرىنى تولۇقلاپ كىرگۈزۈش نەتىجىسىدە ، ئۇنىڭ مەزمۇنى بارغانسېرى بېيىغانىدى كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىكە ھاياتىي كۈچ ۋە لەززەت بېغىشلىغانلىقىدا شەك ـ شۈبھە يوق ئىدى

« ئىنجىل » نى ئوقۇغانلىكى كىشىلەرگە « قىسسەسۇل ئەنبىيا » نىڭ مەزمۇنى ناھايىتى تونۇشلۇق چۈنكى ، ئىسلام دىنىدىكى نۇرغۇن پەيغەمبەرلەرنىڭ تارىخى « ئىنجىل » نى ئاساس قىلغان نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە توپان بالاسى ، يەھيا ئەلەيھىسسالام مىسىردا ، ئەيسا ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئانىسى بۇۋى مەريەم دېگەنلەر « قىسسەسۇل ئەنبىيا » دا تەپسىلىي بايان قىلىنغان ئاج ئىبنى ئونوق ① ھەققىدىكى قىسسەنى كەم دېگەندىمۇ ھەم ئاجايىپ قىزىقارلىق ، ھەم پەس مەزمۇندىكى ياسالما تەپسىلىي جەريانلار ھەققىدىكى بايانلار بىلەن تولۇپ كەتكەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ بۇ قىسسەدە ئاج ئىبنى ئونوقنىڭ نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمە ياسىشىغا ياردەم قىلغانلىقى ، توپان ئۇنىڭ بىلىگىچىلا كەلگەنلىكىدىن ئۇنىڭ توپان بالاسىدا ئۆلمەي تىرىك قالغانلىقى بايان قىلىنىدۇ شۇڭا ، ئۇنىڭ ئەل ئارىسىدىكى قىسسە ياكى ئىسلام دىنىدىن غەيرىي قىسسە ئىكەنلىكىگە بىر نېمە دېيىش تەس مەن 1935 ـ يىلى خوتەنگە يېقىن گۇما ② دېگەن جايدىن تارالغان قىسقىغىنە بىر رىۋايەتكە ئىگە بولدۇم بۇ كىتابتا بۇ رىۋايەت تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ

---

① ئاج ئىبنى ئونوق ـــ « قىسسەسۇل ئەنبىيا » دا قەيت قىلىنغان بىر گە-
گانت ئادەم ـــ ت .

www.alma.cn

« قىسسەسۇل ئەنبىيا » دىن ئېلىنغانلىقى تۇرغانلا گەپ ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ھاۋا ئانا ھەققىدىكى رىۋايەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا مۇنداق زىكرى قىلىنىدۇ : ئۇلار يەتتە يىل ئايرىلىپ يۇرۇشكەندىن كېيىن ، ئاخىر مۇر قاپلىغان تاغ چوققىسىدا قايتىدىن دىدارلىشىدۇ ، ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ جىنسىي ھەۋىسىنى باسالماي ، ھاۋا ئانىنى مۇز ئۈستىگىلا باسىدۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، بارلىق ئاياللارنىڭ كاسسىسى ، ئەرلەرنىڭ تىزى ئىسسىمايدىغان بولۇپ قالغانىكەن

بۇ قىسسىنى زىكرى قىلغۇچى ، روشەنكى ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ھاۋا ئانىنى قۇرغاق ، چۆل ، پىژ ـ پىژ ئىسسىق ، مۇر قاپلىغان جىلغىلار بولىمىغان ئوتتۇرا شەرقتىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقلىمىغا ئېلىپ كەلگەن قىسسىدە ئادەم ئەلەيھىسسالام گويا قەشقەردىن ھىندىستانغا سودىگەر چىلىككە چىقىپ ، ھىندىستاندا بىر قانچە يىل تۇرۇپ قالغان بىر باي سودىگەردەك ، ئۇنىڭ خوتۇنى ھاۋا ئانا بولسا ئۇنىڭ ئالدىغا ئوقتەك ئېتىلىپ چىققاندەك ، ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى قارا قۇرۇمنىڭ مەلۇم بىر جايىدىكى مۇزلۇق جىلغىدا دىدار كۆرۈشكەندەك قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ ئادەم بەدىنىنىڭ مەلۇم قىسمىنىڭ سوغۇق ھاۋاغا بولغان سېزىمچانلىقى توغرىسىدىكى تەسۋىر بىر ـ بىرى بىلەن دىدارلىشىشقا تەشنا بولغان ئەر ـ خوتۇن ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلىك ئۈستىدىكى كارامەت ئوخشىتىلغان بايانىدىن ئىبارەت

لېكىن ، قەشقەردىكى قولىيازمىلارنىڭ ھەممىسىنى دىن ياكى ئەخلاققا ئائىت ئەسەرلەر دېگىلى بولمايدۇ . ئۇلار ئىچىدە قايغۇ ـ ھەسرەت ، شاد ـ خۇشاللىق ، جۇدالىق ـ ھىجرانلىق ۋە دىدارلىشىش ـ كۆرۈشۈشكە ئائىت بولغان ، ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ بەلگىلەپ بەرگەن ئىزناسىز بويىچە ئىش كۆرمىگەن ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ تارتقان ئازاب ـ زۇلۇملىرىغا ئائىت بولغان ياكى بىلمەستىن خاتا يولغا كىرىپ قالغان ياشلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئاشىق ـ مەشۇقلىرى بىلەن ئۇرۇن زامان دىدارلاشماي ، پەقەت بېيت ـ قوشاق ۋە غەزەل ـ ناخشا ئارقىلىقلا قىرغىن ئىشقى مۇھەببەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىگە ئائىت ھېكايىلەرمۇ ئاز ئەمەس . بۇ خىلدىكى رومان

www.alma.cn

تىك ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىنغانلىرى يوق دېيەرلىك ؛ شېئىر ـ قوشاقلارنىڭ كۆپ قىسمى قايتىدىن شەرھلەنگەن ۋە يېزىلغان . قەشقەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىچىدە قەھرىمانلار ھەققىدىكى ئاجايىپ قىسسەلەرمۇ بار ، بۇلاردا ئاپتور ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان باشقا ـ باشقا جاينى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ، قەھرىمانلارنىڭ ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى بايان قىلغان مەسىلەن ، ھەر قايسى جايلاردىكى كىشىلەر ھاراق بىلەن ئەپيۇن ، ئات بىلەن تۆگە ۋە تۇرلۇك مېۋىلەر ئارىسىدىكى بىر ـ بىرىدىن مەنمەنلىك تالىشىشقا ئائىت مەزمۇندىكى نەسىرىدىن شېئىرغا ئۆزگەرتىلگەن ئەسەرلەرنى ئوقۇيالايدۇ . ئۆزگەرتىپ يېزىلغان ئاشۇ ئەسەرلەردە ، بىر تەرەپ هامان ئۆزىنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى سۆزلەش ئارقىلىق قارشى تەرەپنى سۆكىدۇ ئاشۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق قارشى تەرەپنى بويسۇندۇرۇشقا ۋە يېڭىشكە تىرىشىدۇ .

يېزىقچىلىقتىن خەۋىرى بار ـــ ئۇلار ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە ئىنتايىن ئاز سانىنى تەشكىل قىلغان ـــ كىشىلەر مۇشۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەرگە مۇيەسسەر بولالايدۇ ، شۇڭا بۇ تەرىبىيە ئالغان ۋە قول ئىلكىدە ۋەجى بار كىشىلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت . لېكىن ، ساۋاتسىز كىشىلەرمۇ باشقىلارنىڭ ئوقۇپ بېرىشى ۋە سۆزلەپ بېرىشىگە قۇلاق سېلىش ئارقىلىق مۇشۇنداق ئەسەرلەر بىلەن ئۇچرىشالايدۇ شۇ چاغلاردا كىشىلەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۇنلۇك ئوقۇشقا بەك ئامراق ئىدى

ئەمما ، ئۇيغۇر خەلقى مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي خەلق مۇنداق ئەدەبىيات ياشانغان كىشىلەر ۋە ياشلار ئارىسىدىكى ئىستىخىيىلىك ھالدا يادقا ئېلىش ، قايتا ـ قايتا ئۆگىنىش ۋە ۋارىسلىق قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق توپلىنىپ ، زامانلاردىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇلغان ۋە ساقلاپ كېلىنگەن بۇ ئەدەبىيات خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت ، قوشاق ـ بەيىت ، ماقال ـ تەمسىل ، تېپىشماق ۋە ئاشۇنداق نەرسىلەر ساقلاپ قېلىنغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن . بىراق ، بۇگۈنكى كۈندە بۇلارغا دېگەندەك دىققەت قىلىنمىغان ۋە

www.alma.cn

كۆڭۈل بۆلۈنمىگەن ، بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى مۇشۇنداق ئەسەرلەرنى تېپىش ئاسانغا چۈشمەيدىغانلىقى بولسا كېرەك . ئەدەبىيات ساھەسى زادى بولمىسا بولمايدىغان ساھە ئەمەس .

قوشاق ـ بېيىتلار تۆت مىسرالىق ، قاپىيىداش كېلىدۇ ، ئاساسىي تېما تۇرلۈك ـ تۈمەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە يېڭى قوشاق ـ بېيىتلار بۇلاقتەك ئۇزۇلمەستىن ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدۇ ، قەدىمكى قوشاق ـ بېيىتلار يېڭىلىنىپ ، زامانغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلىدۇ ، ئۆزگەرتكۈچىنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن ، يېڭى ئېھتىياج ۋە ھېس ـ تۇيغۇلارنى ئىپادىلەيدۇ . مۇشۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ئىشق ـ مۇھەببەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك . تىلى رومانتىك ، لىرىكىلىق بولۇپ ، ئۇلاردا ئىشق ـ مۇھەببەت مەدھىيىلىنىدۇ ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئىشق ـ مۇھەببەت تەسۋىرلىنىدىغان ئەدەبىياتقا يېقىن كېلىدۇ ئۇنىڭ ئاساسىي تېمىسى تۆۋەندىكى تۆت مىسرا قوشاقتا ئىپتىلغاندەك ، بىر ـ بىرىنى تاشلىۋەتكەن ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى مەزمۇندىن ئىبارەت :

بۇلبۇل سايرىمىس بولدى ،
ئىزىلگۈل ئېچىلمىس بولدى ،
دۈشمەن سۈزىگ كىرىپ ،
بارىم تارىمىس بولدى

ياكى بەزى قوشاقلارنىڭ ئاساسىي تېمىسى تۇرمۇشتىكى ئادالەتسىزلىك تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان غېرىبلىق ۋە ئۇمىدسىزلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، تۆۋەندىكى ھەسرەتلىك قوشاقتا ئاشۇنداق ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن :

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار ،
غېرىب بولنى باغلار ،
غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار ،
غېرىبقا غېرىب يىغلار

www.alma.cn

ماقال ـ تەمسىلەر ، ھېكمەتلىك سۆزلەردە خەلق ئارىسىدىكى ئاددىي ، ئەمەلىي پەلسەپىيىۋى ئىدىيىلەر ئىپادىلەنگەن . مەسىلەن ، « ئات ئالساڭ ئاي كېچىكەش ، خوتۇن ئالساڭ يىل كېچىكەش » ياكى « پىچاقنى ئۆزۈڭگە سال ، ئاغرىمسا ئۆزگىگە » ۋە ياكى « ئۆلگەن قايتماس ، ئۆچەكەن يانماس » ۋەھاكازالار

بۇگۈنكى قەشقەر ياشلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئىگە يۇقىرىقىدەك ئەدەبىياتتىن خەۋىرى بارلار ناھايىتى ئاز ساندا يېڭى ئەۋلادلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەسەرلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈش زامانلاردا مەۋجۇت بولغانلىقىنى ھېس قىلىش ناھايىتى تەس . بىراق ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خۇددى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاش يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ ، بىراق ئۇ يوقالغىنى يوق مەتبەئە تېخىنكىسى تەرەققىي قىلغاچقا ، يادلاش ئارقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قەشقەردە ، بۇرۇن مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئېلىپنى تاياق دەيدىغان دەۋرلەردىكىدەك ئۇنچۇلا بەك زۆرۈر دەپ قارالمايدىغان نەرسە بولۇپ قالغان ئۇنىڭدىن سىرت ، « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دا ئىشق ـ مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان قوليازمىلار تەختىسىغا تاشلىۋېتىلگەچكە ، كىشىلەرنىڭ ئېسىدە ئۇنداق رىۋايەتلەرنىڭ ئىلگىرى بولغانلىقىلا قالغان بىراق ، ئۇنى ئوقۇش زامانىغا ماس كەلمەيدىغان ، شۇنداقلا كىشىلەر تەرىپىدىن قارشى ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالغان بەزىلەر ماڭا ئىشق ـ مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان ئاشۇ خىلدىكى رىۋايەتلەر بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قايتىدىن تىرىلگەن بولۇشى مۇمكىن ، دېدى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى خەلق ئاشۇنداق ئىشق ـ مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان رىۋايەتلەرنى بەك ياقتۇرىدىغان بولغاچقا ، بۇلارنى دراملاشتۇرۇپ ، كىشىلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن . ھالبۇكى ، شىنجاڭدا بولسا بۇ خىلدىكى رىۋايەتلەر كۆمۈلۈپ قالغان ، بۇ ئىككى جاي ئارىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ ئىدى

قەشقەر مەدەنىيىتى جەمئىيىتى « قەشقەر ئەدەبىياتى » دېگەن

www.alma.cn

ئۇيغۇرچە ئەدەبىي ژۇرنالنى نەشر قىلغان ، ئۇنى شۇ يەردىكى « قەشقەر گېزىتى » ئىدارىسىنىڭ باسما زاۋۇتىدا باستۇرغان ئۇنىڭدىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى لىرىكىلىق شېئىرلاردىن ئىكەن ، لېكىن بەزىبىر ھېكايىلەر ۋە ئەدەبىيات ياكى مەدەنىيەت ئۇستىدىكى مۇھاكىمە ئاساسىي تېما قىلىنغان ئوبزورلارمۇ ئارىلاپ ئېلان قىلىنىپ تۇرىدىكەن 1978 ـ يىللىق 1 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى مۇنداق : ئوبزور ئىككى ، بايان خاراكتېرىدىكى ھېكايە بىر ، ئۇنىڭ ئاپتورى تۇرسۇن مىرزا ، ھېكايىنىڭ تېمىسى « لاچىن » بولۇپ ، ھېكايىنىڭ بىرىنچى ئابزاسىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان :

بۇ يىل باھار بىلەن بۇرۇن كىلدى ، تاغ ـ مۇزلار ئاللىبۇرۇنلا ئېرىپ بولغانىدى تاغلاردىكى ئوتلاقلارنىڭ ئوتلىرى بولۇن ئۆسكىنىدى ھۆپپىدە ئېچىلغان تاغ گۈللىرى ئۆيلىش نۇرىدا ئالدىراپ تۇراتتى ، ئۆز ئىركىسى بويىچە بەخرامان ئوتلاپ يۈرگەن كالا يادىلىرى بولۇن چۆيلۈكتە ئىركىن ـ ئازادە ئوتلىماقتا ئىدى يادىجىلار يايلاقتا مۇددەتتىن بىر ئاي بۇرۇن كۆچۈپ كىلگىچىك ، ئۇلارنىڭ تېلى شالالىقتا تولغانىدى

ئەمما ، تەبىئەت مەنزىرىسى ئۇستىدىكى تەسۋىر بىردىنلا سىياسىي تېمىغا بۇرالغانىدى . بۇ جەھەتتە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ تەسىرى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى . شېئىرلار ئىچىدە : « مەڭگۈ ھايات ماۋ جۇشى » ، « ماۋ جۇشىنى ئېسىمىزدە ساقلايمىز » ياكى « ئايال تراكتورچى » قاتارلىقلار بار ئىدى ، شېئىرلاردىكى قاپىيە ئۆزگىرىشچان ئىدى ، لىرىكىلىق قۇرۇلمىسىدىمۇ ھەرخىل شەكىللەر كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى . ئەمما ، قەدىمكى روبائىللار قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىققانىدى .

« خەلق » باغچىسى « خەلق » مەيدانىنىڭ ئۇدۇلىدىلا ئىدى ، بۇ ھەم گۈللۈك ، ھەم باغچا ئىدى باغچىدا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ھەيكىلى بار ئىدى . ئىلگىرى بۇ جاي مازارلىق بولغاچقا ، كەچ كىرگەندىن كېيىن بۇ يەرگە كىرىشكە ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايتتى . چۈنكى ، كىشىلەر بۇ جايدا جىن ـ ئالۋاستى بار دەپ قارايتتى . بىراق ، 1953 ـ يىلى قەشقەر

www.alma.cn

خەلقى بۇ يەرگە كۆچەت قويۇشنى باشلاپ ، شەھەرگە ھۆسن قوشۇپ ، ئۇنى شەھەرنىڭ ئىپتىخارى ، شۇنداقلا زامانىۋى شەھەردىكى بىر بوستانلىق قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا كىرىشكەن ئەسلىدە بۇ باغچىنى قەشقەردىكى پۈتكۈل ئاز سانلىق مىللەتلەر جەم بولىدىغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى ئەركىن راۋاجلاندۇرىدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرۇش پىلانلانغانىدى ئۇلار ئالدى بىلەن بۇ جايغا كۆچەت قويغان ، كۆچەتنىڭ كۆپىنچىسى شاپتۇل ، ئۇرۇك ، ئۇرۇم دېگەندەك مېۋىلىك كۆچەتلەر ئىدى ئەلۋەتتە يەنە باشقا تۈردىكى دەرەخلەرمۇ قويۇلۇپ ، بۇ باغچا ئۆسۈملۈكلەر باغچىسى بولغانىدى ئۇنىڭغا ئۇلاپلا مەدەنىي پائالىيەت ، ئويۇن ئويناش ۋە كۆكۈل ئېچىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆيلەرمۇ سېلىنغان ، كىيىنىچە بىر چايخانا سېلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا خىلمۇخىل يېمەكلىكلەر تەييارلانغان بۇ باغچا دەم ئېلىش كۈنلىرى كىشىلەرنىڭ تولا بارىدىغان جايىغا ئايلانغان بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىچىك رەڭ ھايۋانات باغچىسىمۇ ياسالغان ھايۋانات باغچىسى قەشقەر شەھىرىدە كىشىلەر ئاڭلاپ باقمىغان يېڭى بىر ئىش ئىدى باغچا ئورنى 350 مو يەرنى ئىگىلىگەن بىر بارغان چاغدا ، باغچىدا باشقا پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇنلارمۇ بار ئىكەن ئۇلار ھايۋانات باغچىسىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىپ ، سۇ ئۈزۈش كۆلى ياساشنى ، باغچا يول بويلىرىغا تېخمۇ ياخشى ئورۇندۇقلارنى ئورنىتىشنى پىلانلاپتۇ ئادەتتە ، باغچىغا كىرگەن ھەر ئادەمدىن بەش پۇڭ ئالىدىكەن ، بۇلتۇرقى يىللىق كىرىمى 19 مىڭ يۈەن بوپتۇ بۇ باغچىغا كىرگەنلەر قېتىم سانى بويىچە 500 مىڭ ئادەمگە يېتىپتۇ كاتتا ھېيت ـ بايراملاردا ، مەسىلەن ، « 1 ـ ماي » ئەمگەكچىلەر بايرىمى ، بالىلار بايرىمىدا بېلەت ئالمايدىكەن

قەشقەر شەھىرىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىدا ناخشا ، مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل ئاساسىي ئورۇنىنى ئىگىلەيدىكەن ، بىر دەرەخلەر قويۇق سايە تاشلاپ تۇرغان تار يولنى ۋە سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان ئېرىقلارنى بويلاپ ، باغچىنى بىر قۇر ئايلىنىپ چىقتۇق ، ئۇنىڭدىن كېيىن ، ساپاق ـ ساپاق ئۇزۇملەر ساڭگىلاپ تۇرغان ئۇزۇم باراڭلىرى ئاستىدىن

تاما تور سىستېمىسى
www.alma.cn

ئۆتتۇق ، ئۇرۇن سورۇلغان بۇ باراڭلىق مەيدانغىچە باردىكەن ئۇ يەردىمۇ مۇشۇنىڭدەك باراڭلىقتىن تۆتى بار بولۇپ ، قەشقەر ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىدىكى بىر توپ يىگىت ـ قىزلار ئۇ يەردە كېلىشىمىرنى ساقلاپ تۇرغانىكەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ رەھبىرى بويى ئېگىر كەلگەن قەشقەرلىك ئادەم ئىدى ، ئەمما تۇرقىدىن تاتاردەك كۆرۈنەتتى قالغان ئىككى رەھبەر ئايال بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى قاشلىق قىلىۋالغان ، نا-هايىتى سېمىر ئايال ئىدى ـــ كېيىنچە ئۇنىڭ بۇلبۇل كەبى ئاۋازى بارلىقىنى بىلدۇق ؛ يەنە بىرى قەشقەرلىك ئۇسسۇل ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ، رىلۋا بويىلۇق ئىدى مەن ئۇ ئايالنى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنده كۆرگەنىدىم مەيداننىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا شىرە قويۇلغان ، شىرەگە قو-غۇن ـ تاۋۇز ، ئەنجۇر ۋە ئۈرۈملەر تىزىلغانىدى ئۇلار ئۇزۇم سورتىنىڭ 12 خىلىغا يېتىدىغانلىقىنى ئېيتىخارلىق ھېسسىياتتا سۆزلەپ بېرىشتى بىر ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ باغچىدىكى كۆكۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇشنى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى ھەققى-دىكى تونۇشتۇرۇشنى ئاڭلىدۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ تونۇشتۇرۇشچە ، ئۇلار « بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن » دېگەن شو-ئارغا ئاساسەن قەشقەردىكى مۇزىكا پائالىيەتلىرىنى يېڭىۋاشتىن تەشكىللەشكە تۆتۈش قىلغان ئۇلار ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئە-نىۋى مۇزىكىلىرى ، ناخشىلىرى ۋە ئۇسسۇللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كىرىشكەن قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى 12 ئاساسىي كۈيلۈك مۇزىكا سىستېمىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان ، بۇ كۈيلەر ئۇيغۇرچىدا « moqam » (مۇقام) دېيىلىدۇ بۇ ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز 12 مۇقام تەخمىنەن 170 دىن ئارتۇق ئاھاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن ھازىر ئۇلار پۈتۈن مۇقام نوتىلىرىنى رەتلەپ چىققانىكەن مۇزىكانتلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ نوتىلارنى ئۆگىنىدىكەن بىر تونۇشتۇرۇشنى ئاڭلاۋاتقان چېغى-مىردا ، ناخشا ـ ئوسسۇل ئۆمىكىدىكى ئارتىسلار ئۇرۇم بارىگى ئاستىدا ئويۇنىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ بولغانىكەن بىز ھېلىقى ئۇزۇن كەتكەن باراڭ ئاستىغا كەلدۇق كۆرسىتىلگەن كونىرتلاردا ئۇيغۇر چالغۇ

www.alma.cn

ئەسۋابلىرى ئاساس قىلىنغان بولۇپ ، ناخشا ۋە ئۇسسۇللار كىرىشتۇرۇلگەنىدى ئويۇن بىر يېرىم سائەت داۋاملاشتى ھېلىقى سېمىز ناخشىچى ئايال رەئىس ماۋ زېدۇڭ ھەققىدە بىر ناخشا ئېيتتى ، ئۇنىڭ ئاۋازى قۇلاقنى يارغۇدەك جارانگلىق ئىدى . ئۇلار ماڭا بۇ ناخشىچىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەڭ مۇنەۋۋەر ئايال ناخشىچى ئىكەنلىكىنى ، يېنىمدا ئولتۇرغان بىرى ماڭا بۇ ناخشىچىنىڭ 46 ياشقا كىرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى

— يېشى چوڭ بولغىنى بىلەن ناخشىنى مۇشۇنداق بەلەن ئوقۇيدۇ ، بۇ مۆجىزە ئەمەسمۇ ؟ — دېدى ئۇ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى ناخشىچىمۇ ئوخشاشلا سېمىز ئىدى ، ئەمما ئاۋازى ئاجايىپ ياگراق ئىدى ئۇلاردىن بىرى تاجىكچە ناخشا ئېيتتى ؛ يەنە بىرى قىرغىزچە ناخشا ئېيتتى كونسېرت مەزمۇنى ناھايىتى ئاددىي ، ناخشا تېكستلىرىنىڭ مەزمۇنلىرى ماۋ زېدۇڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى ھېلىقى قىرغىزچە ناخشىنىڭ تېمىسى « سالقا ماۋ جۇشىنىڭ سۆزىنى مەڭگۈ ئاگلايدۇ » ئىدى ؛ يەنە بىر ناخشىنىڭ تېكستى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئائىت مەزمۇندا ئىدى ھەقىقىي ئۇيغۇر ناخشىسى دەپ قارىلىدىغان ناخشىدىن بىرەرسىمۇ يوق ئىدى تۆت نەپەر ياش ئۇيغۇر قىزى ئۇسسۇلنى ناھايىتى چىرايلىق ئويناندى مېنىڭچە ، ئۇلار تېخىچە « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » مەزگىلىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە قويۇلغان چەكلىمىدىن قۇتۇلالمىغان بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىنى ماۋ زېدۇڭغا باغلىۋالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرگىلى بولىدۇ

بىز كەچتە مېھمانخانىدا ئولتۇرۇپ كۈندۈزدە كۆرگەن ئويۇنلار ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلدۇق ئۇلار ماڭا : « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » نىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس مۇزىكىلىرى ، ئۇسسۇللىرىنىڭ بىرىنى قويماي ۋەيران قىلىۋەتكەنلىكىنى ، « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دىن بۇرۇن dastan (داستان) لارنى ئورۇندىيالايدىغانلىقىنى ، خەلق ناخشىلىرىنى ئوقۇيالايدىغانلىقىنى ، ئەمدىلىكتە بولسا بۇ نەرسىلەرنىڭ غايىب بولۇپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى . بىراق ، ئۇلار ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ قايتىدىن

www.alma.cn

خەلق ئارىسىغا قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىدىكەن ئۇلار « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » ئۇستىدە ، شۇنداقلا قەشقەردىكى ئالتە كىنو ـ تىياتىر خانىدا « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دا يېڭى كىنو قويۇلمىغانلىقى ، لېكىن ئەمدىلىكتە ئەھۋالنىڭ كۆپ ياخشىلانغانلىقى ، كىنو ـ تىياتىر خانىدىكى لەرنىڭ « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دىن بۇرۇن قويغان كىنو فىلىملىرىنى قويۇۋاتقانلىقى ، ھەتتا چەت ئەلنىڭ كىنو فىلىملىرىنمۇ قويۇۋاتقانلىقى ئۇستىدە توختالدى مەن بۇ فىلىملارنىڭ قايسى دۆلەتنىڭ كىنو فىلىملىرى ئىكەنلىكىنى سورىغىنىمدا ، ئۇلار ماڭا ۋېنگرىيە ، رومىنىيە ۋە يۇگوسلاۋىيىنىڭ فىلىملىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى

ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپ بىر كۈنى ئاخشىمى ، ئۇلار مېھمانخانىدا بىر قېتىم كىنو قويۇشنى ئورۇنلاشتۇردى مەن بىردىنبىر چەت ئەللىك بولغىنىم ئۈچۈن ، بەختكە يارىشا ئۇنى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلىنىدىم ، شۇنداقلا بارلىق ئالاقىدار خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنىڭمۇ كىنو كۆرگىلى كەلگەنلىكىگە زەن قويدۇم دەسلەپتە شائىخەيدىكى بىر تۇرلۇك مىللار شىركىتىنىڭ ئاپتوماتلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىغا ئائىت مەزمۇندىكى بىر ھۆججەتلىك فىلىم قويۇلدى ئۇنىڭ كەينىدىن « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دىن ئىلگىرى ئىشلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىككە ئائىت بىر ھېكايە فىلىمى قويۇلدى ئۇنىڭدا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى جۇڭگو ـ ياپونىيە ئۇرۇشىدىكى بىر ۋەقەلىك تەسۋىرلىنىپ ، بىر نەپەر ۋەتەنپەرۋەر فلوت قوماندانى مەدھىيىلەنگەن ئۇ ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولغاندا ، ئوردىدىكىلەرنىڭ ، دۇشمەنلەرنىڭ ۋە چەت ئەللىك مەسلىھەتچىنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن ، ئۇرۇشتا يېڭىپ چىقالمىغان فىلىم ياپونىيىلىكلەرنىڭ تورپىدا ئارقىلىق جۇڭگو فلوت قوماندانىنىڭ جەڭ كېمىسىنى چۆكتۈرۈۋەتكەنلىكى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ جەڭ كېمىسى چۆكۈپ كېتىدۇ ، كېمىدىكى ئوفىتسېر ـ جەڭچىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك غەرق بولۇپ كېتىدۇ ⑦

قەشقەر ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى بىر كۈنى ئاخشىمى ماڭا ئاتاپ

ئالما تور سىستېمىسى
www.alma.cn

مېهمانخانىدا بىر قېتىم ئويۇن قويۇپ بەردى . ئۇلار ئۆتكەن قېتىم قويغان ئويۇندا ماۋ زېدۇڭنى مەدھىيىلەيدىغان مەزمۇنلارنىڭ بەك كۆپ ، ئەكسىچە ئۇيغۇرلارغا خاس سەنئەتنىڭ بەك ئاز بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى قارىشىنى بىلدۈرۈپ قالغان بولسا كېرەك ، بۇ قېتىمقى ئويۇندا ئۆزلىرىنى ۋە سەھنىلەرنى خېلى كۆپ تۇزەشتۇرۇپتۇ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارتىسلارنىمۇ خېلى ياشلاشتۇرۇپتۇ ئويۇن يۇقىرى سەۋىيىدە ئورۇنلاندى . ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ ھەممىسى سەھنىدە چېلىنغانىدى ئۇلارنىڭ ئىچىدە راۋاب ، دۇتتار ، نەي ، داپ ، قالۇن ۋە غىجەك قاتارلىقلار بار ئىدى راۋاب بىلەن ئورۇنلىغان يالغۇز كىشىلىك كونسېرت ھېلىمۇ ئېسىمدە تۇرىدۇ ، راۋابنى قالتىس بەلەن چالغانىدى ئويۇن ئاخىرلاشقاندا ، ھەممەيلەن ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ، بىر يەرگە جەم بولۇپ ، ئۆزئارا تەشەككۇرنىمزنى بىلدۈردۇق ھەمدە بىرلىكتە سۇرەتكە چۈشتۇق بۇ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى مۇبادا قىسمەن چىرىپ كەتكەن دۇنيايىمىز (غەربنى دېمەكچى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) غا كېلىپ ئويۇن قويىدىغان بولسا ، ئۇتۇق قازىنىشى مۇمكىن

ئۇرۇمچىگە قايتىش

قەشقەردىن كېتىدىغان كۈنلەرمۇ يېتىپ كەلگەنىدى بىز تالاي سۈزۈلگەندە مېھمانخانىدىن ماڭىدىغان چېغىمىزدا ، مېھمانخانىدىكى ھەممە ئادەم ھويلىغا بىر قاتار تىزىلىپ ، مېنى ئۇزىتىپ قويدى .

ـــ تولىمۇ ئەپسۇس ، ئۆزلىرىگە ھېچقانچە ئىش قىلىپ بېرەلمىدۇق ، سوۋغا قىلغۇدەك جىق نەرسىمىزمۇ يوق ئىكەن ، ـــ دېيىشتى ئۇلار بۇ تەكەللۇپ سۆزلەر ھېلىھەم ئېسىمدە ناھايىتى ئېنىق تۇرىدۇ . 50 يىل مۇقەددەم ، مۇشۇنداق سۆزلەر بار ئىدى . ئەمما ، شەكلى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى . ئۇ چاغلاردا ، ئۇلار toba (توۋا) دېگەن ھەسرەتلىك بىر ئېغىز سۆزى ئارقىلىق قەشقەردىن كېتىش ئالدىدىكى مېھمانغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيتتى . toba (توۋا) دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى « قايغۇ-

www.alma.cn

رۇش ، كۆگلى يېرىم بولۇش » دېگەندىن ئىبارەت بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يۈرتىدىن كېتىش ئالدىدا تۇرغان مېھمىنغا : « كەتكەنلىكىڭىزدىن كۆگلۈم بەكمۇ يېرىم ، بۇنىڭدىن ئەپسۇسلىنىمەن » ، « ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتلىرىدە كۆپرەك بولالمىدىم ، ئەپۇ قىلغايلا » دېگىنى ئىدى مەيلى ئىنقىلاب بولسۇن ياكى ئازادلىققا چىقىش بولسۇن ، كىشىلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان قائىدە ـ يوسۇن ۋە سۆز ـ ئىبارىلەر ئۆزگەرتىۋېتىلمەيدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى

بىز قەشقەرنىڭ جىمجىت تاڭ سەھرىدە ئايتوموبىلغا ئولتۇرۇپ ئايرودرومغا قاراپ ماڭدۇق مەن ئىمىنوف ھامۇتقا قەشقەرنىڭ سەھرىنىڭ ئۇرۇمچىنىڭ سەھرىدىن پەرقلىنىدىغان بىر تەرىپىنى ، يەنى قەشقەردە ھېچقانداق كىشىنىڭ سىرتقا چىقىپ بەدەن چېنىقتۇرمايدىغانلىقى ۋە يۇگۇرمەيدىغانلىقىنى ئېيتتىم ۋە ئۇنىڭدىن :

ــ قەشقەرلىكلەر ئاشۇنداق پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولمامدۇ ؟ ــ دەپ سورىغىنىمدا ، ئىمىنوف ھامۇت مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى :

ــ ئەلۋەتتە ، ئۇلارمۇ ئاشۇنداق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ، بىراق ، چوڭ ، كىچىك كوچىلاردا ئەمەس ، بەلكى ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويلىرىدا شۇغۇللىنىدۇ ، ئۇ يەردە كارناي ئارقىلىق مۇزىكا ئېرىلىدۇ پەرق مانا مۇشۇ يەردە

مەن ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى راۋا كۆردۈم ئەمما ، ئىچىمدە راستىنلا قەشقەر خەلقى بۈيرۇق بويىچە كوللېكتىپ ھالدا بەدەن چېنىقتۇرامدىغاندۇ ، دەپ ئويلاپ قالدىم . ئېھتىمال ، بۇ خىل ئويۇم تۇغۇلۇدىن چەتنەپ كەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن .

ئۇرۇمچىگە بارىدىغان تاشيولدا ئاپتوموبىللار ناھايىتى كۆپ ئىدى . ئايرودرومدا « ئىل ــ 14 » بەلگىلىك بىر ئايروپىلان بىزنى ساقلاپ تۇراتتى . بۇ 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن ئايروپىلان بولۇپ ، خېلى ياخشى ئىدى . بىز ئۇرۇمچىگە بىۋاستە ئۇچماستىن ، بەلكى يول ئۈستىدە بىر قانچە ئايرودرومغا قونۇپ ئۆتەتتۇق

www.alma.cn

بۇ مېنىڭ دىتىمغا بەك ياقاتتى بىر قەشقەر ئايرودرومىنىڭ ئەزىر مېھمانلارنىڭ ئايروپىلان كۈتۈش بۆلۈمىدە ئايروپىلاننىڭ ئۇچۇشىنى كۈتۈپ ئولتۇردۇق مەن ئازادە قىزىل ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ ، چاي ئىچكەچ « مىللەتلەر » سۈرەتلىك ژۇرنىلىنى كۆردۈم بۇ ژۇرنال ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىدا بېسىلغانىدى

ئايروپىلاندىكى يولۇچىلارنىڭ تولىسى جۇڭگولۇق ھەربىيلەر — ئوفىتسېر ياكى جەڭچى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىش قىيىن ئىدى ، ھەممىسى ئوخشاشلا كۆرۈنەتتى مەن پاختەكلىكلەر سۈڭغا قىلغان ھېلىقى يوغان قوغۇنىنى ئېلىۋالغانىدىم بۇ قوغۇننى بېيجىڭغىچە ئېلىپ بارىدىم شۇنداق قىلىپ بىر ئاقسۇغا قاراپ ئۇچتۇق

« ئىل — 14 » بەلگىلىك كونا ئايروپىلان ناھايىتى پەس ئۇچقاچقا ، يەردىكى يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىش پۈرسىتىگە ئىگە بولغانىدىم ئايروپىلان قەشقەرنىڭ ياپيېشىل ئېكىنزارلىقىدىن ئۆتۈپ ، ئېگىز تاغلىقلار بىلەن چۆل ـ باياۋانلار گىرەلىشىپ كەتكەن يەرلەر ئۇستىدە كېتىۋاتاتتى . كۆزىگىرگە گاھىدا قاقاس ، قۇرغاق ، ئورغاقسىمان يەرلەردىكى چاڭقاپ قۇرۇپ كەتكەن دەريا ـ ئېقىنلار مەنزىرىسى كۆرۈنسە ، گاھىدا پاكار تاغ تىرمىلىرىنىڭ چۆل ـ باياۋانلارغا تۇتىشىپ كېتىۋاتقانلىقى چېلىقاتتى — ئۇلار بەئەينى مۇز قاپلىغان جىلغىلا ئوخشايتتى قۇملار ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقاندەكلا كۆرۈنەتتى ئاشۇنداق كۆچمە قۇملۇق رايونلار شىنجاڭنىڭ قۇملۇق كۆلىمىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتكەچكە ، تېرىلغۇ يەرلەرگە پات ـ پات تەھدىت سېلىپ تۇراتتى كىشىلەر قۇملۇقنىڭ تېرىلغۇ يەرلەردىكى بوستانلىقنىڭ گىردابىغا ئۇسۇپ كىرگەنلىكىنى كۆرەلەيتتى بۇنداق يەرلەردە يېپىنچا پەيدا قىلىدىغان سۇ بىلەن قۇرغاق چۆل ـ باياۋان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ئالغا ئىلگىرىلىگەنسېرى چۆل ـ باياۋانلارنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى چوڭىيىشقا باشلىدى ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەنسېرى شور قاپلىغان قۇرغاق جاڭگال كۆرۈنۈشكە باشلىدى بىر چۈشكەن ئايروپىلان خېلى ئۇزۇنغىچە

www.alma.cn

قەشقەر ــ ئۇرۇمچى ئاسفالت يولى ئۈستىدە ئۈچتى ، بىر بۇ يولدا ئۈياقـتىن بۇياقىقا ئۆتۈشۈپ تۇرغان ئاپتوموبىللارنى كۆرۈپ تۇردۇق

ئاقسۇدا ھاۋا ناھايىتى ئوچۇق ئىدى بىر قەشقەرنىڭ تىنجىق دىمىقىنى باشتىن كەچۈرۈپ بۇ يەرگە كېلىپ ، ھاۋانىڭ سالقىن ، يېقىملىقلىقىنى ھېس قىلدۇق ئايرودرومدا ، ئىلگىرىكىدەكلا ياش بىر خەنزۇ بىزنىس قارشى ئالدى ئۇ ئوچۇق مىجەزلىك ، ئادەمنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان ، شۇنداقلا ئوڭايلا چىقىشىپ كەتكىلى بولمىدىغان يىگىت ئىكەن ئۇ بىزنىس ئايرودرومدىكى ئارام ئېلىش ئۆيىگە باشلاپ كىردى بىر ئۇ يەردە چاي ئىچتۇق ، ئۇرۇم ۋە قوغۇن ـ تاۋۇزلارغا ئېغىر تەگدۇق ساھىبخانا « تۆت كىشىلىك گۈرۈھ » ئېلىپ كەلگەن بالايىئاپەتلەر ئۈستىدە توختىلىشقا باشلىدى شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى ، « تۆت كىشىلىك گۈرۈھ » نىڭ بۇزغۇنچىلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بىرمۇ ئورۇن قالمىغان

ــ مەيلى ، ئاقسۇدا بولسۇن ياكى قەشقەردە بولسۇن ، ئۆتۈپ كەتكەن ئون يىلدا ئاساسىي قۇرۇلۇش زادىلا قىلىنمىغان مانا بۇلار « تۆت كىشىلىك گۈرۈھ » نىڭ خاتالىقى ئىدى ــ دېدى ساھىبخانا ، ــ ئەمما ھازىرقى ئەھۋال ئۇ ۋاقىتتىكىگە ئوخشمايدۇ

ئوچۇق تۇرغان ئىشىكتىن جۇڭگو ــ سوۋېت چېگرىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز تاغ كۆرۈنۈپ تۇراتتى ساھىبخانا بىرگە بۇ يەرنىڭ چېگرىسىغا 150 كىلومېتىر كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ئەمما ، ئۇ ھېچقانداق ئىزاھات بەرمىدى ، ئۇ بۇ گەپنى توغرا كېلىپ قالغان يېرىدە شۇنداقلا دەپ قويغانىدى

بىر ئاقسۇدىن قورغالغاندىن كېيىن ، سېرىق توپلىق دۆڭلۈكنى ئاساس قىلغان يەرلەردىن ئۆچۈپ ئۆتتۇق بۇ يەرلەرنىڭ توپىسى قارامتۇل بولۇپ ، سۇ ۋە تۇپراقنىڭ زايا بولۇشى بەك ئېغىر ئىدى كۆزىمىرگە پات ـ پات ئېلىمىتەك تۈپتۈر كەتكەن ئاسفالت يول كۆرۈنۈپ تۇراتتى ئاسفالت يول گويا زامان ـ زامانلاردىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ كېلىۋاتقان ئاپئاق شورلۇق ئۈستىگە يېيىلغان قارا بەلۋاغدەك يىراقلارغا سوزۇلغانىدى ئايـ

www.alma.cn

رويىلان كۆچا ئايرودرومىنىڭ شېغىل ياتقۇزۇلغان يولىغا چۈشتى ، ھەش - پەش دېگۈچە ھەممە يەردىن چاڭ - توزان كۆتۈرۈلدى ئايرود-رومدىكى ئايروپىلان كۆتۈش بىناسى خېلىلا يېڭى بولۇپ ، ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئىمارەت دېگىلى بولاتتى ئىشقىلىپ قەشقەر ئايرودرومىدىن كۆپ ياخشى ئىدى ئايروپىلان يەرگە قونغان چاغ چۈش ۋاقتىغا توغرا كەلگەنىدى تاماق يەيدىغان ئورنىمىز بىلەن ئايروپىلان كۆتۈش بىناسىنىڭ ئارىلىقى بىر قانچە 100 مېتىرلا كېلىدىكەن چۈشلۈك تاماق ناھايىتى مول تەييارلانغانىدى ھېچ بولمىغاندا ماگا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر ئاز كۆپ بولۇپ كەتكەنىدى بەختىمگە يارىشا ئايروپىلان گۈرۈپپىسىدىكىلەر بىلەن بىللە بىر ئۆيدە غىزالاندۇق ئۇلارنىڭ ئاشنىڭ سۈيىنى « غۇرت - غۇرت » قىلىپ ئىچگەن ئاۋازى ئاگلىنىپ تۇراتتى

ئايروپىلان يەنە قورغالدى بىر يەردە كۆچا شەھىرىنىڭ كۆكۈچ رەڭدىكى ئۆيلىرىنى كۆردۇق شۆبىتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچى لوۋىزا ئېنىۋارد ⑧ خانىمنىڭ كۆچادا تەنھا 22 يىل تۇرۇپ ئىشلەپ ، شۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالىغانلىقى ئىختىيارسىز ئېسىمگە كەلدى ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىك قايغۇلۇق خەۋىرىنى يازغان جورج روبېنتسىنىڭ ماقالىسىگە ئاساسلانغاندا ، ئېنىۋارد ئۆزى ھەققىدە توختالغاندا : « خۇدانىڭ ماگا قىلغان مېھرىبانلىقى مېنىڭ خۇداغا بولغان مېھرىبانلىقىمدىن تېخىمۇ زىيادە » دېگەنىكەن روبېنتس مۇنداق دەپ يازغان : « ئۇ ئىنسانلار ئىچىدىكى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ ئۆز نىيىتىدىن يانمايدىغان كىشىلەر خىلىغا مەنسۇپ بىر رات . باشقىلارنىڭ ئۇنىڭغا ئارىلىشىپ ، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا مەدەت بېرىشتىن ئىبارەت بارلىق ئويلىرى ئەكسىچە نەتىجە بەرگەن ئۇنىڭ مىجەزىدىكى ئاشۇ خىل ئالاھىدىلىك ــ ئۇنىڭ كۆچادا ئۇزۇن يىل تۇرۇپ ، كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالاش بىلەن بەند بولۇپ ، باشقا ياۋروپالىقلار بىلەن باردى - كەلدى قىلماسلىقىدىكى مۇھىم سەۋەب » روبېنتس يەنە مۇنداق دەپ يازغان : « كىشىلەر بىلەن ئۇزۇنغىچە باردى - كەلدى قىلماي ياشىغان مەزگىلدە ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىغا دەپنە قىلىنىپ قېلىشىدىن بەك تەشۋىش قىلغان »

www.alma.cn

ئۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىغا دەپنە قىلىنمىغان ، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى باشقىچە بولغان ئۇ ئەڭ ئاخىرىدا شۇبھىسىگە قايتىدىغان ۋاقتىدا ، قاتتىق ئاغرىپ قالغان بۇ جاي بىلەن موسكۋانىڭ ئارىلىقى 12 سائەتلىك مۇساپە ئىدى ئۇ تاشكەنتتىن موسكۋاغا قاتنايدىغان پويىزدا ۋاپات بولغان ، ئاندىن موسكۋادا دەپنە قىلىنغان ئۇ چاغ 1935 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى بولۇپ ، ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىقىغا ئىككى كۈنلا قالغان كۈن ئىدى

بىر ئولتۇرغان ئايروپىلان بۇ نۆۋەت قونىدىغان ئايرودروم كىچىك شەھەر كورلا ئىدى كۆچادىن كورلىغىچە بولغان ھاۋا لىنىيىسى مەن باسقان مۇساپىلار ئىچىدىكى ئەڭ ناچار مۇساپە ئىدى ، بۇ يەرنىڭ تاغلىرى ئېگىز ، ھاۋاسى ئىسسىق بولغاچقا ، ئايروپىلان بىردەم ئۇياققا ، بىردەم بۇياققا سىڭايان بولسا ، بىردەم ئۆرلەپ ، بىردەم پەسلەيتتى بەزىدە تېخى تۆۋەنگە بىر پەس شۇڭغۇپمۇ كېتەتتى شۇڭا ، يولۇچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قۇسۇۋەتكەنىدى قۇسۇقلار قەغەز خالتىغا توختىماي قاچىلىنىپ تۇراتتى ئابدۇللا بىلەن ئىككىمىز كورلىغىچە قۇسماي باردۇق قالغانلار بەرداشلىق بېرەلمىدى

ئايروپىلان ناھايىتى ياخشى بىر ئاسفالت يولغا قوندى كورلا ئايرودرومى ناھايىتى يوغان بولۇپ ، ناھايىتى ياخشى ئاسرالغانىدى قارىغاندا ، كورلا ئاقسۇ ۋە كۇچادىن چوڭدەك قىلاتتى بىر بۇ يەردە ئانچە ئۇرۇن توختىمىدۇق بىر بىر سائەتتىن كېيىن ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە قەشقەرگە قىلغان زىيارىتىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، شىنجاڭنىڭ سانائەت مەركىزى ــ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدۇق

دېڭىز يۈزىدىن پەس جايدا

بىر ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ ، ئۇچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن تۇرپانغا يېتىپ كەلدۇق خەنزۇلار « r » تاۋۇشىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشتا قىينالغاچقا ، بۇ جايىنىڭ ئىسمىنى

www.alma.cn

« Tu – lu – Fan » (تۇلۇفەن) دەپ ئاتايدۇ تۇرپان ئاسىيادىكى ، شۇنداقلا دۇنيادىكى ئەڭ پەس ئويمانلىقنىڭ بىرى بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 130 مېتىر پەسكە جايلاشقان . تۇرپان رايونى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان غايەت يوغان بىر داسقا ئوخشايدۇ . ياز پەسلىدە ئىسسىق بەك قاتتىق بولىدۇ ھەتتا 9 ـ ئاي كىرگەندىمۇ سالقىن جايلىرىنىڭ تېمپېراتۇرىسى C 35 تىن يۇقىرى كېلىدۇ

تۇرپانغا بارىدىغان تاشيول بىز ئايروپىلانغا چۈشكەندە ئاسمان بوشلۇقىدىن كۆرگەن ئۇرۇمچى ــ قەشقەر تاشيولى ئىدى ، لېكىن ئۇنىڭ ئاسفالت يۈزى ھاۋا بوشلۇقىدىن كۆرگىنىمىزدەك چىرايلىق ئەمەس ئىدى نۇرغۇن يەرلەردە يول ياسىلىۋاتاتتى بۇ تەبىئەتنىڭ كۈچىگە قارشى تۇرۇش يوللىرىدىكى تۈگىمەس كۈرەش ئىدى . يوللارنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىكى كۆۋرۈكلەرنى يامغۇر سۈيى ئېقىتىپ كەتكەچكە ، بىز نۇرغۇن جايلاردىن ئەگىپ مېڭىشقا ، تاشلىق ، قۇملۇقلارنى ئارىلاپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇق . شۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىنالدۇق ۋە بەك چارچاپ كەتتۇق

سول تەرىپىمىزدە ئۇرۇمچى ــ بېيجىڭ تۆمۈريولى بار ئىدى ئەسلىدە ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدە بۇ تۆمۈر يولنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۆمۈر يولىغا تۇتاشتۇرۇش پىلانلانغان ، لېكىن سىياسىي ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن بۇ پىلاننىڭ قۇيرۇقىنى قۇم باسقانىدى بىز ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ يېرىم سائەت ئۆتۈپچىرىسىدە يول يۇرۇش داۋامىدا تۆت پويىزنىڭ ئۆتكىنىنى كۆردۇق . بۇنىڭ ئىككىسى يولۇچىلار پويىزى ، ئىككىسى ماي باكلىق پويىز ئىدى مەن ماي باكلىق پويىزنىڭ قارامايـ ــ شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال بۆلۈكىدىكى نېفىت بازىسىدىن كەلگەنلىكىنى پەملىدىم . تۆمۈرىيول ترانسپورتنىڭ ئىنتايىن راۋانلىقى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپلا تۇراتتى تۆمۈر يول بىلەن تاشيول تامامەن پاراللېل بولغاچقا ، پويىزنىڭ سۈرئىتىنى بىلىۋېلىش ناھايىتى ئوڭاي ئىدى . پويىز سائىتىگە تەخمىنەن 90 كىلومېتىردىن ماڭاتتى يولۇچىلار پويىزى بىلەن يۈك پويىزنىڭ سۈرئىتى ئوخشاش ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھال پويىزنىڭ نورمال مېڭىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى . ئوك تەرىپىمىزدە كۆل كۆرۈندى . كۆلـ

www.alma.cn

نىڭ بىر قىرغىقىدا ئاق تۇز يىغىندىلىرى دۆۋىلەكلىك تۇراتتى يول ياقىسىدىكى كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان بىر قانچە زاۋۇتتىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاپتوموبىلىمىز دائىم شامال چىقىپ تۇرىدىغان ، ھاۋاسى سوغۇق داۋانچىڭغا قاراپ ئىلگىرىلىدى ، بۇ جاي ئۆتەڭ ئېغىزى ئىدى مۇشۇ يەر-دىن باشلاپ تا تۇرپان ئويمانلىقىغىچە پەسلەپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى بىر ئارىلىقتا ناھايىتى چىرايلىق بىر جىلغىنى ئارىلاپ ئۆتتۇق جىلغا ئىچى ياپيېشىللىققا چۆمگەن بولۇپ ، ئۇ يەردە شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان جىلغا سۈيى بار ئىدى بىر بىر سائەت يول يۈرگەندىن كېيىن ، قاقاس تاشلىق سايغا چىقتۇق بۇ سايلىقنىڭ بىر قانچە مىڭ يىل مابەينىدىكى كەلكۈن سۈلىرى ئېقىتىپ كەلگەن تاشلارنىڭ كۆز يەتكۈسىز زېمىن يۈزىنى قاپلىشىدىن ھاسىل بولغانلىقىنى جەزم قىلغىلى بولاتتى ئەنە شۇ شېغىل تاشلار غايەت رور تۇرپان ئويمانلىقى ئاستىغا يىغىلغانىدى

بىردىنلا كۆز ئالدىمىرغا ياپيېشىل بوستانلىق ، قۇياش نۇرى چۈشۈپ تۇرغان كوچىلار پەيدا بولدى تۆت كوچا ئاغزىدا قاتناش ساقچىلىرى تۇراتتى بىر تۇرپان شەھىرىگە كىرىپ ، مېھمانخانىغا بىرىدەمدىلا كەلدۇق . مېھمانخانا چوڭ گۈلزارلىققا سېلىنغان پىششىق خىشلىق ئىمارەت ئىدى ئۇلار بىزنى سالقىندا ئارام ئالغۇرۇش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۈزۈم بارىگى ئاستىغا باشلاپ باردى ئالدىمىزغا ئۈزۈم ، قوغۇن – تاۋۇزلارنى قويدى ، دەسلەپتە ناۋاتتەك تاتلىق تاۋۇزلار ، ئۈنىڭدىن كېيىن قوغۇنلارنى ئەكەلدى قوغۇنمۇ ناھايىتى تاتلىق ئىدى ئۇنىڭ كەينىدىن كىشمىش ئۈزۈم ئەكەلدى ساھىبخانا بىزنى قوغۇن – تاۋۇز ۋە ئۈزۈم يېگەندە قىزىق چاي ئىچمەسلىك ، بولمىسا ئاشقازانغا زىيان قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇپ قويدى بۇ مېھمانخانا كونا پاسوندىكى مېھمانخانا بولسىمۇ ، لېكىن ناھايىتى ئازادە ئىدى كارىۋات تۆمۈر كارىۋات بولۇپ ، ئۈستىگە نېپىز تۇنىكە قويۇلغانىدى ، بۇنداق كارىۋاتتا ياخشى ئۇخلىغىلى بولمايتتى ياتاق بىلەن ھاجەتخانىنىڭ ئارىلىقى خېلى بار ئىدى ئۇنىڭغا كىرىپ ھاجەت قىلغاندا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇشقىلا بولىدىغان ئەسلىھە ئورنىتىلغان ، ھاجەتخانا ئىشىكىگە ئىنگلىرچە « ئەرلەر » ۋە « ئاياللار »

www.alma.cn

دېگەن خەت يېزىلغانىدى

مەن ئۇلارغا ئۆزۈمنىڭ تۇرپانلىقى قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ۋە قەدىمكى تارىخىغا بەكرەك قىزىقىدىغانلىقىمنى ئېيتقان بولساممۇ ، لېكىن ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى باشچىلىقىدىكى ساھىبخانىلار مېنى ئاۋۋال تۇرپان رايونىدىكىلەر-نىڭ تۇرمۇشى بىلەن تونۇشۇشى لازىم ، دەپ ، بىر باغۋەنچىلىك مەيدانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى بىز ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ كەلگەن يولىمىز بويىچە ئارقىمىزغا يېنىپ ، شېغىللىق سايدىن ئۆتتۇق لېكىن ، قىزىل بايراق قاداقلىق بىر ساقچى ئاپتوموبىلى ئالدىمىزدا يول باشلاپ ماڭدى بىر تاغ يانباغرىغا كەلگەندە كۆكۈچ دەرەخزارلىق ، كىشىگە شادلىق بەخش ئېتىدىغان ، ئەتراپى پەلەككە تاقىشىدىغان رەت ـ رەت سۇۋادان بىلەن ئۇرالغان بوستانلىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى بۇلار خۇددى قاقاس ، شېغىللىق سايىنى توسۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى پۈتۈن زېمىن بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان ، ئەتراپىغا سۇۋادان قويۇلغان بولۇپ ، ئېرىقلىرىدا سۇلار ئېقىپ تۇراتتى ، سۇ « كارىز » دەپ ئاتىلىدىغان يەر ئاستى ئېرىقىدىن ئېقىپ چىقاتتى ـــ كارىز ھەققىدە خېلى بۇرۇنلا چۈشەنچىگە ئىگە بولغانىدىم كارىز ئىراندا بەرپا بولغان بىر تۈرلۈك سۇ ئىنشائات سىستېمىسى ئىدى ⑨ بۇ يەرنىڭ كارىز سۇيى بۇغدا چوققىسى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان تاغدىن ئېقىپ چۈشىدىكەن سۇيى ناھايىتى سۇزۇك ھەم سوغۇق بولغانلىقى ئۈستىگە ئادەمنى چەكسىز ھۇزۇرلاندۇراتتى بىر ئۇزۇملۇك باغنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدۇق ئۇزۇملۇك باغدا تۇرپاننىڭ داڭقىنى چىقارغان تۇرلۈك سورتلاردىكى ئۇرۇملەر قويۇلغانىدى ئۇنىڭ ئىچىدە كىچىك ، تاتلىق ، كىشمىش ئۇرۇم بار بولۇپ ، قۇرۇتۇلغاندا Kishmish (كىشمىش) دېيىلەتتى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر خىل يوغان ئۇرۇم بار بولۇپ ، ئۇ جوڭگونىڭ باشقا جايلىرىغا ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلاتتى كېيىنكى چاغلاردا ھەتتا ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان ئارقىلىق ياپونىيىگە ئېلىپ بېرىلغانىدى مەن بۇنداق چىرايلىق ۋە رەڭدار ئۇزۇملەرنى ئىلگىرى زادىلا كۆرمىگەنىدىم شۇڭا ، ئىختىيارسىزلا باغۋەنچىلىك

www.alma.cn

مەيدانىدىكىلەرگە ئۇلارنىڭ ئۇزۇمىنىڭ ياۋروپادا غايەت زور بازار تاپالايدىغانلىقىنى ، ياپونىيىگە ئېكسپورت قىلىنغانلىقىن ، ياۋروپاغا ئېكسپورت قىلىشتىمۇ ئانچە بەك قىينىچىلىق بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتىم ئۇلار باشلىرىنى لەڭشتىپ پىكىرىمىزنى تەستىقلىدى ھەمدە ئېشىنىدى ئۇزۇملىرىنىڭ ئېكسپورت قىلغان ۋە ئۆزى ئىستېمال قىلغاندىن كېيىنمۇ يەنە ئېشىپ قالىدىغانلىقىنى ئېيتتى

ئۇزۇم — تۇرپان خەلق رىۋايەتلىرىنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ تارىخىنى نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ كېمىسى زامانىغىچە سۇرگىلى بولىدۇ . تۇپان بالاسى يۇز بەرگەندە نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىدە ئولتۇرغان چاغدا ، بىرمەيلەن ئۇزۇم ئۇرۇقىدىن بىرئاز ئوغرىلىۋاپتۇ نوھ ئەلەيھىسسالام بارلىق ھايۋانلاردىن ئۇزۇم ئۇرۇقىنى ئوغرىلىغان گۇمانلىق ئادەمنىڭ كىملىكىنى سۇرۇشتە قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى بىلمىغان ھايۋاندىن بىرىمۇ چىقماپتۇ . كېيىن نوھ ئەلەيھىسسالام ھېلىقى ئوغرىنى (شەيتاننى) تۇتۇپتۇ . شەيتان ئۇزۇم ئۇرۇقىنى تېپىپ بېرىدىغانلىقىنى ، ئەمما بىر شەرتى بارلىقىنى ، يەنى ئۇرۇقنى ئۇنىڭ تېرىشىغا ھەمدە ئۇنىڭغا ئۇچ قېتىم سۇ قۇيۇشىغا رۇخسەت قىلىنىشىنى ، ئۇنداق بولمىسا ئۇزۇم ئۇرۇقىنى تاپشۇرمايدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . نوھ ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولغاندىن كېيىن ، شەيتان ئۇزۇم ئۇرۇقىنى تېرىپتۇ ئالدى بىلەن ئۇنى تۆلكىنىڭ قېنى بىلەن ؛ ئىككىنچى قېتىمدا يولۋاسنىڭ قېنى بىلەن ؛ ئۈچىنچى قېتىمدا ياۋا توڭگۇزنىڭ قېنى بىلەن سۇغىرىپتۇ شەيتان ئۇزۇمزۇمىدىن شاراب ئىچىپتۇ . نەتىجىدە كىمدە كىم بۇ شارابنى ئىچسە دەسلىپىدە تۆلكىدەك زېرەكلىشىپ كېتىدىغان ھەمدە ئەسلا تونۇشمايدىغان كىشىلەر بىلەن دوست ـ بۇرادەر بولۇشۇپ كېتىدىكەن ؛ ئۇنىڭدىن كېيىن يولۋاستەك ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان ياۋۇز بولۇپ كېتىدىكەن ؛ ئاخىرىغا كەلگەندە توڭگۇزغا ئوخشاش مەينەت ـ ئىپلاس ئىشلارنى قىلىدىغان بولۇپ كېتىدىكەن . نوھ ئەلەيھىسسالام ئۇزۇم ئۇرۇقىغا ئىككى نۆۋەت سۇ قۇيۇپ ، ئۇنى تاتلىق ئۇزۇم شەربىتى ۋە چۆچىمەل مۇسەللەستىن ئىبارەت ئائىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئىككى خىل لازىمەتلىككە ئايلاندۇرۇپتۇ

www.alma.cn

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا كەشىلەر كىرپىنى ئىنتايىن زېرەك دەپ ھېسابلايدۇ ، شۇڭا ئۇنى ئۇرۇمگە بىرلەشتۈرۈپ سۆزلەيدۇ تۇرپان بوستانلىقىدا كىرپە ناھايىتى تولا ، بولۇپمۇ ئۇرۇمزارلىقتا كىرپىلەر ئاسلانلىرىنى ئىنتايىن قەدىمكى ئۇسۇلدا ئۇزۇملەرنى يىغىپ باقىدىكەن : ئۇلار يەرگە چۈشۈپ دۆۋىلىشىپ كەتكەن ئۇرۇملەر ئۇستىدە يۇمىلاپ ئېغىنايدىكەن شۇنىڭ بىلەن ، ئۇزۇملەر ئۇنىڭ تىكەنلىرىگە سانجىلغاندىن كېيىن ، ئۇۋۇسىغا قايتىدىكەن ئۇلارنىڭ ئاسلانلىرى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۇستىدىكى تىكەنلىرىگە سانجىقلىق ئۇزۇملەرنى بىر ـ بىردىن تېرىپ يەيدىكەن ماڭا بۇ ھېكايىنى باغۋەنچىلىك مەيدانىدىكىلەر سۆزلەپ بەردى

بىر ئۇزۇمزارلىقنى بىر قۇر ئايلانغاندىن كېيىن ، ئۇرۇم ھارىقى زاۋۇتىغا كىردۇق بۇ زاۋۇت باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان بولۇپ ، بۇ يەرنىڭ ئەتراپىدىن بىر خىل ئېچىتما پۇرىقى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى ئۇلار ئىشلەپچىقارغان ھاراق ئۇيغۇرچە musallas (مۇسەللەس) دەپ ئاتىلىدىكەن ، كىشىلەر ئۇنى بىر خىل ئىچىملىك دەپ قارايدىكەن ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئىسپىرت مىقدارى 11 ℃ ئىكەن بىر ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئاددىي ماشىنا ئارقىلىق ئۇرۇمنى ئېزىپ قىيام قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىرنى ئېچىتقۇچنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى ئېچىتقۇچ سايمانلىرى يەر ئۇستىدىكى جازا ئۇستىگە قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا يېرىم ئېچىتىلغان musallas (مۇسەللەس) قاچىلانغان ، كېيىن بىر ئىشلەپچىقىرىلغان مۇسەللەسنى بوتۇلكىغا قاچىلاش ئورنىنى كۆردۇق بۇ مۇھىم بىر ئىش تۇرنىنى تەخمىنەن 20 دەك ئۇيغۇر ئايالى ئىشلەيدىكەن ، بوتۇلكىلار بوتۇلكىغا مۇسەللەس قاچىلاش لىنىيىسى ئارقىلىق بىر ـ بىردىن ئالغا سىلجىلىپ ماڭىدىكەن سىلجىپ مەلۇم جايغا بارغاندا مۇسەللەس ئاپتوماتىك ھالدا قاچىلىنىدىكەن ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر قىزلىرى قولى بىلەن بوتۇلكىنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ مارکا چاپلايدىكەن

2 ـ قەۋەتتىكى ھاراق سورتلىرى قويۇلغان ئۆيدە ئۇلار بىزنى ئەڭ

www.alma.cn

داڭلىق مەھسۇلاتى ــ ھەرخىل مېۋە كونسېرۋاسى musallas نىڭ تەمىنى تېپتېپ كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى بۇ مەھسۇلاتلار ئىنتايىن تەملىك بولۇپ ، پۈرىقىمۇ ناھايىتى ياخشى ئىكەن ، 30 ـ يىللاردا ، قەشقەردىكى چېيغىمدا ، بارلىق ھەقسىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ھاراقنىڭ ھارام ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم بىراق ، ئۇنى سېتىۋالغىلى بولاتتى بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئۇنى ئاز مىقدارىدىكى ئېچىتىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى باغۋەنچىلىك مەيدانىدىكى ھاراق راۋۇتىنىڭ باشلىقى ماڭا ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مۇسەللەسنىڭ خېرىدارلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى ، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 300 تونىنىغا ، يەنى 600 مىڭ بوتۇلكىغا يەتكەنلىكىنى ، ئۇلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى 3000 تونىنىغا يەتكۈرۈشنى پىلانلىغانلىقىنى ، خام ئەشيانىڭ ئىنتايىن موللىقىنى ، ھەرىيلى قاچىلىنىدىغان مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ 500 مىڭ شىشىگە يېتىدىغانلىقىنى ، بۇ مەھسۇلاتلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ھەممە يېرىدە سېتىلىدىغانلىقىنى ، بۇلتۇرقى كىرىمىنىڭ 200 مىڭ يۈەنگە يەتكەنلىكىنى سۆرلەپ بەردى قالغان مۇھىم مەھسۇلاتى قۇرۇق ئۈزۈم ئىكەن ئۇلار ئۈزۈمنى پىششىق خىش ياتقۇزۇلغان يەرگە نېپىز بىر قەۋەت قىلىپ يايىدىكەن . ئۈزۈم 20 كۈندىن 45 كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا قۇرۇيدىكەن ، قۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئۈزۈن ـ قىسقىلىقى ئاشۇ ئۈزۈمنىڭ ئۇششاق تاتلىق Kishmish (كىشمىش) ئۈزۈم ياكى يوغان شىرنىلىك ئۈزۈقلۇق ئۈزۈم ئىكەنلىكىگە قاراپ بېكىتىلىدىكەن قۇرۇتۇش داۋامىدا ، ئۈزۈمنى پات ـ پات ئۆرۈپ ۋە شامالدىتىپ تۇرىدىكەن ، شۇنداقلا ئۇلار يەنە باشقا ئۈسسۇللار ئارقىلىقمۇ Kishmish (كىشمىش) تەييارلايدىكەن ساپاق ـ ساپاق ئۈزۈملەرنى يەردىن تارتىپ تۇرۇسقىچە ئېسىپ قۇرۇتۇش يولى بىلەن قورىتىدىكەن مېنىڭچە ، بۇ ئۇسۇل تېخىمۇ ئۈزۈمنى پاكىز قۇرۇتىدىغان بىر خىل ئۇسۇل ئىكەن

بىر 25 مېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى ئۈزۈم بارىگى ئاستىدا دائىملىق ئىشقا ئايلىنىپ كەتكەن ئەھۋال تۇنۇشتۇرۇشنى ئاڭلىدۇق ئۈزۈم باراڭلىرىنى كاربىدور دەپ قاراشقىمۇ بولاتتى ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۈزۈم قويۇلغان بولغاچقا ، ئۈزۈم شاخلىرى بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ ، گىرەلىشىپ تام ۋە لا-

www.alma.cn

پاس هاسىل قىلغانىدى ئۇلار بەك قويۇق ئۇسكەچكە ، كۈن نۇرى ئۆتىمەيتتى سان ـ ساناقسىز ئۇرۇم ساپاقلىرى باراڭدا ساڭگىلاپ تۇراتتى بەزى جايلاردىكى ئۇزۇم ساپاقلىرى بەك يوغان بولغاچقا ، ئېڭىشىپ ئۆتۈشمىرگە توغرا كېلەتتى ئۇرۇم باربكى ئاستىغا بىرگە تونۇش بولۇپ قالغان ھېلىقىدەك شىرە قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا قوغۇن ـ تاۋۇز ۋە مېۋە ـ چېۋىلەر لىق تىزىلغانىدى شىرەنىڭ كەينى تەرىپىدە باغۋەنچىلىك مەيدانى ئىنقلابىي كومىتېتنىڭ بىرگە ئەھۋال تونۇشتۇرىدىغان مۇئاۋىن مۇدىرى ئۆرە تۇراتتى مەن تۇرغان جاينىڭ ئۇستۇنكى قىسمىدا سانجاق ـ سانجاق قىرىل ئۇزۇم ساڭگىلاپ تۇراتتى كىشىلەر بۇ خىل ئۇرۇم كېسىلگە شىپا ، بولۇپمۇ باللاردىكى قىرىتمىنى ياندۇرۇشقا شىپالىق ، دەپ قارايتتى شۇڭا ، ئۇرۇم دورىغا كېرەكلىك ئۆسۈملۈك دېيىلەتتى

بۇ باغۋەنچىلىك مەيدانى تۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇنىڭ تۇرپان شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 37 كىلومېتىر كېلىدىكەن 1955 ـ يىلى ئۇلار بۇ يەرگە مېۋىلىك كۆچەت قويۇشنى باشلىغان ، دەسلەپتە قويۇلغان كۆچەتلەرنىڭ تۇرى ئاران بىر قانچە خىللا بولغان ئىنقلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بىرگە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ بۇ مەيدانىنىڭ دېھقانچىلىق ، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى ۋە سانائەت ئىشلىرىغا جېنىنىڭ بارىچە بۇرغۇنچىلىق قىلغانلىقىنى ، ئەمما ھەر ئەھۋالنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى

ـــ بىر رەئىس خۇا گوفېڭغا ئەگىشىپ يېڭى ئۇرۇن سەپەرگە ئاتلىنىمىز ، ـــ دەپ تەكىتلىدى ئۇ بۇ مېنىڭ « يېڭى ئۇرۇن سەپەر » دېگەن ئاتالغۇنى چەت ـ ياقا ماكان شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم ئاڭلىشىم ئىدى

باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ 6000 مو تېرىلغۇ يېرى بار ئىكەن ، بۇنىڭ 3500 موسىغا ئۇرۇم تېلى قويۇلغان ، 450 موسىغا شاپتۇل ، ئالما ۋە ئۇرۇك كۆچەتلىرى قويۇلغان ، 600 موسى تېرىقچىلىققا ۋە ئوت ـ چۆپ يېتىشتۇرۇشكە ئىشلىتىلگەن 1100 موسىغا سۇۋادان تېرەك ۋە ئۇجمىلەر

www.alma.cn

قويۇلغان . مەيدان بويىچە 800 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىكەن 1977 ـ يىللىق ئۇزۇم مەھسۇلاتى 7 مليون جىك ، يەنى 3 مليون 500 مىڭ كىلوگرام بولغان ، 1978 ـ يىللىق مەھسۇلاتىنى 8 مليون جىڭغا يەتكۈزۈش پىلانلانغان بۇ مەيدان بۇلتۇر 260 تونىا مەھسۇلات ئېكسپورت قىلغان . 314 تونىا قۇرۇق ئۇزۇم ئىشلەپچىقارغان بۇ يىلمۇ يەنە شۇنچىلىك قۇرۇق ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىغان

بۇ مۇئاۋىن مۇدىر يۇقىرىقىلارغا ئۇلاپلا ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالدى :

بىرىنچى مەسىلە ، دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئەتراپىنى شېغىللىق ساي قورشاۋغا ئېلىۋالغان بولغاچقا ، مەيداننىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىشتە يېتەرلىك زېمىننىڭ يوقلۇقى ئىدى .

ـــ بىز تەگرىتاغ ئىچىدىن توپا توشۇپ كەلدۇق ، ـــ دېدى ئۇ بىزگە ، ـــ تاغدىن نۇرغۇن مايىاق ئەكەلدۇق . بۇلارنى شېغىلغا ئارىلاشتۇرغاندا ، ئۇزۇم تاللىرى ئوبدان ئۆسىدۇ شۇڭا ، 1964 ـ يىلىدىن بېرى ئىشلەپچىقىرىشىمىز يىلدا دېگۈدەك ئېشىپ كېلىۋاتىدۇ .

ئىككىنچى مەسىلە ، سۇ . بىز يۇلغۇن دەرياسىدىن سۇ باشلاپ كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىمىز ، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 0.5 كۇبېمېتر كېلىدۇ ئەمما ، سۇدىن پايدىلىنىش ھەھەتتە قىينىچىلىق بەك كۆپ بىر جەھەتتە ، پىڭ ـ پىڭ ئاپتاپتا سۇ تېز پارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ ؛ يەنە بىر جەھەتتە ، دەريا سۈيى قۇملۇق يەرلەردىن ئۆتكەندە زور مىقداردىكى سۇ يەرگە سىڭىپ كېتىدۇ رەئىس ماۋ زېدۇڭ : سۇ ئىشلىرى يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى دەپ كۆرسەتكەن . بۇ راستتىنلا مۇھىم بىر ھەقىقەت شۇڭا ، بىز 40 كىلومېتىر ئۇزۇلۇقتا ئۆستەڭ چاپتۇق . ئەمدى يېتەرلىك سۇغا ئىگە بولدۇق .

ئۈچىنچى مەسىلە ، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى بوران ۋە رەھىمسىز قۇيۇنىنىڭ بالاسى . بۇنىڭ بىزگە يەتكۈزىدىغان تەسىرى بەك چوڭ . بۇ بالايىئاپەتلەر كۆپىنچە 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدۇ . بىز دۇچار بولغان ئەڭ قاتتىق

www.alma.cn

بوران 1961 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈندىكىسى شۇ قېتىمقىسى 12 بال بولغاچقا ، يەر ـ جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ كەتتى ، بوران شېغىل ، تاشلارنى ئۇچۇرتۇپ ئۆزۈمزارلىقىمىزنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋەيران قىلىۋەتتى . ئەمما ، ئاشۇ قېتىملىق بوران بىزگە بىر ساۋاق بولدى بىز شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىھاتە ئورمان بەرپا قىلىشقا كىرىشتۇق ھازىرغىچە بەرپا قىلغان ئىھاتە ئورمىنىمىز 40 كۈادرات كىلومېتىرغا يەتتى

تۆتىنچى مەسىلە ، ئىشلەپچىقارغان مېۋە ـ چېۋىلىرىمىز ۋە ئۆزۈمـ لىرىمىزدىن تولۇق پايدىلىنىپ كېتەلمىدۇق ، بۇلاردىن نۇرغۇنى ئىسراپ بولۇپ كېتىۋاتىدۇ . ئەمما ، ھازىر ئەھۋال كۆپ ياخشىلاندى بىز كونـ سېرۋا زاۋۇتى قۇرۇپ ، ئېشىندا مەھسۇلاتلاردىن پايدىلىنىشقا كىرىشتۇق .

سىز مېۋە ـ چېۋە مۇتەخەسسىسى بولماي تۇرۇپمۇ ، زور مىقداردىكى ئېشىندا مېۋە ـ چېۋە ۋە ئۆزۈملەردىن پايدىلىنىشنىڭ مۇھىملـ قىنى چۈشىنىپ يېتەلەيسىز مانا بۇ تۇرپان رايونى ۋە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى بىر ئالاھىدىلىك جۈگگونىڭ بۇ چەت رايونى جۈگگونىڭ « تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش » دىكى ئىككىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ، يەنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا زور تۆھپە قوشالايدۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ۋە شىمالىدىكى تاغلارنى يىل بويى قاپلاپ ياتقان قارلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولىدىغان سۇلاردىن تېخىمۇ تولۇق پايدىلـ نالايدىغانلا بولسا ، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنى ۋە مېۋە ـ چېۋىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا غايەت زور مۇمكىنچىلىككە ئىگە . مۇشۇ جەھەتتە ، شۇنداقلا يەنە باشقا جەھەتلەردە شىنجاڭنى ئىستىقباللىق ماكان دەپ قاراشقا بولىدۇ

ھازىرقى زامانىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۇستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلىرى

ئېكسپېدىتسىيىچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپلا گۆھەر زېمىن دەپ قارىلىپ كەلدى . ئېكسپېدىتسىيىچىلەر كىرىش

www.alma.cn

بەك مۇشكۈلگە چۈشىدىغان مۇشۇ جايدىن ئىبارەت بىر بوشلۇقنى تولدۇرۇش كويىدا ئۆز ئارا رىقابەتكە چۈشۈشتى . شىنجاڭ چۆل ـ باياۋان ۋە تاغلىق ماكان بولغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ رىقابەتلىرى جاپا ـ مۇشۇققەتكە تولدى .

شىنجاڭ رايونىدىكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 30 يىلىدا ئېلىپ بېرىلدى . قاقاسلىق بولغاچقا ، بۇ يەرگە كىرىش ناھايىتى تەس بولسىمۇ ، ئادەمنى ئۆزىگە بەكمۇ جەلپ قىلاتتى شۇڭا ، بۇ جاي ئادەمنى روھلاندۇرىدىغان ، سايىاھەتكە قىزىقتۇرىدىغان ، كىشىلەرنىڭ تەسىرىدىكى كارامەت ياخشى تېما بولۇپ قالغانىدى . يېپەك يولىدىكى تاشلاندى شەھەرلەر كۆمۈلۈپ قالغان مەدەنىيەتنىڭ بايقىلىشى ، قولىيازمىلار ۋە تېخىچە مەلۇم بولمىغان تىللارنىڭ بايقىلىشى دۇنيانى لەرزىگە سالدى مانا بۇلار شىنجاڭنىڭ ــ شۇ چاغلاردا « شەرقىي تۈركىستان » دەپ ئاتىلىدىغان بۇ جاينىڭ ــ نامىنى تەتقىقات ساھەسىدە راسا چىقاردى .

ئەمدىلىكتە بولسا ، ئېكسپېدىتسىيە قىلىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتكەنىدى ــ گەپنىڭ توغرىسىنى قىلغاندا ، ئىلگىرىكىدەك ئېكسپېدىتسىيە قىلىدىغان زامان ئۆتۈپ كەتكەنىدى . ئەمما ، بايقاش دەۋرى ئۆتۈپ كەتكىنى يوق . تەكلىماكان چۆللىرىدىكى قۇم باربخانلىرى ۋە چۆلنى ئوراپ تۇرغان سېرىق توپىلىق تاغلاردىكى ئۆگكۈرلەردە ھېلىھەم نۇرغۇنلىغان سىرلارنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقى شەك ـ شۈبھىسىز ئىدى ئاشۇ سىرلار ئېچىلىدىغان بولسا ، تارىخ تەتقىقاتى ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنى يېڭىۋاشتىن باھا بېرىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولاتتى .

شىنجاڭدىكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرىنى چەت ئەللىكلەر ئېلىپ بارغانىدى . ئاشۇ ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئىچىدە مۇھىم شەخسلەردىن روسىيىلىك پېرژېۋالسكىي ، ئەنگلىيىلىك ستەين ، گېرمانىيىلىك كرۇمۇېدېل ۋە لېكوك ، فرانسىيىلىك پېللىئوتلار بار ، ئەڭ كېيىنكىسى ، ئەمما ئەڭ مۇھىملىرىدىن ئەمەس دېگىلى بولمايدىغان شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىنمۇ

www.alma.cn

بار ئىدى ئەگەر ئىكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىدىغان بولساق ، بۇ ئىسىملىك ناھايىتى ئۇزۇن تىزىلىدۇ بەزى ئىكسپېدىتسىيىچىلەر ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى مەقسەت قىلمىغان بولۇپ ، مەلۇم ئەھۋالدا ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا سىياھەتكە كېلىشى زوراۋانلىق سىياسەت ، ئىستراتېگىيىلىك مەنپەئەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ياكى پەقەت قىزىقىش تۇيۇقىدىنلا بولغانىدى جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ نۇقتىنى ھېس قىلغانلىقىدا شۇبھە يوق ، ئەمما شۇ چاغلار جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىچارە ئەھۋالدا تۇرغان مەزگىل بولغاچقا ، شۇ چاغدىكى جۇڭگولۇقلارمۇ شۇنداق پائالىيەتلەرگە پاسسىپ ھالدا بىر چەتتە قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى سۇېن ھېدىن ئىكسپېدىتسىيە خىرمىتىگە جۇڭگولۇق تەتقىقاتچىلارنى تۇنجى قېتىم قاتناشتۇرغان چەت ئەللىك ئىكسپېدىتسىيىچى ئىدى

شىنجاڭدىن چەت ئەلگە ــ مۇھىملىرىنى مىسال كەلتۈرسەك ، لوندون ، بېرلىن ، سانت ـ پېتېربورگ ، پارىژ ، ستوكھولمغا ــ يۆتكەلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىغا دائىر يادىكارلىقلارنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ لېكوك گېرمانىيە تۇنجى ئىكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكىلەرنى باشلاپ ، 1902 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1903 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا تۇرپان رايونىدا ئىكسپېدىتسىيە ، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ، گېرمانىيىگە 46 ياغاچ ساندۇقتا ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى دۆلىتىگە يۆتكەپ كەتكەن ، ھەربىر ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقى 37.5 كىلوگرام كېلەتتى ؛ لېكوك باشلاپ كەلگەن 2 ـ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكىلەر 1904 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1905 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە يۇقىرىدا تەكشۈرۈلگەن جايلارنى يەنە قېزىش ئارقىلىق ، دۆلىتىگە 103 ياغاچ ساندۇققا قاچىلانغان نەرسىلەرنى ماڭغۇرغان ، ھەربىر ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 100 كىلوگرامدىن 160 كىلوگرامغىچە كېلەتتى ؛ لېكوك باشلاپ كەلگەن 3 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكىلەر 1905 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1907 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە بۇ يەرگە كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار قاچىلانغان 128

www.alma.cn

يـاغـاچ سـاندۇقنى دۆلىتىگە ماڭغۇرغان ، ھەربىر ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقى 70 كـىلوگرامدىن 80 كىلوگرامغىچە كېلەتتى ؛ 1913 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1914 ـ يـىـلـى 2 ـ ئايـغـىچـە بـولـغـان ئەڭ ئاخـىرقى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە قـېـرىۋالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاچىلانغان 156 ساندۇقنى دۆلىتىگە مـاڭـغـۇرغان ، ھەربىر ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقى 70 ـ 80 كىلوگرام كېلەتتى

1915 ـ يـىـلـى 2 ـ ئايـنـىڭ باشلىرىدا ستېين بىر تۆگە كارۋىنىنى تـۇرپـاندىن يولغا سالغان ، كارۋان ئالدى بىلەن قەشقەرگە بارغان ، ئۇنىڭ ـ دىـن كـېـيىن قەشقەر ئارقىلىق ھىندىستانغا ماڭغان بۇ كارۋاندا 45 تۆگە بـار بولۇپ ، ئۇلارغا 141 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئارتىلغان بۇنىڭ سـانـى بـۇنـىـڭدىن بىر يىل ئىلگىرى ماڭغۇرۇلغان ساندۇق سانىغا باراۋەر كـېـلـەتتى ئاشۇ ساندۇقلارغا تۇرپاندىكى خارابىلاردىن قېزىۋېلىنغان كـە ـ چـىـك ـ كىچىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاچىلانغان بولۇپلا قالماستىن ، بـەـلـكى يەنە سىرىق توپىلىق تاغ ئۆڭكۈرلىرىنىڭ تاملىرىدىن ئويۇپ ئېلىنـ ـ غـان رەسـىـمـلـەرمۇ قاچىلانغانىدى رەسىملەرنى ئويۇۋالغان تامدا نۇرغۇن ئويـمـان ئىزلار قېپقالغان ، بۇ ئىزلارنى ھازىرمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ تـۇرپـان ئاھالـىـسـى ئۇلارنـى « قـاراقـچـىلار » دەپ ئاتـىـغـان ، جـۇڭـگو تـەـتـقـىقاتچىلىرى بولسا ، ئەنە شۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنىڭ جۇڭگو مۇـ زېـيىدا ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت پاكىتقا قارىتا ئۇمىدسىرلىنىش ھېسسىياتىنى يـوشۇرالمايدۇ ستېين جۇڭگونىڭ فەن دارىن دەيدىغان بىر ئەمەلدارىنىڭ بـۇنـىـڭغا بـولـغـان ئىنـكـاسـىـنى بايان قىلغان فەن ئارخېئولوگىيە ۋە ئۇنـىـڭغامۇناسىۋەتلىك ساھەدىن خەۋىرى يوق ئادەم ئىكەن ئۇ ستېيندىن ئاشۇ مـەدەنـىـيـەت يـادىـكـارلـىـقلىرىنىڭ قاچانقى نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى ، خـارابـىلىكتە بايقالغان ماتېرىياللارغا نېمىلەرنىڭ خاتىرىلەنگەنلىكىنى ، ئۇـ نـىـڭ زادى قانداق يېرىق ئىكەنلىكىنى سورىغان شۇ چاغدا ستېين ئۆزىمۇ بـۇ ھەقـتـە ئانچە جىق نەرسىنى بىلمەيدىكەن ، چۈنكى مەدەنىيەت يادىكار ـ لـىـقـلـىـرى تـېـخـى ئـىـلـىـم ـ پەن ساھەسىگە يەتكۈزۈپ بېرىلمىگەنىدىَ شۇنداقتىمۇ ستېين ئۆرىنىڭ بىلگىنى بويىچە ئوبدان جاۋاب بەرگەن فەن دارىـن بـىـر يـەـرـدـە ئويلانـغاندىن كېيىن : « ئۇنداقتا سىر بۇ ماتېرىياللارنى

www.alma.cn

نېمىشقا غەربتىكى شۇنچە يىراق دۆلەتكە ئېلىپ كېتىسىز ؟ » دەپ سورىغان ستەين بۇنىڭغا لايىقىدا جاۋاب تاپالماي قېلىپ ، نېمە قىلىشنى ئۇقماي تەڭلىكتە قالغان مۇبادا ئۇ بۇ ماتېرىياللارنى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان يېتەرلىك بىلىم پەقەت غەربتىلا بار دەي دېسە ، فەن داۋىنغا ھاقارەت قىلىنغان بولاتتى ، شۇنداقلا يەنە جۇڭگو مەدەنىيىتىگىمۇ ھاقارەت قىلىنغان بولاتتى شۇڭا ، ستەين گەپنى تېخىمۇ ئەمەلىي مەسىلىلەر ئۈستىگە بۇرىغان

شۇنىسى شەك ـ شۇبھىسىزكى ، ستەين ، لېكوك ، كرومۋېدىل ، پېللىئوت ، سۆپن ھېدىنلار ، شۇنداقلا روسىيىلىك ئارخېئولوگلار (ئۇلار ئۆزلىرىنى نىجاتكار ـــ بىر خىل مەدەنىيەتنى ساقلىغۇچىلار دەپ قارايدۇ) نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كېتىش جەھەتتە قىلغانلىرى بىر تۈرلۈك مەدەنىيەت ئۆچۈن قىلىنغان مۇلازىمەتتىنلا ئىبارەت ئارخېئولوگىيە جەھەتتە بايقالغان ئەنە شۇ مەدەنىيەت بۇيۇملىرى يۈزىسىدىكى مۇزېيلاردا ناھايىتى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىنغان ئۇلار ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا قۇربى يېتىدىغان مۇتەخەسسىسلەرمۇ ئاشۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوڭايلا كۆرەلەيدىغان بولغان بۇ مۇتەخەسسىسلەر ئۇزۇن رامانلاردىن بېرى كىشىلەر تەرىپىدىن تاشلىنىپ قالغان مۇشۇ مەدەنىيەتنى بايقاشقا ھەمدە بۇ جەھەتتە چوڭقۇر بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا بەك تەشنا ھەم تەقەززا بولغان ئۇلار جۇڭگونىڭ تەتقىقاتىغا ھۆرمەت قىلىدۇ ئەمما ، غەربنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بۇ زامانغا لايىق ئەمەس ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنۇمسۇز ياخشى ئەمەس ئىكەن ، غەربنىڭ تەتقىقاتى چەكسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەن ، شۇنداقلا ئۆزىگە ناھايىتى تەمەننا قويىدىكەن ، ئۇلارنىڭ قارىشى بويىچە شىنجاڭدا ئېرىشكەن ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشنى غەربتىلا تەتقىق قىلىشقا بولىدىكەن

تۇرپانلىقلارنىڭ بېرەكلىك رەسىملەرنى قوموزۇۋېلىپ چەتكە ئەپكەتكەنلىكتىن غەزەپلىنىشىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس ، بۇ خۇددى بىر چەت ئەللىكنىڭ 16 ـ ئەسىردە دۆلىتىمىز (شۇبىتسىيىنى دېمەكچى) گە

www.alma.cn

كىلىم قەدىمكى چېركاۋنىڭ تېمىغا سىرىلغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى رەسىمنى ئويۇپ ئېلىپ ، ياغاچ ساندۇققا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ئېلىپ كەتكەنىگە ئوخشاش بىر ئىش ئىدى ژان مىرداللمۇ ماڭا ئوخشاشلا كۆزقاراشتا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنى تېخىمۇ كەسكىن قىلىپ سۈرەتلەپ بەرگەنىدى دەرۋەقە ، ھازىرقى شۆبۈتسىيىدە خۇددى بۈگۈنكى شىنجاڭدىكىگە ئوخشاش تام رەسىملىرىنى ئېلىپ كېتىش تامامەن مۇمكىن ئەمەس ، ئۇنداق ئىشلار خەلق ئۇنداق ئىشلارغا ھېچقانداق ئىنكاس قايتۇرمايدىغان ، ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنداق ئىشلارغا چولىسى تەگمەيدىغان ۋە ياكى ناھايىتى يىراقتا تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمرانلار چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇنداق نەرسىلەرنى قېزىشىنى پەرۋاسىرلىق بىلەن تەستىقلايدىغان ، شۇنداقلا زادى نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكى بىلەن كارى بولمايدىغان چاغلاردىلا يۈز بېرىدۇ ۋە ياكى يۈز بېرىشى مۇمكىن دەپ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ بۇنداق ئەھۋاللار بۇرۇن نۇرغۇن جايلاردا ـــ مىسىر ، مېسوپوتامىيىدىمۇ كۆرۈلگەنىدى بۇنداق قىلمىشلارنى ئاقلاش ھەرقانداق يەردە ئوخشاش بولىدۇ ئاشۇنداق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بارلىقى بايقالغان دۆلەتلەر ، ئۆرلىرىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ، تەتقىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ ، شۇنداقلا ئاشۇنداق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشقا تاقىتى تاق بولۇپ كېتىۋاتقان خەلقئارا تەتقىقاتچىلارغا ئۇلارنى تەتقىق قىلدۇرۇشقا قادىر بولالمايدۇ ئەگەر شىنجاڭدىكى ئاشۇ بىر تۈركۈم ماتېرىياللار بولمىغان بولسا ئىدى ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت بىلىملىرىمىز نەدىن كېلەتتى ؟ ئۇ ھالدا جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا دېگىر ئارىلىقىدىكى يىپەك يولى ھەققىدىكى بىلىمىمىز ئىنتايىن كەمچىل بولغان بولاتتى بىزگە مەلۇم بولغان يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ھەققىدىكى مانى دىنى ۋە نېستورى دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتكەنلىكى ھەققىدىكى بىلىملىرىمىرمۇ مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى . ئىلگىرى ئاشۇ دىنلار ئۆز قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلاردا كەڭ تارقالغانىدى ۋەھالەنكى ، ھەرخىل مەدەنىيەت ھەققىدىكى بىلىملىرىمىز

www.alma.cn

هازىرمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئېھتىمال بەزىلەر بۇنىڭدىن شۇنداق قىلىشقا ئەرزىمىدۇ - يوق ، دەپ گۇمان قىلىشى مۇمكىن مانا بۇ بىزنى ئىلىم - پەنگە يۈزلەندۈرۈپ ، ئۇنىڭ ماھاھىيىتىنى تەتقىق قىلدۇرىدىغان پىرىنسىپلار تەتقىقات چۈشەپ قويۇشنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ، چەكلەشكىمۇ يول قويمايدۇ ، شۇنداقلا تەتقىقاتتا كۈتۈپ ئولتۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ تەتقىقاتچى ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ھامان « قاينىق ھېسسىيات » دەپ ئاتىلىدىغان نەرسىلا مەۋجۇت مانا بۇ شىنجاڭدا ئېكسپېدىتسىيە ساياھىتى ئېلىپ بېرىلغاندىكى ئەھۋال

بۇ دونكى كۈندە ، ئېكسپېدىتسىيە ئۇستىدىكى بارلىق تەتقىقاتلارنى جۇڭگولۇقلار ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ ئىلگىرى قېزىلغان خارابىلار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قېزىش ئىشلىرىنى جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى قىلىۋاتىدۇ بىراق ، ئۇلار ئېرىشكەن نەتىجىلەر كۆپ ئەمەس ئۇلارنىڭ تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى — جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك نۇقتىلار ۋە جايلار ئالدىراشنىڭ ھاجىتى يوق قۇرغاق چۆل - بايابان ۋە شىنجاڭنىڭ قۇرغاق ھاۋا كىلىماتى تېخى بايقالمىغان يەر ئاستىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ناھايىتى ئوبدان ساقلىماقتا ، ھەتتا بىزنىڭ مۇرىيىلىرىمىزنىڭ ھازىرقى ساقلىغۇچىلىرىدىنمۇ ئوبدان ساقلىماقتا

پۈتكۈل تۇرپاننىڭ ھەممىلا يېرى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نۇقتىسى بولۇپ ، بۇ جايلار ئاشۇ رايوننىڭ تارىخىنى ئىگىلەشتە ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشتى ئۇلار تۇرپان بوستانلىقىدا ئولتۇراقلاشقان ھەر مىللەت خەلقنىڭ ، بۇ يەرگە كېلىپ ، كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ، دۆلەت قۇرغان ئەجدادلارنىڭ ئاشۇ دۆلەتلەرنى باشقا مىللەتلەر نابۇت قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان بۇ يەردە خرىستوس دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ھىندى - ياۋروپالىقلار ئۆتكەن مىلادى 700 - يىلى ، تۇركلەر كۈچلۈك ئىمپېرىيە قۇرغان بۇگۈنكى ئېۋىرغول قاتارلىق جايلاردا ئۇنىڭ خارابىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ بىراق ، ئاشۇ ئەسرلەردە جۇڭگو تۇرپان رايونىغا قىسمەن ياكى تولۇق ئىگە بولۇپ كەلگەن ئۇلار بۇ يەرنى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم بىر جاي دەپ

www.alma.cn

مانا بۇ ئارخېئولوگلارنىڭ تۇرپان بوستانلىقىغا قىرىقشىدىكى تاۋ-رىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئالدى بىلەن كەلگەنلەر روسىيىلىكلەر بولۇپ، ئۇلار نۇرغۇن قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى سان - پېتىربۇركقا ئېلىپ كەتكەن، ئۇنىڭ كېيىندىلا نېمىسلار، فرانسۇزلار ۋە ئىنگلىزلار كەلگەن، ياپونىيىلىكلەرمۇ بۇ ئەسەبىيلەرچە قېزىش رىقابىتىگە قاتناشقان ستەين بۇ يەرگە كېلىشىنىڭ ئالدىدا، گېرمانىيىلىك لېكوك، كرۈمۇېدېللار ئۆزلىرى-نىڭ قېزىش ئىشىنى ئاخىرلاشتۇرغان ھەمدە تونىلىغان تام رەسىملىرىنى ئېلىپ كېتىپ، بېرلىندىكى ئىنسانلار مەدەنىيەت ئېلمىي مۇزېيىنى رىنناتى-لىگەن — بۇ جاي چوقۇم بىخەتەر جاي ئەمەس ئىدى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدا، ئاشۇ تام رەسىملىرى بۆلۈنۈپ ساقلانغاچقا، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان ئاۋرىل ستەين ئۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر رىممىسىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بۇرغۇن-چىلىق جاۋابكارلىقىدىن ئىنتايىن قايغۇرۇپ مۇنداق دەپ يازغان: « لېكوك بىلەن كرۈمۇېدېلىنىڭ يارەمچىسى، 〈 تېخنىكا خادىمى 〉 بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلارغا خىرمەت قىلغان ياشانغان ماتروس غاز تۇمشۇق چوت ئارقىلىق تامدىكى رەسىمنىڭ ئىككى يېنىنى رەھىمسىزلىك بىلەن كەلسە - كەلمەس چوقۇپ كولاۋەرگەن پەرىزىمچە بۇ ئىككى ئا-لىمدىن مەيلى لېكوك بولسۇن ياكى كرۈمۇېدېل بولسۇن، بالتىس ئىسىملىك بۇ ئادەمنىڭ خىرمىتىگە يېتەكچىلىك ۋە نازارەتچىلىك قىلمى-غان »

بىر تۇرپانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى باغۋەنچىلىك مەيدانىدىن ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ مەشھۇر خارابىلىكلەردىن بىرى يارغولغا قاراپ يول ئالدۇق بۇ كۈن خېلىلا ئىگىلگەن چاغ ئىدى يول خېلى ئۇزۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مېڭىشىمۇ تەس ئىدى، بىر يوللىرى تار بىر قانچە مەھەللىدىن ئۆتىتۇق ئېتىرلىقلار ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن ئۆتكەندىن كېيىن، يول بارغانسېرى تارىيىپ، ئاخىرىدا ماڭغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى مەھەللە ئادەملەر بىلەن تولغانىدى ئۇلار ئۆيلىرىدىن چىقىپ كۆركەم،

www.alma.cn

ئازاده ، جۇڭگو ئاپتوموبىلدا ئولتۇرغان بىزدىن ۋە قىزىل بايراق چىقىرىلغان ساقچى ئاپتوموبىلىدىن زوقلانماقتا ئىدى بۇلار ساپ ئۇيغۇرلار ئىدى ، نۇرغۇن ئاياللاردا بېزەكلىك تاملىرىدا سىزىلغان كۇتكۇچى ئاياللارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى لېكوك بىلەن كرۇمۇپدېل ئاشۇ تام رەسىملىرىنى تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن ھەمدە « ئىدىقۇت » ۋە « ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ـ سەنئىتىگە دائىر رەسىملەر » دېگەن كىتابلىرىدا ئېلان قىلغانىدى لېكوك مۇشۇنداق چىراي شەكىلنى eldle Franen sesichter (ئاياللارنىڭ ئىپپەتلىك يۈز ـ چىرايى) دەپ ئاتىغانىدى شەك ـ شۈبھىسىزكى ، تۇرپان ئاياللىرى شىنجاڭدىكى ئەڭ گۈزەل ئاياللار ھېسابلىنىدۇ مانا بۇ ھېلىقى گېرمانىيىلىك ئىككى ئارخېئولوگنىڭ ئىنتايىن ئىنچىكىلىك بىلەن خاتىرىلىگەن تەسىراتىدىن ئىبارەت

بۇ خارابىلىكنىڭ تۆت ئەتراپى يېشىل ئېكىنزارلىق ئىدى بىز چۈشكەن جۇڭگو ئاپتوموبىلى قېلىن پوپۇس توپىلىق يولنى ناھايىتى تەسلىكتە بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن ، يارغولنىڭ ئاساسلىق سەيناسى ⑩ غا يېتىپ كەلدى بۇ جاي تاشلىنىپ قالغان ، شەكلى غەلىتە شەھەر خارابىسى بولۇپ ، ئولتۇرۇپ كېتىۋاتقان كەچكى شەپەق نۇرىدا گويا ئاي نۇرى چۈشكەن مەنزىرە رەسىمگە ئوخشاش كۆرۈنەتتى ئاساسلىق سەينانىڭ ئورنى قەدىمىي يارغولنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ ، غايەت چوڭ ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ ئېگىز تاملىرىنىڭ قالدۇقلىرى ھېلىمۇ ساقلىنىپ تۇراتتى بىر ئۇزۇك قاشتا بۇد قويىدىغان تام تەكچىسىدىن تۆتى بار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىككىسى قۇرۇق ئىدى ئۇنىڭ ئىچىدىكى بۇدنى باشقىلار ئوغرىلاپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئۇنداق بولۇشمۇ ناتايىن ئۇلارنى ئىسلام دىنىنىڭ تىرىك ئادەملىرىنىڭ رەسىملىرىنى سىزىشنى مەنئى قىلىش ، بۇدقا چوقۇنۇشقا قارشى تۇرۇش ھەقىقىدىكى دىنىي قائىدىگە ئەمەل قىلىدىغانلار چېقىۋەتكەن بولۇشمۇ مۇمكىن . قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، بۇ ھېلىقى ئىككى بۇد تەكچىسىدىكى بۇدنىڭ تۆۋەن قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان بىراق ، شۇنىمۇ

www.alma.cn

ئېتىراپ قىلىش زۆرۈركى ، بۇ ھەقتە يەنە يىللارنىڭ ئۆتۈشى نەتىجىسىدە ، بۇدلار چىرىپ كاردىن چىقىپ ، پۈتكۈل خارابلىكنى قاپلاپ كەتكەن يۇمشاق توپىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن ، دەيدىغان تېخىمۇ ئاددىي چۈشەندۈرۈشلەرمۇ بار . ئاشۇ بۇدلار بىر خىل كۈل رەڭ خىش بىلەن سىرىق توپىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن ياسالغان مۇبادا ئۇلار تۇر-پاندىكىدەك ئىنتايىن قۇرغاق ، چۆللۈك ھاۋا كىلىماتىدا بولمىغان بولسا ، ئۇلارنىڭ بۇ كەمگىچە ساقلىنىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى

ئۇزۇن زامانلار مۇقەددەم ، يارغولنىڭ ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان كۆلىمى زور بىر ماكان ئىكەنلىكىنى ، كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە ، موڭغۇللار تەرىپىدىن ــ مۇبادا ئۇلار موڭغۇللار بولغان بولسا ــ ۋەيران قىلىۋېتىلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرگىلى بولىدۇ . ئاساسلىق سەينادا ئۇيغۇر باشقۇرغۇچى شەھەرنىڭ تارىخىنى بىزگە تونۇشتۇردى ئۇنىڭ خارابلىك ھەققىدىكى سۆزىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ مەزمۇنى بۇ شەھەرنىڭ جۇغگو تا-رىخىدىكى ئورنى ئۈستىدە بولدى . قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ھەققىدە ئانچە كۆپ گەپ بولمىدى . ئەمما ، خارابلىكنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇلارنىڭ تا-رىخى مانا دەپ كۆرۈنۈپلا تۇراتتى . مەن بۇ قەدىمكى شەھەرنى ئاسراش يۈزىسىدىكى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدىغان ئالامەتلەرنى كۆرەلمىدىم . ئۇلارنىڭ ئۇ يەرنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى سەينىغا بارىدىغان ئاساسلىق يولنى خام كېسەك بىلەن ياساۋاتقانلىقىنىلا كۆردۇم . ئېھتىمال بۇ كەلگۈسىدە ھەر تەرەپتىن كېلىدىغان سايياھەتچى-لەرگە قولاي بولسۇن ئۈچۈن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن .

بىز ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ كەلگەن يولنىڭ بىر ــ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان مەھەللىلەرنى ئارىلاپ قايتتۇق ، كەلگەن چېغىمىزدىكىگە ئوخشاش چىرايلار بىلەن ئۇچراشتۇق ئۇلار ناھايىتى بۇرۇنلاردا ئەنە شۇ مۇستەھكەم قەلئەلەر بىلەن مەھكەم قوغدالغان شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىمىدۇ ؟ ئۇلارنىڭ چىرايى مېنى يەنە بىر نۆۋەت ئۆزىگە قاتتىق مەھلىيا قىلىۋالدى . ئۇلارنىڭ مەن گېرمانىيە ئارخېئولوگىلىرىنىڭ تۇرپاندا ئېكسپېدىتسىيە ، تەكشۈرۈش ئېلىپ

www.alma.cn

بارغانلىقى توغرىسىدىكى چوڭ تېپتىكى سۇرەتلەر توپلىمىدىن كۆرگەن چىرايلار ئىكەنلىكى يادىمغا كەلدى

بىر تۇرپان ناھىيە بازىرىغا يېتىپ بارغىنىمىزدا قاراڭغۇ چۈشكەنىدى كىشىلەر ئېلېكتر چىراغلىرى يورۇتۇپ تۇرغان كوچىلارغا چىقىۋالغان ، ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يۇقىرى ئاۋازلىق رادىئو كارنىيىدىن تاللانغان مۇزىكىلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى تۇرپان ناھىيە بازىرىدا 20 مىڭ ئاھالە بارلىقىنى ، مەزكۇر رايوننىڭ جەمئىي 140 مىڭ ئاھالىسى بارلىقىنى بىلىپ بەكلا ھەيران قالدىم بازاردىكى قايناق ھاياتقا قاراپ بۇ ئىككى سانىنىڭ دەل بىر ـ بىرىنىڭ ئەكسى ئىكەنلىكىنى قىياس قىلدىم مېھمانخانىدا تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئۇسلۇبىدىكى زىياپەت بىزنى ساقلىماقتا ئىدى : مۇشۇ جايىنىڭ ئېسىل تائامى بولغان بىر لىگەن قوي گۆشى بېسىلغان مايلىق پولۇ تەييارلانغانىدى بىر ئۇلارنى جۇڭگو پۈتۈن ئىچكەچ يېدۇق ، پۈتۈنىڭ تەمى ناھايىتى ئوبدان ، پۈرىقىمۇ بەلەن ئىدى زىياپەتتىن كېيىن ، ئۇلار بىزنى رەڭدار ئۇيغۇر كىيىملىرىنى كىيىگەن يەرلىك ئارتىسلار ئورۇندىغان ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن كۈتۈۋالدى ئۇلار ماۋ رېدۇڭنى كۈيلەيدىغان بىر مۇنچە ناخشىلارنى ئېيتتى ئاشۇ ناخشىلارنىڭ ئىچىدە « رەئىس ماۋ زېدۇڭغا گىلەم تەقدىم قىلىمىز » دېگەن بىر ناخشا ، « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نى ئەيىبلەيدىغان يەنە بىر ناخشىمۇ بار ئىدى

مەن شۇ كېچىسى ياخشى ئۇخلىيالمىدىم سىم كارىۋات راستىنلا ئادەمنىڭ جېنىنى قىينايدىغان بىر خىل سايمان ئىكەن مەن ئەتىگەن سائەت بەش يېرىمدىلا ئورنۇمدىن تۇرۇپ كەتتىم . شۇ چاغدىكى ھاۋا ئادەمگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى سائەت يەتتە ئەتراپىدا تاڭ ئاتتى ، شۇنىڭ بىلەن تۇرپان تارىخىي تەقىقاتىدىكى يېڭى بىر كۈن باشلانىدى .

بىز ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ، ئىدىقۇتقا قاراپ يولغا چىقتۇق قەدىمكى شەھەر ئىدىقۇت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « ئىدىقۇت شەھرى » ⑪ دېيىلىدۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى سېرىق چاڭ ـ توزان بېسىپ كەتكەنىدى قەدىمكى شەھەر تۇرپانىنىڭ شەرقىي جەنۇبى

www.alma.cn

تەرىپىدە ئىدى ئۇ يەرگە ناھايىتى ياخشى ياسالغان ئاسفالت يولدا ئاپتوموبىل بىلەن بىر سائەتتىلا يېتىپ باردۇق بۇ يول شەرقتە قۇمۇل، لەنجۇ ۋە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە باردىغان غول قاتناش لىنىيىسى، بۇرۇندىن تارتىپ ھۆكۈمرانلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان چوڭ يول ئىدى بىر تۈرپان ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى بىر قانچە زاۋۇتنى بېسىپ ئۆتتۇق، ئۇنىڭ بىرى يېنىك سانائەتكە تەئەللۇق زاۋۇت؛ يەنە بىرى ئېشەك ھارۋىسى ياسايدىغان زاۋۇت ئىكەن، ئېشەك ھارۋىسىنىڭ چاقىنى ۋېلىسىپىتنىڭ چاقىدىن ياسايدىكەن، مۇنداق ئېشەك ھارۋىلىرىنى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئۇچراتقىلى بولىدۇ بۇ يول ھاياتلىقىتىن زادىلا ئەسەر بولمىغان ناھايىتى ئۇزۇن بىر تاشلىق سايدىن ئۆتىدىكەن يولنىڭ سول تەرىپىدە ئاپئاق قار قاپلىغان بۇغدا چوققىسى بار بولۇپ، ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا نۇر چاقنىتىپ تۇراتتى ئاپتوموبىلىمىز ئوڭغا بۇرۇلۇپ، بىر نەچچە مەھەللىدىن ئۆتتى مەھەللىدىكى ئۆيلەر ئۇيغۇر پاسونىدىكى پاكار خام كېسەكلەر بىلەن سىلىنغان ئۆيلەر ئىدى ئارقىدىنلا ئىدىقۇت شەھىرىگە كەلدۇق ناھايىتى يوغان بىر تاختايغا ئىدىقۇت شەھىرى دېگەن سۆزلەر خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە يېزىپ قويۇلغانىدى ئاشۇ تاختايدىكى مەزمۇنلاردىن شۇنى ئۇقتۇقكى، ئىدىقۇت شەھىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردە بەرپا قىلىنىپ، مىلادى 14 ـ ئەسىردە خارابلاشقان، بۇ شەھەر 1500 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن ئەنە شۇ يىللاردا، بۇ يەردە شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلىدىن مىلادى 220 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى بۇ يەردە تۇرغان، ئەسكەرلەر نوقۇللا قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ھەمدە بۇ يەردە تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلغان ئىلگىرى ئىدىقۇت شەھىرى جۇڭگو فېئودال تەپرىقچى خانلىقىنىڭ ـــ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ـــ پايتەختى بولغان 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى بولغان، شۇڭا «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتالغانىدى ئىدىقۇت ـــ ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىنىڭ نامى

ئالما تور بىكىتى
www.alma.cn

هېلىغىچە ساقلىنىپ قالغان سېپىل ئىچىدە خان سارىيى ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىش بېجىرىش ئىشخانىلىرى ، بۇتخانا ، شۇنداقلا بازار ، رەستە ۋە سەينالار بار ئىكەن بۇگۈنكى كۈندە بۇلار خارابلىككە ئايلىنىپ كېتىپتۇ

شۇ ئەسنادا ئىدىقۇتتا قاتتىق بوران چىقىپ كەتتى . ئاسماننى خارابلىكتىن كۆتۈرۈلگەن سېرىق چاڭ ـ توزان قاپلاپ كەتتى بىز ئاپتوموبىلغا چۈشۈپ خارابلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ ماڭدۇق . بۇ ئادەمدە بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغاندەك ، ئەرۋاھلار ئالدىدا ئەدەبسىزلىك قىلىپ قويغاندەك ، سېزىم پەيدا قىلاتتى ماڭا ھەمراھ بولغۇچى ئىلگىرى ئىدىقۇت شەھرىنىڭ مەركىزىگە بارىدىغان يولغا ئاساڭالت ياتقۇزۇش پىلانلانغانلىقىنى ، بىراق ئۇلارنىڭ بۇنى غەلىبىلىك ھالدا توسۇپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى . بەزى ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر بۇ يولغا ئاسفالت ياتقۇزغاندا ئۇ بەك زامانۇىلىشىپ كېتىدۇ ، دەپ قارايدىكەن ئىدىقۇت شەھرى 1961 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن رەسمىي قوغدىلىنىدىغان ، دۆلەت دەرىجىلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىسى قىلىپ بېكىتىلگەن . بۇ قارارنىڭ پايدىسى شۇكى ، ئاشۇ يەردە ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەر ئەمدى ئۇنى خالىغانچە قازالمايدىغان ، دېھقانلار شەھەر ئىچىدىكى توپىنى ئالالمايدىغان بولغان .

ئىدىقۇت شەھىرىدە ئادەمىزات بولمىسمۇ ، لېكىن ئۇ ئادەمگە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ بىز بۇدخانا ئۇستىگە چىقتۇق ئۇ يەردىن قەدىمكى شەھەرنى تولۇق كۆرگىلى بولاتتى قەدىمكى شەھەرنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن ئۈچ ئىنگلىز مىلى ئۇپچۇرىسىدە كېلىدىكەن دېھقانلار ئۇنىڭ يانلىرىنى قېزىپ يۇرۇپ بۇزۇۋەتكەن بولسىمۇ (بۇ يەردىكى دېھقانلار ئۆزلىرىگە ئۆي سالغاندا پىششىق خىشقا موھتاج بولغاچقا ، ئۇ يەرنى قازغان) بىر بۆلۈم ئېگىز سېپىللار ھېلىھەم مەزمۇت تۇراتتى . بۇتخانىنىڭ بۇت تەكچىلىرى قۇپقۇرۇق ئىدى . ئۇلاردىن بۇ يەردە تام رەسىملىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سورىسام « yoq » (يوق) دەپ جاۋاب بەردى . بىز « دەم ئېلىش ئۆيى » (قەدىمكى شەھەر سىرتىغا سېلىنغانلىكەن ، بۇ ئۆينى ئۇلار شۇنداق دەپ ئاتايدىكەن) دە بىر پەس ئارام

www.alma.cn

ئالغاندىن كېيىن ، ئېكسكۇرسىيەمزنى ئاخىرلاشتۇردۇق بىز ئۇ يەردە ئىدىقۇت شەھىرى ئۇستىدە ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە پاراڭ سېلىشتۇق . مەن خارابىلىكتە كېيىن يېگىدىن قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان ـ بارمىغانلىقىنى ياكى بۇ يەردە ئارخېئولوگىيەلىك پائالىيەتلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلغان ـ بېرىلمىغانلىقىنى سورىغىنىمدا ، ئۇلار جاۋاب بېرىپ ، خارابىلىكنىڭ بىر بۇلۇڭىنى ئازراق كولاپ باقىقانلىقىنى ھەمدە بىر خەنزۇنىڭ قەبرىسىنى بايقىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ 1500 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ، كېيىن قىلىنغان ئىشلارنىڭ ئەنە شۇنچىلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى . ئۇلار ئاستانىدا قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ ، خېلى مول نەتىجىلەرگە ئېرىشىپتۇ . ئەمما ، بۇددا دىنىنىڭ تام رەسىملىرى ۋە بۇتلىرىنى بايقىغاندىنمۇ بەكرەك زىلزىلىگە كەلتۈرگىنى شۇكى ، ئۇ يەردىن روسىيىنىڭ ساپمۇ ساق تۇرغان بىر قاپ سەرەڭگىسى تېپىلىپتۇ ، بۇ سەرەڭگىنى ھېلىھەم ئىشلەتكىلى بولىدىكەن بۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى سەرەڭگە بولۇپ ، شۇ چاغدا تۇرپاندا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان روسىيە تەكشۈرۈش ئەترىتىدە كىشىلەرنىڭ يېنىدىن چۈشۈپ قالغانىكەن بۇ بىر قاپ سەرەڭگىدە ئۇلار تىلغا ئالمىغان سىياسىي جەھەتتىكى مۇھىملىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

بىز ئاستانىغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدۇق 1972 ـ يىلى بۇ يەردە كىشىلىك كۆلەملىك قېزىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغان . بىز بىر قانچە ئۇيغۇر مەھەللىلىرىنى بېسىپ ئۆتتۇق بۇ يەردىكى ئۆيلەر خام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان ، ئۆزگىچە ئۇيغۇر ئۆيلىرى ئىدى . مەن مانا شۇنداق مۇھىتتا بىر قانچە ئاي تۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ، ياشلىق باھارىمغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولۇشنى راستتىنلا ئارزۇ قىلدىم . ئاشۇنداق بولغاندا ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمغا جەزمەن پايدىسى بولاتتى ، شۇنداقلا جۇگگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىنى چۈشىنىشىمگىمۇ ياردىمى بولاتتى .

ئاستانىنىڭ سىرتىدا ، خەنزۇ قەبرىستانلىقى بار بولۇپ ، ئىدىقۇتىتىن كەلگەن قەدىمكى خەنزۇ ئېسىللىزادىلىرى ئاشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىكەن . بۇ يەردىكى كىشىلەر يەرنىڭ ئاستىدىكى شامگۆرگە كىرىش

www.alma.cn

مەقستىدە يەر يۈزىدىن بىر قانچە چوڭقۇر ئورا كولىغان ئۇلار مېنى ئار-غامچىغا ئېسىلىپ ئاستىغا چۈشۈپ كۆرۈپ بېقىشقا تەكلىپ قىلدى مەن رەھمەت ئېيتىپ رەت قىلدىم بۇ ئارقىلىق كۆرۈشكە تېگىشلىك نۇرغۇن نەرسىلەرنى كۆرەلمەي قالغانلىقىمدا ، بولۇپمۇ خەنرۇلارنىڭ قەبرىسىنى بېرەيدىغان تام رەسىملىرىنى كۆرۈشتىن مەھرۇم قالغانلىقىمدا ، شەك ـ شۈبھە يوق ئىدى

بىر ئاستانىغا دەل چۈشتە كەلدۇق ھاۋا بەك ئىسسىپ كەتكەنىدى پەرىزىمچە ، سالقىن جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسىمۇ تەخمىنەن 35 گرادۇس ئەتراپىدا ئىدى ھالبۇكى ، ئاستانە قەبرىستانلىقىدا سالقىن جاي يوق ئىدى بىر ئاستانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ بولۇپ ، ئىككىنچى بىر ئېكسكۇرسىيە ئورنى ـــ مەسچىت ۋە مەدرىسكە قاراپ ماڭدۇق ئۇ ئىمىن ۋاقى سالدۇرغان ئېگىز مۇنارلىق مەسچىت ئىدى ⑫ مۇنار ناھا-يىتى ئېگىز بولغاچقا ، يېراقتىنلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى بىر ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ قۇمۇل ـــ ئۈرۈمچى تاشيولى بىلەن تۇرپانغا قايتتۇق گۇگۇم چۈشەي دەپ قالغان بولغاچقا ، تاشيولدا ئاپتوموبىللار بەك كۆپ ئىدى . بىر يېرىم سائەت ماڭغاندىن كېيىن ، سولغا بۇرۇلۇپ ، تاشلىق ساينى ئار-قىمىزغا تاشلاپ ، ئېكىنزار كىچىك بىر مەھەللىدىن يەنە بىر رەت ئۆتۈپ ، ھېلىقى مۇنار تۇرغىگە كەلدۇق . مۇنار كىچىك بىر دۆڭلۇككە سېلىنغان بولۇپ ، ئەتراپى قويۇق ئۆسكەن قوناقلىق ئىدى . شۇنداقلا قەدىمكى دەريا قىنى ۋە ۋەيران بولغان شەھەر سېپىلىنىڭ قالدۇقلىرى تۇراتتى ، ئۇيغۇر-چىدا Kona Shahar (كونا شەھەر) دېگەن سۆز « قەدىمكى ئاھالىلەر تۇرغان جاي » دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى

ئىمىن ۋاقى مۇنارى ئىسلام قۇرۇلۇشلىرىدىن بىرى ئىدى ، ئەلۋەتتە لېكىن ، ئۇنىڭ قەدىمكى بۇددا دىنىنىڭ نەزىر ـ چىراغ قىلىدىغان يېرىگە سېلىنغانلىقىدا شەك ـ شۈبھە يوق ئىدى دىنىي قائىدىلىرى چىڭ ئىسلام دىنىنى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 1000 يىل مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن چاغدا ، ئىسلام مۇخلىسلىرى تولا چاغلاردا بۇتپەرەسلەرنىڭ بۇتخانىسىنىڭ ئورنىغا مەسچىتلىرىنى سالغانىدى ئىمىن ۋاقى مۇنارى مىلادى 1771 ـ

www.alma.cn

يىللىدىن 1776 ـ يىلىغىچە ⑬ بولغان ئارىلىقتا ياسالغان بولۇپ ، بۇ-
گۈنكى كۈندە تارىخىي خارابىلىك قاتاردا قوغدالماقتا . بۇ ئۇنى
ياساتقۇچى ـــ ئىمىن ۋاڭنىڭ هايات ۋاقتىدا بېيجىڭ هۆكۈمىتى بىلەن
چوقۇم ياخشى ئۆتۈشكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . ئىمىن ۋاڭ مۇناري هازىر
مەسچىت ناماز ئوقۇيدىغان جاي ـــ مەدرىس قىلىنماقتا . بىز ئۇنى ئېكس-
كۇرسىيە قىلغان چاغدا ، مۇنار ئىچى رېمونت قىلىنۋاتقان بولغاچقا ، بىر
توپ ئىشچىلار تامغا لاي چاپلاۋاتاتتى ، قالغان ئۇستىلار ئەندۇۋا بىلەن
تامنى سۇۋاۋاتاتتى . مەسچىتنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا ناماز ئوقۇيدىغان كەڭ
مەيدان بار ئىدى مەيداننىڭ تۆت ئەتراپىدا تالپىلار دەرس ئالىدىغان
چاسا شەكىللىك ئاددىي هۇجرىلار بار ئىدى . بۇ هۇجرىلار ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى ئۆتەر يوللارغا غۇۋا يورۇق چۈشۈپ تۇراتتى تاملارغا جىق
ئىسىملار ۋە بېغىشلىمىلار ئويۇلغان بولغاچقا ، تام بۇزۇلۇپ كەتكەنىدى
ئۇلارنىڭ تولىسى خەنزۇچە خەتلەر ئىدى . مۇنارنىڭ دەرۋازىسىنىڭ يېنى-
دىكى تامدا بىر ئابىدە بار بولۇپ ، ئابىدىدىكى بېغىشلىما ئەرەب ئېلىپبەسى
ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغانىدى . ئالدىدىكى
خەتلەر تۆتۈقلىشىپ كەتكەچكە ، ئۇيغۇرچىسىنى ئوقۇيالمىدىم . ئۇ بەلكى
ئىمىن ۋاڭ مۇناريسى هەققىدىكى تونۇشتۇرۇش بولۇشى مۇمكىن

قايتىش سەپىرى

جۇڭگو دۆلەت ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ـــ CAAB نىڭ ياۋروپاغا
قاتنايدىغان نۆۋەتچى ئايروپىلانى هەپتىدە ئىككى قېتىم قاتنايتتى .
قاتنايدىغان ئايروپىلاننىڭ بىرى ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن « بوئىڭ ـــ 707 »
بەلگىلىك يولۇچىلار ئايروپىلانى بولۇپ ، خەلقئارا ئۆلچەمگە تامامەن
ئۇيغۇن كېلەتتى . ئۇنىڭ ئۇچۇش لىنىيىسى بېيجىڭ ـــ ئۈرۈمچى ـــ
بېلگىراد ـــ سيۇرىخ ئىدى . مەن 1978 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىكى
ئايروپىلاننىڭ بېلىتىنى زاكاز قىلدىم جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادې-
مىيىسىدە خىزمەت قىلىدىغان يېڭىدىن تونۇشقان دوستۇم بېيجىڭ

www.alma.cn

ئايرودرومغا چىقىپ ، مېنى ئۇرنىتىپ قويدى ئايروپىلان ئەتىگەن سائەت ئالتىدىن 45 مىنۇت ئۆتكەندە قوزغالدى يولۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى جۇڭگولۇقلار ئىدى پەرىزىمچە ئۇلار ياۋروپاغا بېرىشى ياكى بەزىلىرى ئامېرىكىغا بېرىشى مۇمكىن ، ئېھتىمال ئۇلار « تۆتىنى رامانۇيلاشتۇرۇش » قا مۇناسىۋەتلىك ۋەزىپىنى ئىجرا قىلغانلار بولسا كېرەك

بىز ئۇرۇمچىدە بىر سائەت توختىدۇق ئايرودرومدىكىلەر بىرگە ۋاقتىدىن سەل ئىلگىرى بولسىمۇ ، ناھايىتى مول جۇڭگوچە چۈشلۈك تاماق بەردى تاماقتىن كېيىن ، ياۋروپاغا قاراپ ئۇچتۇق ئايروپىلان ئۇرۇمچى ئاسمىنىدىن پەس ئۇچۇپ ئۆتكەندىن كېيىن بارا ـ بارا يۇقىرى ئۆرلەپ ، تەڭرىتاغ تىرمىلىرىدىن ئۆتۈشتىكى زۆرۈر بولغان سۈرئەتكە يەتتى پەسكە قارايدىغان بولساق ، ھەممە يەردىن قارا ئىس ـ تۈتەك كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئۇرۇمچى سانائەت رايونلىرى ، ئۇنىڭدىن كېيىن كەڭ تۈزلەڭلىك ، ساپسېرىق ، ياپيېشىل ۋە قاپقارا دالا ـ ئېتىزلىقلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى ھەش ـ پەش دېگۈچە ئايروپىلان تەڭرىتاغنىڭ (تەڭرىنىڭ تاغ تىزمىلىرى) گېئولوگىيىلىك رايونىغا يېتىپ كەلدى ئۇ يەر توق قىزىل رەڭلىك چوققىلار بولۇپ ، گويا يانار تاغ قىيالىرىغا ئوخشايتتى ئۇنىڭدىن كېيىن ، شەكلى غەلىتە كەلگەن كۇل رەڭ ، سېرىق رەڭ ، بىنەپشەرەڭ ۋە كۆك ئارىلاشمىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تاغ تىرمىلىرىدىن ئۆتتۈق ئەڭ ئېگىز چوققىلارنى ئايئاق قار قاپلىغانىدى بىر شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىن بىردەمدىلا ئۆتۈپ كەتتۇق ئايروپىلان غۇۋا كۆرۈنگەن تۇرلەڭلىكتىن ئۆتتى غەرب تەرەپتە سوۋېت ـــ جۇڭگو چېگرىسىدىكى ئايئاق قار قاپلىغان مۇزلۇق چوققىلار گويا ئاسمان بوشلۇقىدا لەيلەۋاتقان ئاق رەڭلىك ئۇرۇن قىردەك كۆرگە تاشلىنىپ تۇراتتى ئايروپىلان تەكلىماكان چۆلىدىن بىر يېرىم سائەتتە ئۆتتى بىر تاي يوغان بىر تاغ چوققىسى ئوڭ تەرەپتىن كۆز ئالدىمىزدا بىردىنلا پەيدا بولغانغا قەدەر ، تۇماندىن بۆلەك ھېچنېمىنى كۆرەلمىدۇق بۇ مۇز تاغ چوققىسى ئىدى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر بۇرۇن ئۇنى رومانتىك ھالدا « مۇز تاغ

www.alma.cn

ئاتىسى » دەپ تەرىپلەشكەنىدى . مۇز تاغ ئوڭ تەرىپىمىزدە قالغان بولـ
غاچقا ، شىنجاڭدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىمىز ئېنىق ئىدى ئېھتىمال
يەكەندىن ئۆتكەندىن كېيىنلا شىنجاڭدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولۇشىمىز
مۇمكىن ئۇچۇش لىنىيىسى توغرۇلۇق يولۇچىلارغا ھېچقانداق ئۇچۇر
بېرىلمىدى . پەقەت سۇرەتكە تارتىشقا بولمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىرلا
ئىش ئۇقتۇرۇپ قويۇلدى بۇگۈنكى كۈندە ، ئاسمان پەلەك قارا قۇرۇم تاغ
تىرمىلىرى ئۈستىدىن ئايروپىلاندا ئولتۇرۇپ ئۆتۈش ئىنتايىن ئوڭاي ،
ئەمما ئىلگىرىكى كارۋانغا نسبەتەن ئېيتقاندا ، ھىندىستاندىن قەشقەرگە ،
يەكەنگە ۋە خوتەنگە بېرىش ئۇچۇن توپتوغرا ئىككى ئاي يول يۈرۈشكە
توغرا كېلەتتى ئۇنىڭ ئۈستىگە يول ئازابى ناھايىتى ئېغىر ئىدى بۇ
جايلارنىڭ ھاۋاسى شالاڭ بولغاچقا ، ئادەملەر ۋە ئات ـ ئۇلاغلار ئېگىزلىك
كېسىلىنىڭ دەردىگە چىداشقا توغرا كېلەتتى ئاشۇ يەردىن ئۆتۈپ كې ـ
تىۋاتقاندا ، بىردىنلا 94 ياشلىق خانىنا راگۇيت ئېسىمگە كېلىپ قالدى
ئۇنىڭ لۇندىدىكى پېنسىيىگە چىققان مويىسپىتلارغا بەرگەن ئۆيىدە ئول ـ
تۇرغان ھالىتى ـــ نازاكەتلىك ـ ئاجىز تېنى ، ئۆتكۈر ، نۇرانە كۆزلىرى
كۆز ئالدىمدا نامايان بولغانىدى . بۇ خانىم مۇشۇ ئۆتكەلدىن بىر قانچە نۆ ـ
ۋەت ئاتلىق ئۆتۈپ ، نۇرغۇن جاپا ـ مۇشكۈللارنى ۋە خېيىمخەتەرلەرنى
بېشىدىن ئۆتكۈرگەندىن كېيىن ، قەشقەر ، يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ، شۇ
يەردە تۇرۇۋاتقان دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە قوشۇلغانىدى ئۇنىڭ
پېشانىسى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭكىدىن ئوڭ
بولغاچقا ، ئۆلمەي تىرىك قالغانىدى شۇ تاپتا بىز كىسلاروت يەتكۈرۈپ
بېرىشى ئىزچىل ياخشى بولغان « بوئىڭ ـــ 707 » بەلگىلىك يولۇچىلار
ئايروپىلانىدا بەھۇزۇر ئولتۇرۇپ ، ئىلگىرىكى كارۋان يوللىرىغا كۆز
تىكىپ ، دۇنيادىكى ئەڭ ھەيۋەتلىك تاغ چوققىسىغا رەن سالماقتا ئىدۇق
ئۇ يەرنى ئېگىر تاغ چوققىلىرى جىلغا ـ تىك يارلار قاپلىغانىدى قاتمۇ
قات تاغلار ئارىسىدا ياشاۋاتقان ھەر مىللەتتىن بولغان ئىنتايىن ئاز سانـ
دىكى ئاھالىنىڭ بىر قانچە مىڭ يىل مابەينىدە دۇنيادىن ئايرىلغان ھالدا
ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقى ماڭا ئايانىدى ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆز تىلـ

www.alma.cn

لىرىنى سىرتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتماي ئەسلى ھالىتى بويىچە ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىش بەك ئوڭاي ئىدى . تاغ - چوققىلاردىن ھاسىل بولغان ئەنە شۇ توساقلار بۇ يەردىكىلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىشنى قويىنلاشتۇرۇۋەتكەنىدى بۇنى ئېنىق چۈشىنىش ناھايىتى مۇھىم . بۇ مۇزلۇق تاغ بىلەن جىلغا ئارىسىدىكى ئېقىنى بار زېمىن ئىدى بەزى چاغلاردا زۇمرەتتەك پارقىراپ تۇرغان كىچىك كۆللەرمۇ پەيدا بولۇپ قالاتتى كۈز پەسلىدە تاغدىكى قارلار ئېرىمەيدىغان بولغاچقا ، كۆلگە سۇ قۇيۇلمايتتى جىلغىدىكى كۆلمى كىچىك تېرىلغۇ يەرلەر ئاندا - ساندا كۆزگە چېلىقىپ قالاتتى ئۇ يەردىكى كىشىلەر قانداق تىرىكچىلىك قىلىدىغاندۇ ؟ ئۇلار 1000 يىللار مابەينىدە شەكىللەنگەن تىرىكچىلىك ئادەتلىرى بويىچە ياشامدىغاندۇ ؟ ئېرىلاندىيىلىك ئايال دېرئولا مورفىنىڭ ئالتە ياشلىق قىزىنى ئېلىپ ، بىز شۇتاپىتا ئۇچۇپ ئۆتۈۋاتقان ئېگىز تاغقا چىققانلىقى ئىختىيارسىز ئېسىمگە كەلدى . گەرچە ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 6000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ ئېغىزىغا چىقالمىغان بولسىمۇ ، لېكىن قەدىناس دوستۇم خانىنا راگۇيتقا ئوخشاش تاغقا ئاتلىق چىققانىدى ئارامخۇدا ياشاۋاتقان بۇگۇنكى كۈندە ، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى راستتىنلا بىر مۆجىزە ئىدى . ھەتتا بۇنىڭدىن 50 يىل مۇقەددەم ، شۇبىتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلىرىمىزنىڭ بۇ جايدا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچگەپ ئەمەس ئىدى ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ ، چەت - ياقىغا سەپەر قىلىپ كەلگەن ئاشۇ كىشىلەر قەشقەر ۋە يەكەندە بىر ئۆمۈر تۇرغان . دېرئولا مورفى « ياش ھىندى دەرياسى » دېگەن كىتابتا بالتىستان رايونىنىڭ جىلغىلىرىدىكى كىچىك مەھەللىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئەھۋالىنى بايان قىلغان ئۇنىڭ ئاشۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ گىياھ ئەسلا ئۇنمەيدىغان ماكاندا قانداقسىگە ھايات كەچۈرگەنلىكى ، ئەقلىنى ئىشقا سالغانلىقىغا ئوخشاش نۇرغۇن سوئاللارىمغا جاۋاب بېرەلەيدىغانلىقىدا شەك - شۇبھە يوق ئىدى

غەربتىكى يىراق بىر جايدا ، ئۇستىنى ئاپئاق قار قاپلىغان تاغ چوققىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . پەرىزىمچە ، ئۇ ھەربىر تاغقا چىققۇچى ئۇنى

www.alma.cn

بويسۇندۇرۇشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان جەنۇبىي جاپپار بات تېغى بولسا كېرەك . نۆۋەتچى ئايروپىلان بىزنى ھېچقانداق ئەھۋال بىلەن تەمىن ئەتمەگەچكە ، ئايروپىلان تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز تەسكە چۈشىدىغان ئاشۇ گۈزەل جايدىن ئۆتكەنده ، پەرىزىمنى ئېسىمده قالغان خەرىتە بىلەن سېلىشتۇرۇپ قىياس قىلدىم مەن ئارقامغا بۇرۇلۇپ باشقا يولۇچىلارنىڭ قاندىق تەسىراتتا ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ باقاي دەپ قارىسام ، ئۇلار ئۇخلاپ كېتىپتۇ — ئۇلار ئاستىمىزدىكى يەردىكى جىمىكى مۆجىزىلەرگە قىزىقمايدىغانلار بولسا كېرەك

ئىزاھات

① ستېرىنبېرگ (1849 — 1912) شۋېتسىيىلىك مەشھۇر يازغۇچى ، ئۇنىڭ دراماسىلىرى ۋە تەرجىمھال شەكلىدىكى رومانلىرىنىڭ تەسىرى بەك كۈچلۈك

② « مايماك » — « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » نىڭ ئالدى - كەينىدە ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مەخسۇس شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئۈچۈن تەتۈر تەشۋىقات ئېلىپ بارغانلىقىنى رادىئو ئىستانسىسى ، ئۇنىڭ رولى خەنزۇچە « تىنچلىق ۋە تەرەققىيات » ئىستانسىسىغا ئوخشاش

③ يېڭى ئۇيغۇر تىلى — 60 — 70 - يىللاردىكى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر تىلىنى ئەمەس ، چاغاتاي تىلى بىلەن بىر قاتاردا تۇرغانلىقى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ

④ « خەنزۇچە سان » دېگەنده ، بەش سىزىقلىق نوتا قوللىنىلماي ، (ئاددىي نوتا 1 - 7 گىچە بولغان ئەرەب رەقىمى ۋەكىللىك قىلغان ئاھاڭ بەلگىسى) قوللىنىلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ

⑤ « ئالتە شەھەر » — جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر قانچە ئاساسلىق شەھەرنى كۆرسىتىدۇ كونكرېت كۆرسىتىدىغان شەھەرلەرنىڭ قايسى ئىكەنلىكىده كىشىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس چىنىڭ سۇلالىسىنىڭ 71 جىلدلىق ئاھالىلەر تەزكىرىسى (غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىز) نىڭ 2 - جىلدىغا ئاساسلانغاندا ، ئالتە شەھەر ياركەنت (بۇگۇنكى يەكەن) قەشقەر ، ئاقسۇ ، كۇچا ،

www.alma.cn

يېڭىسار ۋە خوتەننى كۆرسىتىدۇ تۇرپاننى ئالتە شەھەرگە قوشۇپ ھېسابلايدىغانلارمۇ بار

⑥ گۇما ــ خوتەن ۋىلايىتىدىكى گۇما ناھىيىسى بۇ يەردە ناھىيە تۇرۇشلۇق ئورۇن گۇما بازىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ

⑦ شۇبەسىزكى ، بۇ يەردە « جياۋۇ تۇمانلىرى » دېگەن فىلىمى كۆزدە تۇتۇلغان

⑧ لوۋۇزا ئېنۇۋاردىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۆزبن ھېدىننىڭ « قاچقۇن ما جۇڭيىڭ » ، « ئاسىيا كىندىكىدە ئېلىپ بېرىلغان سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە » دېگەن كىتابلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك باب ، پاراگرافلىرىغا قارالسۇن

⑨ كارىزنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ئۇستىدە ، تارىختىن بۇيان كۆز قاراش ئوخشاش ئەمەس ئۇنى ئىراندا بارلىققا كەلگەن دەپىدىغان قاراش غەربتە نىسبەتەن ئومۇملاشقان

⑩ يارغول قەدىمىي شەھىرى ــ دۇنياغا مەشھۇر قەدىمكى شەھەر يارغول قەدىمكى شەھەرنىڭ يار ئېغىز جىلغىسىدىكى قەدىمكى دەريانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كۆرسىتىدۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان « يارغول تاش ئۆگكۈرى » شەھەرنىڭ غەربىدىكى جىلغىنىڭ قارشى قىرغىقىدا

⑪ « ئىدىقۇت » ــ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆرمەت نامى ، « ئىدىقۇت شەھىرى » نىڭ مەنىسى « خان شەھىرى » دېگەندىن ئىبارەت

⑫ بۇ يەردە مەشھۇر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى ھەققىدە ۋاڭ بىڭخۇانىڭ « تۇرپاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى » (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىلى نەشرى) دېگەن كىتابنىڭ ھەم خۇجى ، لى شياۋسۇڭ ، رۇڭ شىنجاڭلار يازغان « تۇرپان » (سەنچىن نەشرىياتى 1987 ـ يىل نەشرى) نىڭ مۇناسىۋەتلىك باب ، پاراگرافلىرىغا قارالسۇن

⑬ مۇنارنىڭ ياسالغان ۋاقتى ھەققىدە گەپ بىر خىل ئەمەس مۇنارنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھەققىدە يېزىلغان خەنزۇچە ئابىدىدە مىلادى 1776 ــ 1777 ـ يىلى (چىيەنلۇڭ 41 ـ يىلىدىن 42 ـ يىلغىچە) ياسالغان دېيىلگەن ؛ ئەما ئويغۇر ئابىدىدە بولسا ، 1767 ـ يىلى (ھىجرىيىنىڭ 1181 ـ يىلى) ياسالغان دېيىلگەن

www.alma.cn

خاتىمە

قەشقەرگە بېرىپ ئىلگىرىكى ئىشلارنى ئەسلىگىنىمگە ۋە سېلىشتۇرما قىلىپ تەكشۈرۈش سەپىرىنى قىلغىنىمغا يەتتە يىل بولدى

مەن 1929 ــ 1930 ـ يىللاردا كۆرگەن شىنجاڭنى ــ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى ئەڭ چەت ئۆلكە ۋە ئەڭ بېكىنمە رايونىنى ئوتتۇرا ئەسىرگە قايتقان جاي دەپ قاراش ئەڭ مۇۋاپىق بولاتتى ئارىدىن 49 يىل ئۆتكەندە مەن بۇ رايونغا 2 ـ قېتىم يەنە بېرىپ شىنجاڭنىڭ « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دىن قەپقالغان ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنىڭ دەردىنى ھېلىھەم تارتىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم . بۇ 30 ـ يىللاردا غەپلەتتە ياتقان ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەكسى ئىدى . ئەمدىلىكتە بولسا ، بۇ جاي ماشىنىلاشقان ، گۈللەپ ياشنىغان سوتسىيالىستىك رايونغا ئايلانغان بولۇپ ، بۇرۇنقىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنەتتى ئۇنىڭ ئۇستىگە ئارىدىن يەتتە يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە ، ماۋ زېدۇڭنىڭ غايەت زور ھەيكىلى ھېلىھەم ئۇ يەردە قەد كۆتۈرۈپ ، كىشىلەرنى ئۇنى ئاسانلا ئەستىن چىقىرىۋەتمەسلىك ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرسىمۇ ، ئەمدى ئۇ تارىخ بولۇپ قالغانىدى

مەن بۇ خاتىمەمدە ، ئۆتكەنكى يەتتە يىلدا شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن ، مەن مۇھىم دەپ قارىغان ئىشلار ھەققىدىكى تەسىراتىمنى قىسقىچە يېزىپ چىقىشقا تىرىشىمەن . بۇ ئىختىيارىچە سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلغان ئەسلىمىدىن ئىبارەت . 1 ـ قېتىملىق سېلىشتۇرغان ۋاقتىمدا ئارىدىن 49 يىل ئۆتتى . ئەمدىلىكتە سېلىشتۇرىدىغان بۇ يېڭى يىللار 1 ـ قېتىملىق سېلىشتۇرمىدىكى يىللارنىڭ يەتتىدىن بىرىگە تەڭ كېلىدۇ . ۋەھالەنكى ، مۇشۇ يەتتە يىلدا شىنجاڭدا شۇنچە كۆپ ئىشلار يۈز بەرگەن .

ماۋ زېدۇڭ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىسلاھاتلار تەبىئىي ھالدا شىنجاڭغىمۇ تەسىرىنى كۆرسەتكەن مۇنداق تەسىر ھەتتا جۇڭگونىڭ ئىچكىرىسىدىكى

www.alma.cn

غوستوراتاسیا فیکسپدتسیه مرجوعه سی

توشقه گه قاپتاسه پدر

یارماق عمه سه رلری توپلامی

عابتوری : گونتار عالغربه یارماق (شوبتسیه)

توزگوجی : یاق لین

شنجیاق خلق نه شریاتی

جايلىرىدىكىدىنمۇ قاتتىق بولغان چۈنكى ، شىنجاڭ ھامان جۇڭگونىڭ باشقا ھەرقانداق جايىدىن تېخىمۇ ئارقىدا قالغان جاي ئىدى . ئېچىۋېتىش بۇگۈنكى كۈندە شىنجاڭدا باشلانغان بولسىمۇ ، لېكىن سىرتقى دۇنياغا قارىتا ئېچىۋېتىش سۈرئىتى تولىمۇ ئاستا بولغان . ھۆكۈمەت 1984 ـ يىلى 1 ـ ئايدا بىر قانچە ئون يىللىق بېكىنمىچىلىكتىن كېيىن ، چەت ئەللىكلەرنىڭ قەشقەرگە زىيارەتكە كېلىشىگە بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغان ماانا بۇ قەشقەرنىڭ شىنجاڭنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلىرىدا تۇنجى بولۇپ چەت ئەللىك زىيارەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلگەن بىردىنبىر شەھەر بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى يەكەن بىلەن خوتەندىن ئىبارەت ئىككى شەھەر تېخىچە ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلمىگەن . ئۇرۇمچى بىلەن تۇرپانىڭ چەت ئەل ساياھەتچىلىرىگە ئېچىۋېتىلگىنىگە كۆپ يىل بولدى . ئەمما ، شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرى ياكى رەسمىي نامى بىلەن ئاتىغاندا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نۇرغۇن جايلىرى ، روشەنكى تېخىچە باشقىلارغا نامالۇم بولۇپ كېلىۋاتقان جايلاردىن ئىبارەت . ھالبۇكى ، كەلگۈسىدە ئۇلۇغۋار پىلان تۈزۈلۈپ بولغان كەلگۈسىدە قەشقەرگە 300 كارىۋاتلىق مېھمانخانىدىن بىرى ، تۇرپانغا 500 كارىۋاتلىق مېھمانخانىدىن بىرى ، ئۇرۇمچىگە ساياھەت كەنتىدىن بىرى سېلىنماقچى .

شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېگرىداش بولغانلىقتىن ، ئىلگىرى ئىزچىل تۈردە يېگانە تۈرۈپ كەلگەن يېگانە تۈرۈشتىكى يەنە بىر سەۋەبنى جۇڭگونىڭ لوپنۇر رايونىدا ئاتوم تەتقىقات بازىسى بولغانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ بىر ئەمەلىيەتتىن تاپقىلى بولىدىغانلىقىدا شەك ـ شۇبھە يوق بۇنى مەخپىي تۇتۇش زۆرۈر ئىدى ئۇنىڭ ئۈستىگە چەكلەش خاراكتېرلىك بەلگىلىمە چىقىرىلغانىدى .

شىنجاڭ ناھايىتى باي ماكان ئىكەنلىكىدە شەك ـ شۇبھە يوق . سۇغىرىشتا يېتەرلىك سۇغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغان ، سۇ مەنبەسىنى تەكشى تەقسىم قىلىدىغان مۇۋاپىق تۈزۈم تۈزۈلىدىغان ھەمدە قۇملارنىڭ ئېتىز ـ ئېرىقلارنى بېسىپ كېتىشىنى توسقىلى بولىدىغانلا بولسا ، دېھقان

www.alma.cn

چىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا يوشۇرۇن كۈچ ناھايىتى زور چوڭ جەھەتتىن ئىپتىقاندا ، تېخى ئېنىق تەكشۈرۈلۈپ بولۇنمىغان بولسىمۇ ، شىنجاڭدا ئېچىلىشنى كۈتۈپ تۇرغان مول قېرىلما بايلىق مەنبەلىرى بار شۇنداقتىمۇ شىنجاڭدىن كەلگەن ئەڭ يېڭى خەۋەرگە قارىغاندا ، جۇڭگو زېمىنىدا مەلۇم بولغان 150 خىل كان بايلىقىدىن شىنجاڭدا 118 نى تاپقىلى بولىدىكەن باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، بۇ سان جۇڭگو قېدىرىپ ئېنىقلاپ چىققان كان بايلىق تۇرىنىڭ 80 % ئىگىلەيدىكەن بىراق ، شىنجاڭنىڭ بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن قاتناش ۋە مۇلازىمەت كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ يېقىنقى بىر نەچچە يىل ئىچىدە نۇرغۇن تەپسىلىي تەرەققىيات پىلانلىرى تۈزۈلگەن ، بىراق ئاشۇ پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان تېخنىك خادىملار ۋە ئالىملار قەيەردە ؟ مۇبادا بۇ ئاپتونوم رايوندا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز دۆلىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قاتنىشىدىغان بولسا ، تېخنىكا جەھەتتە ئىلغار خەنرۇلار بىلەن ئوخشاش باشلىنىش نۇقتىسىدا تۇرالايدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا مائارىپقا ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويۇش ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتىلغان مائارىپقا تېخىمۇ بەك قاتتىق تەلەپ قويۇش لازىم ئەمەلىيەتتە ، ئۆتكەن بىر قانچە ئون يىلدا ، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن شىنجاڭغا كەلگەن خەنرۇلارنىڭ سانى ناھايىتى چىق بولغان بولۇپمۇ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا تېخىمۇ شۇنداق ھازىر ئۇ يەردىكى خەنرۇلار كۆپ سانلىق ئىگىلەپ بولغان خەنرۇ ئاھالىسىنىڭ كۆچۈپ بېرىشىنىڭ ئاھالە سانى جەھەتتە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدىغان خەنرۇلار بىلەن شىنجاڭدىكى تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا قىلىدىغان ئامىلنى ئۆزئىچىگە ئالغانلىقىدا شەك ـ شۈبھە يوق بىراق ، يەنە بىر جەھەتتىن ، كىشىلەر نۆۋەتتە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كەڭ زېمىنىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىلىرىگە قوللىنىۋاتقان ئاكتىپ پوزىتسىيىنىڭ ئاشۇنداق توقۇنۇشنى تېرىشىپ تۇغىتەلەيدىغانلىقىغا دىققەت قىلىش مۇمكىن

www.alma.cn

جۇڭگودا 55 ئاز سانلىق مىللەت بار ، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 68 مىليون ، ھەربىر ئاز سانلىق مىللەتنىڭ نوپۇسى 15 مىليوندىن بىر قانچە مىليونغىچە باردۇ

1949 ـ يىلى ئازاد بولغاندىن بېرى ، ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان كوممۇنىستلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ ، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەتقىق قىلدىغان ۋە ئۇلارنىڭ مائارىپى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلايدىغان ئورگان ۋە ئىنستىتۇتلارنى قۇرغان ۋەھالەنكى « مەدەنىيەت رور ئىنقىلابى » دا مۇشۇنداق ئىشلار ئارقىغا چېكىنىپ كەتكەن مەن ئۇرۇمچىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنى زىيارەت قىلغاندا ئۇققان ئەھۋاللىرىم بۇنى ئېنىق چۈشەندۈردۇ « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ ئاغدۇرۇلغانلىقى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا يەنە ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتۇلغانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ مۇبادا مەن مۇشۇ بىر باسقۇچ ئارقىلىق يەنە بىر نۆۋەت سىلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولسام ، يۇقىرىدىكى كۆزىتىشىم ئۆتۈپ كەتكەن يەتتە يىلدا بارغانسېرى روشەن كۆرۈنىدۇ بۇ جەھەتتە شىنجاڭدا تېخىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈنىدۇ بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتقا بولغان قىزىقىشىنىڭ بەك كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى بايقىمىيالايدۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىلىرى بازارغا سېلىنغان ، ئۇلارنى مەن نەپىس نۇسخىسى دەپ ئاتايدىغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان ھەمدە بېسىش ۋە مۇقاۋىلاش جەھەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن بۇ يەردە ، ئاشۇنداق نەشر بۇيۇمىدىن ئىككىنىلا تىلغا ئېلىپ ئۆتىمەن : مەھمۇد ئەل قەشقەرىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (مىلادى 1077 ـ يىل قەشقەردە تۇرۇلگەن) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بالاساغۇن (Balasaghun) لۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 1069 ـ يىلىدىن 1070 ـ يىلىغىچە قەشقەردە يازغان « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ قاتتىق مۇقاۋىلىق نۇسخىسى نەشر قىلىنغان تەربىيە بېرىش مەقسىتىدە كەڭ دائىرىلىك مەزمۇنلاردىكى نۇرغۇن كىتابلار نەشر

www.alma.cn

قىلىنغان . بىراق ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى شۇكى ، مەركىزىي ھۆ-كۈمەتنىڭ چەت ـ ياقىغا جايلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا قوللانغان ئاكتىپ سىياسىتى ئۇلارنىڭ ساپ ئەدەبىياتنى گۈل-لەندۈرگەن يېڭىدىن ۋۇجۇدقا چىققان ئەسەرلەرنىڭ سانى ۋە لېكسىيسى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ رومان ۋە ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان بولۇپمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدىغىنى شۇكى ، ياش ، مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن بىر قانچىسى يېتىلىپ چىققان ، شېئىر ياش ئەۋلادلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگىدەك قىلىدۇ

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدىكى سۆزۈم شىنجاڭدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قازاق ۋە قىرغىزدىن ئىبارەت باشقا ئىككى مىللەتكىمۇ ئۇي-غۇن كېلىدۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ساقلاۋېتىپتۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇۋېتىپتۇ ئۇلارنىڭ ئومۇمىي دائىرىلىك مائارىپ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈۋېتىپتۇ

مەن ئۇيغۇر تىلىنى لاتىن ئېلىپبەسى بويىچە يېزىش ھەققىدىكى ئىسلاھاتنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدىم 1964 ـ يىلى بۇ يېزىق ئۇي-غۇر ، قازاق تىللىرىدا قوللىنىلىپ ، بىر قانچە ئەسىردىن بۇيان قوللىنىپ كەلگەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام دىنى ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىنىڭ ئورنىنى باسقان نۆۋەتتە ، شىنجاڭدا كىشىنىڭ بەك روقى كەلگۈدەك ئۆرگىرىش بولۇۋېتىپتۇ لاتىن يېزىقىنى ھۆكۈمەت قوللىنىۋاتقان ۋە قوبۇل قىلغان يېزىق بولسىمۇ ، لېكىن خەلق ئۇنى قوبۇل قىلمىغان ھازىر مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىتابلار يەنىلا ئىلگىرىكى ئەرەب ئېلىپبەسىدە بېسىلغان لاتىن يېزىقى ھۆكۈمەتنىڭ نەشر بۇيۇملىرىدىلا قوللىنىۋاتقاندەك قىلىدۇ ، مۇبادا پەيدىنپەي قوللىنىلماي تاشلىۋېتىلسە مەن بۇنىڭدىن ھەيران قالمايمەن

ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ يېڭىۋاشتىن قوللىنىشى ئىسلام دىنىغا نىسبە-تەن تۇتۇلغان تېخىمۇ كەڭچىلىك قىلىش ، ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىش پوزىتسىيىسى تۇتۇلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، ئەلۋەتتە بۇ ئىلگىرىكى

www.alma.cn

بىر قانچە يىلدا كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى تېخىمۇ بەك تارتقان مەسىلە ئىدى ھەج قىلىش ئۈچۈن مەككىگە بېرىشقا رۇخسەت قىلىنغانلار ئۈزلۈكسىز كۆپەيگەن ، مەسچىتلەر كىشىلەرنىڭ نامار ئوقۇشىغا ئېچىپ بېرىلگەن ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئىسلام دىنىغا ئائىت مۇقەددەس جايلار ، مەسىلەن ، ئاپاق خوجا مازىرى ۋە قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى قاتارلىقلارنىڭ رېمونتى ئۈچۈن سېخىيلىق بىلەن ماددىي جەھەتتە ياردەم بەرگەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئومۇمىيۈزلۈك يۈرلىنىشىگە ئايلانغان

شىنجاڭ ــ چېگرادىكى ئۆلكە رايون بولۇپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە ، جۇڭگونىڭ غەربىي تەكى ۋە شىمالىدىكى قوشنىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىرچىل جىددىي بولۇپ كەلگەن بۇ خىل جىددىي مۇناسىۋەت 60 ــ يىللاردا باشلانغان ئۇنىڭ شىنجاڭغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ، ئۇ شىنجاڭنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەرقانداق ۋاقىتقا قارىغاندا تېخىمۇ يېتىم قالدۇرغان بۇرۇن چېگرا سودىسى بەك ئاۋات بولغان ، لېكىن ، جۇڭگو ــ سوۋېت مۇناسىۋىتى يامانلاشقاندىن كېيىن ، چېگرا سودىسى پۈتۈنلەي توختىتىلغان بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى جۇڭگو ــ سوۋېت مۇناسىۋىتىدە يۈمشاشقا باشلىغانلىقىنىڭ ھەرخىل ئالامەتلىرى بارلىققا كەلگەن شىنجاڭ ئەنە شۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرىنى تەدرىجىي ھېس قىلىشقا باشلىغان 1983 ــ يىلى 11 ــ ئايدا ، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزىگە بىر قانچە ئون كىلومېتىر كېلىدىغان قورغاس چېگرا پورتى ئېچىۋېتىلگەن ، كېيىن قەشقەرگە چېگرىداش بىر چېگرا نۇقتىسى (ئىزاھات : تورغات پورتى كۆردە تۇتۇلدۇ) شۇ ئىككى تەرەپنىڭ ئاپتوموبىللىرىغا ئېچىۋېتىلگەن ھازىر ئۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىزىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئۈچۈن خىرمەت قىلىۋېتىپتۇ

قوللىنىلغان يېڭى تەدبىر ئۇل سېلىش خاراكتېرىدىكى كەسىپلەرگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنىمۇ ، يېڭى

www.alma.cn

تاشيوللارنىڭ ياسلىۋاتقانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ جۇڭگونىڭ ئىچكىرىسىدىن ئۇرۇمچىگە قاتنايدىغان تۆمۈر يول شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا قاراپ قەدەممۇ قەدەم ئۆزىرىۋېرىپتۇ يېقىندا ياسلىۋاتقىنى تۇرپاندىن كورلىغىچە بولغان قىسمى ئىكەن كېلەر قېتىمدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى قەشقەر ، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنى تۆمۈريول ئارقىلىق تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى تۆمۈر يولى لىنىيىسىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكىرى قىسمىدىكى جايلار بىلەن ئۇلىنىدىكەن

ئاخىرىدا ، بۇ ئانچە مۇھىم ئەمەس دېگەنلىكىم ئەمەس ، قارا قۇرۇم تاشيولىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمەن بۇ تاشيول شىنجاڭنىڭ قەشقەر شەھىرىدىن باشلىنىپ ، دۇنيادىكى ئەڭ ئېگىز ، شۇنداقلا ئەڭ قاقاس جايلىدىن ئۆتۈپ ، پاكىستاندىكى گىلگىتكە بارىدۇ بۇ قۇرۇلۇش ئىلمىدىكى كارامەت بىر نەتىجە بۇ يول يىلنىڭ تۆتلا پەسلىدە ئېغىر تېپتىكى يۈك ئاپتوموبىللىرىنىڭ يۈك توشۇشى ئۈچۈن ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ ، ئېگىرلىكلەر ۋە بەك سوغۇق بولىدىغان ئوتلاقلىقلاردىن ، خەرىتىدىن ئىسمىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئادىمىزاتسىر جايلاردىن نام ـ ئىسمىنى قويۇشقا چولا تەگمىگەن جايلاردىن ئۆتىدۇ ئۇ ھىندىستان 2 ـ قۇرۇقلۇقىغا قاتناشايدىغان كارۋانلار ئىلگىرى ماڭغان قەدىمكى يىپەك يولىنى بويلاپ ماڭىدىغان تارماق يول 1 ـ تۇركۈمدە غەربىي يولغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ماڭغان يول بۇگۈنكى كۇنگە كەلگەندە ، ئۇنى يۈك ئاپتوموبىللىرىنىڭ شوپۇرلىرى « ئۆتكۈرۈڭالغان » بۇ بىپايان رېمنگە كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر بۇ يەرلەرنىڭ ئاجايىپ ئۆزگىچە نامىلىرىنى خاتىرىلىگەن مەن يەنە بىر سورۇندا ئاشۇ جايلارنىڭ نامىنى « تولۇق بىر جۈملىلىك يەر نامى » (full sentence place names) دەپ ئاتىغانىدىم ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ نامى « tiva oldi » (تۆگە ئۆلدى) « بۇ يەردە تۆگە ئۆلگەن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ » ياكى at tushti (ئات چۈشتى) « بۇ تىك ياردىن ئات چۈشۈپ كەتكەن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ » دەپ ئاتالغان مانا بۇلار بۇرۇنقى سودىگەر كارۋانلارنىڭ ئادىمىزات تۇرمايدىغان ئاشۇ جايلارنىڭ نامىنى پەرق ئېتىش ۋە ئېسىدە

www.alma.cn

ساقلاش ئۇچۇن قوللانغان بىردىنبىر چارىسى ئىدى بۇگۈنكى كۈندىكى يۈك ئاپتوموبىل شوپۇرلىرىنىڭ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن يەر ناملىرىنى داۋاملىق قويۇپ كېلىۋاتقان ـ كېلىۋاتمايۋاتقانلىقى ماڭا نامەلۇم. ئۇلار پەرق ئەتمەك تەس بولغان ئاشۇ جايلارنى « ئاپتوموبىلدىن چاتاق چىقتى » دەمدىغاندۇ ؟

شىنجاڭ ــ ھەرقايسى جەھەتتە زامانىۋىلىشىشقا قاراپ مېڭىۋاتقان ئۆلكە ـ رايون ، « زامانىۋىلىشىش » بۇگۈنكى كۈندە ئاچقۇچلۇق ئاتالغۇدىن ئىبارەت ئەمما ، مەن يەر نامىنى تولۇق بىر جۈملە سۆز بىلەن ئاتايدىغان رومانتىك تۇسكە تولغان مۇنداق ئۇسۇلنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

كۈنلار يارىلىق

1985 ـ يىلى 5 ـ ئاي ، ستوكھولم

www.alma.cn

« ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى مەجمۇئەسى » گە كىرىش سۆز

« ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى مەجمۇئەسى » نىڭ تۇنجى جىلدىغا بېرىلگەن ئەسەر مەشھۇر ئالىم ، دىپلومات ، دوكتور گۈننار يارىڭ يازغان ساياھەت خاتىرىسىدىن ئىبارەت . دوكتور يارىڭ شىنجاڭغا ئىككى نۆۋەت بارغان ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ يەردە خېلى ئۇزۇن تۇرغان . ئۇنىڭ شىنجاڭغا قىلغان ئىككى قېتىملىق سەپىرى ئارىلىقىدا يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەن بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئەسىرىدىن ئۆزگىچە بىر خىل قاراش چىقىپ تۇرىدۇ دوكتور يارىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىنى چوڭقۇر ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان ھەمدە شۇ ئاساستا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ماتېرىيال يىغقان ، ساياھەت داۋامىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن ھەمدە بايان قىلغان مانا بۇلار ئۇ-نىڭ ئەسىرىنى ئىنتايىن مۇھىم ھەم ئالاھىدە تارىخىي قىممەتكە ۋە ئوقۇشچانلىققا ئىگە قىلغان .

دوكتور يارىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تىلى بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە كۆپلىگەن ئەسەلەرنى يازغان مەسىلەن ، « ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە دىئالېكت لۇغىتى » (1964 ـ يىلى) ، « ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارقالغان مۇبالىغە رىۋايەتلەر » (1973 ـ يىلى) قاتارلىقلار ؛ ئۇ يەنە « قەشقەر ئەدەبىي ئەسەرلىرى » (ئىلاۋە سۆزلۈكلەر جەدۋىلى قوشۇمچە قىلىنغان) (1980 ـ يىلى) ؛ « يېڭى ئۇيغۇر تىلىدىكى munazara (مۇنازىرە) ئەدەبىياتىغا ئىزاھات » (1981 ـ يىلى) ؛ « يېڭى

www.alma.cn

ئۇيغۇر تىلىدىكى ماقال ـ تەمسىلەر خەلق رىۋايەتلىرى توپلىمى » (1985 ـ يىلى) (ئىلاۋە سۆزلۈكلەر جەدۋىلى قوشۇمچە قىلىنغان) نى تۈزگەن ۋە تەرجىمە قىلغان ئۇنىڭدىن سىرت يەنە « ئافغانىستانىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى » (1938 ـ يىلى) ناملىق تەتقىقات ئەسىرى ۋە باشقىلارنى يازغان

دوكتور يارىنىڭ دىپلوماتىق هاياتى داۋامىدا شۆبىتسىينىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى (1948 ـــ 1951) ، سىرى لانكىدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى (1950 ـــ 1951) ، ئىراق ۋە پاكىستاندا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى (1951 ـــ 1952) بولغان ئۇ 1956 ـ يىلىدىن 1958 ـ يىلغىچە شۆبىتسىينىڭ ب د ت دا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ۋە باش ئەلچىسى بولغان ، 1958 ـ يىلىدىن 1964 ـ يىلغىچە شۆبىتسىينىڭ ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان ئۇ شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىلدا دەسلەپىدە شۆبىتسىينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ، ئۇنىڭدىن كېيىن 1967 ـ يىلى ب د ت نىڭ ئوتتۇرا شەرق مەسىلىلىرى بويىچە پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى بولغان

گۇنار يارىنىڭ ئەپەندىنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ئىنتايىن قىممەتلىك ئەسلىمىسى بىزدە مۇنداق بىر ئويىنى ، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا ئائىت نەتىجىلەر ، ماتېرىياللار ، پايدىلىنىش كىتابلىرى ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ماتېرىياللار ، توپلىغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تۈرلۈك قولىيازمىلار ، ئەسلى تېكست ۋە تەرجىمىسى ھەم بۇنىڭغا ئائىت ئىلمىي ئەسەرلەر مۇنداق بىر ئويىنى رەتلەش ، تۈزۈش ھەمدە ئۇلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىش ئويىنى پەيدا قىلدى شۇنىڭ بىلەن « ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات مەجمۇئەسى » دىن ئىبارەت بۇ بىر يۇرۇش كىتاب ۋۇجۇدقا چىقتى . بۇ مەجمۇئەدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك تىللارغا ئائىت ئەسلى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ، شۇنداقلا سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە ئىلىپ بېرىلغان تەتقىقاتقا دائىر ئىلمىي ئەسەرلەر نۇقتىلىق نەشر قىلىنىدۇ ئەگەر شارائىت يار بەرگەن

www.alma.cn

تەقدىرده ، بىز يەنە 20 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تارىخىي ئەسەرلەر ۋە مۇھىم ۋەقەلەرگە ئائىت ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنىمۇ تۇزۇپ نەشر قىلماقچى ، ئەلۋەتتە . شۇڭا ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىگە ئائىت ئەسەر يازغان ئاپتورلارنىڭ بىزگە ماقالە ئەۋەتىشىنى قارشى ئالىمىز

مەجمۇئە مۇھەررىسى : ئېدۋارد ئالۋورت(Edward Allworth)
كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ئامېرىكا نيۇ ـ يورك 10027
مەجمۇئە مەسلىھەتچى مۇھەررىرلىرى :
ئادراس ج ئې بودرو گلىگېتى(Adras J . E. Bodrogligeti)
كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتى لۇس ـ ئانژېلىس
رىچارد ن فرلي(Richard N. Frye)
خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى

www.alma.cn

ئىككىنچى قىسىم

شىنجاڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا

ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات

بىرىنچى باب

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر تىلى ـــ جۇڭگو شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان تىل، ئۇنى غەربىي تۈركي تىللار ياكى روسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، جۇغراپىيە جەھەتتىن «شەرقىي تۈركي تىل» دەپ ئاتاپ تۈردۇق. شۇڭا، «شەرقىي تۈركي تىل» دېگىنىمىز تىلشۇناسلىقتا ئەسلىدىنلا بار ئاتالغۇ بولماستىن، بەلكى دۆلەتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىغىلا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ شاۋ بىلەن راگۇيت شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان ئۇيغۇر تىلىنى Turki ۋە Eastren Turki (تۈركىي ۋە شەرقىي تۈركي) دەپ ئاتىغان ھەمدە ئۇنى باشقا تۈركي تىللاردا قوللىنىلىدىغان، خېلى ئومۇملاشقان Turkish دېگەن ئىسىمدىن پەرقلەندۈرگەنىدى.

مەن ئۇيغۇر تىلى مەسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، كونا ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللانغان ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنى بۈگۈنكى شىنجاڭدا قوللىنىلىۋاتقان تىل دەپ قارىغانىدىم. ئەمما، ئەگەر مۇشۇ خىلدىكى بارلىق شېۋىلەرنى «شەرقىي تۈركي تىللار» دېگەن ئۇقۇم ئارقىلىق

www.alma.cn

يىغىنچاقلاشقا توغرا كېلىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ روسىيە تەۋەلىكىدىكى رايونلىرىدا قوللىنىلىدىغان شېۋىلەرنى ، مەسىلەن ، ئوش ، ئەنجان ، فەرغانە رايونلىرىدا ئىستېمال قىلىنىدىغان تىلنىمۇ شۇ قاتاردا ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ . بۇ تىللار جۈملىسىگە شىنجاڭ تەۋەسىدىكىلەرنىڭ كىملىگە « يېقىن كېلىدۇ » ، مەيلى تىل تاۋۇشلىرى جەھەتتە بولسۇن ياكى مورفولوگىيە جەھەتتە بولسۇن ، بىر ـ بىرىگە بەك ئوخشىشىپ كېتىدۇ . ئەمما ، بىز تىل ھەققىدە نۇرغۇن يازما ماتېرىياللارغا ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى تېخى تىللار ئارىسىدىكى چەك ـ چېگرىنى ئايرىيالمايمىز . تىل ماتېرىياللىرىنىڭ كەمچىل بولۇشى ، خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدىكى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش بىزدە خېلى كۆچلۈك تەسىرات پەيدا قىلدى .

جۈملىسىگە شىنجاڭ رايونىدا قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇر تىل شېۋىلىرىنى ئايرىشتا ، مېنىڭچە ، جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئاساسلىق ئايرىش پرىنسىپى قىلىپ تۇرۇۋىندىكىچە ئايرىشقا بولىدۇ :

1 . جەنۇب شېۋىسى (بۇنىڭغا گاھىدا مەن « قەشقەر ـ يەكەن شېۋىسى » دەپ ئاتىغان شېۋىلارمۇ كىرىدۇ) شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋەغەربىي جەنۇبىدىكى قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا قوللىنىلىدۇ . مەن ئورنى تېخىمۇ شەرققىرەك جايلاشقان كېرىيە ، چەرچەن شېۋىلىرىنى تەكشۈرمىگەچكە ، ئۇ يەرنىڭ شېۋە تىل تاۋۇشى ۋە مورفولوگىيىسى جەھەتتىكى ئەھۋالىنى بايان قىلالمايمەن ، لېكىن مەن نوقۇل جۇغراپىيە جەھەتتىن ئۇلارنى جەنۇب شېۋىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ ، دەپ قارايمەن . مەن يەنە مارالۋېشى بوستانلىقى ۋە ئاقسۇ شېۋىسىنىمۇ جەنۇب شېۋىسىگە قوشمەن بۇ جايلارنى تەكشۈرۈشۈم ئوخشاشلا يوق دېيەرلىك بولسىمۇ ، لېكىن ئىگە بولغان تىل ھەققىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلماندا ، ئۇلارنى باشقا گۇرۇپپىغا ئايرىشقا ئاساسىمىز يوق .

2 شىمال شېۋىسى شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىدا ، شىمالىدا قوللىنىلىدۇ بۇ گۇرۇپپىنى ئىچكى قىسىمدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كونكېرت ئايرىش زۆرۈر

www.alma.cn

A . كۆچا ـ تۇرپان شېۋىسى (شەرقىي شىمال شېۋىسى) كۆچا ، قاراشەھەر ، تۇرپان ۋە قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردىكىلەر قوللىنىلىدىغان شېۋىلەرنىڭ يىغىنچاقلاپ ئاتىلىشىدىن ئىبارەت بىر ئىگىلىگەن تىلغا ئائىت ماتېرىياللاردىن قارىغاندا ، بۇ شېۋىلەر مۇھىمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە جەنۇب شېۋىسىدىن پەرقلىنىدىغاندەك قىلىدۇ تۇرپان شېۋىسىدە نۇرغۇن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بارلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، بۇلار جەنۇب شېۋىسىدە يوق ئۇنىڭدىن سىرت ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش پرىنسىپى بۇ شېۋە گۇرۇپپىسىدا جەنۇب شېۋىسىدىكىدەك ئۇنچىۋالا ئېغىر ئەمەس قۇمۇل يەرلىك شېۋىسى گاھى ئەھۋالدا ، مەسىلەن ، ھازىرقى رامان شەكلى ۋە بۇيرۇق جۈملىدە مورفولوگىيە جەھەتتە باشقا شېۋىلەردىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ .

B « تارانچى » شېۋىسى ئاساسەن غۇلجا ۋە بۇگۇنكى كۈندە روسىيە تەۋەلىكىدىكى پانفىلوف شەھەرى قاتارلىق جايلار ئەتراپىدىكى ئىلى دەرياسى ۋادىسى رايونلىرىدا قوللىنىلىدۇ . ئۇنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى جۇڭگو ، روسىيە تەۋەلىكىدىكى جايلاردىن ھالقىپ چىقىدۇ ئاشۇ جايلاردا ئولتۇرۇشلۇق « تارانچى » دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئەسلى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن ، ئاقسۇ ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ بارغان ئەگەر رادلوف ، پانتۇسوف ۋە كوتونوفلار نىڭ بايانلىرى توغرا بولىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا تارانچى شېۋىسى ئارقا سوزۇق تاۋۇش : (ئى) نىڭ كەمتۈكلۈكى بىلەن باشقا شېۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ

ئەگەر تىل تەۋەلىكى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللار بىلەن بىر ئومۇمىي دائىرىگە قويۇپ تەكشۈرۈشكە بولسا ، ئۇنداقتا مېنىڭ مۇشۇ ساھەدە ئىلگىرى ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان ئالىملارنىڭ قەلىمى ئاستىدا بەزى مۇجمەللىكلەرنىڭ كۆرۈلگەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشۈمگە توغرا كېلىدۇ

بىلكىنىڭ ئايرىشىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر تىلىنى « ئەڭ بۇ-

www.alma.cn

رۇنقى ، شەرققە مايىلراق شېۋە » دەپ ئاتاشقا بولىدۇ . بۇ نوقتۇل جۇغراپىيە جەھەتتىنلا ئايرىلغانلىق رادىلوف بۇنىڭ ئورنىغا « ئوتتۇرا ئاسىيا شېۋىسى » نى قويىدۇ بۇ ئىنتايىن مۇجمەل يىغىنچاقلاش ، چۈنكى تا بۈگۈنگىچە كىشىلەردە « ئوتتۇرا ئاسىيا » دېگەن بۇ ئۇقۇمغا نىسبەتەن تېخىچە مۇقىم بىر تەسىر يوق رادىلوفنىڭ گېپىگە ئاساسلانغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا شېۋىسىگە كىرىدىغانلىرى : (1) تارانچى شېۋىسى ؛ (2) قۇمۇل شېۋىسى ؛ (3) ئاقسۇ شېۋىسى ؛ (4) قەشقەر شېۋىسى ؛ (5) يەكەن شېۋىسى ؛ (6) چاغاتاي شېۋىسى بۇنىڭدىن (2) دىن (5) گىچىسىنىڭ ئاستىغا « ئېنىق تەكشۈرۈلمىدى » دەپ ئىزاھ بېرىلگەن (1982) ؛

لېكىن ، تۈرلۈك تىللارنىڭ تىل تاۋۇشلىرى قۇرۇلمىسى ئوستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش باسقۇچىدا ، ئۇلارنى تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك ئاساسىدا ئايرىش ئىنتايىن تەس . A ساموكىلوۋىچ ئوتتۇرىغا قويغان ئۇسۇلنى ئەڭ مۇۋاپىقىيەتلىك ئايرىش ئۇسۇلى دېيىشكە بولىدۇ

ساموكىلوۋىچنىڭ تۈرگە ئايرىشىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر تىلى Z تىل J تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ qulTan گۇرۇپپىسى tarlig كىچىك گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولىدۇ

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغانلار تەخمىنەن 1 مىليوندىن ئاشىدۇ دېگىنىمىز مۆلچىرىچە — بۇ مۆلچەر روسىيىلىك ئارستوفنىڭ 1896 ـ يىلدىكى مەلۇماتىنى ئاساس قىلغان — ئومۇمىي سانى 1 مىليون 121 مىڭ 407 مىللىرتنىڭ شۇ مەلۇماتنى ئاساس قىلىپ مۆلچەرلىگىنى 1 مىليون 602 مىڭ 311 بىر بۇ ساندا ئاشۇنىڭدىن بېرى كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولمىدى ، دەپ قارايمىز

www.alma.cn

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقات

ئۇيغۇر تىلى خېلى بۇرۇنلا ئىلمىي تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنغانىدى كاپلوت 1907 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە تۇرپان شەۋىسىدىكى بەزى سۆزلەر ئۈستىدە توختالغان لېكىن، بۇ سۆزلەر ئۇنىڭ ئىز باسارلىرى تەرىپىدىن تاۋۇش بويىچە تەرجىمە قىلىنماي، ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچىلا ئىپادىلەپ قويۇلغاچقا، تىل تاۋۇش نەزەريىسى جەھەتتىكى ئەھمىيىتى چوڭ ئەمەس، ۋامبېررى ئوتتۇرا ئاسىيادا ساياھەت قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى شەۋىلەرگە ئائىت يازما ماتېرىياللارغا قەشقەر شەۋىسىگە ئائىت خەت ـ چەكلەرگە ئىگە بولغان توغرىسىنى ئېيتقاندا، بۇلار ئادەتتە ئۆلچەملىك ئۇيغۇر تىلى دەپ قارىلىۋاتقان ماتېرىياللاردىن ئىبارەت روسىيە قازان ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى مەشھۇر شەرقشۇناس بېلكىن تۈزگەن «تۈركىي تىلىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» دىمۇ ئاشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاقسۇ شەۋىسىگە دائىر خەت ـ چەكلەر بار

بۇ ساھەدىكى تەتقىقات 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندىلا ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى بۇنىڭدىكى يەنە بىر قىسىم سەۋەب شۇ يەردىكى ئەينى يىللاردا، شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى ھەرخىل مەقسەت بىلەن بارغان ياۋروپالىق ۋە روسىيىلىك ساياھەتچىلەر ياقۇپبەگ ئىلكىدىكى رايونلارغا كىرگەنىدى دەرۋەقە، ئۇلاردىن تىلىنى تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى

1875 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك B • R شاۋ ياقۇپ بەگ تەرەپكە بارغان

www.alma.cn

فورسىس تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ بىر ئەزاسى ئىدى ئۇ ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكسىنى بىرىنچى بولۇپ يېزىپ چىققان بۇ گراممانتىكا كىتابىدا ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ تەلەپپۇر قىلىشىغا ماسلاشتۇرۇش ئۇچۇن ، ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي جەھەتتىن تەرجىمە قىلىنغان كىتاب تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئۆزگەرتىپ يېزىش شەكلى بىلەن كىچىك دائىرىدە چىقىرىلغان بولۇپ ، كۆپىنچىسى ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە يېزىلغان ئەمما ، شاۋنىڭ تەتقىقاتى گراماتىكا ، سۆزلۈك جەھەتتە تولىمۇ قىممەتلىك بولسىمۇ ، لېكىن شەرقىي تۈركىي تىلىنىڭ فۇنېتىكسى ۋە فونېتىكا تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىغا نىسبەتەن ھېچقانچە تۈرتكىلىك رول ئويناپمغان ئەمما ، ئۇنىڭ تەتقىقاتى قەشقەر ـ يەكەن شېۋىسىنى ئاساس قىلغان بولغاچقا ، مەن كېيىنكى ئەسىرىمدە بەزى چاغدا شاۋنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىمەن .

رادلوف ـــ تۈركشۇناسلىق ساھەسىدىكى مۇھىم ئەرباب ـــ نىڭ تەتقىقاتى پەقەت ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت بىرلا مەسىلىگە ئالاقىدار بولغان تەقدىردىمۇ ، ئۇنى تىلغا ئېلىش زۆرۈر ئۇ ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى كاتانوق ، پانتۇسوفلار ئۇيغۇر تىلىدىكى شىمال شېۋىسىنى پەرق ئېتىش ۋە چۈشىنىش يولىدا ناھايىتى قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشتى رادلوف قاتتىق ، ئادىل بولغان تەنقىدگە ئۇچرىغان بولسىمۇ ، ئەمما كىشىلەر يەنىلا ئۇنىڭ تۆھپىسىنى ئىنكار قىلماسلىقى لازىم . قانداقلا بولمىسۇن ، ئۇمۇ تۈركىي تىللار سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ ئاساسچىسى ئىدى ئۇنىڭ كىتابى باتىرىنگېرنىڭ ياقۇت تىلى ئۈستىدىكى بايانىدەك كىشىنى قايىل قىلالمىغان ۋە ئۇنچىۋالا توغرا بولمىغان بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇ بۇگۈنكى كۈندىمۇ بىزنىڭ سىبىرىيەدىكى تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ تىلى ، ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى ئاساسىي چىقىش نۇقتىمىز ھېسابلىنىدۇ رادلوفنىڭ يېتەرسىزلىكى ئۇنىڭ « تارانچى » تىلىنى بايان قىلىشىدا تېخىمۇ ئەكس ئەتكەن

فرانسىيىلىك گرېنىنارت ئۇيغۇر تىلى ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان يەنە بىر ئەرباب ئۇ 1890 ـ يىلىدىن 1895 ـ يىلىغىچە دۇتىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ

www.alma.cn

بىر ئەزاسى بولغانلىقتىن ئۇيغۇر شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى ئوبدان پۇرسەتكە ئېرىشكەن . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، ئۇمۇ ئەسىرنىڭ ئەڭ يېزىقىدىلا يازغان . ئۇنىڭ سۆزلۈكلەر جەدۋىلى ياكى باشقا شەكىللەر ئارقىلىق قىلغان تەرجىمىلىرى ئانچە توغرا بولمىغان ، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ چوڭ ئەمەس گرېننارتنىڭ ئەسىرى مۇھىمى تا ھازىرغىچە كەمدىن ـ كەم تەتقىق قىلىنغان خوتەن شېۋىسىگە چېتىلىدۇ .

1905 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلى بىلەن تونۇشۇشقا ئائىت بەزى يېڭى ماقالىلەر ئەشر قىلىندى مەسىلەن ، خارتمان ۋە كونوسىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى نۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مەلۇم يېڭىلىقلار بار ئىدى . خارتمان ئەسىرىدە سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشتۇرۇلغان ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئېغىز تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەسۋىرلەشكە ئىمكانقەدەر تىرىشقانىدى . ئەمما ، ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغىنى شۇكى ، خارتمان ئۇيغۇر تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇز قىلىنىشىنى بايان قىلغاندا ، مەزمۇندىن بەك كۆپ چەتلەپ كەتكەن ، كونوس ئۇيغۇرچە سۆزنى ئۆز جايىدا ئاڭلاش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن . ئۇنىڭ بايانى جۈملىگە شىنجاڭدىن بۇداپېشتقا ساياھەت قىلىپ بارغان بىر تۇركىنىڭ تەلەپپۇزى ئاساسىدا يېزىلغان بولغاچقا ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بايان قىلىپ بېرەلمىگەن ئۇنىڭدىن سىرت ، كونوسىنىڭ بايانى بىر ئادەمنىڭ تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلغان بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئومۇمىيۈزلۈك بايان قىلالىشى ـ قىلالماسلىقىمۇ گۇمانلىنىشقا ئەرزىيدۇ . ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن بولغىنى شۇكى ، بىر ئادەمنىڭ سۆزىدە ئۆز ئالدىغا كەمتۈك تەرىپلىرى بولىدۇ . ھېچبولمىغاندا شۇ ئادەم تەنها تۇرغان ئەھۋالدا مەلۇم بىر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىشقا تەسىر كۆرسىتىدۇ . خارتمانىنىڭ ئەسىرى « Text » تە قەشقەر شېۋىسىگە چېتىلىدۇ . « Cilten » دە يەكەن شېۋىسىگە چېتىلىدۇ . كونوسىنىڭ ئەسىرى باشتىن ـ ئاخىرغىچە يەكەن شېۋىسىگە چېتىلىدۇ .

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈۋەتتى . كىشىلەر ئارخېئولوگىيە-

www.alma.cn

لىك تەكشۈرۈشتە تېپىلغان يازما ماتېرىياللاردىكى جۈملىلەر ۋە تۈراقلىق ئىبارىلەرنى يېشىش ئۈچۈن ھېلىھەم قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇر تىلىدىن تۈ-گۈچلەرنى ئىزدىمەكتە بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر تىلى باشقا ھەرقانداق تىلدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى لېكوكنىڭ ئەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنى چۈشىنىش جەھەتتىكى ماتېرىياللىرىمىز زور دە-رىجىدە تولۇقلاندى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ كىشىنى قايىل قىلىش ۋە توغرۇلۇق دەرىجىسى جەھەتتە ناھايىتى رور ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ بىراق ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شىمالىي شىنجاڭ ، بولۇپمۇ تۇرپان رايون شېۋىسى ئاساسىدا بايان قىلىنغان

شۇڭا ئېتىبارغا ئېلىنىشقا تېگىشلىك بولغىنى بىر گرامماتىكا كىتابى بىلەن تۇنجى قېتىم ئىشلەنگەن « ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت » دىن ئىبارەت راگۇيىت ئەڭ ئاخىرى نەشر قىلىنغان « Tajir bilan zohra » (تاھىر بىلەن زۆھرە) دېگەن ئەسىرى ئارقىلىق بىزدىكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر زاپىسى كەمچىل بولۇشتەك مۇشۇ ئىش ئۈ-چۈن بەك قىممەتلىك تۆھپە قوشتى راگۇيىتنىڭ مەقسىتى ئۆز ئەسىرىدە ئاساسلىقى يازما تىلنى ئاساس قىلىش ، مۇكەممەل ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۆلچەملىك ئۇيغۇر تىلىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى ئەمما ، ئۇ كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن ، خەلق ئارىسىدىكى تەلەپپۇز قىلىش ئەھۋالـ لىرىنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتكەن

تۇركىي تىللار بىلەن تونۇشۇشقا ئائىت كىچىكرەك ھەجمدىكى ئەسەرگە كەلگەندە ، مالوفنىڭ كۆچمە مەنىدە تەرجىمە قىلغان ئەسەر نۇسخىسى ھەققىدە يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلەرنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ

ھالبۇكى دېننىرون روس بىلەن ۋېنگېرتنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممىتى يۇقىرى ئەمەس ، بۇنىڭ ئىچىگە تەرجىمە قىلىنمىغان ئەسەرلىرىلا كىرىدۇ ئەنگـ

www.alma.cn

لىيىللىك Whitake (ۋىتاكې) ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىنى يازماقچى بولغان . بىراق ، بۇ سىناق ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈنلا قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . شۇڭا ، ئۇنى باشقا ھېچقانداق جەھەتتىن پايدىلانغىلى بولمايدۇ ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدىكى كىچىكرەك ھەجىمدىكى باشقا بەزى ئىلمىي ماقالىلەر كىتاب مۇندەرىجىسىگە كىرگۈزۈلگەن ، لېكىن ئالاھىدە تىلغا ئېلىشنىڭ ھاجىتى يوق

ئومۇمىي باھا شۇكى ، ئۇيغۇر تىلى تا بۈگۈنگىچە تېخى ئوچۇق تەتقىق قىلىنىپ بولۇنمىدى مەسىلەن ، تا بۈگۈنكىچە ئەسەر نۇسخىسى كەمچىل ، پۈتۈنلەي كۆچمە مەنىدە تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر زاپىسىنىڭ مىقدارى سەككىز فورمات ھېسابىدا 300 بەتتىن ئاشمايدۇ تا بۈگۈنكىچە ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسى نەشر قىلىنمىدى بىزدە يەنە ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ھەجمى چوڭ بىر لۇغەت يوق راگۇتىنىڭ « ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغىتى » دە 13 مىڭ 500 تاق سۆز بار ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپ سۆزلەر ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەننۇاسى قەشقەر ـ يەكەن شېۋىسىدىن ئېلىنغان ئەمما ، بىزگە ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا ئائىت ئەسەرلەر تېخىمۇ بەك زۆرۈر بولۇۋاتىدۇ . ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇز قىلىنىش قائىدىلىرى ھەققىدە بىز بىلىدىغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى ھەرقايسى جايلاردىكى قىسقا نەقىللەر ئىچىدە چېچىلىپ ياتماقتا شۇڭا ، مەن ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى يېزىپ چىقىپ ، مۇشۇ جىددىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى ئارزۇ قىلىمەن ، بۇ جەھەتتىكى سىنىقىمنىڭ نەتىجىسى مانا مۇشۇ ئىلمىي ماقالەمگە كىرگۈزۈلدى

www.alma.cn

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرى ۋە ھەرپلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ باشقا كۆپ ساندىكى تۈركىي تىللارغا ئوخشاش ئەرەب ئېلىپبەسى قوللىنىلىدۇ . ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تۈركىي تىللار تاۋۇشلىرىنى ئۇنۇملۇك رەۋىشتە ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغانلىقى ھەممەيلەنگە ئايان بولغان ھەمدە دائىم تەكتلىنىپ كېلىۋاتقان پاكىت . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىدىكى شېۋىلەرنىڭ تىل تاۋۇشىنى تەتقىق قىلغاندا ، ئەرەب يېزىقىنى لاتىن يېزىقىغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ

بىراق ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇشلىرىنى تەرجىمە قىلىش سىستېمىسىغا بېرىپ تاقالغاندا ناھايىتى كۆپ قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقىدۇ رادلوف ، كاتانوف ۋە پانتۇسوفلارنىڭ قوللانغىنى رۇس تىلىدىكى سىلىر ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان ، يېڭىدىن ياسالغان بىر قاتار شەكىللەرنى قوشۇمچە قىلغان سىستېمىدىن ئىبارەت . بۇ يېڭى شەكىلدىكى بىر قىسىم ھەرپلەردە لاتىن ھەرپى ، مەسىلەن ، h (ھ) ، a (ئە) ، û (ئۇ) قاتارلىقلار قوبۇل قىلىنغان . بىر قىسمى ئالاھىدە سىلىر ھەرپ شەكلىدىن ئېلىنغان لېكوك . خارتمان ۋە كونوسلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ھاسىل قىلغان سىستېمىلىرى « keleti szemle » ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى ئېتىراپ قىلغان بىر يۈرۈش سىستېمىسىنى ئاساس قىلغان لېكىن ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر مۇنچە پەرقلەر مەۋجۇت راگۇيتنىڭ قوللانغىنى شەكلى ئۆزگەرتىلگەن Lepsius سىستېمىسى ئىدى ئەمما ، ئۇزۇك تاۋۇش ھەرخىل بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن ، بۇ بەلگىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاش بىر تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ ، لېكىن ئوخشىمىغان ئەرەب يېزىقىدا يېزىلىدۇ ئەمما ، مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، يۇقىرىدا دېيىلگەن رادلوف

www.alma.cn

قاتارلىقلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇلى ئەقىلغا تېخىمۇ مۇۋاپىق بولۇپ ، ھەرپ بىلەن تاۋۇش بىر ـ بىرىگە ماسلاشقان .

شاۋ قوللانغان سىستېما بەك ئاددىي بولغانلىقى ئۈستىگە تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىغا ئېرىشەلمەيدۇ . لېكىن ، ئۇ ئاساسلىقى ئومۇملاشقان ئىنگلىز تىل شەكلى ئارقىلىق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئىپادىلىگەن مەسىلەن ، sh (ش) = š ، hg (غ) ɣ ، ch (چ) = č ۋەھاكازالار شاۋ سوزۇق تاۋۇشلاردىكى پەرقلەرنى ئاز بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىكى نازۇك پەرقلەر كۆپرەك گەۋدىلەندۈرۈلگەن .

بىر قانچە يىللىنىڭ ئالدىدا نەشر قىلىنغان مالوفنىڭ ماقالىلەر توپلىمىدا بولسا ، ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان ئۆلچەملىك فونېتىكىلىق ئېلىپبە قوللىنىلغان بۇ ئېلىپبە يېقىن شەرق تىللىرىنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلىدىغان ھەرپ قىلىپ تونۇشتۇرۇلغان

بۇگۈنكى كۈندىكى فونېتىكا ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇ سىستېمىلارنى ئەمدى يەنە قوللىنىشقا بولمايدۇ يېقىنقى يىللار مابەينىدە ، فونېتىكىنىڭ بىر پەن سۈپىتىدە ئېرىشكەن غايەت زور ئىلگىرىلەشلىرىگە ئەگىشىپ ، نۆۋەتتىكى ئەڭ دائىم قوللىنىلۇاتقان ھەرخىل چوگراق سىستېمىلارنى ساپ تىل نۇقتىسىدىن كۆزىتىش ئارقىلىق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل شەكلىنى تاللاش زۆرۈر بولۇپ قالدى . مەن ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق ، ئاخىر خەلقئارا فونېتىكا بىرلەشمىسى قوللانغان سىستېمىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدىم ھەمدە كوپېنھاگېن مۇھاكىمە يىغىنىدا بېكىتىلگەن بەزى ئۆزگىرىشلەرنى قوبۇل قىلدىم . بۇ ئارقىلىق يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن فونېتىكا تەتقىقاتى يېڭى بەلگە بىلەن تەمىن ئېتىلدى بۇ جەھەتتە ، ئىبھتىمال رېرندرنىڭ « Landsmal salfabet » ى API (خەلقئارا فونېتىكا بىرلەشمىسى سىستېمىسى) دىن تېخىمۇ كۇچلۇك بولسا كېرەك . بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشقا ئائىت مەسىلىگە چېتىلغاندا مەن ئاخىر API نى تاللىدىم . چۇنكى ، روسىيىنىڭ تىل ئىلمىدىكىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركىي تىللار شېۋىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا باشتىن ـ ئاخىر API نى

www.alma.cn

ئاساس قىلغان تاۋۇشلۇق يېزىق سىستېمىسىنى قوللىنىشقا باشلىغان . مەن ئوتتۇرا ئاسىيا شېۋىلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى تىل تاۋۇشى سىستېمىسى جەھەتتە پەيدىنپەي بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇمكىنچىلىكىنى كۆزدە تۇتقاچ- قىلا API نى تاللىدىم .

مەن API ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىدىكى تېخنىكا بۆلەكلەرنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىكى ھەرخىل ئەھۋاللارنى بايان قىلدىم بىراق مەن ئالدى بىلەن ئالدىنقىلارنىڭ تەرجىمە سىستېمىسىغا سېلىشتۇرما قىلىنغان بىر جەدۋەلنى ئىشلەپ چىقتىم . بۇ جەدۋەلنى ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى يېزىق تىلى ماتېرىيالى ئۇستىدە تولۇق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئاسا- سىدا تۈزۈپ چىقتىم .

تۈزگۈچىدىن :

بۇ ماقالە يارىنىڭ ئەپەندىنىڭ دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ بابى . بۇ ئىلمىي ماقالە ئۇنىڭ خەلقئارا شەرقشۇناسلىقىدىكى مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، 20 ــ 30 ـ يىللاردا يېزىلغان ، 1933 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئوقۇر- مەنلەرگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، ماقالىدىكى يەر ناملىرى بىرەكلا ھازىرقى ئاتىلىشى بويىچە تەرجىمە قىلىندى . تەرجىمىدە شۆبتىسىيە لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 1933 ـ يىلدىكى نەشرى ئاساس قىلىندى .

www.alma.cn

قەشقەردىكى باسما ماتېرىياللار

ـــ شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ شىنجاڭدىكى باسمىخانىسى : تارىخ ۋە باسمابۇيۇملار

ھەققىدە ئومۇمىي بايان

كىرىش سۆز

شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ قەشقەردە ئىلگىرى قۇرغان باسمىخانىسى نۇرغۇن سورۇنلاردا بۇ يىراقتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئالاقىدار خەلقئارا ھۆججەت ـ ئەسەر ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىغا ئىزچىل سازاۋەر بولۇپ كەلدى . بىراق ، كۆپ ھاللاردا ، ئۇنىڭغا ئائىت پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كەمچىل ، ھەتتا ئىشەنچسىز بولۇپ كەلدى ، شۇېتسىيىنىڭ دىن تارقىتىش ھۆججەتلىرىدىن ياكى قەشقەردىكى شۇېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دوكلاتلىرىدىن بۇ باسمىخانىنىڭ ئاساسىيانىڭ كىندىكىدىكى ئاشۇ يەردە ئېرىشكەن مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەققىدىكى مۇكەممەل ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ . جون خولتۋال (John Hultval) شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ شىنجاڭدا دىن تارقىتىش تارىخى توغرىسىدا يازغان كىتابىدا ئۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان ۋە ئۇ ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلغان ئەمدى مەن مەزكۇر باسمىخانىنىڭ تارىخى ۋە پائالىيەتلىرى ئۈستىدە بىر ئاز مەخسۇس تەھلىل يۈرگۈزمەكچىمەن ھەمدە باسمىخانىدا 1901 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بېسىلغان باسما ماتېرىياللىرىدىن مۇندەرىجىسىنى تۈزۈپ چىقماقچىمەن .

ئىلگىرى بۇ دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ پۈتۈن باسما ماتېرىياللىرى

www.alma.cn

نىمك مۇندەرىجىسىنى تۆۋۈپ چىقىش مۇمكىن بولماي كەلگەنىدى . شەك ـ شۇبھىسىزكى ، مەن تۆۋگەن مۇشۇ مۇندەرىجىدىمۇ بىر قىسىم باسما ماتېرىياللار چۈشۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . باسمىخانىدا بېسىلغان بىر قىسىم بۇيۇملار ساقلاپ قېلىنمىغان . يەنە باشقا بىر قىسمى شىنجاڭدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا يوقاپ كەتكەن . شۇڭا ، تۆۋگەن مۇندەرىجەمنىڭ شۇ چاغدىكى ئىنتايىن بىكىنمە ، كىرمەك قىيىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئىنتايىن مۇشكۈل شارائىتتا دىن تارقىتىش ئىشىنى ئىشلىگەن ، شۇڭا بۇ ئىسىمنىڭ يەككە ـ يېگانە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ خىزمىتى ئېلىپ بارغان مەدەنىيەت تارقىتىش پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئىزاھات بولۇپ قېلىشىنى ۋە ئۇنى بىر قىسىم ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىشنى ئۈمىد قىلىمەن .

مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا ، شۇڭا بۇ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا بېسىلغان نەشر بۇيۇملىرىنى ئەسلى ماتېرىيالى دىن تارقىتىش ئۆمىكى ھۆججەت ـ ئەسەرلەر كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي ھېسابات دەپتىرىدە ساقلانغان ھالبۇكى ، بۇ ھېسابات 1914 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ماتېرىياللارنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا ، تولۇق بولمىغان ، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، ئۇلارغا باسمىخانىدا بېسىلىشىنى ساقلاپ تۇرغان ئورىگىنال ئەھۋالى تىزىملىنىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان ناھايىتى كۆپ كىتابچە ، ئىنجىل قەسىدىسى ، « ئىنجىل » دىن ئېلىنغان پارچىلارمۇ خاتىرىلەنگەن . بىراق ، بۇ ماتېرىياللار بېسىشقا بېرىلمىگەن . بۇ ماتېرىياللار شۇبھىسىز دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئارخىپىدا ساقلانغان . بۇ ئارخىپلار 1938 ـ يىلى 6 ـ ئايدا دىن تارقىتىش ئۆمىكى قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغاندا يوقىلىپ كەتكەن بۇ ئومۇمىي ھېسابات تىزىملىكىگە ئۇيغۇرچە قىسقارتىلما شەكلى ئارقىلىق بېسىلىدىغان ئەسەرلەرنىڭ ماۋزۇسى ئاددىيلا خاتىرىلەپ قويۇلغان ئۇنىڭ ئۇستىگە ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەقىقىي ماۋزۇسى كۆرسىتىلمەي ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنىلا كۆرسىتىلگەن .

دىن تارقىتىش ئۆمىكى ھۆججەت ـ ئەسەر كومىتېتى مەدەنىيەت

www.alma.cn

خىزمەتىنى ئىشلەش سالاھىيىتىگە ئىگە دىن تارقاتقۇچىلاردىن تەركىب تاپقان ، ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىتى نەشىر قىلىنماقچى بولغان ئەسەر ئۇرۇگىنالىنى تەكشۈرۈش ، يېڭىدىن نەشر قىلىنغان كىتابلار مۇندەرىجەسىنى تەييارلاش ، ئادەتتىكى چاغلاردا بولسا باسمىخانىنىڭ باسما نەشر قىلىش خىزمەتلىرىگە نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى مەزكۇر كومىتېت تەكلىپ قىلىنغان شۇ يەرلىك مەسئۇلىيەتچىلەرگە يېتەكچىلىك قىلاتتى ئۇلار بېسىلغان ماتېرىياللىرىنى ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى جەھەتتىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشكە يار دەملىشەتتى

باسمىخانىنىڭ يىللىق پائالىيەت خىزمەت دوكلاتىنى شۇ ېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتى تەپتىش ھەيئىتىنىڭ يىللىق مەلۇماتىدىن تاپقىلى بولىدۇ ئۇنىڭدا ماتېرىياللارنىڭ ھەرىلى بېسىلغان نۇسخا سانى بار ئىدى . شۇ ېتسىيە دۆلەت دىن جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ھەپتىلىك « دىن تارقىتىش جەمئىيىتى » ژۇرنىلىغىمۇ باسمىخانىنىڭ خىزمەت ئەھۋالى توغرىسىدا خەۋەر بېسىلىپ تۇراتتى . بۇ خەۋەرلەر 1933 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيىتىنى ئىگىلەشتە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ، چۈنكى ئۇلاردا مۇشۇ راـ يونىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە ئۇنىڭ باسمىخانىنىڭ خىزمىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان

مەن تۇزگەن مۇندەرىجىدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسى بېسىپ نەشر قىلغان باسما ماتېرىياللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تولۇق ساقلانغان ئۆرۈم ساقلاۋاتقان ئالاقىدار ماتېرىياللارنىمۇ مۇشۇ كۇتۇپخانىغا تەقدىم قىلغانىدىم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ستوكھولمدىكى شۇ ېتسىيە خانلىق كۇتۇپخانىسى ۋە ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدىمۇ ئاشۇ خىلدىكى باسما ماتېرىياللىرىنىڭ بىر قىسىم نۇسخىلىرى ئازدۇر ـ كۆپتۇر ساقلانغان رىدىنگودىكى شۇ ېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتى ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتىنىڭ كۇتۇپخانىسى ۋە ئارخىپ ساقلىيىدىمۇ بىر قىسىم ئەۋرىشكە ساقلانغان

www.alma.cn

مەن تۇزگەن باسما ماتېرىياللار مۇنداقبىجەسىدە ، تامامەن ئۇيغۇرچە باسما ماتېرىياللىرىنىڭ تەتۈلى كۆچۈرۈلۈپ قايتا بېسىلدى . ھەربىر ماۋزۇ ئاخىرىغا تاۋۇشلارنىڭ يېزىلىش شەكلى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بېرىلدى تىل تاۋۇشلىرى بويىچە كۆچۈرۈپ يېزىلغان بۇ ھۆججەت ـ ئەسەرلەر شۇ چاغدا ۋە بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرچىدە قوللىنىلۋاتقان « تارانچى تىلى » شەكلىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى تەسىرىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن ئىستېمال قىلىنۋاتقان ئۇيغۇر تىلى بولماستىن ، قەشقەر ، يەكەن ۋە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇر ئېغىز تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ

ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ھېچقانداق ئىملا قائىدىسى يوق ئىكەنلىكىنى ئەسته تۇتۇش زۆرۈر . دىن تارقاتقۇچىلار شۇ ۋېتىسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسىدا بېسىلغان باسما ماتېرىياللىرىدا ئۇيغۇر تىلىنى ۋە ئەرەب تىلى ، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ يېزىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا ئۇرۇنۇپ باققان . بىراق ، بولۇپمۇ دەسلەپته بېسىلغان ماتېرىياللاردا ، مەيلى ماۋزۇسىدا بولسۇن ياكى تېكستته بولسۇن ، ئىملا قائىدىسى جەھەتتە بىردەك بولمىغان جايلار كۆپ ئۇچرايدۇ گۇستاف ئالبېرتنىڭ قوشۇپ يېزىش ئۇسۇلىغا قىلغان يېتەكچىلىكى (1921.1)ئارقىسىدىلا جەنۇبىي شىنجاڭدا قوللىنىلۋاتقان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قېلىپلاشقان ئىملا قائىدىسىگە ئاساس سېلىنغان شۇنىڭدىن باشلاپ ، بۇ ئىملا قائىدىسى دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسقان باسما ماتېرىياللىرىدا ئىرچىل قوللىنىپ كېلىندى

كىتابىمدا باشتىن ـ ئاخىر « Eastern Turki » (شەرقىي تۈركي تىل) دېگەن ئاتالغۇنى قوللاندىم لېكىن « New Uighur » (يېڭى ئۇيغۇر تىلى) ياكى Modern Uighur (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى) دېگەن ئىككى ئاتالغۇنى قوللانمىدىم كېيىنكى ئىككى ئاتالغۇ 1921 ـ يىللىرىدىن شەرقىي تۈركي تىل سۆزلۈكىگە ئېلىپ كىرىلدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، تا 30 ـ يىللاردىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى مەزگىلىدىلا قوللـ

www.alma.cn

نىشقا باشلىدى . 1934 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تەسىرى بارغانسېرى كۈچەيىشكە باشلىدى « Uighur » (ئۇيغۇر) دېگەن بۇ سۆزنىڭ بارلىققا كېلىشى شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، بىرىنچى تۈركۈمدىكى دەلىلنى مۇندەرىجىدىكى 1935 ـ يىللىق 1 ـ باسما ماتېرىيالى « Uighuristan » (ئۇيغۇرىستان) ۋە 1935 ـ يىللىق 5 ـ باسما ماتېرىيالى ، 11 ـ باسما ماتېرىيالىدىكى « Uighur » (ئۇيغۇر) دېگەن سۆزنىڭ قوللىنىلغانلىقىدىن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ . 1935 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن بۇ سۆز دائىم قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ قالدى . 1936 ـ يىلدىن باشلاپ ، شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسى ھەرىيلى نەشر قىلغان كالېندارنىڭ نامى « ئۇيغۇرىستان كالېندارى » دەپ ئۆزگەرتىلگەن ـــ ئىھتىمال ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سىياسىي بېسىمى ۋە تەلىپى ئارقىسىدا ئۆزگەرتىلگەن بولۇشى مۇمكىن

مەن شۇ چاغدىكى ھۆججەت ئەسەرلەردە قوللىنىلغان « Eastern Turkistan »(شەرقىي تۈركستان) ، « Chines Turkistfn » (جۇڭگو تۈركستانى) دېگەن ئىككى ئاتالغۇنى بىر تەرەپ قىلىشتا « Modern Sinkiang » (ھازىرقى شىنجاڭ) دېگەن ئاتالغۇنى ئەمەس ، بەلكى « Sinkiang » (شىنجاڭ) دېگەن مۇشۇ بىر ئاتالغۇنى قوللاندىم . چۈنكى ، بىرىنچى ئاتالغۇ ھازىر قوللىنىلۋاتقان ئاتالغۇنىڭ ئۆزى ئىدى . قەشقەردىن ئىبارەت بۇ بىر شەھەر نامىنىڭ بىر نەچچە تۈرلۈك يېزىلىشى بار ئىدى . دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ باسمىخانىسى باسقان ماتېرىياللاردا ئىزچىل تۈردە ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە يېزىلىشى قوللىنىلغاچقا ، مەنمۇ مۇشۇ شەكىلنى قوللاندىم . بۇ نامنى يېزىشتا ئىلگىرى : Kaschgar ، Kashgar ياكى كېيىنچە بارلىققا كەلگەن Qashqar دېگەنگە ئوخشاش يېزىش ئۇسۇللىرى بار ئىدى .

مەن مۇشۇ مۇندەرىجىنى تۈزگەندە ، باسما ماتېرىياللىرىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىنى نەزەردە تۇتمىدىم . كۆپلىگەن باسما ماتېرىياللىرى ھەرخىل رەڭدە بېسىلغان قەغەز مۇقاۋىلىق قىلىپ نەشر قىلىنغانىدى . ش

www.alma.cn

ۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسىنىڭ تۇپلەش سېخى بار بولغاچقا ، بەزى باسما ماتېرىياللىرى شۇ يەردە تۇپلىنەتتى . بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى ئەڭ ئاساسلىق ، ئەڭ ئومۇملاشقان كىتابلاردىن ئىبارەت . « ئىنجىل » ۋە ئىنجىل قەسىدىلىرى توپلىمى ئادەتتە خۇرۇم مۇقاۋىلىق قىلىپ ئىشلىنەتتى . دەرسلىك كىتابلار بولسا قاتتىق قەغەز مۇقاۋىلىق قىلىپ تۇپلىنەتتى . باسما ماتېرىياللارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ھەققىدە ھېچقانداق قائىدە ـ بەلگىلىمە يوق بولۇپ ، قانداق ئىشلەشنى خالىسا شۇنداق ئىشلىنەتتى . كۆپ ھاللاردا ئوخشاش بىر نەشرىدىكى ھەرخىل ئۆلچەمدىكى قەغەزگە بېسىلاتتى . پەرقى 0.5 سانتىمېتىردىن 1 سانتىمېتىرغىچە بولاتتى . بۇنى قەغەز كېسىش ماشىنىسى 1 بەلگىلىنىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى .

شۇېتسىيىنىڭ قەشقەرىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسىنىڭ باش ـ ئايىغى

1893 ـ يىلى ، شۇېتسىيە چېركاۋى دىن تارقىتىش جەمئىيىتى ستوكھولمدا ئۆتكۈزگەن كاتتا يىغىندا ئوتتۇرا ئاسىيادا ، جۈملىدىن ئۆلكىسىنىڭ قەشقەر رايونىدا دىن تارقىتىش نۇقتىسىدىن بىرىنى يېڭىدىن تەسىس قىلىش قارار قىلىنغان . 1 ـ تۈركۈمدىكى شۇېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى بۇنىڭ ئالدىدا پېرسىيە (ئىران)دە دىن تارقىتىپ كەلگەن بولۇپ ، 1894 ـ يىلى 2 ـ ئايدا قەشقەرگە كەلگەن . ئۇلارنىڭ رەھبىرى لارس ئېرك خوگبېرگ شۇېتسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى بارلىق دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىدىكى يول ئاچقۇچىسى بولۇپ قالغان . خوگبېرگ 1916 ـ يىلى پېنسىيىگە چىققان ھەمدە شۇېتسىيىگە قايتقان .

ۋەھالەنكى ، 1893 ـ يىلنىڭ ئالدىدا ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا دىن تارقىتىش نۇقتىسى تەسىس قىلىش جەھەتتە سىناق تەرەققىياتىدىكى ئىنتىلىشلار بولغان . 1891 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئىلىگىرى كاۋكازنىڭ تىفلىس

www.alma.cn

(Tiflis) دېگەن يېرىدە دىن تارقاتقچى بولۇپ ئىشلىگەن ن ف خويگېر تىفلىستىن قەشقەرگە قاراپ سىناپ كۆرۈش سەپىرىگە ئاتلانغان ھەمدە 1892 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قەشقەرگە يېتىپ بارغان جوخانىپس ئاۋېرتاراننىن ئىسىملىك بىر تۇركىيىلىكمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەرگە كەلگەن ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا قايتقان ئادەم ئىدى ئۇنىڭدىن سىرت ، تىفلىسلىق ئىككى ئەرمەنمۇ بار ئىدى . خويگېر قەشقەردە بىر قانچە كۈنلا تۇرۇپ ھېلىقى ئىككى ئەرمەن بىلەن بىللە تىفلىسقا قايتقان . ئاۋېرتاراننىن بولسا قەشقەردە قالدۇرۇلغان ھەمدە ئۇنىڭدىن دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى ئەڭ زور تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەش تەلەپ قىلىنغان . ئۇ ئاۋۋال « ئىنجىل » نى تەرجىمە قىلىش ئىشىنى قىلغان . ھەمدە ئۇنىڭ بىر قىسمىنى پۈتتۈرگەن .

شۇڭا ، شۇبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ قەشقەردىكى 1 ـ قېتىملىق سىناق خاراكتېرىدىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى 1892 ـ يىللا باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ .

1894 ـ يىلى شۇبىتسىيە چېركاۋى قەشقەردە دىن تارقىتىش ئۆمكى تەسىس قىلغاندىن كېيىن ، دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى تېرلىك بىلەن شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغىچە كېڭەيتكەن 1896 ـ يىلى يەكەندە يېڭى دىن تارقىتىش نۇقتىسىنى تەسىس قىلغان ، كېيىنچە قەشقەر خەنزۇ بازىرىدا (خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان جايدا) دىن تارىتىش نۇقتىسىدىن يەنە بىرنى تەسىس قىلغان دىن تارقىتىش ئۆمكى قەشقەردە ۋە خەنزۇ بازىرىدىكى خەنزۇ ئاھالىلەر ئارىسىدا دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى پائال ئېلىپ بارغان ؛ 1912 ـ يىلى ، قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى يېڭسارداردىن تارقىتىش نۇقتىسىدىن يەنە بىرنى تەسىس قىلغان شۇبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكى بۇ ئىشقا كىرىشكەندىن تارتىپلا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دىن تارقىتىشقا تىرىشقان بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولغان بىردىنبىر ئىش قەشقەر خەنزۇ بازىرىدىكى خەنزۇ ئاھالىلەر ئارىسىدا دىن تارقىتىلغانلىقىدىن ئىبارەت .

مۇسۇلمانلارنى دىندىن ۋاز كەچتۈرۈپ خرىستىئان دىنىغا كىرگۈ-

www.alma.cn

زۇش شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىكى ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئىدى ، بۇ خۇددى باشقا مۇسۇلمانلار رايونىدا دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان باشقا خرىستىئان دىن تارقىتىش ئۆمكىدىكىلەر يولۇققان ئەھۋالغا ئوخشاش ئاساسىغا چۇشىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى دىنىي پائالىيەتنى تىرىشىپ تەببىي مۇلازىمەت ۋە مائارىپ بىلەن بىرلەشتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تېزلا ھېس قىلىپ ، قەشقەر ۋە يەكەندە دوختۇرخانا قۇرغان ھەمدە شۇ يەرلىك ئادەملەرنى تەربىيىلەپ تەببىي داۋالاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش تەدبىرىنى قوللانغان دىن تارقىتىش ئۆمكى يەنە قىر ـ ئوغۇللارنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپ قۇرۇپ ، ئۇلارغا غەيرىي دىنىي تەربىيە بەرگەن ، شۇنداقلا ئوقۇش مەزمۇنىغا لۇت مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان خرىستىئان ئېتىقادىنىڭ ئەڭ نېگىرلىك مەزمۇنلىرىنى قوشقان

ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا دىنىي ماتېرىياللارنى ۋە ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان غەيرىي دىنىي مەزمۇندىكى ماتېرىياللارنى بېسىش ئېھتىياجى بەك جىددىي بولۇپ قالغان ئۇ چاغدا ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا دىن تارقىتىش ئۆمكىگە ياردەم بېرىدىغان ھېچقانداق باسمىخانا بولمىغاچقا ، كىتاب قولدا كۆچۈرۈلەتتى سېتىلىدىغانلىرىمۇ قوليازما كىتابلار ئىدى روسىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن بەزىبىر تاشباسما كىتابلار كىرىگۈرۈلگەن بولۇپ ، مۇنداق كىتابلار شىنجاڭدىكى چوڭراق شەھەر ـ بازارلاردا سېتىلاتتى مۇنداق تاشباسما كىتابلارنىڭ مەزمۇنى ئىسلام دىنىغا ئائىت مەسىلىلەرگە ئالاقىدار ئىدى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئومۇملاشقان چاغاتاي يېزىقىدىكى بىر قىسىم ئەدەبىي كىتابلارمۇ بار ئىدى .

1893 ـ يىلى ستوكھولمدىكى شۇبتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتى كېڭىشى قەشقەردە مۇئەسسەسىلىرى تولۇق بولغان بىر باسمىخانا قۇرۇشنى قارار قىلغان . تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ قارار 1910 ـ يىلى ئاران ئەمەلگە ئاشقان شۇ يىلى لازىمەتلىك ئۇسكۇنە ئەسلىھەلىرى شۇبتسىيىدىن قەشقەرگە كەلتۈرۈلگەن ، قاتناش ـ تىرانسپورت جەھەتتە مەسىلە ناھايىتى جىق بولغانىدى ساندۇقلارنىڭ ھەممىسىگە ئوخشاش

www.alma.cn

ئېغىرلىقتىكى نەرسىلەر قاچىلانغاندىلا ئاندىن ئۇنى ئات ياكى تۆگىگە ئار-
تىپ روسىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگو شىنجاڭ ئارىسىدا
سودۇلۇپ ياتقان ئېگىر تاغ چوققىلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ئەكەلگىلى بولاتتى.
تۇنجى تۇركۈمدە بىر يۈقىرى سۈرئەتلىك بېسىش ماشىنىسى، پارچە -
پۇرات نەرسىلەرنى بېسىش ماشىنىسى، بىر قەغەز كېسىش ماشىنىسى ۋە
بىر تۇپلەش ماشىنىسى ئەۋەتىلگەن قەشقەردە يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇ
باسمىخانىدا ئەرەبچە ۋە لاتىنچىدىن ئىبارەت ئىككى خىل خەت قېلىپى،
شۇنداقلا يەنە روسچە سودا ماتېرىياللىرىنى تىزىش - بېسىشتا
ئىشلىتىدىغان ئازراق سىلىر ئېلىپبە ھەرپ قېلىپىمۇ بار ئىدى. باسمىخانا
1912 - يىلى قۇرۇلغان ۋە ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەنىدى.

شۇبىتسىينىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى 1901 - يىللا
ۋاقىتلىق تەدبىر سۈپىتىدە قولدا چۆرۈيدىغان بىر ئاددىي بېسىش ماشىنا-
سىنى ھەل قىلغان. دىن تارقىتىش ئۆمىكى 1901 - يىلىدىن 1911 -
يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇشۇ ماشىنىدا بىر قىسىم ئىنجىل قەسىدىلىرى
ۋە دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى ئۇيغۇرچە باسقان.

تۇرگەن مۇندەرىجەمدىن 1901 - يىلىدىن 1907 - يىلىغىچە بولغان
ئارىلىقتا بېسىلغان ھېچقانداق باسما ماتېرىيالى يوقلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بو-
لىدۇ بۇنى مۇشۇ مەزگىلدە قول بىلەن چۆرىلىدىغان ئاشۇ ماشىنىنىڭ
ئىقتىدارىنىڭ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ مەقسىتى ۋە تەلىپىگە ئۇيغۇنلا-
شالمىغانلىقىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولار

مۇندەرىجىدىكى باسما ماتېرىياللاردىن 1 1907 ۋە 1 1908 دەپ
نومۇر قويۇلغانلىرىدىن باشقىلىرى قەشقەردە بېسىلغان؛ كېيىنكى ئىككى
ماتېرىيال يەكەندە بېسىلغان مەن قولدا چۆرۈيدىغان ھېلىقى بېسىش
ماشىنىسىنى بۇ ئالاھىدە باسما ماتېرىياللىرىنى بېسىشقا قەشقەردىن يەكەنگە
ئېلىپ كېلىنگەن - كېلىنمىگەنلىكىگە ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيمەن

شۇبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردە قۇرغان باسمىخا-
نىسىدا تا 1938 - يىلىغىچە ماتېرىيال بېسىلغان ھالبۇكى، 1938 - يىلغا
كەلگەندە، پۈتۈن دىن تارقىتىش ئۆمىكى كومىتېسىيە تۈسىنى ئالغان مۇ-

www.alma.cn

هـتـتا قېپقېلىپ ، دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان . دىـن تـارقـاتـقۇچىلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغانـدى .

بـاسـمىخـانـىنىڭ ئـاساسـىي ۋەزىـپىسى ھۆجـجـەت ـ ئەسـەرلەر (مـەدەنـىـيـەت ئەسەرلىرى) نى بېسىش ۋە نەشر قىلىش ئىدى ، دەسلەپتە ئاساسـلـىـقـى دىـنـىي خاراكتېردىكى ماتېرىياللارنى باسقان ، لېكىن دىنـىي مـەزمـۇنلار بـولـمـىـغـان تۇرلۇك ماتېرىياللارنى بېسىشقا تەدرىجىي بېسىشقا بـاشـلـىـغان . ئەمما ، باسمىخانىنىڭ 30 نەچچە يىللىق تارىخىدا قىلغان ئىشـلـىـرى ئىچىدىكى بىر ئىشنى ، يەنى ياش ئۇيغۇر ھەرپ تىزىش ئىشچىلىرى ۋە مـەتـبـەئە ئىشچىلىرىنى تەربىيىلىگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق لازىم . بۇ دىـن تـارقـىـتـىـش ئۆمـىـكـى ئېلىـپ بارغان ئىنسانپەرۋەرلىك تەربىيىسى جـەھەتـتـىـكى خىزمەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تەرەققىي تاپمىغان رايـونلارغا قـىـلـىـنغان ياردەمدىن ئىبارەت . كېيىنكى كۈنلەردە شىنجاڭدا قـوزغـىلاڭـچى ھۆكۈمەت ئەنە شۇ تېخنىكا جەھەتتىكى ياردەمنىڭ نەتىجـەسىدىن پايدىلانغان .

شۇبېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئېلىپ بارغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى

جـوخـانـنـېس ئاۋېرتاراننىن خويگېرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە قـەشـقـەردە قېپقالغان . ئۇ 1892 ـ يىلى قەشقەرگە كېلىپلا « ئىنجىل » نىڭ بـىـر قـىـسـمـىـنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا تۇتۇش قىلغان ھەمدە يەنە بـرىتانىيە ۋە چەت ئەل ئىنجىل جەمئىيىتىنىڭ « ئىنجىل » نى ساتقۇچىسى بـولغان . كېيىنچە ، ئۇ تەرجىمە قىلغان « ئىنجىل » بىرىتانىيە ۋە چەت ئەل ئىـنـجىل جەمئىيىتىنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا لېيپسىگ (lepzig) دە نـەشـر قـىـلـغان . بـىـراق ، شـۇبېـتـسـىـيـىـنـىـڭ قـەشـقـەردىكى دىن تـارقاتقۇچىلىرى ، بولۇپمۇ خۇگېبېرگ بىلەن راگۇيت ئۇنىڭ تەرجىمىسىنى

www.alma.cn

كۆپ تەنقىد قىلغان ھەمدە ئۇنى نۇرغۇن جەھەتتە ئىشەنچسىز دەپ قارىغان

ئاۋېرتارانىنىن تۇغما شوخ مىجەزلىك ئادەم بولغاچقا ، « ئىنجىل » نى ھاپىلا ـ شاپىلا تەرجىمە قىلغانلىقى شۇبھىسىز ئىدى ئۇنىڭدىن سىرت ، ئۇ باشقىلارنىڭ ئۆزىگە بەرگەن تەنقىدىگە نىسبەتەن ناھايىتى سەزگۈر بولۇپ ، ئۆزىنى غەربىي (ئوسمان) تۈركلىرىدىن بولغاچقا ، « ئىنجىل » نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا شۇبھىسىز دىن تارقاتقۇچىلىرىدىن تېخىمۇ سالاھىيەتلىك دەپ قارىغان ئۇنىڭ قارىشىچە ، شۇبھىسىز دىن تارقاتقۇچىلىرى كەسىپىي بىلىمى يوق چولتىلاردىن ئىبارەت ، خالاس « ئىنجىل » نى تەرجىمە قىلىشتا ، كۆز قاراش جەھەتتە قاتتىق ئىختىلاپ يۈز بەرگەندىن كېيىن ، ئاۋېرتارانىنىن 1897 ـ يىلى شۇبھىسىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىن كېتىپ ، بۇلغارىيىدە ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ، « ئىنجىل » نى تەرجىمە قىلىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرغان

شۇبھىسىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقاتقۇچىلىرى بولسا ئاۋېرتارانىنىنى داۋاملىق تەنقىد قىلىۋەرگەن ، خۇلتۇال بۇ تالاش ـ تارتىشنى « 〈 ئىنجىل 〉 تالاش ـ تارتىشى » دەپ جايىدا ئاتىغان ۋەھالەنكى ، 20 ـ ئەسىرنىڭ تۇنجى ئون يىلىدا يۈز بەرگەن بۇ تالاش ـ تارتىشقا تالاش تارتىش قىلغان ئىككى تەرەپلا ئەمەس ، بەلكى برىتانىيە ۋە چەت ئەل ئىنجىل جەمئىيەتلىرىمۇ ئارىلاشقان كېيىنكى چاغدا ھەتتا كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئالىم ف . س ئاندرېس باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە شەرقشۇناسلار كومىتېتىمۇ بۇنىڭغا ئارىلاشقان ئاندرېس ئاۋېرتارانىنىن تەرەپكە تۇرۇپ ، شۇبھىسىلىك دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ كۆز قارىشىغا قارشى چىققان . ھەتتا ئۇ ئۆز نامىدا 16 بەتلىك « ماتتېۋ ئىنجىلغا ئاساسەن ئىنجىلنىڭ قەشقەرىيە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقىغا باھا » دېگەن ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلغان ھەمدە ماقالىنىڭ ئاخىرىغا « شەخسلەرنىڭ كۆرۈشىگىلا بولىدۇ » دەپ ئەسكەرتىش بېرىپ قويغان ماقالىنىڭ يېرىلغان ۋاقتى ئەسكەرتىلمىگەن ئەمما ، 1908 ـ يىلى ئېلان

www.alma.cn

قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن چۈنكى ، ئاشۇ يىلى تالاش ـ تارتىش قىلغان ئىككىى تەرەپ بېرلىندا يىغىن ئۆتكۈرگەنىدى 1910 ـ يىلى تىفلىستا ئا-ۋېرتارانىنىن تەرجىمە قىلغان ھەمدە خۇگبېرگ بىلەن راگۇيت تۈزىتتىش كىرگۈرگەن « ماتتېۋ ئىنجىلى » نىڭ ئۇيغۇرچە يېڭى نۇسخىسى نەشر قىلىنغان . ئىككى تەرەپ ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇھاكىمىدىن كېيىن مۇرەسسەگە كەلگەن ، ئاۋېرتارانىن راگۇيت بىلەن بىرلىكتە ئۆزى تەرجىمە قىلغان « ئىنجىل » نى تۈزىتتىشكە قوشۇلغان بىر يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق « ئىنجىل » نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىنى تەييارلاش ئىشى پۈتكەن ھەمدە 1914 ـ يىلى بۇلغارىيىنىڭ فىلىپ پولىس شەھىرىدە نەشر قىلىنغان

شەك ـ شۈبھىسىز كى ، ئاۋېرتارانىنىن بىلەن ھەمكارلىشىش ناھايىتى تەسكە چۈشكەن ئۇ ئۆزىنىڭ باشقىلارغا يەتمەيدىغانلىقىدىن خىجىل بولۇپ ، دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىن بىر قانچە قېتىم چېقىپ كەتكەن ، ئەمما كېيىن يەنە قايتىپ كېلىپ ، دىن تارقىتىش خىزمىتىنى ئىشلىگەن ئۇ 1895 ـ يىلى بىرىنلا ئېكسپېدىتسىيىچى سۈپىن ھېدىنگە ھەمراھ بولۇپ ، شىنجاڭدا سىياھەت قىلىش قارارىغا كەلگەن ھەمدە دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىن چېقىپ كەتكەن . ئەمما ، ئۇ سۈپىن ھېدىن بىلەن ئۇزاق ۋاقىت بىللە تۇرالمىغان سۈپىن ھېدىنىنىڭ ئاۋېرتارانىنىغا بەرگەن باھاسىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىگەن : « مەن جوخانىنىسىنىڭ دىن تارقىتىش جەھەتتە ئۇنىچىۋالا ئىقتىدارى بارلىقىنى بايقىمىدىم » دوكتور خېرمان فرانك (بۇ ئادەم خۇسچىلار ئېقىمىدىكى دىن تارقاتقۇچى ئىدى ، كېيىن بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىبەت تىلى پروفېسسورى بولغان) ئاۋېرتارانىنىنى « نام ـ مەنپەئەت قوغلىشىدىغان ئادەم » دەپ تەسۋىرلىگەن ھالبۇكى ، ئاۋېرتارانىنىن 1900 ـ يىلى بۇلغارىيىنىڭ شۇمۇرا دېگەن يېرىدە نەشر قىلىنغان كىتابچىسىدا بولسا ئۆزىنى « مەشھۇر جوخانىنىس باي » دەۋالغان . « باي » ـــ شىنجاڭدا جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى مال ـ بىساتى جىق سودىگەرلەرگىلا قوللىنىلىدىغان ھۆرمەت نامى ئۇ بىر تەرجىمە ئەسىرىدە ئىسمىنىڭ ئالدىغا « ئىسىل ئائىلىدىن كېلىپ چىققان »

www.alma.cn

دېگەنـدەك گـەپلەرنى يېزىۋېتىلىپ ، پەيغەمبەر بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىدىن بېشارەت بەرگەن . ئۇ بۇ ئارقىلىق گويا ئۆزىنىڭ تالانتىنى يوشۇرمايدىغانلىقىنى ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئېسىل نام ـ شەرىپىنىڭ ئۇنىڭ دىن تارقىتىش ئىشى بىلەن ئانچە مۇناسىۋىتى يوق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولغان . ئۇنىڭ ئۆزىنى ئاقلىغان چاغدىكى ئاشۇنداق قىلىقلىرىنى شۇڭا تىسىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن كۆرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ

شۇ تىسىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى « ئىنجىل » نى تەرجىمە قىلىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن 1917 ـ يىلى « ئالەمنىڭ يارىتىلىشى » 1921 ـ يىلى « تەۋرات » ؛ 1923 ـ يىلى « نەزمىلەر » دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا ئارقا ـ ئارقىدىن بېسىلغان 1935 ـ يىلى G . ئالبېرت بىلەن O . خېمانسون « ئىنجىل » نى ئۇيغۇرچىغا قايتىدىن تولۇق تەرجىمە قىلىشنى باشلىغان كېيىن ئۇنى برىتانىيە ۋە چەت ئەل ئىنجىل جەمئىيىتى قاھىرەدە نەشر قىلغان 1942 ـ يىلى ئۇلار « تەۋرات » نى تەرجىمە قىلىشقا تۇتۇش قىلىپ ، 1950 ـ يىلى قاھىرەدە نەشر قىلغان مانا بۇ « ئىنجىل » نىڭ ئۇيغۇرچە تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ ئالبېرت 1943 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن « ئىنجىل » نىڭ تولۇق تەرجىمىسى ئاساسلىقى O . خېمانسوننىڭ تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ

مەن تۇزگەن مۇندەرىجىدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، ئاشۇ يىللاردا ، شۇبۇتسىينىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى دىنىي مەزمۇندىكى بىر تۈركۈم كىتابلارنى ، ئىنجىل قەسىدىلىلىرىنى ، تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى ، كىتابچىلارنى تۈرۈپ نەشر قىلغان ، شۇنداقلا بۇلارنى دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باسمىخانىسى باسقان بۇ باسما ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپىنچىسى شۇبۇدچىدىن ، ئىنگلىرچىدىن ياكى ئەرەبچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئەمما ، دىن تارقاتقۇچىلار ئۆزى يازغان ئەسەرلەرمۇ بولغان

مائارىپ ۋە مەدەنىيەتكە ئائىت باسما ماتېرىياللارنى نەشر قىلىش خىزمىتى 1911 ـ يىلى باشلانغان شۇ چاغدا بىر خىل ئۇيغۇرچە ئوقۇش

www.alma.cn

لۇق نەشر قىلىنغان ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى مەكتەپ ئىدى ، ئۇ ئوقۇشلۇق ھېلىقى قولدا چۆرۈيدىغان بېسىش ماشىنىسىدا بېسىلغان دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاچقان مەكتەپكە كېرەكلىك ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى دەسلەپىدە يازما شەكىل بويىچە بېسىلغان . 1900 ـ يىلى راگۇيت ستوكـ ھولمدىكى دىن تارقىتىش جەمئىيىتى تەپتىش ھەيئىتىگە بىر دوكلات يوللاپ ، قەشقەرنىڭ يەرلىك تىلىدا تۈزۈلگەن دەرسلىك ماتېرىيالنىڭ ۋە ئوقۇشلۇقنىڭ پۈتكەنلىكىنى ، ئەمما ئۇ ماتېرىياللارنىڭ قول بىلەن كۆچۈرۈپ يېزىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان 1912 ـ يىلى رامانۇي بېسىش ئۇسكۇنىلىرىنىڭ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىنىشىگە ئەگىشىپ ، مەكتەپكە بېسىپ بېرىلىدىغان ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنىڭ سانى تېز ئاشقان شۇ يىللاردا ، ئىپتىدائىي ئوقۇتۇش ماتېرىيالىدىن جۇغرافىيە ، ئىلىم ـ پەنگىچە بولغان ھەرقايسى جەھەتلەردىكى دەرسلىكلەر باسمىدا بېسىلىپ نەشر قىلىنغان ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شۆبىتسىيە باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ياكى چوڭلار مائارىپى ئورگانلىرىدا قوللىنىلغان دەرسلىكلەردىن تەرجىمە قىلىنغان ، ئەمما شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن ياكى ئۆزگەرتىپ يېزىلغان بەزى ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلىم ـ پەنگە ئائىت ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى مىسال كەلتۈرسەك (رەت نومۇرى 2 :1920) ، ئادەم بەدىنىگە چېتىشلىق ھېلىقى قىسمىدا ساقلىق ساقلاش جەھەتتىكى ھەرخىل شەكىلدىكى نەسىھەت قىلىش مەزمۇنى كىرگۈزۈلگەن G ئالىبېرت يازغان ھەمدە 1929 ـ يىلى نەشر قىلىنغان « ئىملا قائىدىسى يېتەكچىسى » دېگەن كىتابنىڭ ئۇيغۇرچىسىنى ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن يېزىشنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇش جەھەتتىكى نەتىجىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك O خېمانسون يازغان ھەمدە 1936 ـ يىلى نەشر قىلىنغان « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى » شۆبىتسىينىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئۆزىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە جەھەتتىكى نىشانىدىن ھالقىپ ئاممىغا قارىتىلغان تەلىم ـ تەربىيىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنغان « ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى »

www.alma.cn

نـمـۇ مـۇشـۇنـداق بـۇرۇلۇشقا تەئەللۇق بولغان ئالامەتلەرنىڭ بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ .

دىـن تـارقـىـتـىـش ئۆمكى نەشر قىلغان ئاشۇ رايوندىكى ئاھالىلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان نەشر بۇيۇمى كالېندارىدىن ئىبارەت . تـۇنـجـى كـالېندار 1908 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئۇ راگۇيتىنىڭ تـەشـەببـۇسى بىلەن نەشر قىلىنغان . 1908 ـ يىلىنىڭ كالېندارى 1909 ـ يـىـلـىـنـىڭ مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . بۇ كالېندارلار ھەر يىلى نەشر قـىـلـىـنـىـپ تۇرغان ، 1938 ـ يىلى دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ شىنجاڭىنىڭ جـەنـۇبـىـدىـكـى دىـن تارقىتىش پائالىيىتى توختىتىلغانلىقىدىن كېيىنلا نەشر قـىـلـىـنـىـشـتىن توختىغان . ئۇنىڭدىن باشقا ئەھمىيەتكە ئىگە نەشر بۇ- يـۇمـى خـەت ـ چـەك يـېـزىـشـقـا يـېـتـەكـچـىـلىك قىلىش جەھەتلەردىكى ماتېرىياللار بولۇپ ، ئۇلار 1931 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە ئۇچ قېتىم نەشر قىلىنغان ، ئاساسا ئۇنى ناھايىتى قارشى ئالغان .

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر خىل نەشر بۇيۇمى ، بەزى دىـن تـارقـاتـقـۇچىلار ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ تىلغا ئېلىشقا تې- گـىـشـلـىـك بـولـغـىنى o . خېمانسون ، ئۇ ئىزچىل تۇردە شىنجاڭدىكى ئۇقۇرمەنلەر ۋە دىن تارقىتىش ئۆمكىدە بولمىغان زاتلار ئۈچۈن ، ئۇلار ئازراق دىـنـىـي مـەزمـۇنـىـنـى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلەر بولسىمۇ ، دۇنيا ئەدەبـىـيـاتىدىن بىر قانچە خىل ئەسەرنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە ئۇلارنى نـەشـر قـىـلـغـان ، مەن زەن قويغان مىسالار ئىچىدە تۆۋەندىكى ئەسەرلەر- ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قـىـلـىـنـغـان : سېلىـمـا لاگېـرلوفـنـىڭ (مـۇنـدە- رىـجـە 6 : 1931 ـــ « كـەچـۇرگـىـلـى بـولـمـايـدىغان يەتتە خىل گۇناھ ») دېگەن ھېكايىسى ؛ سـان فـرانـسـىـسـكـونىڭ (مـۇنـدەرىـجـە 4 : 1934 ـــ « سـان ـ فـرانـسـىـسـكـونىڭ چـىـرايـلىق گـۈل تـاجـىـسى ») دېگەن ھېكايىسى ؛ سادخو ساندېر سىنگېنىڭ (مۇندەرىجە 2 : 1933 ـــ « ئىلھام ») دېگەن ھېكايىسى ؛ شۇنىڭدەك لۇئىس ۋالـلاتـسېنىڭ (مـۇنـدەرىـجـە 7 : 1935 ـــ « بـېـن خـۇئول ») دېگەن كىتابى . كىشىنى قـىـزىـقـتـۇرغىنى شۇكى ، بىز مۇشۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش

www.alma.cn

ئىشىنىڭ بۇ رايونىدا 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا سىياسىي جەھەتتە داۋالغۇش بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ئىشلىگەنىدى)

دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ نورمال ۋەزىپىسىدىن ھالقىپ كەتكەن ، تەلىم ـ تەربىيە ، ماتېرىيال تۈسىگە ئىگە بولغان ، كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان يەنە بىر تۈرلۈك ئىش دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ 1914 ـ يىلى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان دىنىي مەزمۇنلار بولمىغان گېزىت چىقىرىش پىلانىنى تۈزگەنلىكىدىن ئىبارەت . ئالتە شەھەر ئۇچۇن چىقىرىلىدىغان بۇ گېزىتنىڭ نامى « ئويغىتىش » ئىدى شۇڭا ئىستىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى قانۇن ـ تەرتىپكە رىئايە قىلىش مەقسىتىدە بۇ ئىش ھەققىدە شۇڭا ئىستىنىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىخانىسى بىلەن ئالاقىلەشكەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان ھازىر ساقلىنىۋاتقان شۇ چاغدىكى تەييارلىق خىزمەتلىرىگە ئائىت ماتېرىياللاردىن قارىغاندا (بۇ ماتېرىياللار لوند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا) ، بۇ پىلاننىڭ تەشەببۇسچىسى G . راگۇيت ئىكەن دىن تارقىتىش ئۆمكى ئالاھىدە كومىتېت قۇرغان مۇشۇ كومىتېتنىڭ 1914 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى يىغىن خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا ، مەزكۇر گېزىتنىڭ سىناق سانى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالماقچى ئىكەن :

1 بىرىنچى بېتىگە جۇڭگو رۇكۇتۇكى ھەققىدىكى بىر ماقالىنى بېسىش ھەمدە ئۇنىڭ سۈرىتىنى ۋە بېيجىڭنىڭ مەنزىرە رەسىمىنى قوشۇپ بېرىش

2 ئىككىنچى بېتىگە مەزكۇر گېزىتنىڭ مەقسىتى ھەققىدە بىر ماقالە ھەم ئاخباراتنىڭ مۇشۇ رايونىنىڭ مەدەنىيىتى ، سودا قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەققىدە بىر باش ماقالە بېسىش باش ماقالىدىن كېيىن يەرلىك خەۋەرلەر ، جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرى خەۋەرلىرى ، روسىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەۋەرلىرى ، شۇنداقلا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىنىڭ خەۋەرلىرى دېگەندەك ھەرخىل خەۋەرلەرنى بېرىش بۇلارنى روسىيىنىڭ ئاخبارات خىزمەت ئۇسۇلى بويىچە تەھرىرلەش

www.alma.cn

3 . ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى بېتىگە رەسىملىك خەۋەرلەرنى ، سودا ئۇچۇرلىرىنى ، تېلېگراما ۋە ئېلانلارنى بېرىش . ئەڭ ئاخىرقى ستونىغا قەشقەردىكى چەت ئەل كونسۇلخانىلىرى ، بانكا ۋە پوچتا ـ تېلېگراممىغا ئائىت ئۇچۇرلارنى بېرىش ، ئەگەر سەھىپە يېتىشسە بەزى ھېكايىلەرنىمۇ بېرىش .

1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بۇ پىلاننىڭ سۇغا چىلىشىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن ئاردىدىن يەنە بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ باسمىخانىسى ئۇيغۇرچە گېزىت (تۆۋەندىكى پاراگرافقا قارالسۇن) بېسىشقا مەجبۇر قىلىنغان .

باسمىخانىنىڭ بەزى خىزمەتلىرى تىجارەت تۇسىنى ئالغان . ئۇنىڭ خېرىدارلىرى ئىچىدە قەشقەرنىڭ سودا ـ ساھەسىدىكى ئەربابلىرى ، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى باشقا شەھەرلەردىكى سودا ـ ساھەسىدىكىلەر ئىدى ، يەنە چەت ئەلنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ، جۈڭگو پوچتا ئىدارىسى ، روسىيە ئىنقىلابىدىن بۇرۇن قەشقەردە قۇرۇلغان بانكا ھەم خۇسۇسىيلار بېسىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان باشقا نەرسىلەرمۇ بېسىلغان

بۇ باسمىخانىنىڭ 1916 ـ يىلىدىكى ھەر جەھەتتىكى ئىشلىرىنىڭ بىر مىسالىنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان باسمىخانىنىڭ ئومۇمىي ھېسابات دەپتىرىدىكى 1916 ـ يىلى A دىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇ باسمىخانا كىتاب ، كىتابچە ۋە تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى باسقاندىن سىرت ، يەنە ھەرخىل شەكىلدە لايىھىلەنگەن تەشۋىقات ۋەرەقە ـ رەسىملىرى ياكى ئېلاندىن 4680 نى ؛ ئىسىم ـ فامىلە كارتۇچكىسىدىن 3300 نى ؛ پاسپورت تۇرىدىكى ھۆججىتى ياكى ئۆلچىمى ھەرخىل ھۆججەت ـ تالونىدىن 42 مىڭ 800 نى باسقان ، بۇلار ئۇيغۇرچە ياكى پارسچە بېسىلغان . ئومۇمىي ھېسابات دەپتىرىنىڭ 1919 ـ يىل 158 ـ بېتىدە ھەرخىل جەدۋەل ، تېلېگراما ۋە ئېلان (بۇلارنى ئاساسلىقى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى باستۇرغان) لار ۋە باشقا تۇرلۇك جەدۋەللەر بېسىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان

www.alma.cn

شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسىز بولغان خۇسۇسىيلار باستۇرغان كىتابلار تىزىملىكىدە مۇنداق ئۇچ ماتېرىيال خاتىرىلەنگەن ، يەنى 1922 ـ يىلى I . H . خاردىن ئۇچۇن « سىرىناگاردىن گىلگىت ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىش خاتىرىسى » بېسىپ بېرىلگەن . 1933 ـ يىلى O . B . بۇرگېر ئۇچۇن « قەشقەر خاتىرىلىرى » بېسىپ بېرىلگەن ؛ 1935 ـ يىلى بورس ئوسپوف ئۇچۇن بىر تىببىي ئىلمىي ماقالە بېسىپ بېرىلگەن . خاردىن بىلەن بۇرگېر ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ خادىملىرى ئىدى . ئوسپوق بولسا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ خادىمى ئىدى .

مۇشۇ بىر قانچە باسما ماتېرىيالنىڭ بۇگۈنكى كۈندە بىرىنچى دەرىجىلىك قىممەتلىك ھۆججەت ـ ئەسەرگە ياتىدىغانلىقى ھەققىدە كۆپ سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك .

شىنجاڭ ۋەزىيىتى داۋالغۇپ تۇرغان مەزگىلدىكى شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ پائالىيىتى

1931 ـ يىلى شىمالىي شىنجاڭدا ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان تۇرۇش مالىمانچىلىقى پارتلىغان . ئارقىدىنلا بۇ قوزغىلاڭ بارا ـ بارا جەنۇبقىمۇ يامرىغان . 1933 ـ يىلى 2 ـ ئايغا كەلگەندە ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارغان . 1933 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قەشقەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ ، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان . قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقى تۆمۇر ئىسىملىك ئۇيغۇر بىلەن ئوسمان ئىسىملىك قىرغىزنىڭ قولىغا ئۆتكەن . 1933 ـ يىلى يازدا شىنجاڭ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغان . تۆمۇر قولىغا ئېلىنغان ھەمدە 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئېتىپ تاشلانغان . ئوسمان 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى

www.alma.cn

رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالغان . لېكىن ، خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتى پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭنى تېزلىك بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋالغان . 1933 ـ يىلى 9 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى شىمالىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى « شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى » نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان ، ئەمما ، سابىت دامۇللا 11 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » ئاشۇ « شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى » نىڭ ئورنىغا دەسسىگەن . بۇ « يېڭى دۆلەت » تېگى كۆك ئۇستىگە ئاق يۇلتۇز ۋە ھىلال ئاي چۈشۈرۈلگەن دۆلەت بايرىقىنى ئاسقان 1934 ـ يىلى خۇيزۇلار قەشقەر-دىكى ۋەقەگە قاتناشقان . شۇنىڭ بىلەن ، ئەسلىدىنلا بەك قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ۋەزىيەت تېخىمۇ بەك قالايمىقانلىشىپ كەتكەن . 1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا خۇيزۇلار ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭنى تىزگىنلىۋالغان ، ھېلىقى « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » خۇيزۇلار بىلەن بىر مەھەل بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ، لېكىن ئۇنىڭ رەھبەرلىرى تېزدىن تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتكەن بەزىلىرى ھىندىستانغا ئوگۇشلۇق قېچىپ كەتكەن 1934 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خەنزۇلار ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان ھەربىي قىسىم قەشقەرنى ئىدارە قىلغان بۇ قىسمىنىڭ رەھبىرى خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئىلگىرىكى ھەربىي باش مەسلىھەتچىسى مەھمۇد مۇھىتى ئىسمىلىك تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى . كىشىلەرگە ئۇنىڭ مەھمۇد شېجاڭ دېگەن يەنە بىر نامى تېخىمۇ تونۇشلۇق ئىدى 1934 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىنىپ ، خۇيزۇلار بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىسىلىك ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىلگەن . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، بىر مەھەل نىسپىي ھالدا بىرقەدەر مۇقىم بولغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن . 1937 ـ يىلى بۇ يەردە يەنە يېڭى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن

بۇ قوزغىلاڭلار شۆېتسىيىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقاتقۇچىلىرىغا بىر قاتار ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرگەن خەنزۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ، دىن تارقىتىش ئۆمىكى ھېچبولمىغاندا ئۆزلىرىنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى

www.alma.cn

نسپي ئەركىن ئېلىپ بارالايتتىكەن . لېكىن ، ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغان ئىسلام ھۆكۈمىتى دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە قىلچىلىكمۇ دوستلۇق مېھرىنى بىلدۈرمىگەن . ئەينى چاغدا باسمىخانىنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان كارل پېرسون ستوكھولمدىكى دىن تارقىتىش جەمئىيىتى باش شتابىغا يوللىغان دوكلاتىدا ئەينى چاغدىكى ۋەزىيەتنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغان :

« قوزغىلاڭچىلىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە قوزغىلاڭچىلاردا باسمىخانىنى قورال كۈچى ئارقىلىق ئۆتكۈزۈۋېلىش نىيىتى بارەڭ قىلاتتى . كېيىن بىز بۇ ئىشنى (ئۇلارنىڭ) جىددىي رەۋىشتە مۇزاكىرە قىلغانلىقىنى ئۇقتۇق . بىز باسمىخانىمىزغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىلەرنى بەلگىلەنگەن خىزمەت ۋاقتىدىن ئاشۇرۇپ ئىشلەپ ئورۇنداشقا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشقا ۋەدە بېرىش ئۈسۈلى ئارقىلىق ، باسمىخانىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئۆز قولىمىزدا ساقلاپ قالدۇق . ھازىر باسمىخانىمىز دىن تارقىتىش ئۈچۈن ئىشلەيدىغان باسمىخانىغا ئەمەس ، بەلكى سودا خاراكتېرىدىكى باسمىخانىغا تېخىمۇ ئوخشاپ قالدى . لېكىن ، بىز قوزغىلاڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان پۇل پاخاللىقى تۈپەيلىدىن ھېچقانداق پايدىغا ئېرىشەلمىدۇق . كىرىم ـ چىقىمىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىنلا ساقلاپ قالالىدۇق » .

دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئاشۇ ئىشتىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا ئائىت مەزمۇندىكى كىتاب ۋە كىتابچىلارنى بېسىشنى رەت قىلىپ كەلگەنىدى . ئەمما ، ئەمدىلىكتە بولسا ئۇنداق پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە ـــ قورال كۈچى ئاستىدا ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولغان . 1934 ـ يىلى كارل پېرسون دوكلاتىدا مۇنداق دېگەن : « دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باسمىخانىسى نورمال بولمىغان ئەھۋالدا ئىشلەشكە مەجبۇر بولدى . دەسلەپتە ئۇلار « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » نىڭ بۇيرۇقى ۋە ئېلانلىرىنى بېسىش ئۈچۈن نورمىدىن ئوشۇق ئىشلىدى . خۇيزۇلار قەشقەرنى ئىگىلىگەن ، « جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى » قېچىشقا مەجبۇر بولغان كۈنىنىڭ ئالدىنقى كېچىسى باسمىخانا تېخنىچە « ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » نىڭ بانكا پۇللىنى كېچىلەپ بېسىۋاتاتتى خۇيزۇلار ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ بىر

www.alma.cn

نەچچە ھەپتىدىن كېيىن ، باسمىخانا يەنە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئېلان ۋە بايا-
ناتلىرىنى بېسىشقا مەجبۇر بولدى . كېيىن خەنزۇلار بىلەن خۇيزۇلار
قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى بىرلىشىپ باشقۇرغاندا ، باسمىخانا ئۇلارنىڭ ئىشنى
قىلىشقا مەجبۇر بولدى . »

ئەمما ، كارل پېرسون دوكلاتىدا مۇنۇلارنىمۇ تولۇقلاپ يازـ
غان : « ئاشۇ يىلى (قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىنكى 1934 ـ يىلى ـــ
خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) تىجارەت پايدىسى ئىزچىل ياخشىراق
بولۇپ كەلدى باسمىخانىنىڭ ئوگۇشلۇق ساقلاپ قېلىنىشى ،
شۇبھىسىزكى ، خۇسۇسىي دىپلوماتىيىنىڭ ناھايىتى زور ياردىمىدىن قولغا
كەلگەن . »

نۇرغۇن ۋەزىپىلەر باسمىخانىغا يۈكلەنگەن . ئۇلاردىن
بىرى « ھاكىمىيەت » نىڭ « ئىستىقلالىيەت » ناملىق 1 ـ قەرەللىك
ژۇرنىلىنى بېسىش ئىدى . بۇ ئىش 1933 ـ يىلى باشلانغان بولسىمۇ ، ئەمما
ژۇرنالنىڭ ئۆمرى تولىمۇ قىسقا بولغان . ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا 1933 ـ
يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەنە « شەرقىي تۈركىستان مەۋجۇدىيەت »
دېگەن ھەپتىلىك گېزىتى بېسىلغان . كېيىن بۇ گېزىتنىڭ ئورنىنى
« ئىستىقبال تۈركىستان » دېگەن ھەپتىلىك يەنە بىر گېزىت
ئىگىلىگەن . 1934 ـ يىلىغا بارغاندا بولسا ، ئۇنىڭ ئورنىنى « ئەركىن ھا-
يات » ئىسىملىك يەنە بىر ھەپتىلىك گېزىت ئىگىلىگەن . كېيىن « يېڭى
ھايات » دېگەن ھەپتىلىك گېزىت ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن . بۇ ھەپتە-
لىك گېزىت 1934 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلغىچە بېسىپ تارقىتىلغان . بۇ
ھەپتىلىك گېزىتلەرگە ئەينى يىللاردا يۇز بەرگەن قوزغىلاڭغا ئائىت مۇھىم
بىۋاستە ماتېرىياللار بېسىلغان . مۇشۇ خىلدىكى بىر يۈرۈش ھەپتىلىك
گېزىتلەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە لوند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا
تولۇق ساقلىنىۋاتقانلىقى ھەقىقەتەن كىشىنى خۇشال قىلىدۇ .

بىراق ، دىن تارقىتىش ئۆمكى باسمىخانىسى تاپشۇرۇۋالغان بۇيـ
رۇق ـ پەرمانلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ گېزىتىنى بېسىش بىلەنلا چەكلىنىپ
قالمىغان . ئۇنىڭ « يېڭى ھايات » ھەپتىلىك گېزىتىنى مەملىكەت سىرتـ

www.alma.cn

دىكى ئۇچۇرلار بىلەنمۇ تەمىن ئېتىشى لازىم بولغان ئەمەلىيەتتە ، چەت ئەل خەۋەرلىرى رېيتېر ئاگېنتلىقىنىڭ فوتوتېلېگرافى خەۋىرىدىن ئېلىنغان بۇنى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى ئىنتايىن سېخىيلىق بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرغان .

ئۇنىڭدىن سىرت ، دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باسمىخانىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بارلىق سىياسىي تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى بېسىپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان . لېكىن ، شۇنىسىيە تەرەپتە مۇشۇخىلدىكى ماتېرىياللار تولۇق ساقلانمىغان مۇندەرىجىگىمۇ كىرگۈزۈلگەن 9 : 1933 نومۇرلۇق تۇپلەنمىگەن ۋەرەقە ئاشۇ خىل تەشۋىقات ماتېرىياللىرىغا دەلىل بولالايدۇ بۇ ۋەرەقە سابىت (دامواللا) ئابدۇل باقى ــ يېڭى « ھۆكۈمەت » نىڭ روگىلىسى ئېلان قىلغان قەشقەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇش ھەققىدىكى ئېلان ئىدى

دىن تارقىتىش ئۆمىكى يەنە ھۆكۈمەت ئاچقان ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكلىرىنىمۇ (مۇندەرىجە 5 : 1935 ، 1 : 1936 گە قارالسۇن) ، شۇنداقلا ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان مەزمۇنلاردىكى كىتابلارنىمۇ باسقان مۇنداق كىتابلار ئىچىدە پىلە قۇرتى بېقىش ھەققىدىكى كىتابمۇ بولغان (مۇندەرىجە 3 : 1935 گە قارالسۇن)

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسىنىڭ ھۆكۈمەتكە بېسىپ بەرگەن كىتابلارغا ئىملا جەھەتتە تۈرىتىش كىرگۈزۈش ھوقۇقى بولمىغان ئاشۇ خىلدىكى باسما ماتېرىياللىرىدىكى خەتلەرنىڭ قول ئۇچىدىلا بىپەرۋالىق بىلەن يېزىلغانلىقى بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ . لېكىن ، دىن تارقىتىش ئۆمىكى دەسلەپكى مەزگىلدە باسقان نەرسىلەردە G ئالىبېرت 1929 ــ يىلى تۇزگەن ئىملا قائىدىسى ھەققىدىكى كىتابتا بېكىتىلگەن ئىملا قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلىنغان روشەنكى ، ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئاشۇ يىللاردا قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن .

قورغىلاڭ كۆتۈرگەن ھۆكۈمەت دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسىغا ئۇلارنىڭ پۇلىنى بېسىشتىن ئىبارەت كىشىنى تېخىمۇ چۆچۈتىدىغان

www.alma.cn

بىر ۋەزىپىنى تاپشۇرغان . فوربېسنىك تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ، ئەينى يىللاردا شىنجاڭ ئۆلكىسىدە تارقىتىلغان قەغەز پۇللار ، شۇنداقلا خۇيزۇ مىللىتارىست ما جۇڭيىڭ تارقاتقان تېخىمۇ سۈپەتسىز قەغەز پۇللار قانۇنىي جەھەتتە ناھايىتى سەزگۈر دەپ قارالغانلىقتىن ، ئىشلىنىشتىن توختىتىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈلگەن . قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ھۆكۈمەت يۇقىرىقى ئىككى خىل پۇل ئورنىغا « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » نىڭ قەغەز پۇلىنى قەشقەر ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئىشلىتىشكە تارقاتقان . بۇ پۇللارنى بېسىش ھەققىدىكى سىرلارنى جورج روبېنتىس ئاشكارىلىغان . شۇ چاغدا ، باسمىخانىنىڭ ئىشلىرىغا روبېنتىس مەسئۇل بولغان . 1933 ـ يىلى قەشقەردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ھۆكۈمەت قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن . ھۆكۈمەت رەھبىرى ئۇنىڭغا پۇل بېسىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلغان باسمىخانا دەسلەپتە پۇلنى ھەرخىل قەغەزگە باسقان ، ئەمما كېيىن قەغەز تۈگىگەندىن كېيىن ، قەغەز تاپالمىغاچقا ئاق خەسىگە باسقان . ئاق خەسمۇ تۈگىگەندىن كېيىن ، ھەتتا يىپەك رەختكىمۇ « پۇل » باسقان . شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى باسمىخانىسى 1933 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇشۇنداق پۇلدىن كۆپلەپ باسقان . ۋەھالەنكى ، بۇ پۇللار قەشقەردىن ئاقسۇغىچە بولغان ئەتراپتىكىلەر قوللىنىدىغان قانۇنىي پۇل بولغان .

قەشقەرنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى 1937 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قەشقەردە ئۆزىنىڭ باسمىخانىسىنى قۇرغان ھەمدە « يېڭى ھايات » دېگەن يېرىم ئايلىق گېزىتنى ۋە باشقا كىتابچىلارنى باسقان . بۇ شۇبتسىيە باسمىخانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بىر خىل يۇكتىن ئازاد بولغانلىق ئىدى . چۈنكى ، گېزىت ـ ژۇرنال بېسىش بۇ باسمىخانىغا ئېغىر يۈك بولۇپ كەلگەن لېكىن ، كۆپ يىللار مابەينىدە شۇبتسىيىلىكلەر تېخنىكا جەھەتتە تەرەققىي قىلغان ۋە يېتىشتۇرگەن دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باسمىخانىسىدا ئىشلەۋاتقان نۇرغۇن يەرلىك خادىملارنىڭ ھۆكۈمەت يېڭىدىن قۇرغان باسمىخانىغا مەجبۇرىي چىقىرىلىشى قاملاشمىغان ئىش ئىدى . دىن تارقىتىش ئۆمىكى بۇنىڭغا ھېچقانداق ئامال قىلالماي ، يېڭىۋاشتىن شا-

www.alma.cn

گىرت تەربىيلەشكە مەجبۇر بولغان ھالبۇكى ، بۇنىڭغا ھەم ۋاقىت ، ھەم كۈچ كېتەتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، بۇ باسمىخانا دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە ئومۇميۈزلۈك بېسىم بولۇۋاتقانلىقىنمۇ ھېس قىلغان پاۋىل ۋو-روتىنكوف دېگەن رۇس ئىلگىرى سۆيۈن ھېدىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسكۇرسىيە ئەترىتىنىڭ خادىمى بولغان ، كېيىن دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئۇنى يالالاپ ئىشلەتكەن . ئۇ بۇلان ـ تاراج قىلىنغان ھەمدە قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ، ئىز ـ دېرىكى بولمىغان . يۇقىرىقىلار شۇيتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى قەشقەردىكى دىن تارقىتىش خىزمىتىنى توختىتىشتىن بۇرۇنقى ۋەزىيەت .

1934 ـ يىلىدىن 1938 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە بولغان تەسىرىنىڭ كۈنسېرى كۈچەيگەنلىكىنى ھېس قىلغان لېكىن ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار ئانچە چوڭ تەسىرگە ئۇچرىمىغان . بولۇپمۇ مەھمۇد سەجاڭ ئۆرىنىڭ ئۇرۇمچىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ۋەكىلى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ ، ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيرۇلار ئوتتۇرىسىدا قاتراپ يۈرۈشتىن ئىبارەت ئوتتۇرا يولنى تېپىۋالغان . ئەمما ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەسىرىنى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا پەيدىنپەي كېڭەيتكەن . 1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى مەھمۇد سەجاڭ ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ ، قەشقەردىن ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن بۇ ئۇيغۇر ، خۇيرۇلاردىن ئىبارەت مۇسۇلمانلارنىڭ قورغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە سەۋەب بولغان 1937 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇيغۇرلار ۋە خۇيرۇلاردىن تەركىب تاپقان قورغىلاڭچى قوشۇن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان . پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ قايىتىدىن مالمانچىلىققا چۆمۈپ ، سىياسىي جەھەتتە ئىنتايىن قالايمىقانلىشىپ كەتكەن . شۇيتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئۆزىنىڭ مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېس قىلغان . خەنرۇ بازىدىكى دىن تارقىتىش پونكىتىغا ئوت قويۇلۇپ ، پونكىت تۈپتۈز قىلىۋېتىلگەن ، دىن تارقاتقۇچىلار يېتىم قېلىپ ، نورمال خىزمەت ئىشلىيەلمەي قالغان . قوزغىلاڭچىلار كاتولىك دىنىغا كىرگەن يەرلىك كىشىلەرنى ۋەھشىيلىك

www.alma.cn

بىلەن قىرىپ تاشلىغان . 1938 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يەكەندىكى بارلىق دىن تارقاتقۇچىلار قەشقەرگە قايتىش توغرىسىدا پەرمان تاپشۇرۇۋالغان . 6 ـ ئايغا كەلگەندە ، بارلىق دىن تارقاتقۇچىلار 46 يىل ئاكتىپلىق بىلەن دىن تارقىتىش پائالىيىتى ئېلىپ بارغان ، بۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان گۇستاف ئالبېرت ، جوخان ئاندېرسون ۋە سىيگفرىيىد موئېندىن ئىبارەت ئۇچ نەپەر دىن تارقاتقۇچى ۋەزىيەت تىنچلانغۇچە بازىنى ساقلاپ تۇرۇش ئۈچۈن كېچىككىنە ئۆمىد بىلەن كەتمەي قېپقالغان ، لېكىن ئۇلارنىڭ كېچىكىنە ئۆمىدىمۇ كۆپۈككە ئايلانغان . 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۇچەيلەن ھىندىستانغا ھايدىۋېتىلگەن .

شۇنىڭ بىلەن شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتى ئاياغلاشقان ، دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسىمۇ ئىشتىن توختىغان .

دىن تارقاتقۇچىلار ھايدىۋېتىلگەندىن كېيىن ، باسمىخانا ۋە ئۇنىڭ ئۇسكۇنە ـ سايمانلىرىنىڭ تەقدىرى قانداق بولغان ؟

1946 ـ يىلى 12 ـ ئايدا سابىق شۆبىتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ ئىككى خادىمى : سىيگفرىيىد موئىن بىلەن جورج روبېنتس دىن تارقىتىش ئۆمىكى شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم كەلسە بولىدىغانلىقى ، ئۇ يەردە دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىنىڭ يەنە بار ـ يوقلۇقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش مەقسىتىدە شىنجاڭدا قىسقا مۇددەتلىك زىيارەتتە بولۇشقا رۇخسەت ئالغان 1947 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ، ئۇلار دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئېنىقلاش رۇخسىتىگە ئېرىشكەن ھەمدە شۆبىتسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى مەنپەئەتىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى تەييارلاپ چىققان ئۇلتىماتۇمغا ئىمزا قويغان . ئۇلار 1938 ـ يىلى شۆبىتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى قەشقەردىن كەتكەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ باسمىخانىسىنىڭ ئاللىقاچان ئۇزۇل ـ كېسىل ۋەيران بولغانلىقىنى ، بېسىش ماشىنىسى ، تۇپلەش ماشىنىسى قاتارلىق ئۇسكۇنە ـ جابدۇقلار ۋە كىتابلارنىڭ غايىب بولۇپ كەتكەنلىكىنى بايقىغان . ئاشۇ نەرسە ـ

www.alma.cn

كېرەكلەرنى ئېنىقلىغىلى بارغانلارغا ھەمراھ بولۇپ بارغان جۇڭگو ئە-
مەلدارى باسمىخانىنىڭ بېسىش ماشىنىسىنى قەشقەر گېزىتىنى بېسىش
ئىدارىسى ئىشلەتكەنلىكىنى ، ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلىش
ھوقۇقى يوقلۇقىنى ئېيتقان .

قەپقالغان ئىشلار

1938 ـ يىلى شۇېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى قەشقەردىن كېتىشكە
مەجبۇر بولغان چاغدا ، شۇ جايدىكى ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ باسمىخانا باس-
قان ھەرقانداق كىتاب ياكى باشقا ماتېرىياللارنى ئېلىپ كېتىشىگە رۇخسەت
قىلمىغان . گۇستاف ئالبېرت قەشقەردىن كېتىش ئالدىدا ماگا يازغان
خېتىدە باسمىخانىدا بېسىلغان بىر تۈركۈم ئۇيغۇرچە گېزىتنى ئېلىپ
كەتمەكچى بولغانلىقىنى ، بىراق بۇ گېزىتلەر ۋە يەنە باشقا قىسىم قوليازما ،
ماتېرىياللارنىڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغانلىقىنى
ئېيتقانىدى .

شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئۆزىنىڭ ھۆججەتلىرىنى دىن
تارقاتقۇچىلار قايتىپ كېتىشتىن بۇرۇن كۆيدۈرۈۋەتكەن . ئۇلارنىڭ ئۇ
يەردىكى خرىستىئان ئۇيغۇر مۇخلىسلىرىنىڭ ھاياتىنى قوغداش مەقسىتىدە
شۇنداق قىلىش توغرا ئىدى . ئەمما ، باسمىخانىنىڭ بارلىق ھۆججەتلىرى
قەشقەردە قەپقالغان . بۇ ھۆججەتلەر كېيىن زادىلا تېپىلمىغان شۇڭا ،
باسمىخانىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر نەچچە ئايدىكى پائالىيەت ئەھۋالىنىڭ
قانداقلىقىنى تەسۋىرلىگىلى بولماي قالدى لېكىن ، ستوكھولمدىكى دىن
تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ ئارخىپىدا ساقلانغان ئىككى ھۆججەتتىن ،
ھېچبولمىغاندا دىن تارقىتىش ئۆمىكى قايتىپ كېلىش ئالدىدا قىلغان بەزى
ئىشلاردىن ئازراق خەۋەر تاپقىلى بولىدۇ . ئۇ ھۆججەتنىڭ بىرىدىكى ۋاقتى
1934 ـ يىلى بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى ھۆججەت ـ
ئەسەرلەر كومىتېتى ھەقىقىدىكى دوكلات ئىدى . يەنە بىرىنىڭ ۋاقتى
1935 ـ يىلى بولۇپ ، ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئىدى ئەمما ،

www.alma.cn

« 1937 ـ يىلى ئەۋەتىلگەن » دەپ ئىزاھات بېرىلگەنىدى .

بۇ ئىككى ھۆججەتتە تۆۋەندىكى قوليازمىلار باسمىخانىدا تىزىلىپ بېسىلماقچى بولغانلىقى ، بىراق دىن تارقىتىش ئۆمىكى كېتىپ قالغانلىقتىن بېسىلمىغانلىقى ياكى كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى ئېيتىلغان :

1 . « قەدىمكى زامان تارىخى » ئوسكار خېمانسون تەرجىمە قىلغان ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تۆۋەن يىللىقىدىكى ئوقۇغۇچىلار پايدىلىنىدىغان شۆبتسىيە تارىخى .

2 خېمانسون Kalila Va Demna (كەلىلە ۋە دېمنە) دىن تەرجىمە قىلغان چۆچەكلەر توپلىمى .

3 « كەچۈرگىلى بولمايدىغان يەتتە خىل گۇناھ » دېگەن ھېكايە . سېلما لاگېرلوف يازغان . ئۇنىڭغا ئاپتورنىڭ 1899 ـ يىلى ستوكھولمدا يازغان « Drott ningar i Kungahälla » دېگەن ھېكايىسى كىرگۈزۈلگەن . بۇ ھېكايىنىمۇ خېمانسون شۆبدچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان .

4 . « ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان گېئومېتىرىيە » . كارل پېرسون يازغان خېمانسون ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ماتېماتىكا قوللانمىسى

5 . دىن تارقىتىش يولىدا قازا قىلغان خېئورونىمسنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى ھەققىدىكى بىر كىتابنى R . نىستروم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان (روشەنكى ، بۇ پراگالىق خېئورونىمسنىڭ تەرجىمھالىدىن ئىبارەت ئۇ خۇسۇسىڭ يارەمچىسى بولغان ، 1416 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى دىن تارقىتىش يولىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) .

6 . سۆبىن خېرنا يازغان « ئىسرائىلىيە تارىخى » ، شۆبدچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان

7 . يېڭىدىن نەشر قىلىنغان ، مەزمۇنى بېيىتىلغان « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى » . يېڭىدىن نەشر قىلىنغان « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى » دېگەن بۇ كىتاب ئەسلى خېمانسون يازغان ئوخشاش ئىسمىدىكى ئەسەرگە ئاساسەن مەزمۇنى تولۇقلىنىپ يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۆزگەرتىپ يېزىش ئىشىنى كارل پېرسون بىلەن خېمانسون ئىككىيلەن بىرلىكتە پۈتتۈرگەن .

www.alma.cn

ئۇنىڭدىن سىرت ، يەنە ئەمدىلا يېزىپ پۈتتۈرۈلگەن قولىيازمىلارمۇ بار . لېكىن ، ئۇلارنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى نامەلۇم .

تونۇشتۇرۇش :

بۇ ماقالە ــ يارىڭنىڭ « شۆھىتسىينىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئۆلكىسى باشمىخانىسىنىڭ ماتېرىياللار مۇندەرىجىسى » گە يېزىپ بەرگەن كىرىش سۆزى بولۇپ ، ئۇنىڭدا باشمىخانىنىڭ تارىخى توغرا تونۇشتۇرۇلغان تەرجىمىدە ستوكھولمدىكى شۆھىتسىيە تەتقىقات يۇرتىنىڭ 1991 ـ يىللىق نەشرى ئاساس قىلىندى

www.alma.cn

شۆبتسىيە دۆلەت ئارخىپ سارىيىدا ساقلىنىۋاتقان جۇڭگو شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار

1892 ـ يىلىدىن 1938 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ، شۆبتسىيە چېركاۋى دىن تارقىتىش جەمئىيىتى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىدە ـــ ئەينى چاغدا « شەرقىي تۈركستان » دەپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان ـــ دىن تارقىتىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان . جون خۇلتۆال ئاشۇ مەزگىلدىكى دىن تارقىتىش تارىخىنى تەپسىلىي بايان قىلغان ① . شۆبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىدىن سىرت ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىغا نۇرغۇن ۋاقىت سەرپ قىلغان . قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ئۇلار مەكتەپ ئېچىش ، دوختۇرخانا قۇرۇش ئارقىلىق كەسپىي تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىپ ، تەرەققىي تاپمىغان ئاشۇ رايونغا تېخنىكىنى ياردەم قىلغان شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى قەشقەردە باسمىخانا قۇرغان . بۇ 1937 ـ يىلىدىن بۇرۇن بۇ ئۆلكىنىڭ جەنۇبىدىكى بىردىنبىر باسما زاۋۇتى ئىدى ② .

شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ئۇچ شەھەردە دىن تارقىتىش پونكىتى قۇرغان ۋە ئۇنى ئىزچىل ساقلاپ قالغان ، بۇلار قەشقەر (قەشقەردىكى خەنزۇلار بازىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ، يەكەن ۋە يېڭىساردىن ئىبارەت

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى شۇ چاغلاردا داۋالغۇپ تۇرغاچقا ، شۆبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى پائالىيىتىنى 1938 ـ يىلى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان . دىن تارقاتقۇچىلار ھەيدىۋېتىلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ھىندىستاندا بىر مەھەل تۇرۇپ يەنىلا ئۆز خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرغان (نامىنى شۆبتسىيىنىڭ ھىندىستاندىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى دەپ ئۆزگەرتكەن) ، ئۇلار ئاساسلىقى شىنجاڭدىن بارغان ئۇيغۇر مۇساپىرلار ئارىسىدا دىن تارقاتقان .

www.alma.cn

ئەينى يىللاردا جۇڭگو شىنجاڭغا كىرىش بەك تەس بولغان . پە-قەت پامىر ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى ئېغىزلاردىن ئاتلىق ئۆتكەندىلا ، ئاندىن بۇ رايونغا بارغىلى بولاتتى . 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 30 يىلىدا ، شىنجاڭ ئۆلكىسى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ غايىلىك قۇتلۇق ماكانى بولۇپ قالغان بۇ ئۆلكىگە دائىر ھۆججەت ـ ماتېرىياللار ئىنتايىن جىق ③ بولۇپ ، سايادەت خاتىرىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىگە سۈرەت قىستۇرۇپ بېرىلگەن . ئۇلاردا بۇ رايوندىكى چۆل ـ باياۋانلار ، تاغ تىزمىلىرىنىڭ مەنزىرىلىرى ، شۇنداقلا بۇ رايوننىڭ شەھەر كوچىلىرى ۋە ئىمارەتلىرىنىڭ كۆرۈنۈشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . ئەمما ، بۇ سۈرەتلەر ئاددىي ـ مەنىسىز بولۇشتىن خالىي بولالمىغان .

شىنجاڭغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ۋە سايادەتچىلەر ئالدىراپلا كېتىپ قالمىغان مېھمانلار ئىدى . لېكىن ، شۇنىسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى بولسا شۇ يەردە ئۇزاق ۋاقىت تۇرۇشلۇق ئادەتە ئىدى . ئۇلار ئاشۇ يەردە بىرقانچە ئون يىل تۇرغان ۋە خىزمەت قىلغان ، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ، ئەنئەنىسىنى ۋە ئەھۋالىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ۋە كۆزەتكەن . بەزى دىن تارقاتقۇچىلار تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىغا قىزىققان ، ئۇلاردىن ئەڭ مەشھۇرى G . راگۇيت بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە بىر قاتار ئىلمىي ماقالىلەر ۋە ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان ④ ئۇنىڭدىن باشقىلىرى بولسا ، بىزنىڭ رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى بىلىملىرىمىزنى بېيىتقان شۇنداقتىمۇ دىن تارقاتقۇچىلار بۇ رايوننىڭ گۈمانتار ئىلمىغا قىزىققان ساھەدە يەنە بىر جەھەتتە بولغان ، ھالبۇكى بۇ جەھەتتە ئۇزاقتىن بۇيان ئەستىن چىقىرىپ قويۇلغان ، مانا بۇ دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ سۈرەت تارتىشقا قىزىقىشىدىن ئىبارەت .

مۇشۇ ساھەدىكى كەسىپ ئەھلى بولمىغان بىر كىشىنىڭ قىزغىن روھى تۇيۇلىدىن ھازىر ستوكھولمدىكى شۇنىسىيە دۆلەت ئارخىپ سارىيىدا شىنجاڭدا تارتىلغان نۇرغۇن سۈرەتلەر ساقلانماقتا . بۇنىڭ بىر

www.alma.cn

قىسمى بۇ ئۆلكىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا تارتىلغان سۈرەتلەر ⑥.

سېمىيۇل فراننى بۇ يادىكارلىقلارنى ساقلىغۇچى ۋە كامال تاپقۇزغۇچى. مەن يېڭىپ ساقلانغان بۇ يادىكارلىقلارغا « فراننى يېڭىپ ساقلىغان يادىكارلىقلار » دېگەن شەرەپلىك نامنى بېرىش كېرەك، دەپ قارايمەن.

فرانسى 1908 ـ يىلى توغۇلغان. ئۇ بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگەنگەن، ئۇنىڭ شۇغۇللانغان كەسپىمۇ بىناكارلىق بولغان. ئۇ شۆھرەتسىيە چېركاۋى دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان فراننى شۆھرەتسىيە چېركاۋىنىڭ شىنجاڭدا دىن تارقىتىش تارىخىغا ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرىگە ئىنتايىن قىزىققان. بۇ ئۇنى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى دىن تارقىتىش پونكىتلىرى تارتقان سۈرەتلەرنى يېڭىپ توپلاشقا دەۋەت قىلغان. ئۇ 1982 ـ يىلى ئەتىيازدا، خاننا ئاندېرسوننىڭ 1915 ـ يىلدىن 1928 ـ يىلغىچە تارتقان سۈرەتلىرىدىن جۈڭگو شىنجاڭغا ئالاقدار 1360 نى قولغا چۈشۈرگەن. خاننا كېيىنكى كۈنلەردە راگۈيتىنىڭ 2 ـ ئايالى بولغان. يېڭىپ ساقلانغان بۇ نەرسىلەر « فراننى يېڭىپ ساقلىغان يادىكارلىقلار » نىڭ باشلىنىشى بولغان. ئۇ شۇنىڭدىن تارتىپ قىلچىلىك بوشاشماستىن دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ شىنجاڭدا تارتقان سۈرەتلىرىنى توپلاشقا تېخىمۇ قىزغىن تۈتۈش قىلغان بۇ سۈرەتلەرنى تارتقۇچىلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۇلارنىڭ شۆھرەتسىيىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ساقلىغان. فراننىنىڭ بوشاشماستىن تىرىشىشى ئارقىلىق (بەزىدە ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە توپلاش خىزمىتىنى تىگىتىگىچىلار قىلىدىغان ئىش دەپ قاراشقا بولىدۇ) . جەمئىي 8631 سۈرەت يېغىلغان، ئۇ سۈرەتلەر 3116 قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتا ساقلانغان.

فرانسى 1988 ـ يىلى ئۆزى ساقلىغان بۇ سۈرەتلەرنى شۆھرەتسىيە دۆلەت ئارخىپ ساريىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ھازىر بۇ سۈرەتلەر پېچەتلەنگەن 115 قەلەي ئوراقتا ساقلاقلىق بولۇپ، ئۇلارغا رەت نومۇرى سېلىنغان. بىرىنچى ئوراققا فراننىنىڭ يازغان بۇ سۈرەتلەرنى يېغىش ـ توپلاش جەر-

www.alma.cn

يانى ، سۇرەتلەرنىڭ نەدىن ئېلىنغانلىقى ، يېغىپ توپلانغان بۇ بۇيۇملار ھەققىدىكى يازما ماتېرىياللارنى قانداق توپلىغانلىقى ۋە ساقلانغان سۇرەتلەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدىكى ئىزاھاتلار ، جۇملىدىن يەنە شۇنىسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ ئىسىملىكى ۋە ئۇلار ئىلگىرى ئىشلىگەن دىن تارقىتىش پونكىتلىرىنىڭ ئىسمى كىرگۈزۈلگەن فرانىنى ساقلىغان بۇ سۇرەتلەر ئىچىگە ئۆزى رىياردت قىلىپ ئالغان ئۇنىئالغۇ لېنتىسى ، كىنو لېنتىسى ۋە سىنئالغۇ ماتېرىياللىرىنى ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق ، بۇ يېغىپ ساقلانغان بۇيۇملارنىڭ مەزمۇننى يەنمۇ تولۇقلىغان فرانىنى بارلىق مۇمكىنچىلىكتىن تولۇق پايدىلىنىپ ، مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ ، بەزى سۇرەتلەرنىڭ پىلىونكىسىنى قولغا چۈشۈرگەن ھەمدە ئۇنى يېغىپ ساقلانغان يادىكارلىقلار ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويغان فرانىنى سۇرەتتىن باشقا ، يەنە شۇنىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش ئۆمىكىگە ئائىت قولىيازمىلار ياكى باسما ماتېرىياللارنمۇ يېغىپ ، ساقلانغان يادىكارلىقلار ئىچىگە قىستۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ مەزمۇننى يەنمۇ تولۇقلىغان

« فرانىنى يېغىپ ساقلىغان يادىكارلىقلار » ئىچىدىكى نۇرغۇن سۇرەتلەردە دىن تارقاتقۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۇلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكى ۋە قارا قۇرۇم چوققىلىرىدىن ئۆتۈش جەريانىدا تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دىن تارقىتىش خىزمىتى ۋە ئىنسانپەرۋەلىك خىزمىتى ئىپادىلەنگەن . بۇ يېغىپ ساقلانغان يادىكارلىقلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىككىنچى مەزمۇنىنمۇ ئۇنىڭدىكى گۈمانتارلىق ئىلمىي تەتقىقاتىدا ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ھەربىر سۇرەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ مۇشۇ ماقالىنىڭ كېيىنكى قىسمىدا ئاساسلىقى يېغىپ ساقلانغان بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئىككىنچى مەزمۇننى كۆرۈپ ئۆتىمىز .

مەن ئالدى بىلەن مىللەتشۇناسلىق مەزمۇنىدىكى سۇرەتلەرنى تونۇشتۇرىمەن . قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە مىسال ئارقىلىق ، 145 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچ ئىچىدىكى سۇرەتلەرنى مەركەزلىك

www.alma.cn

تونۇشتۇرىمەن . ئۇ تۆۋەندىكى كەسىپ ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتكە دائىر مەز-
مۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان :

1 بېزا ئىگىلىك ، تېرىقچىلىق ، يېرنى تىرنىلاش ، خامان تېپىش ،
دەرەخ شاخلىرىنى چاتاش (ئۇلاغقا يەم تىلىش ئۈچۈن)
2 توي بېقىش ، توي يۇڭىنى يىششىقلاپ ئىشلەش
3 تۇغمەن ، گۈرۈچ ئاتلاش
4 مېۋىلىك دەرەخ تىكىش
5 تاش ، تۇز ئىشلەپچىقىرىش
6 يېلىقچىلىق (ئىلگىرىدە تېمىتىك ئىگە ، چۈنكى بۇ جەھەتتىكى
خاتىرىلەر يوق دېيەرلىك ئىدى)
7 توقۇمچىلىق ، يانقا ، يۆلەك ، يىپ ئىگرىش ، كىگىز ، پالاس
توقۇش ، ماشىنا بىلەن توقۇش ، كەشتە ئىشلەش
8 سەنئەت
9 كوچىدىكى ئاشخانا
10 ئېكىشچى
11 يېڭان چاتقىلىغۇچى
12 ساتراش
13 سازەندە ، ناخشىچى
14 مېيىت ئۇزاتقۇچى ، گۈركىرلار
15 دوختۇرلار ، تەشكىللىك دوختۇرلار
16 تەغزىچىلىك
17 بازار ، بازارغا بېرىش

ئەمما يىغىپ ساقلانغان بۇ يادىكارلىقلارنى ئەستايىدىل چۈشەنگەندىلا ئاندىن مىللەتشۇناسلىق قىممىتىگە ئىگە سۈرەتلەرنى بايقى-غىلى بولىدۇ ـــ ئۇلار تولا چاغلاردا ، ئادەمنىڭ خىيالىغا كىرمەيدىغان جايلاردا كۆزگە چېلىقىپ قالىدۇ 154 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇر-
غۇچقا قىستۇرۇلغان سۈرەتلەردە ، ئاساسلىقى ھەر خىل كىيىم ـ كېچەكلەر ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن . فرانسىيە ئۇنىڭ ئۇستىگە « كۆركەم كىيىم ـ كېچەكلەر » دېگەن سۆزنى يېزىپ قويغان ، بۇ سۆز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا بەك ماس كەلگەن . 147 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى سۈرەتلەر

www.alma.cn

بولسا تامامەن يەرلىك ھېيت ـ ئايەمگە ئائىت سۆزەتلەردىن ئىبارەت . ئۇ خەنزۇلارنىڭ بايرىمى ، خەنزۇ تىياتىر خانىسى ئىچىدىكى بېزەكلەر ۋە خەنزۇ ئارتىسلارنىڭ سۆزەتلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان .

142 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى سۆزەتلەر مىللەتـ شۇناسلىقنى تۇرگە ئايرىش ھەققىدىكى سۆزەتلەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھەر تۈرلۈك قاتناش قوراللىرى ۋە ئالاقىلىشىش ـ خەۋەرلىشىش ئۇسۇللىرى ، كارۋانلارنىڭ تۇرمۇشى ، يوللار ۋە كۆۋرۈكلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن .

143 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى سۆزەتلەردە بولسا سۇ بىلەن تەمىنلەش ۋە سۇغىرىش ئەھۋاللىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن

149 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى سۆزەتلەردە شىنـ جاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئائىت ئەھۋاللار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ، ئۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىگە يېقىن جايدىكى ھەزرىتى ئاپاق ⑦ ، يەكەندىكى چىلتەن مازار ⑧ ھەمدە يېزىلاردىكى ھەر خىل مازارلار (mazar) ⑨ نىڭ ئەھۋاللىرى بار . يەنە مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز (namaz) ئوقۇشى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سۆزەتلەرمۇ بار .

شىنجاڭنىڭ 30 ـ يىللاردىكى داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيىتىمۇ بەزى سۆزەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . 147 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى بەزى سۆزەتلەردە 1936 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قەشقەرنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . ئۇنىڭدىكى بىر سۆزەتنىڭ كەينىگە : « 1936 ـ يىلدىكى تەبرىكلەش يىغىندا ، ياش تۇرـ كىستان سوۋېت ئىتتىپاقىغا ساداقەتمەن بولىدىغانلىق قەسىمنى ئىپادىلىدى » دەپ يېزىلغان ؛ يەنە بىر نەچچە سۆزەت ئەينى چاغدا قوزـ غىلاڭ كۆتۈرگەن ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان (خۇيزۇ) رەھبەرلىرىنىڭ سۆزىتى ⑩ .

« فرانسىي يىغىپ ساقلىغان يادىكارلىقلار » ئىچىدىكى بىر قىسىم سۆزەتلەر ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىغا ئائىت بولۇپ ، ئۇنىڭ سانى ۋە مەزمۇنى ناھايىتى مول (جەمئىي 190 سۆزەت بار). بۇ باش كونسۇلخانىنىڭ ئىمارىتىنى شۆبىتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچى

www.alma.cn

خوگىبىرگ مەسئۇل بولۇپ سالدۇرغان ⑪ يىغىپ ساقلانغان سۇرەتلەر-
نىڭ بەزىلىرىدە ، روسىيە (كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقى) نىڭ قەشقەردە
تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن
ئەمدى مەن يىغىپ ساقلانغان بۇ يادىكارلىقلاردىكى 20 ـ ئەسىر-
نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدا ئىلمىي
ئېكسپېدىتسىيە ئىلىپ بېرىش ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۇرەتلەرنى
قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن « فراننى يىغىپ
ساقلىغان يادىكارلىقلار » ھەققىدىكى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشۇمنى تاللاپ
تونۇشتۇرۇپ ئاخىرلاشتۇرىمەن چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدا ئىلمىي
تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقىغا ئائىت سۇرەتلەردە ، ئاساسلىقى 30 ـ
يىللارنىڭ دەسلىپىدىكى سۈپەن ھېدىن تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەھۋالى ،
جۇملىدىن ھېدىننىڭ ، ئىرېك ناربن ، نىلس ئامبوت ۋە تەكشۈرۈش ئۆ-
مىكى بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋىتى بار كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ، مەسىلەن ،
خۇيزۇلارنىڭ رەھبىرى ما جۇگىيىڭنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتـ
تۈرۈلگەن ⑫ تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە قاتناشقان روسىيىلىك پاۋېل
ۋوروتنىكوفنىڭ ئەھۋالىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋوروتنىكوف سۈپەن ھې-
دىننىڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىن كەتكەندىن كېيىن ، شۈبىتسىيە دىن
تارقىتىش ئۆمىكى تەرىپىدىن يالغىنىپ ئۇلارنىڭ باسمىخانىسىدا ئىشلىگەن
ئەنە شۇ سۇرەتلەرنىڭ ھەممىسى 108 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇر-
غۇچقا قىستۇرۇپ قويۇلغان ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە تەكشۈرۈش
ئۆمىكىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان باشقا سۇرەتلەرمۇ قويۇل-
غان

107 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچقا 1927 ـــ 1928 ـ
يىللاردىكى گېرمانىيە تىرىنكلېر (Trinkler) ئېكسپېدىتسىيە قىلىش ئۆمە-
كىنىڭ شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈش ، ئېكسپېدىتسىيە قىلىش ئەھۋالى ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن سۇرەتلەر ، جۇملىدىن ئاشۇ ئۆمەكنىڭ ئەزاسى W . بوشاد
بىلەن H D تېررانىڭ سۈرىتى قىستۇرۇلغان ⑬
C G مانىنېرخېيىم (Mannerheim) ـــ ئۇ كېيىن

www.alma.cn

فىنلاندىيىنىڭ زۇكتۇكى بولغان ـــ 1906 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلغىچە ئەنـ جاندىن بېيجىڭغىچە قىلغان ئاتلىق ئېكسپېدىتسىيىسى داۋامىدا ، قەشقەر ۋە يەكەندە بىر نەچچە ئاي تۇرغان ⑭ ئۇ ئۇ يەردىكى شۇبتسىيە دىن تار- قاتقۇچىلىرى بىلەن كۆپ بېرىش ـ كېلىش قىلىپ ، قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان ، ھەتتا G راگۇيتقا كېسىلىنى كۆرسەتكەن (راگۇيت ئىسسىق بەلۋاغ كېسەللىكلىرى دوختۇرى بولۇپ ، ئېدىنبورگتا تىببىي ئىلىم بويىچە ئىلمىي ئۇنۋان ئالغان) . 104 ـ نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچقا قىستۇرۇلغان 22 سۇرەتتە مۇشۇ ئىش خاتىرىلەنگەن ئەمما ، مانىڭ خېيىمنىڭ ھاياتىدىكى ئىشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان نەشر بۇيۇملىرىغا سۇرەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى بېسىلغان ، مانىڭ خېيم يازغان بىر نەچچە كىتابقىمۇ كىرگۈزۈلگەن مۇشۇ قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتا يەنە سېمىيۇل فرانىنى يازغان بىر تەپسىلىي ئۇلتىماتۇممۇ بار بولۇپ ، ئۇنىڭغا « مانىڭ خېيم ۋە جۇڭگو شىنجاڭدا دىن تارقاتقۇچىلار » دېگەن ماۋزۇ قويۇلغان

« فرانىنى يىغىپ ساقلىغان يادنكارلىقلار » ئىچىدە ، يەنە بىر قىسىم ئالبۇممۇ بار ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن سۇرەتلەر سېلىنغان ، بۇ سۇرەتلەرنى قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى تۇرلەرگە ئايرىلغان سۇرەت ئىسىملىكى بويىچە رەتكە تىزىشقا ئامال بولمىدى « فرانىنى يىغىپ ساقلىغان يادىكارلىقلار » دىن پايدىلىنىدىغان كىشىلەر مۇبادا ئاساسىي تېمىغا تەئەللۇق مەلۇم سۇرەتنى تاپماقچى بولسا ، ئالبۇمنى تولۇق ۋاراقلاپ ئاختۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ ئالبۇمدىكى سۇرەتلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مەزمۇنلار ئارىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ بولۇپ ، ئۇلاردا خىلمۇخىل ۋەقەلەر خا- تىرىلەنگەن بىر شۇبتسىيە دۆلەت ئارخىپ سارىيىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن يىغىپ ساقلايدىغان يادنكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان ئادەملەر ، ئاساسىي تې- مىلار ئاچقۇچىنى تۇرۇپ چىقىشنى ئۇمىد قىلىمىز ، مۇشۇنداق قىلغاندا بۇ سۇرەتلەرنىڭ پايدىلىنىش قىممىتى يەنمۇ ئاشىدۇ .

ئەمما ، ئىلگىرى تارتىلغان باشقا بارلىق سۇرەتلەردە ساقلانغان مەسىلىلەرگە ئوخشاش ، بۇ سۇرەتلەرنىڭ يىغىپ ساقلىنىشىدىمۇ قولايسىز

www.alma.cn

تەرەپلەر مەۋجۇت ، يەنى سۈرەتتە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلارنى چۈشەندۈرەخان يازما ماتېرىيال يوق . چۈنكى ، ئەينى چاغدا ، بۇ سۈرەتلەرنى تارتقان كىشى تارتقان سۈرەتلىرىنىڭ مەزمۇنىنى يېزىق ئارقىلىق بايان قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلمىغان ، كىملەرنىڭ سۈرىتىنى ، نېمىلەرنى ياكى قايسى ۋەقەلەرنى سۈرەتكە ئالغانلىقى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگىمۇ مەلۇم ، ئەمما باشقىلارنىڭ ئۇلار تارتقان بۇ سۈرەتلەرگە قىزىقىدىغانلىقى ئۇلارنىڭ يادىغا زادى كەلمىگەن بۇ بىر خىل ئومۇمىيۈزلۈك ئوي بولۇپ ، بۇنى پىسخىك ئانالىز قىلىش ناھايىتى ئوڭاي ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، بۇ كەمتۈكنى تولدۇرۇشقا چارە يوق . لېكىن ، تولا ھاللاردا ، ھەر قانداق سۈرەت ئۆزىنىڭ ئۇنسىز تىلى بىلەن ئۆزىنىڭ ھېكايىسىنى بىزگە ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ . شۇڭا ، يازما تەسۋىرى ماتېرىيال بولمىغان ئەھۋالدا ، ئۇلارنى ئۆزىنىزگە تايىنىپ چۈشەنمەكتىن باشقا ئامال يوق .

شۆبۈتسىيە دۆلەت ئارخىپ ساريىدا جۇڭگو شىنجاڭغا ئائىت يەنە بىر تۈركۈم سۈرەتلەر ساقلانغان ، بۇلارنىمۇ ئەستىن چىقىرىپ قويۇشقا بولمايدۇ . ئۇ بولسىمۇ ، سىيگفرىد مۈئېن (1897 ــ 1989) تارتقان سۈرەتلەردىن ئىبارەت . مۈئېن 1925 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلغىچە شۆبۈتسىيە چېركاۋى تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭدا دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە مۇنەۋۋەر فوتوگراف بولغان ⑮ ئۇ تارتقان سۈرەت 17 ئالبۇمغا لىق تولغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا جەمئىي 5500 سۈرەت بار . بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2000 ى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەر ، قالغانلىرى ئاساسلىقى شۆبۈتسىيە ۋە شۆبۈتسىيىنىڭ ھىندىستاندا دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى سۈرەتلەر . تۆۋەندىكىلەرى شىنجاڭنى تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغان بىر قىسىم سۈرەتلەر .

1 ـ ئالبۇم . مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى سۈرەتلەر .

2 ـ ئالبۇم . قەشقەر شەھىرىدىكى كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە 30 ـ يىللاردىكى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى سۈرەتلەر ؛ قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى

www.alma.cn

تاغدا ياشايدىغان قىرغىزلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى سۇرەتلەر

6 ـ ئالبۇم . لاداقتىن جۇڭگو شىنجاڭغا قاتنايدىغان كارۋان يولى توغرىسىدىكى سۇرەتلەر .

7 ـ ئالبۇم . قىرغىزلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن سۇرەتلەر ، يەنە ھىمالايا تېغىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا قاتنايدىغان كارۋان يولى توغرىسىدىكى سۇپەتلىك تارتىلغان بىر قىسىم سۇرەتلەر .

12 ـ ئالبۇم . قەشقەر ، يەكەن ، يېڭىسار ھەققىدىكى مول مەزمۇنغا ئىگە سۇرەتلەر ، ئاساسلىقى 30 ـ يىللاردىكى ئەھۋاللار توغرىسىدىكى سۇرەتلەر . ئەمما ، يەنە ئۇنىڭدىن سەل ـ پەل ئىلگىرىكى ئەھۋاللارغا ئائىت سۇرەتلەرمۇ بار . بۇ ئالبۇم شۇېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەر-دىكى باسمىخانىسىدا قىزىل رەڭ بېرىلگەن خۇرۇمدا تاشلىنىپ تۇپلەنگەن ، بىراق بەت سانى يېزىلمىغان .

13 ـ ئالبۇم . شىنجاڭ توغرىسىدىكى ۋە ھىمالايا تېغىدىن ئۆتكەن كارۋانلارنىڭ سەپەر ئەھۋالى توغرىسىدىكى نۇرغۇن سۇرەتلەر

بۇ سۇرەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىگە شۇېدچە ئىزاھات بېرىلگەن بولغاچقا ، يىغىپ ساقلانغان بۇ يادىكارلىقلارنىڭ قىممىتى يەنىمۇ ئاشقان .

ئالىتوردىن

① خۇلتۇال يازغان :

Mission och revolution i Centralasien . Svenska Missionsfo bundets mission i östturkestan 1938 — 1892 .

ستوكھولم ، 1981 . بۇ كىتابنىڭ بىر قىسمىنى 1987 ـ يىلى Ruth lyons ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ، ئۇنىڭ ماۋزۇسى « جۇڭگو شىنجاڭدا دىن تارقىتىش ۋە يۇز بەرگەن ۋەقەلەر » . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە 1951 ـ يىللىق (Muslim World ئىسلام دۇنياسى) نىڭ 11 ～ 21 ـ بەتلىرىدە پىسلىغان Rachel O Wingate نىڭ « شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىغا

www.alma.cn

دوستانه دىن تارقىتىش » دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن ؛ يەنە turcica Materialia 1981 ـ ، 1982 ـ يىللىق 7 ـ ، 8 ـ سانىغا بېسىلغان G • Jarring نىڭ « شىنجاڭدىكى يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيە-سىدە ئېكسپېدىتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ﴿ جىمغور يارداملىرى ﴾ » گە ، 1983 ـ يىللىق Bochum نىڭ 210 ~ 219 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

② خۇلىتۇالنىڭ كىتابىنىڭ 108 ~ 111 ـ بەتلىرىگە ۋە باشقىلارغا قارالسۇن

③ J • A • Dabbs يازغان « جۇڭگو شىنجاڭدىكى ئېكسپېدىتسىيە-سىدە بايقالغان نەرسىلەرنىڭ تارىخى » ، گائاگا ، 1963 ـ يىل .

④ G. Jarring يازغان « گۇستاق راگۇيت ۋە قاسىم ئاخۇنۇمنىڭ كامىل ئەپەندىگە يازغان خېتى : شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى مىللەتشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللار » نىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتى . لۇند ، 1975 ـ يىل .

⑤ G. Jarring يازغان « شۇېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن ئەۋەتكەن دوكلاتتىكى مىللەتشۇناسلىققا ئائىت مەزمۇنلار » ، لۇند ، 1979 ـ يىل .

⑥ ئادەتتە (Alte Shahar ئالتە شەھەر) دەپ ئاتىلىدۇ .

⑦ G . Jarring « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابقا قارالسۇن دۇك ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، دۇرام ، 1986 ـ يىل ، 185 ~ 191 ـ بەتلەر .

⑧ راگۇيت يازغان « Tjiltan Historien om en helgonglav » گە قارالسۇن ، ستوكھولم ، 1917 ـ يىل .

⑨ G. Jarring يازغان « شىنجاڭدىكى مۇقەددەس جاي ئۇدام پادىشاھلىق سىستېمىسى » گە قارالسۇن ، ستوكھولم ، 1935 ـ يىل ، 348 ~ 354 ـ بەتلەر

⑩ A. D. W Forbes نىڭ « جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى مىلىتارىستلار ۋە مۇسۇلمانلار : 1911 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە بولغان شىن-جاڭنىڭ جۇمھۇرىيەت سىياسىي تارىخى » غا قارالسۇن . كېمبرىج ،

www.alma.cn

1986 ـ يىل ؛ L. E. Hyman يازغان « بۇيۇك برىتانىيە ، جۇڭگو ، روسىيە ۋە ياپونىيىنىڭ شىنجاڭدىكى مەنپەئىتى (1918 ـــ 1934) » ، لۇند ، 1977 ـ يىل .

⑪ G • Jarring نىڭ « قەشقەرگە قايتا سەپەر » دېگەن كىتابنىڭ 95 ـ بېتىگە قارالسۇن .

⑫ ئالدىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن Dabbs نىڭ ئەسىرىنىڭ 166 ~ 167 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن

⑬ ئالدىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن Dabbs نىڭ ئەسىرىنىڭ 158 ~ 159 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

⑭ ئالدىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن Dabbs نىڭ ئەسىرىنىڭ 141 ـ بېتىگە قارالسۇن .

⑮ G. Jarring يازغان Mden Collection of Eastern Turki (New Uighur) Proverbs and popular sayings The (مۇئېن ساقلىغان ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرى) ، لۇند ، 1985 ـ يىل

تۈزگۈچىدىن :

بۇ ماقالە ئەسلى Central Asiatic Journal « ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمى ژۇرنىلى » نىڭ 1991 ـ يىللىق 1 ~ 2 ـ سانلىرى ، (ئومۇمىي 35 ـ جىلد) نىڭ 55 ~ 61 ـ بەتلىرىگە بېسىلغان

www.alma.cn

« ئوغرى يوق شەھەر » قاتارلىق ئۇيغۇر رىۋايەتلىرى ھەققىدە تەتقىقات

بۇ ماقالىدە تەتقىق قىلىنىدىغان ئۇيغۇر قوليازمىسى لوند ئۇنىۋېر-سىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان شەرق ھۆججەت ـ ئەسەرلىرىگە مەنسۇپ . بۇ يەردە مەن « New Uighur » (يېڭى ئۇيغۇر تىلى) ياكى « Modren Uighur » (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى) دېگەن ئىككى ئاتالغۇنى قوللانماي ، « Eastern Turk » (شەرقىي تۈرك تىلى) دېگەن ئاتالغۇنى قوللاندىم بۇنىڭ سەۋەبى مۇشۇ ماقالىدە تەتقىق قىلىنىدىغان قوليازمىنىڭ « يېڭى ئۇيغۇر تىلى » ، « ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى » دىن ئىبارەت ئىككى ئاتالغۇ 1921 ـ يىلى قوللىنىلىشتىن بۇرۇن يېزىلىپ بولغانلىقىدىن ئىبارەت ھازىر مەن مۇشۇ ئەسەرنى ئېلان قىلىش ئارقىلىق ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا بىرئاز تۆھپە قوشماقچىمەن .

قوليازمىدىكى سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ئەھۋالى ھەققىدە

قوليازما 1 ~ 2 ـ ئەسىردىكى سۆزلۈكلەر تولىمۇ ئۆلچەمسىز يېزىلغان ، ھەتتا بەزى سۆزلەر ئىنتايىن غەلىتە يېزىلغان قوليازما Ⅲ تە يېتەرسىزلىكلەر ساقلانغان بولسىمۇ ، سۆزلەر بىر قەدەر ئۆلچەملىك يېزىلغان قوليازما Ⅲ تە سۆزلەرنىڭ يېزىلىش شەكلى ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر ھۆججەت ـ ماقالىلىرىنىڭ ئۆلچەملىك يېزىلىش ئۇسۇلىغا ۋەكىللىك قىلغان دېيىشكە بولىدۇ . شۇ چاغدا ھۆكۈمەت قېلىپلاشتۇرغان ئىملا قائىدىسى تېخى يوق ئىدى مېنىڭ بىلىشىمچە ، شۇ چاغدا گۇستاق ئالبېرت ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلىنى قېلىپلاشتۇرۇش مەقسىتىدە « (ئۇيغۇر تىلى) ئىملا قائىدىسى يېتەكچىسى » دېگەن كىتابنى يازغان ، ئۇنى

www.anna.cn

شۇبتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسى نەشر قىلىغان . بۇ دىن تارقاتقۇچى يازغان كىتاب بولغانلىقتىن ، شۇ جايدىكى كۆچۈرمىكەشلەر ئارىسىدا قوللىنىلمىغان ، ئۇلار سۆزلەرنى يەنىلا ئۆزلىرى كۆنۈپ قالغان يېزىش شەكلى بىلەن يېزىۋەرگەن .

بۇ يەردە نەشرگە تەييارلانغان تۇنجى قېتىم ئاشكارا ئېلان قىلىنغان قوليازمىلارنىڭ يېزىلىش جەھەتتىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ماسلىشىشىغا پەرۋاسىز قارىغانلىقىدىن ئىبارەت . نورمال ئەھۋالدا ، يۇنىلىش كېلىش خىلىدىكى سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى يۇمشاق تاكلاي تاۋۇشلىرىنىڭ ئاخىرىغىلا ئۇلىنىپ كېلىشى شەرت . ئەمما ، ناھايىتى ئوگاي پەرق ئەتكىلى بولىدىغىنى شۇكى ، مۇبادا سۆزدىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا قارىمىغاندا ، lik (لىق ـ لىك) قاتارلىق سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ . بەك ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگىرىش f ~ p نىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىدىن ئىبارەت . بۇ كىتاب ئىزاھاتىدا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ئۆزگىرىشلەر كۆرسىتىلدى . بۇ يەردە قوليازمىدىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ كۆچۈرۈپ يېزىلىش شەكلى ئالاھىدە كۆزدە تۇتۇلدۇ . بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئىش شۇكى ، قوليازمىنى كۆچۈرگەندە ، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىگە ئاساسەن p d ، s d قاتارلىقلار ئادەتتە pt ، st قىلىپ يېزىلغان ، ۋەھاكازالار .

« ئوغرى يوق شەھەر » ھەققىدە تەھلىل

« ئوغرى يوق شەھەر » دېگەن بۇ ماۋزۇنى ۋاقتىلىق قويۇلغان دەپ قاراش لازىم . چۈنكى ، قوليازمىدا بۇنداق ماۋزۇ يوق ، ئۇ Leti:fe (لەتىپە) ناملىق كىتابتىن ئېلىنغان بىر ھېكايە . بۇنىڭ كىشىلەرگە خۇشاللىق ۋە قىزىقچىلىق بەخش ئېتىدىغان ھېكايىلەر توپلىمى ئىكەنلىكى ناھايىتى روشەن . « ئوغرى يوق » (Thiefless) سۆزى بايانىدىكى ئاچقۇچلۇق بىر ئاتالغۇ ، « The Thiefless City » (ئوغرى يوق شەھەر) نى مېنىڭ نەزىمە

www.uyghurtil.com

ئۇچۇن پۈتۈن قولىيازمىنى ئېلان قىلىشتىكى ماۋزۇ قىلىشىمنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ .

Leti : fe دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيمەن . لېكىن ، بۇ سۆز پارسچىدىن ياكى ئەرەبچىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن . ئەمما ، باشقا بىر نۇقتىدىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەقىقىي بىر ھېكايىنىڭ ئىسمى بولۇشى مۇمكىن . ئاپتور ياكى تۇرگۇچى ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق سەۋىيىسىنى كۆز - كۆز قىلىش مەقسىتىدە ئەسەرگە ئاشۇ سۆزنى قوشۇپ قويغان بولۇشىمۇ مۇمكىن ھېكايىدىكى پېرسوناژلارنىڭ بىرى ئىشان (Ishan) بولۇپ ، بۇ بىر خىل دىنىي مەنسەپتىن ئىبارەت بۇ مەنسەپ ــ تېخىمۇ توغرىسىنى ئېيتقاندا ، ئىلگىرى بۇ مەنسەپ ــ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياكى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا ئالاھىدە قوللىنىلىدىغان مەنسەپ . ئۇنىڭدىن سىرت ھېكايىنىڭ ھەممىلا يېرىدىن يارقىنىد (يەكەن) نىڭ مەھەللىۋى پۇرىقى چىقىپلا تۇرىدۇ « ئوغرى يوق شەھەر » دەپ ماۋزۇ قويۇلغان بۇ ھېكايىدىكى پېرسوناژلار يارقىنىد (يەكەن) شەھىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان Yar — Kucha (يار كوچا) دەپ ئاتىلىدىغان ھېلىقى كوچا يارقىنىد (يەكەن) دە ئىدى بىر قولىيازمىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ يارقىنىد ئۆزگىرىش ياسىلىدىغانلىقىنى بايقايمىز ، مەسىلەن ، « jasavul » (ياساۋۇل ، ھەمراھ ، نۆكەر) « rasavul » (راساۋۇل) دېيىلگەن بۇ يەردە مەن بۇ قولىيازمىنىڭ ئەسلى يارقىنىدتە پەيدا بولغان رىۋايەتتىن كەلگەن ، دېگەننى بېشارەت قىلماقچى ئەمەسمەن ، بۇ سۆزنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر ، بۇ ھېكايە يارقىنىد (يەكەن) نىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلگەن ، دېگەننى چۈشەندۈرمەكچىمەن

بۇ بىر شەھەر ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئىبارەت بۇ شەھەردە بارلىق مالىلار بىر خىل باھادا سېتىلىدىكەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياخشىسى بىلەن ياماننى ئارىسىدا پەرق يوق ئىكەن بىر ئىشان تالىپنى ئېلىپ بۇ شەھەرگە كەپتۇ تالىپى ئىشاننىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا پىسەنت قىلماي مۇشۇ شەھەردە قېپىقاپتۇ ئۇ شەھەردە بىر ئوغرى بار ئىكەن ، ئۇ بىر قېتىم بىر

www.alma.cn

باينىڭ ئۆگزىسىدىن سەكرىگەندە ، بىر پۇتىنى سۈندۈرۈۋاپتۇ . ئاشۇ بالا-يىگىتنى كۆرگەن ، بۇ شەھەر ئوغرى يوق شەھەرگە ئايلىنىپتۇ . ھېلىقى ئوغرى ئاشۇ باي ماڭا بالايىئاپەتنى كەلتۈردى ، دەپ ئۇنى قارغاپتۇ — سەۋەب ئۇ باينىڭ ئۆگزىسى جايىدا ياسالمىغانىمىش ، ئوغرى شەھەردىكى پادىشاھقا ئۆزىنىڭ نارازىلىقىنى ئېيتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، پادىشاھ ئالدىغا بىر قاتار ئەرز ۋە شىكايەتلەر چۈشۈپتۇ :

1 ھېلىقى ئوغرى باينىڭ ئۆگزىسىدە پىشكەللىككە ئۇچرىغانلىقتىن باينىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىپتۇ ؛

2 . ھېلىقى باي ئۆگزىسىنى ياپقان ياغاچچىنى ئەيىبلەپتۇ ؛

3 . ھېلىقى ياغاچچى تامچىنى ئەيىبلەپتۇ ؛

4 . ھېلىقى تامچى بورا توقۇغۇچىنى ئەيىبلەپتۇ ؛

5 . ھېلىقى بورا توقۇغۇچى كەپتەرۋازنى ئەيىبلەپتۇ ؛

6 . ھېلىقى كەپتەرۋاز باخشىنى ئەيىبلەپتۇ ، باخشى ئۆزىنىڭ گۇناھىنى ئىقرار قىپتۇ .

شۇنىڭ بىلەن ، پادىشاھ باخشىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق ، خەلقى ئالەمگە ئۇنىڭغا جازا بەرگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇشنى قارار قىپتۇ

لېكىن ، شۇ چاغدا مۇرەككەپ بىر ئەھۋال كۆرۈلۈپتۇ باخشىنىڭ بويى بەك ئېگىز ، دار بولسا بەك پەس بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئورنىدا باشقا بىرەيلەننى دارغا ئېسىشقا توغرا كەپتۇ خالايىق ئىشانىنىڭ ھېلىقى تالىپنىڭ بوي ـ تۇرقىنىڭ بۇ شەرتكە دەل چۈشىدىغانلىقىنى بايقاپتۇ

تالىپنى دارغا ئاسايلى دەپ تۇرۇشقا ئىشان كەپقاپتۇ ـ دە ، قايىل قىلارلىق سۆزلەر بىلەن ئاقلاپ تالىپنى قۇتۇلدۇرۇۋاپتۇ ھەمدە تاماشا كۆرگۈچى بولۇپ ئاشۇ سورۇندا تۇرغان ئوغرىنىڭ بوي ـ تۇرقىنىڭ دارغا ئېسىلغىنى ـ پەسلىكىگە تازا دەل كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ بۇ ئوغرىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشنى قارار قىپتۇ

ھېلىقى ئوغرى پادىشاھتىن ئۆزىنى دەرھال دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ ھەمدە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن كىشىنىڭ باقىي ئالەمنىڭ پادىشاھى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ .

www.alma.cn

دۆت پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ، باقىي ئالەمنىڭ پادىشاھى بولۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ دارغا ئېسىلىدىغانلىقىنى قارار قىپتۇ . چۈنكى ، باقىي ئالەمنىڭ پادىشاھلىقى ئۇنىڭ ھازىرقى پادىشاھلىق مەرتىۋىسىدىن يۇقىرى ئىكەن .

پادىشاھ دارغا ئېسىلىپ ئۆلۈپتۇ ، ھېلىقى ئوغرى قويۇپ بېرىلىپتۇ ھەمدە « ئوغرى يوق شەھەر » گە پادىشاھ بوپتۇ

مانا بۇ ، چېچەن ، زېرەك ئوغرى بىلەن دۆت ، قاپاقۇاش پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەت .

مەن مۇشۇنىڭدەك رىۋايەتتىن ئاران ئىككىنىلا تاپالىدىم :

1 . بىرىنچىسى ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بىلەن بىر شەھەر ھەققىدىكى رىۋايەت بۇ شەھەردىكى خەلقەر ياخشى ـ ياماننى ئايرىمايدىكەن . مەن بۇ رىۋايەتنى ئافغانىستانىنىڭ ئاندېكۇي دېگەن يېرىدىكى ئوسمان ئىسىملىك يەرلىك بىر ئادەمنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىدىم ھەمدە ئۇنى ئۆزۈم نەشر قىلىدۇرغان « ئافغانىستان تۈركىستانىدىكى ئۆزبېكچە قوليازمىلار » (pp . V II . 116) دا ئېلان قىلدىم . بۇ رىۋايەتنىڭ بايىقى رىۋايەتكە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، بۇنىڭدا ئەرز قىلغۇچى ، ئەيىبلەنگۈچى قاتارلىق ۋەقەلىكلەر يوق . قالغان ۋەقەلىكلىرى بايىقى رىۋايەتنىڭكىگە ئوخشاش .

2 بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىككىنچى رىۋايەت سەيپ بىلەن سابىت ھەققىدىكى ھېكايە ، بۇنى مېنگېس خۇۋادا خاتىرىلىۋالغان ھەمدە ئۆزىنىڭ « ئۆزبېكچە ماقالىلەر » دېگەن كىتابىنىڭ (151 ~ 146 . pp) دە ئېلان قىلغان بۇ يۇقىرىقى رىۋايەتنىڭ قىسقارتىلمىسىدىن ئىبارەت . بۇنىڭدا ئەرز قىلىش ، ئەيىبلەش ۋەقەلىكىدىكى پېرسوناژلار ئۇچكە قىسقارتىلغان ، دېمەك خوجىدار (يەنى مەن ئېلان قىلغان « ئوغرى يوق شەھەر » دېگەن رىۋايەتتىكى باي) ، بىناكار (ياغاچچى) بىلەن كەپتەرۋازلا بار .

مەن رىۋايەتتىكى تۈرلۈك ئاساسلىق ماۋزۇلاردا ستىس توماسون تۈزگەن ئاساسلىق ماۋزۇلار ئاچقۇچىدىكى تۈرلەردىن پايدىلاندىم :

www.alma.cn

Z 49.11.2 : ئوغرىنىڭ تامدىن ئارتىلىپ چىقىپ ئوغرىلىق قىلماقچى بولغاندا ، پۇتنىڭ سۇنۇپ كېتىشى خەتەرلىك تام ۋە باي ئۇسۇ- تىدىن ئەرز قىلىشىغا باب كېلىدۇ ھىندىستان

J1173 : رېرەكلىك بىلەن چىقىرىلغان بىر قاتار ئادەلەتسىز ھۆكۈملەر تۈپەيلىدىن دەۋاگەر ئەرزنى ئۆزلۈكسىدىن قايتۇرۇۋالىدۇ

J 2233 : مەنتىقى جەھەتتىكى بىمەنە ئاقلاش ئىشىكنى بۇزۇپ كىرىپ ئوغرىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن سوراق قىلىنغان ئوغرى تامچى ئۆيىنى سۈپەتسىز سالغان ، دەپ شىكايەت قىلىدۇ تامچى بولسا لايىچىنى ئەيىبلەيدۇ ، لايچى كۈلالچى ئەيىبلەيدۇ ، كۈلالچى ئۇنىڭ دىققىتىنى بۆلۈ- ۋەتكەن ساھىبجامالنى ئەيىبلەيدۇ ؛ ساھىبجامال بولسا رەرگەرنى ئەيىبلەيدۇ چۈنكى ، زەرگەر ئۇنىڭغا ئالتۇن سىرغىسىنى ئېلىپ كېتىشنى ئېيتقان ، زەرگەر ئوبيېكتنى ئەيىبلىمەيدۇ . لېكىن ، ياشىنىپ قالغان بولغاچقا ، ئۇنىڭغا جازا بېرىشكە بولمىغانلىقتىن ، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى دۇ- كاندارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ ھىندىستان .

J 1160 : زېرەكلىك بىلەن ئۆزىنى ئاقلاش .

J 2469.9 : دارغا ئېسىش پەرمانىنى ئىجرا قىلغۇچىنىڭ پەرمانىنى خاتا چۈشىنىۋېلىشى تۈپەيلىدىن ، دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدىكى دادىسى بىلەن بىللە تۇرغان ئوغلىنىمۇ بىللە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش .

Z20 : تەكرارلانغان رىۋايەت .

بۇ يەردە ئېلان قىلىنغان قولىيازمىلار لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان شەرق قولىيازمىلىرى ئىچىدىكى prov 460 نومۇرغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، تۆت بەت ئاق يىرىك قەغەزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ خىل قەغەز روسىيىدە ئىشلەنگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارال- غان . ئۇنىڭ ئۆلچىمى 35cm × 22cm . قولىيازمىدا يىل ئەسكەرتىلمىگەن ئەمما ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن قولىيازما ئەسلى G . راگۈيىتقا تەئەللۇق ئىدى ئۇ بۇ قولىيازمىلارنى قەش- قەر ياكى يەكەندە قولغا چۈشۈرگەن بولۇشى مۇمكىن . مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، يەكەندە قولغا چۈشۈرگەنلىك ئېھتىمالى چوڭراق .

www.alma.cn

ئىلان قىلغان قولىيازمىلىرىنىڭ كەينىگە كۆچۈرۈپ يېزىش شەكلى بېرىلدى. بۇ ئىلگىرى قولىيازمىلارنى ئىلان قىلغان چېغىمدىكى ئۇسۇلۇم بىلەن ئوخشاش، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنگلىزچىسى بىلەن ئەسلى قولىيازمىنىڭ قايتا ئىشلەنگەن نۇسخىسى بېرىلدى. بۇ مېنىڭ بۇرۇندىنلا ئادەتلەنگەن ئۇسۇلۇم.

تۈزگۈچىدىن:

بۇ ماقالە دوكتور ياررىگنىڭ:

« The Thiefless City And Con test Between Food And Throat »

دېگەن كىتابىدىن تەرجىمە قىلىنغان، ئۇ ياررىگنىڭ « ئوغرى يوق شەھەر »، « تائام ۋە گال » قاتارلىق ئۇيغۇرچە قىممەتلىك قولىيازمىلارنىڭ ئىلان قىلىنىشىغا بېغىشلاپ يېزىپ بەرگەن كىرىش سۆزى بۇ كىتاب لۇند خانلىق ئىجتىمائىي پەنلەر جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان

www.alma.cn

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت توقۇنۇشى①

ـــ شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى تەسۋىرىدىكى خەنزۇ تىياتىرى

كىرىش سۆز

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەڭ غەربىگە جايلاشقان شىنجاڭ ئۇلكىسى خەنزۇلار مەدەنىيىتى بىلەن تۇرك ـ ئىسلام مەدەنىيىتى قوشۇلغان جاي. بۇ خىل قوشۇلۇش ئۆز ئالدىغا مەدەنىيەت (بولۇپمۇ تىياتىر جەھەتتە) ساھەسى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىككى خىل دىن سىستېمىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلدى. بۇ يەردە ئىلان قىلىنغان ئۇيغۇرچە ئۇچ ھۆججەتكە ئىنگلىزچە تەرجىمىسى، ئىزاھات شەرھىسى ۋە سۆزلۈكلەر جەدۋىلى قوشۇمچە قىلىنىش ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ئىسلام مۇرتلىرىنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئوخشىمىغان مەدەنىيەت بىلەن قوشۇلغان چاغدىكى كۆزقاراشى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

ئەسلى ئەسەر مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا قەشقەردە يېزىلغان.

جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىشى

جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئائىت ھۆججەت ـ ئەسەرلەردە خەنزۇ تىياتىرى ـــ ياكى شۇ يەرلىك ئۇيغۇر تىياتىرى ـــ ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەر ھەققىدىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ناھايىتى

www.zlma.cn

ئاز ئۇچرايدۇ . بار بولغان تەقدىردىمۇ ، سايامەت خاتىرىسى خاراكتېرىدىكى تۇرلۇك نەشر بۇيۇملىرىغا چېچىلىپ كەتكەن . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاساسەن تەسۋىر خاراكتېرىنى ئالغان .

ھەقىقىي ئۇيغۇر تۇسىنى ئالغان تىياتىرلارنى ئويناش ئەھۋالىنى دەۋرلەردە ــ ھېچبولمىغاندا 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ئوينالغان تىياتىردىن كۆرۈنۈشلەردىلا ئۇچراتقىلى بولاتتى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ، ئاساسلىقى بەزىبىر ئاممىباب رىۋايەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇنداق كۆرۈنۈشلەر كۆپ ھاللاردا باي ـ خوجاملارنىڭ قەسىرىدىلا ئويىنىلاتتى .

مەن 1929 ـ ۋە 1930 ـ يىللىرى قەشقەردىكى خەنزۇ بازىرىدا (بۇگۈنكى يېڭىشەھەر) دە خەنزۇ تىياتىرىنى كۆرۈش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولدۇم مەن شۇ چاغدا بۇ تىياتىرنى تامامەن قىزىقىش ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈنلا كۆرگەنىدىم . مېنىڭ جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كېلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتىم ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ، ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش بولغاچقا ، شۇ چاغلاردا خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاشۇنداق ئويۇنغا ھېچقانچە قىزىقمايتتىم

بۇگۈنكى كۈندە ئاشۇ چاغدا خەنزۇ بازىرىدا خەنزۇ تىياتىرىنى كۆرگەن چاغدىكى ئەھۋالدىن ئېسىمدە قالغىنى ئۇنىڭ قۇلاقنى يېرىۋەتكۈدەك قاتتىق ئاۋازىدىنلا ئىبارەت . شۇنىسى ھېلىنىچە ئېسىمدىكى ، خەنزۇ تاماشىبىنلار ئارىسىدا شۇنچە كۆپ ئۇيغۇر تاماشىبىنلارنىڭ تۇرغانلىقى مېنى ھەيران قالدۇرغانىدى ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر ئاھاللىرى ئىچىدىكى تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى ئىدى

مېنىڭ شۇ چاغدا جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تىياتىرغا يېڭىۋاشتىن قىزىپ قېلىشىم مۇشۇ كىتابتا ئېلان قىلغان ئۇيغۇرچە ئۇچ قوليازما بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇ ئۇچ قوليازمىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر ئۇيغۇرنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى ئۆلكىسى ــ شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ دىنى ۋە مەدەنىيىتىگە

www.alma.cn

بولغان قارىشى ۋە ئىنكاسى ، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇر ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇنىنىڭ مۇشۇنداق مەدەنىيەت توقۇنۇشىغا بولغان ئاددىي ـ بىۋاستە قارىشى ئىپادىلەنگەن . ئۇ ئۆزىنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتى ۋە تىياتىرىغا بولغان تەسىراتىنى يېزىپ قالدۇرغان بۇ ئۇچ قوليازمىنى جون تورېنكۇيستنىڭ 1917 ـ يىلى شۇېتسىيىدە ئېلان قىلغان « جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خەنزۇلارنىڭ دىنى » ماۋزۇلۇق كىتابىدىكى مۇشۇنداق مەدەنىيەت توقۇنۇشى ئۈستىدىكى تەپسىلىي بايانىغا قوشۇپ بىللە ئوقۇش لازىم . مەن بۇ ئەسەرنىمۇ ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ ، مەزكۇر كىتابقا قوشۇمچە قىلدىم . بۇ يەردە ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىكى شۇكى ، تورېنكۇيست بۇ ماقالىسىنى شۇېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسىلىق سالاھىيىتى بىلەن يازغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى قاراشلىرىغا دىن تارقاتقۇچىلاردا بولىدىغان قىزغىنلىقتىن ئىبارەت تامغا بېسىلغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئۇنىڭ كۆزىتىشىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتمەيدۇ .

مەن بۇ يەردە ئالدى بىلەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا خەنزۇ تىياتىرىنى ئويناتقان چاغدىكى بەزى تېخنىكىلىق تەپسىلاتلارنى بىرئاز چۈشۈندۈرۈپ ئۆتىمەن

قەشقەر خەنزۇ بازىرىدىكى تىياتىرخانا خەنزۇ بۇدخانىسى ئىچىگە جايلاشقان ، ئېھتىمال بۇ ناھايىتى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال بولسا كېرەك . ھېچبولمىغاندا ، قەشقەردە مۇشۇنداق بولغان لېكىن ، يەنە مەخسۇس ئويۇن قويۇش ئۈچۈنلا سېلىنغان تىياتىرخانىمۇ بولغان ، مەسىلەن ، سكرىنې (Scrine) بىر خەنزۇ تىياتىرىنى كۆرگەن ، ئۇ تىياتىرخانا يەكىدىكى تېخنىكىلىق سودىگەرلەر ئۈيۇشمىسى بىناسى ئىچىدىكى تىياتىرخانىدا قويۇلغان . خەنزۇ تىياتىرىنى قەشقەردە ۋە يەكەندە ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئارتىسلار قويغانىكەن . لېكىن ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن بۇ يەرگە كېلىپ ئويۇن قويىدىغان دراما ئۆمەكلىرىمۇ بار ئىكەن . ئېتىبارىتون بىر خەنزۇ دراما ئۆمىكىنىڭ قەشقەرگە كېلىپ ئويۇن قويغانلىقى ئەھۋالىنى ، شۇنداقلا شۇ جايدىكىلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ئويۇنى

www.alma.cn

ھەققىدىكى ۋاقىتلىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەن : « دېكوراسىيە قوپالراق ئىشلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن تەييار ئىدى نۇرغۇن كۆرۈنۈشلەرنى تاماشىبىنلار ئۆزلىرى تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلەتتى ئەر - ئايال ئارتىسلار كىيىم ئالماشتۇرىدىغان ئۆيى بولمىغاچقا ، تىياتىر كىيىمى ۋە ساقال ئالماشتۇرۇش ، چاچ تاراش ، يۈز - كۆزىگە ئۇپا - ئەگلىك سۈرتۈشكە ئوخشاش ئىشلارنى تاماشىبىنلارنىڭ كۆز ئالدىدا ، ئۇستى ئوچۇق كۇلۇبتىلا ئېلىپ بېرىلاتتى تاماشىبىنلار بۇ- نىڭغا كۆنۈك ئىدى گاھى چاغدا دراما ئۆمىكى بۇتىنىڭ يورۇقىدىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئويۇننى بۇتخانىدىكى مەيدانىدىلا قويياتتى ئويۇن قويىدىغان تەييار سورۇن بولمىغاندا ، ئاشۇنداق جايىنى تاللاش دراما ئۆمىكىنىڭ ئىجادچانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى مەلۇم بىر ساراينىڭ ھوي- لىسى ياكى كوچىدىكى مەلۇم بىر كەگىرى ئورۇن ئۇلار تەرىپىدىن ئويۇن قويىدىغان ئورۇن قىلىپ تاللىناتتى - دە ، دراما ئۆمىكى ئاشۇ يەرلەرگە سەھنە راسلاپ ، ئويۇن قويۇشقا تۇتۇش قىلاتتى شۇنىڭ بىلەن بىللە ، شۇ كوچىنىڭ تۆت يېرىگە موما ۋە تۇغرۇك تىكلەپ ، ئويۇن قويىدىغان جايىنى قورۇقلا ئالاتتى يەنە ئۆتەر يولنى ئارغامچا بىلەن دائىرىگە ئېلىۋالاتتى رەگگا رەڭ دەرىەر - توساقلار ، سەھنىگە كېرەكلىك دەل - دەرەخ ۋە يوپۇرماقلار جاي - جايىغا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئوچۇق رەگلەر ھەققەتەن بولمىسا زادى بول- مايتتى شۇنداق قىلىپ ، ھەش - پەش دېگۈچىلىكلا بىر تىياتىرخانا كوچىدا ھازىرلىناتتى - دە ، قاتناشقا كاشىلا سالاتتى ھارۋىلار ۋە يولۇ- چىلار ئۇنىڭ يېنىدىكى كىچىك كوچىلارنى ئايلىنىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولاتتى كوچىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتمەكچى بولغان يولۇچىلار ئىلتىماس قىلىشى شەرت ئىدى يا بولمىسا سەھنە ئاستىدىن ئۆمىلەپ ئۆتۈشكە بولاتتى . ئۇلار تۇغرۇككە پات - پات ئۇسسۇزلاتتى ئەمما ، ئويۇن مەيدا- نىنىڭ ھەممىلا يېرى شاد - خۇراملىققا چۆمگەن بولۇپ ، قاتناشنىڭ توسۇلۇپ قالغانلىقىدىن نارازى بولىدىغان ئادەم يوق ئىدى

جۇگگو تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قويۇلغان خەنزۇ تە-

www.alma.cn

ياتىرىنى P • C سكرىنې ② ئەڭ تەپسلىي بايان قىلغان شۇ قېتىملىق ئويۇن ئوينالغان ئورۇن يەكەن ، ۋاقتى 1924 ـ يىلى بولغان « بۇ تامامەن ساپ خەنرۇ تىياتىرى بولۇپ ، تاماشىبىنلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەنرۇلار ئىدى ، خەنرۇ تاماشىبىنلارنىڭ كەينىدە تۇرغانلار قىستاڭچىلىق دەستىدىن مىغىلداپ كەتكەن ئۇيغۇر گۇپپاڭچىلار ، كوچىدىكى بالىلار ۋە باشقا تاماشىبىنلار ئىدى » سكرىنې ئويۇندىن ۋە دراما ھەققىدىكى تەسىۋىر بىلەن قانائەتلىنىپ قالغاچقا ، ئۇيغۇر تاماشىبىنلىرىنىڭ پوزىتسىيىسى ۋە كۆز قارىشىغا ھېچقانداق باھا بەرمىگەن

S • P • K • مېنىون 1944 ـ يىلى چۇڭچىڭغا بېرىپ ، ھىندىستانىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق تۇنجى دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىقىنى رىممىسىگە ئالار چېغىدا ، شىنجاڭدىن ئۆتكەن ھەمدە ئۇ يەردە قىسقا مۇددەتلىك زىيارەتتە بولغان ئۇ خوتەندە تىياتىر كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان مېنون خاتىرىسىدە كۆرگەن تىياتىرىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق بايان قىلغان دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، ئۇ بىر قانچە ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئويۇن قويۇشقا قاتناشقانلىقىنى ھەمدە مېھمانلارغا بىر ناخشا ئېيتىپ بەرگەنلىك ئەھۋالىنى بايان قىلغان بىر قانچە ھەپتىدىن كېيىن ، مېنون ئۇرۇمچىدە يەنە بىر نۆۋەت خەنرۇ تىياتىرى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان شۇنىسى ناھايىتى روشەنكى ، بۇ ساپ خەنزۇ شەكلىدىكى ئويۇن بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تاماشىبىنلار كىرمىگەن

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئىرېك سىپدىننىڭ خانىمى دىئانا سىپدىن « قەدىمىي ماكان » دېگەن ئەسىرىدە 1947 ـ يىلى شۇ يەردە قويۇلغان خەنرۇ تىياتىرىنى كۆرگەنلىكىنى ، ئۇنىڭمۇ ئوخشاشلا خەنرۇچە ئىكەنلىكىنى ، ئۇيغۇر تاماشىبىنلارنىڭ كىرمىگەنلىكىنى بايان قىلغان

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار غەيرىي مۇسۇلمان كۆرەتكۈچىلەرنىڭ بايانىدىن ئىبارەت ۋەھالەنكى ، بۇ كىتابتا ئېلان قىلىنغان قوليازمىنى ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇن يازغان بولۇپ ، بۇ بىزنى بىر مۇسۇلمانىنىڭ خەنزۇ تىياتىرى ۋە خەنزۇلارنىڭ دىنىغا بولغان ھېسسىي تونۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن

www.alma.cn

تۇنجى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇنۇنىڭ خەنرۇ بۇتخانىسىغا بىر قېتىم بارغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى ، ئۇ بۇتخانا قەشقەر خەنرۇ بازىرىدىكى بۇتخانا بولۇشى ئېھتىمال . ئۇنىڭ بۇتخانا بۇت ئۇستىدىكى تەزىيە مۇراسىمى تەرىقىسىدىكى تەسۋىرىدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يۇقىرىقى نەرسىلەر ھەققىدىكى تونۇشى ۋە قارىشى ئىپادىلەنگەن ئېھتىمال ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇن باشقىلار تەرىپىدىن ئاشۇنداق ماقالە (قولىيازمىنى دېمەكچى) نى يېزىشقا بۇيرۇغاچقا ، (ئىسلام دىنىدا) بۇتقا ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈش تەرىك ئېتىلگەن ئاشۇنداق بىر سورۇنغا ئۆزى بېرىش رۆرۇر دەپ ھېس قىلغان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قاراشقىمۇ بولار ئۇ خەنزۇلارنىڭ دىنى ، بۇتخانىسى ۋە تىياتىرخانىسىغا قارىتا ئاساسىي جەھەتتىن ياقلىماسلىق پورىتسىيسىنى تۇتقان بۇنداق قىلمىشنىڭ سەۋەبى ئۇ نەرسىلەر بۇتقا چوقۇنۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدىن بولغان چۈنكى ، بىر ئاللاھقا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، بۇتقا چوقۇنۇش ئەڭ ئاساسىي گۇناھنىڭ بىرى ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا ، ھەتتا كىشىلەر ئۇنىڭدىن باشقا گۇناھقا قارىغاندا تېخىمۇ نەپرەتلەنگەچكە ، بۇنىڭدىن قىلچىلىكمۇ ھەيران قالغىلى بولمايدۇ ياكى ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇنۇنىڭ ئۆز گېپى بىلەن ئېيتقاندا : « بۇتقا چوقۇنىدىغان بۇ كىشىلەر ئاللاھنى ۋە جىمكى نەرسىلەرنىڭ يارىتىقۇچىسىنى ئىنكار قىلىپ ، جاھالەت يولىدا لاغايلاپ يۈرۈشمەكتە ئىدى » ئۇنىڭدىن سىرت ، ئۇ خەنرۇلارنىڭ دىنىغا ، بۇتخانىسىغا ۋە تىياتىرىنىڭ قىممىتىگە ئىشەنمىگەن ، بۇمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن ، ھەتتا خەنرۇچە ھەرخىل مۇراسىملارنىڭ ئۇلارنىڭ بۇتقا چوقۇنۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى بولمىغان چاغدىمۇ شۇنداق قىلغان ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇنۇنىڭ ماقالىسىدە ، بىر مۇسۇلمانىنىڭ خەنرۇ مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشقان چاغدىكى ئىنكاسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ كىشىنىڭ خەنرۇ مەدەنىيىتىگە بولغان تونۇشى ئىپادىلەنگەن ھالبۇكى ئۇنىڭ ئىنكاسى ئىخلاسمەن ، تەربىيە كۆرگەن مۇسۇلمانىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت . ئادەتتىكى مۇسۇلمانلار ، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدىكى تەربىيە كۆرمىگەن ،

www.alma.cn

ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن مۇسۇلمانلارنىڭ خەنزۇلارنىڭ بۇتخانىسى ۋە دىنىدىكى « ئاللاهتىن ھېيىقماسلىق » قىلمىشلىرىغا ئانچە پەرۋا قىلمايدىغانلىقى ، ئەكسىچە ھەممە نەرسىگە قىزىقىدىغانلىقى ، بۇنىڭ ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلارنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىگە سوغۇق پوزىتسىيە تۇتىدىغانلىقىغا تۇپتىن ئوخشىمايدىغانلىقى ناھايىتى روشەن . تۆۋەن تەبىقىدىكى بۇ مۇسۇلمانلار قەشقەر ياكى باشقا بىر جايدىكى خەنزۇلار بۇتخانىسى ۋە تەياتىرنىڭ چەتتىن كۆرگۈچىلىرى بولۇپ ، ئۇلار ئاشۇ يەرلەردە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن ۋە كۆرگەن تىياتىرلىرىدىن ئادەمنى سەسكەندۈرگۈدەك ھېچنېمىنى سېزىملەيتتى . ئەمما ، ھەرنېمە دېگەن بىلەن ئۇلار شۇنىڭ ئۈچىدىكى بىرەر ئىشنىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەنلا بۇ يەرگە كېلىپ قالغانلار ئىدى ، ھەتتا ئۇ يەردە ئەۋج ئالغان قىمارنىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەن بېرىپ قالغانلار بولۇشمۇ مۇمكىن . مەن بۇ يەردە راگۇيتنىڭ بىر ئابزاس سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن : « بۇتقا چوقۇنىدىغان بۇتخانىغا خەنزۇلار بىلەن مۇسۇلمانلار يات دىن مۇرتلىرىنىڭ بايرىمىدا كەلگەنىدى . بۇ مۇسۇلمانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇ ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى ئۇلاردا بىرلا ئۇمىد - ئارزۇ ئۆزلىرىنىڭ قىمار خۇمارىنى قاندۇرۇشلا بار ئىدى پۇل ئۇتۇش ئارزۇسى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭنى تولدۇرۇپ تۇزلىۋەتكەنىدى . تىياتىرخانا سەھنىسى ئالدىدىكى چايپۇرۇشلار ئىچىدە خەنزۇ ئوقەتچىلەر بولۇپلا قالماستىن ، مۇسۇلمان ئوقەتچىلەرمۇ بار ئىدى » .

ئىسلام دىنىدىكى قاتتىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە بولغاندا ، قىمار ئويناش تەرىقەتكە مۇخالىپ قىلمىش بولاتتى . خەنزۇلار بۇتخانىسى ، تىياتىرىدىكى بۇتقا چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئەسلىدە بار گۇناھقا يىرگىنىچلىك تەركىب قوشۇلغانلىقىدىن ئىخلاسمەن ھەم سادىق مۇسۇلمانلار بۇنىڭدىن تېخىمۇ بىزار بولاتتى . لېكىن ، ئىسلام دىنىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە قارىغاندا ، بۇتقا چوقۇنۇش ئادەمنى ھەمىدىن بەك نەپرەتلەندۈرەتتى . ئوبۇل ۋاھىت ئاخۇنۇمنىڭ ماقالىسىدە بۇ ئېنىق كۆرسىتىلگەنىدى .

www.alma.cn

تۆزگۈچىدىن :

① بۇ ماقاله دوكتور ياررىنگنىڭ ئوبۇل ۋاهىت ئاخۇنۇنىڭ مۇشۇ ئەسەرنىڭ باشلىرىدا يازغان ئۇچ قولىيازمىسى — « بۇت هەققىده » ، « بۇتخانا هەققىده » ۋە « تىياتىر ئويناش هەققىده » نى ئېلان قىلىش ۋاقتىدا يېزىپ بەرگەن كىرىش سۆزى ئۇنىڭ تولۇق كىتابى شۇ ۋېستېتى خان جەمەتى ئىلمىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن 1991 ـ يىلى نەشر قىلىنغان .

② سكرىنې (Scrine) ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىنىڭ باش كونسۇلى (1922 ～ 1924) ، شۇنداقلا جۇغراپىيە ئالىمى . ئۇنىڭ « Chinese Asia » (جۇڭگو تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا) قاتارلىق كىتابلىرى بار . دوكتور ياررىڭ ماقالىده نەقىل كەلتۈرگەن سكرىنېنىڭ تەكشۈرۈش خاتىرىسى مەزكۇر كىتابتىن ئېلىنغان .

www.alma.cn

تۇزگۇچىدىن

1 . بۇ كىتابتىكى مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى تۇنجى قېتىم خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى كىتابتىكى « ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات » نى گو يىڭجيې تەرجىمە قىلغاندىن سىرت ، قالغان قىسمىنىڭ ھەممىسىنى سۇي يەنخۇ تەرجىمە قىلدى (« قەشقەرگە قايتا سەپەر » نىڭ بىرىنچى قىسىم I بابىنىڭ تۇنجى تەرجىمە ئۇرىگىنالىنى لىياڭ لەنلىن خانىم تەرجىمە قىلدى) بۇ كىتاب ياڭ لىيەننىڭ باشچىلىقىدا تۇرۇلگەن « شۇېتسىيە شەرقشۇناسلىق مەجمۇئەسى » دىكى كىتابلارنىڭ بىرى

2 بۇ كىتابنىڭ 1 ـ تومى « قەشقەرگە قايتا سەپەر » نىڭ ئىككى خىل نۇسخىسى بار شۇېدچە نۇسخىسى 1979 ـ يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلىنغان ؛ ئىنگلىزچە نۇسخىسى ئامېرىكا دۇك ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 ـ يىلى نەشر قىلىنغان بۇ كىتاب « ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى مەجمۇئەسى » دىكى كىتابلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنى ئېۋا كلېۋېنسون ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ئىككى خىل نۇسخىنىڭ مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك ، لېكىن ئاپتورنىڭ ئاخىرقى سۆزى مەخسۇس ئىنگلىزچە نۇسخىسى ئۈچۈنلا يېزىپ بېرىلگەن مەزكۇر كىتاب ئىنگلىزچە نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىندى ھەمدە شۇېدچە نۇسخىسىدىن پايدىلىنىلدى بۇ كىتابنىڭ 2 ـ تومىدىكى ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ قايسى نۇسخىدا ئىكەنلىكى شۇ ماقالىنىڭ ئاخىرىدا ئىزاھلاندى

3 . بۇ كىتابنىڭ خەنزۇچە نەشر قىلىنىشى ئاپتور يارىڭ ئەپەندىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈرۈلدى ھەمدە بىزگە نەشر ھوقۇقى بېرىلدى پۇتۇن كىتابنى تۇزۇش ، تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ، يارىڭ ئەپەندىنىڭ قايتا ـ قايتا مەسلىھەت بېرىشىگە مۇيەسسەر بولدۇق

www.alma.cn

4 . بۇ كىتابنى نەشر قىلىشقا شۆبىتسىيە جەمئىيىتى ماددىي جەھەتـ تىـن زۆرۈر يـاردەمـلەرنى بەردى ، بۇنىڭغا ئالاھىدە ، سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمىز .

5 . بـۇ كىتابنى نەشر قىلىشتا ، شۆبىتسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق بـاش ئەلـچـىـخـانـىـسـىـنـىـڭ زور كـۆچ بـىـلـەن مـەدەت بـەرـىـشىگە مـۇيـەسـسـەر بـولـدۇق ؛ جۇڭگولۇق ئالىملاردىن لو داگاڭ ، يەن باۋيۇ ، ما داجـيـڭ ، رۇڭ شـىـنـجـيـاڭلار كـونـكـرىت ياردەم بەردى ؛ شۆبىتسىيىلىك دوسـتلاردىـ، نـىـلس ، رېموس ، چىنبىدال ، شىپپىدلار ئاكتىپ ، ئۈنۈملۈك ياردەملەشتى بۇ يەردە ئۇلارغىمۇ چوڭقۇر تەشەككۈر ئېيتىمىز !

6 . شـىـنـجـاڭ خـەلـق نـەشـرىـيـاتـىـنـىـڭ ئەھمـىـيـەت بېرىشى ۋە تىرىشچانلىقى بۇكىتابنىڭ جامائەتچىلىك بىلەن بۇرۇنراق كۆرۈشەلىشىنىڭ كـاپـالـىـتـى بـولـدى ؛ نـەشرىيات مەسئۇلى چىن جۇڭچيۇ ئەپەندى ۋە لى چـۈنـخۇا ، شى شياۋچى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشتىن ـ ئاخىر بوشاشماي تـىـرىـشچانلىق كۆرسىتىشى مەندە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇردى . ئۇلارنىڭ خـىـزمـەتـىـنىڭ غەربىي يۇرت تەتقىقاتىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە قاراپ راۋاجـلـىـنـىـشـىـنـى ئىلگىرى سۈرۈش ، جۇڭگو ـ شۆبىتسىيىدىن ئىبارەت ئىـككـى دۆلـەتـنىڭ ئەنئەنىۋى دوستلۇقىنى ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا مۆلچەرلىگۈسىز تۆھپىلەرنى قوشىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز .

1994 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى

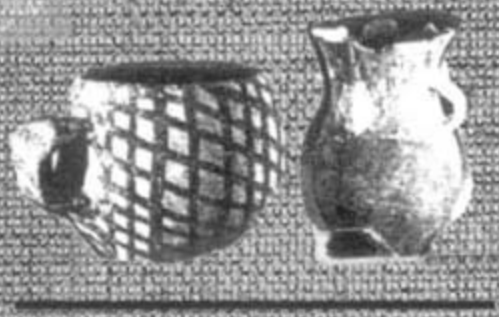
www.alma.cn

雅林文集
重返喀什噶尔 （维吾尔文）
（瑞典）贡纳尔·雅林 著
扬镰 主编
阿布都乌甫尔·赛义鼎 译
霍加艾合迈提·尤努斯 审订

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行
新疆人民出版社微机室排版
中国人民解放军七二二六工厂印刷
850×1168毫米32开本 11.875印张 5插页
1998年9月第1版 1998年9月第1次印刷
印数：1——5,000

ISBN7—228—04739—7/K·604定价：22.50元

www.alma.cn

ISBN 7-228-04739-7

9 787228 047390 >

ISBN7-228-04739-7/K·604

定价：22.50元